

ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫ
ҒЫЛЫМ ЖӘНЕ ЖОҒАРЫ БІЛІМ МИНИСТРАҒИ
ҒЫЛЫМ КОМИТЕТИ
Ш.Ш. УӘЛИХАНОВ АТЫНДАҒЫ ТАРИХ ЖӘНЕ ЭТНОЛОГИЯ ИНСТИТУТЫ

«EDU.E-HISTORY.KZ» ЭЛЕКТРОНДЫҚ ҒЫЛЫМИ ЖУРНАЛЫ

2024. 11 (4)
қазан-желтоқсан
ISSN 2710-3994

ISSN 2710-3994 (online)

Құрылтайшысы және баспагері: Қазақстан Республикасы Ғылым және жоғары білім министрлігі Ғылым комитеті Ш.Ш. Уәлиханов атындағы Тарих және этнология институты ШЖҚ РМК

Ғылыми журнал Қазақстан Республикасы Инвестициялар және даму министрлігінің Байланыс, ақпараттандыру және ақпарат комитетінде 2014 ж. 29 қазанында тіркелген. Тіркеу нөмірі № 14602-ИА. Жылына 4 рет жарияланады (электронды нұсқада).

Журналда тарих ғылымының *келесі бағыттары* бойынша ғылыми жұмыстар жарияланады: тарих (дүниежүзі және Қазақстан тарихы), деректану және тарихнама, археология, этнология, антропология.

Жарияланым тілдері: қазақ, орыс, ағылшын.

Редакция мен баспаның мекен-жайы:

050010 Қазақстан Республикасы, Алматы қ., Шевченко көш., 28-үй

ҚР ҒЖБМ ҒК Ш.Ш. Уәлиханов атындағы Тарих және этнология институты ШЖҚ РМК

Тел.: +7 (727) 261-67-19, +7 (727) 272-47-59

Е-mail: edu.history@bk.ru

Журнал сайты: <https://edu.e-history.kz>

© Ш.Ш. Уәлиханов атындағы
Тарих және этнология институты 2024
© Авторлар ұжымы, 2024

БАС РЕДАКТОР

Қабылдинов Зиябек Ермұқанұлы — тарих ғылымдарының докторы, профессор, ҚР ҰҒА академигі, ҚР ҒЖБМ ҒКШ.Ш. Уәлиханов атындағы Тарих және этнология институтының бас директоры. (Қазақстан)

РЕДАКЦИЯЛЫҚ АЛҚА

Аяған Бүркітбай Гелманұлы — тарих ғылымдарының докторы, профессор, ҚР ҒЖБМ ҒК Мемлекет тарихы институты директорының орынбасары. (Қазақстан)

Әлімбай Нұрсан — тарих ғылымдарының кандидаты, профессор, Ш.Ш. Уәлиханов атындағы Тарих және этнология институтының бас ғылыми қызметкері. (Қазақстан)

Әбіл Еркін Аманжолұлы — тарих ғылымдарының докторы, профессор, ҚР БҒМ ҒК Мемлекет тарихы институтының директоры. (Қазақстан)

Вернер Кунтһиа (Werner, Cynthia) — тарих ғылымдарының докторы, профессор, Техас университеті. (АҚШ).

Голден Кэти Стромайл (Kathie Stromile Golden) — PhD, Миссисипи өңірлік мемлекеттік университеті (Mississippi Valley State University). (АҚШ)

Кәрібаев Берекет Бақытжанұлы — тарих ғылымдарының докторы, профессор, ҚР ҰҒА академигі, Өл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, «Қазақстан тарихы» кафедрасының меңгерушісі. (Қазақстан)

Қожамжарова Дария Пернешқызы — тарих ғылымдарының докторы, профессор, ҚР ҰҒА академигі, М. Әуезов атындағы Оңтүстік Қазақстан университетінің ректоры. (Қазақстан)

Кожирова Светлана Басиевна — саясаттану ғылымдарының докторы, профессор, Фудан Университетінің Қытай және Орталық Азияны зерттеу орталығының мен «Астана» ХҒК бірлескен директоры. (Қазақстан)

Дайнер Александр (Diener Alexander) — тарих ғылымдарының докторы, профессор, Канзас университеті. (АҚШ)

Көкебаева Гүлжауһар Какенқызы — тарих ғылымдарының докторы, профессор, Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті. (Қазақстан)

Көмеков Болат Ешмұхамедұлы — тарих ғылымдарының докторы, профессор, ҚР ҰҒА академигі, Өл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті Халықаралық қыпшақтану институтының директоры, Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінің профессоры. (Қазақстан)

Матыжанов Кенжехан Ісләмжанұлы — филология ғылымдарының докторы, профессор, ҚР ҰҒА корр.-мүшесі, М.О. Әуезов атындағы әдебиет және өнер институтының директоры. (Қазақстан)

Моррисон Александр (Morrison Alexander) — PhD, Оксфорд университетінің профессоры. (Ұлыбритания)

Муминов Ашірбек Құрбанұлы — тарих ғылымдарының докторы, профессор, Ислам тарихы, өнер және мәдениет ғылыми-зерттеу орталығының аға ғылыми қызметкері IRCICA – İslam Tarih, Sanat ve Kültür Araştırma Merkezi. (Түркия)

Римантас Желвис (Želvys Rimantas) — тарих ғылымдарының докторы, профессор, Вильнюс педагогикалық университеті. (Литва)

Самашев Зайнолла Самашұлы — археолог, тарих ғылымдарының докторы, профессор, Герман археология институтының корр.-мүшесі. ҚР ҒЖБМ ҒК Ө. Марғұлан атындағы Археология институты. (Қазақстан)

Смағұлов Оразақ Смағұлұлы — тарих ғылымдарының докторы, профессор, ҚР ҰҒА академигі, Балон ғылым академиясының корр.-мүшесі, Ш.Ш. Уәлиханов атындағы сыйлықтың лауреаты, ғылым мен техниканың еңбек сіңірген қайраткері, Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінің профессоры. (Қазақстан)

Сыдықов Ерлан Бәтташұлы — тарих ғылымдарының докторы, профессор, Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінің ректоры. (Қазақстан)

Таймағамбетов Жәкен Қожахметұлы — тарих ғылымдарының докторы, профессор, ҚР ҰҒА академигі, ҚР Ұлттық музейі. (Қазақстан)

ЖАУАПТЫ РЕДАКТОР

Қаипбаева Айнагүл Толғанбайқызы — тарих ғылымдарының кандидаты, қауымдастырылған профессор, Ш.Ш. Уәлиханов атындағы Тарих және этнология институтының жетекші ғылыми қызметкері. (Қазақстан)

ҒЫЛЫМИ РЕДАКТОРЛАР

Қозыбаева Махаббат Мәлікқызы — PhD, Ш.Ш. Уәлиханов атындағы Тарих және этнология институтының Астана қаласындағы филиалының директоры. (Қазақстан)

Қапаева Айжан Тоқанқызы — тарих ғылымдарының докторы, профессор, Ш.Ш. Уәлиханов атындағы Тарих және этнология институтының Бас ғылыми қызметкері. (Қазақстан)

Кубеев Рустем Жаулыбайұлы — Ш.Ш. Уәлиханов атындағы Тарих және этнология институтының ғылыми қызметкері. (Қазақстан)

ТЕХНИКАЛЫҚ ХАТШЫ

Копеева Сания Жуматайқызы — магистр, Ш.Ш. Уәлиханов атындағы Тарих және этнология институтының қызметкері. (Қазақстан).

ISSN 2710-3994 (online)

Учредитель и издатель: РГП на ПХВ «Институт истории и этнологии им.Ч.Ч. Валиханова»
Комитета науки Министерства науки и высшего образования Республики Казахстан

Научный журнал зарегистрирован в Комитете связи, информатизации и информации
Министерства по инвестициям и развитию Республики Казахстан, свидетельство
о регистрации:

№ 14602-ИА от 29.10.2014 г. Публикуется 4 раза в год (в электронном формате).

В журнале публикуются научные работы *по следующим направлениям* исторической науки:
история (всемирная история и история Казахстана), источниковедение и историография,
археология, этнология, антропология.

Языки публикации: казахский, русский, английский.

Адрес редакции и издательства:

050010 Республика Казахстан, г. Алматы, ул. Шевченко, д. 28

РГП на ПХВ Институт истории и этнологии им. Ч.Ч. Валиханова КН МНВО РК

Тел.: +7 (727) 261-67-19, +7 (727) 272-47-59

Е-mail: edu.history@bk.ru

Сайт журнала: <https://edu.e-history.kz>

© Институт истории и этнологии
имени Ч.Ч. Валиханова, 2024
© Коллектив авторов, 2024

ГЛАВНЫЙ РЕДАКТОР

Кабульдинов Зиябек Ермуханович — доктор исторических наук, профессор, академик НАН РК, генеральный директор Института истории и этнологии им. Ч.Ч. Валиханова КН МНВО РК. (Казахстан)

РЕДАКЦИОННАЯ КОЛЛЕГИЯ

Алимбай Нурсан — кандидат исторических наук, профессор, главный научный сотрудник Института истории и этнологии им. Ч.Ч. Валиханова. (Казахстан)

Абиль Еркин Аманжолович — доктор исторических наук, профессор, директор Института истории государства КН МНВО РК. (Казахстан)

Аяган Буркитбай Гелманович — доктор исторических наук, профессор, заместитель директора Института истории государства КН МНВО РК. (Казахстан)

Вернер Синтия (Werner, Cynthia) — доктор исторических наук, профессор. Техасский университет. (США)

Голден Кэйти Стромайл (Kathie Stromile Golden) — PhD, Государственный университет долины Миссисипи (Mississippi Valley State University). (США)

Дайнер Александр (Diener Alexander) — доктор исторических наук, профессор. Канзасский университет. (США)

Исмагулов Оразак Исмагулович — доктор исторических наук, профессор, академик НАН РК, член-корр. Болонской академии наук, лауреат премии им. Ч.Ч. Валиханова, заслуженный деятель науки и техники, профессор Евразийского национального университета имени Л.Н. Гумилева. (Казахстан)

Карибаев Берекет Бахытжанович — доктор исторических наук, профессор, академик НАН РК, заведующий кафедрой истории Казахстана, Казахский национальный университет им. аль-Фараби. (Казахстан)

Кожамжарова Дария Пернешовна — доктор исторических наук, профессор, академик НАН РК, ректор Южно-Казахстанского университета им. М. Ауэзова. (Казахстан)

Кожирова Светлана Басиевна — доктор политических наук, профессор, содиректор Центра исследования Китая и Центральной Азии Фуданьского Университета и МНК «Астана», руководитель Центра китайских и азиатских исследований. (Казахстан)

Кокебаева Гульжаухар Какеновна — доктор исторических наук, профессор Казахского национального педагогического университета имени Абая. (Казахстан)

Кумексов Болат Ешмухамбетович — доктор исторических наук, профессор, академик НАН РК, директор Международного института кипчаковедения Казахского национального университета имени аль-Фараби, профессор Евразийского национального университета имени Л.Н. Гумилева. (Казахстан)

Матыжанов Кенжехан Слямжанович — доктор филологических наук, профессор, чл.-корр. НАН РК, директор Института литературы и искусства им. М. Ауэзова. (Казахстан)

Моррисон Александр (Morrison Alexander) — PhD, профессор Оксфордского университета. (Великобритания)

Муминов Аширбек Курбанович — доктор исторических наук, профессор, старший научный сотрудник Исследовательского центра исламской истории, искусства и культуры. IRCICA – İslâm Tarih, Sanat ve Kültür Araştırma Merkezi. (Турция)

Римантас Желвис (Želvys Rimantas) — доктор педагогических наук, профессор, Вильнюсский педагогический университет. (Литва)

Самашев Зайнолла Самашевич — археолог, доктор исторических наук, профессор, чл.-корр. Германского археологического института. Институт археологии им. А. Маргулана КН МНВО РК. (Казахстан)

Сыдыков Ерлан Батташевич — доктор исторических наук, профессор, академик НАН РК, ректор Евразийского национального университета им. Л.Н. Гумилева. (Казахстан)

Таймагамбетов Жакен Кожаметович — доктор исторических наук, профессор, академик НАН РК, Национальный музей РК. (Казахстан)

ОТВЕТСТВЕННЫЙ РЕДАКТОР

Каипбаева Айнагуль Толганбаевна — кандидат исторических наук, ведущий научный сотрудник Института истории и этнологии им. Ч.Ч. Валиханова. (Казахстан)

НАУЧНЫЕ РЕДАКТОРЫ

Козыбаева Махаббат Маликовна — PhD, директор филиала в г. Астана Института истории и этнологии им. Ч.Ч. Валиханова. (Казахстан)

Капаева Айжан Токановна — доктор исторических наук, профессор, главный научный сотрудник Института истории этнологии им. Ч.Ч. Валиханова. (Казахстан)

Кубеев Рустем Джаулыбайулы — научный сотрудник Института истории и этнологии им. Ч.Ч. Валиханова. (Казахстан)

ТЕХНИЧЕСКИЙ СЕКРЕТАРЬ

Копеева Сания Жуматаевна — магистр, сотрудник Института истории и этнологии им. Ч.Ч. Валиханова. (Казахстан)

ISSN 2710-3994 (online)

Founder and publisher: RSE on REM “Ch.Ch. Valikhanov Institute of History and Ethnology” of the Committee of Science of the Ministry of Science and Higher Education of the Republic of Kazakhstan

The scientific journal is registered at the Committee for Communications, Informatization and Information of the Ministry for Investments and Development of the Republic of Kazakhstan, registration certificate: No. 14602-IIA dated October 29, 2014. The journal is published 4 times a year (in electronic format).

The journal publishes scientific works in the *following areas* of historical science: history (world history and history of Kazakhstan), source studies and historiography, archeology, ethnology, anthropology.

Publication languages: Kazakh, Russian, English.

Editorial and publisher address:

28 Shevchenko Str., 050010, Almaty, Republic of Kazakhstan

RSE on REM Ch.Ch. Valikhanov Institute of History and Ethnology CS MSHE of the Republic of Kazakhstan

Tel.: +7 (727) 261-67-19, +7 (727) 272-47-59

E-mail: edu.history@bk.ru

Journal website: <https://edu.e-history.kz>

© Ch.Ch. Valikhanov Institute
of History and Ethnology, 2024
© Group of authors, 2024

EDITOR-IN-CHIEF

Kabuldinov Ziabek Ermukhanovich — Doctor of Historical Sciences, Professor, Academician of the National Academy of Sciences of the Republic of Kazakhstan, General Director of Ch.Ch. Valikhanov Institute of History and Ethnology SC MSHE RK. (Kazakhstan)

EDITORIAL BOARD

Alimbay Nursan — Candidate of Historical Sciences, Professor, Chief Researcher at the Ch.Ch. Valikhanov Institute of History and Ethnology. (Kazakhstan)

Abil Yerkin Amanzholovich — Doctor of Historical Sciences, Professor, Director of the Institute of History of the State CS MES RK. (Kazakhstan)

Ayagan Burkhitbai Gelmanovich — Doctor of Historical Sciences, Professor, Deputy Director of the Institute of History of the State SCMSHE RK. (Kazakhstan)

Werner, Cynthia — Doctor of Historical Sciences, Professor, Texas university. (USA)

Golden Kathie Stromile — PhD, Mississippi Valley State University. (USA)

Ismagulov Orazak Ismagulovich — Doctor of Historical Sciences, Professor, Academician of the National Academy of Sciences of the Republic of Kazakhstan, Corresponding Member of Bologna Academy of Sciences, winner of Ch.Ch. Valikhanov Award, Honored Worker of Science and Technology, Professor of L.N. Gumilyov University. (Kazakhstan)

Karibayev Bereket Bakhytzhonovich — Doctor of Historical Sciences, Professor, Academician of the National Academy of Sciences of the Republic of Kazakhstan, Head of the Department of History of Kazakhstan, Al-Farabi Kazakh National University. (Kazakhstan)

Kozhamzharova Daria Perneshovna — Doctor of Historical Sciences, Professor, Academician of the NAS of the Republic of Kazakhstan, rector of the M. Auezov South Kazakhstan University. (Kazakhstan)

Kozhirova Svetlana Bassieva — Doctor of Political Science, Professor, Co-Director of the Center for the Study of China and Central Asia of Fudan University and the International Scientific Complex of the National Company "Astana", Head of the Center for Chinese and Asian Studies. (Kazakhstan)

Diener Alexander — Doctor of Political Science, Professor, University of Kansas. (USA)

Kokebayeva Gulzhaukhar Kakenovna — Doctor of Historical Sciences, Professor at the Abai Kazakh National Pedagogical University. (Kazakhstan)

Kumekov Bolat Eshmukhambetovich — Doctor of Historical Sciences, Professor, Academician of the National Academy of Sciences of the Republic of Kazakhstan, Director of the International Institute of Kipchak Studies of the Al-Farabi Kazakh National University, Professor at L.N. Gumilyov Eurasian National University. (Kazakhstan)

Matyghanov Kenzhekhan Slyamzhanovich — Doctor of Philology, Professor, Corresponding Member of the NAS RK, Director of M. Auezov Institute of Literature and Art. (Kazakhstan)

Morrison Alexander — PhD, Professor, University of Oxford. (UK)

Muminov Ashirbek Kurbanovich — Doctor of Historical Sciences, Professor, Senior Researcher at the Research Center for Islamic History, Art and Culture. IRCICA (İslâm Tarih, Sanat ve Kültür Araştırma Merkezi). (Turkey)

Rimantas Želvys — Doctor of Pedagogical Sciences, Professor, Vilnius Pedagogical University. (Lithuania)

Samashev Zainolla Samashevich — archaeologist, Doctor of Historical Sciences, Professor, Corresponding Member of German Archaeological Institute. A. Marghulan Institute of Archeology SC MSHE RK. (Kazakhstan)

Sydykov Erlan Battashevich — Doctor of Historical Sciences, Professor, Academician of the National Academy of Sciences of the Republic of Kazakhstan, Rector of L.N. Gumilyov Eurasian National University. (Kazakhstan)

Taimagambetov Zhaken Kozhakhmetovich — Doctor of Historical Sciences, Professor, Academician of the National Academy of Sciences of the Republic of Kazakhstan, National Museum of the Republic of Kazakhstan. (Kazakhstan)

EXECUTIVE EDITOR

Kaipbayeva Ainagul Tolganbayevna — Candidate of Historical Sciences, leading researcher at Ch.Ch. Valikhanov Institute of History and Ethnology (Kazakhstan).

ACADEMIC EDITOR

Kozybayeva Makhabbat Malikovna — PhD, Director of Astana branch of the Ch.Ch. Valikhanov Institute of History and Ethnology. (Kazakhstan)

Kapaeva Aizhan Tokanovna — Doctor of Historical Sciences, Professor, Chief Researcher at the Ch.Ch. Valikhanov Institute of History and Ethnology. (Kazakhstan)

Kubeyev Rustem Dzhaulybayuly — researcher at Ch.Ch. Valikhanov Institute of History and Ethnology. (Kazakhstan)

TECHNICAL SECRETARY

Kopeyeva Saniya Zhumataevna — Master's, researcher at Ch.Ch. Valikhanov Institute of History and Ethnology. (Kazakhstan)

ТЕОРИЯ ЖӘНЕ ӘДІСНАМА / ТЕОРИЯ И МЕТОДОЛОГИЯ / THEORY AND
METHODOLOGY

Published in the Republic of Kazakhstan
Electronic scientific journal “edu.e-history.kz”
Has been issued as a journal since 2014
ISSN 2710-3994.
Vol. 11. Is. 4, pp. 767-780, 2024
Journal homepage: <https://edu.e-history.kz>

FTAXP / МПНТИ / IRSTI 767-780
https://doi.org/10.51943/2710-3994_2024_11_4_767-780

THE ECONOMIC AND MILITARY CONSTRAINTS OF NEVILLE CHAMBERLAIN

Valentin Borza¹

¹Staffordshire University
(College Rd, Stoke-on-Trent ST4 2DE, United Kingdom)
MA in Corporate Communication, Master's Student in International History
 <https://orcid.org/0009-0007-6134-5810>. E-mail: borza.valentin91@gmail.com

© Ch.Ch. Valikhanov IHE, 2024
© Borza V., 2024

Abstract. *Introduction.* This research explores British foreign policy, rearmament, and the Munich Crisis in the lead-up to World War II, focusing on the strategic decisions of Prime Minister Neville Chamberlain. Using a mix of primary sources such as Cabinet minutes, archival records, and military documents, along with secondary academic analyses, it examines the diplomatic, military, and economic factors shaping British policy during this critical period. *Goals and objectives.* The main objectives are to understand the motivations behind Chamberlain’s leadership and how military spending, intelligence reports, and diplomatic pressures influenced his decisions. By examining key events like the Munich Agreement and the rearmament program of 1936, the study aims to assess Chamberlain's strategic choices in the context of budget constraints, shifting intelligence reports, and missed opportunities for Franco-British collaboration. *Results.* The research finds that economic limitations significantly impacted Chamberlain’s reluctance to fully commit to rearmament. His appeasement policy, which sought to delay conflict, was shaped by inaccurate military intelligence that overestimated Germany’s strength. Additionally, the study highlights missed opportunities for cooperation between Britain and France, which could have strengthened resistance to Nazi expansionism. Ultimately, Chamberlain’s decisions were a calculated attempt to balance diplomacy, military readiness, and economic realities. *Conclusion.* The study concludes that Chamberlain’s leadership was driven by a strategy to postpone war, allowing Britain time to build its military capabilities. While his appeasement policy has been widely criticised, it was a deliberate, albeit flawed, response to the economic and military constraints Britain faced at the time. The research underscores the complexity of British foreign policy in the years leading up to World War II.

Keywords: British foreign policy, Neville Chamberlain, Munich Crisis, World War II, Appeasement strategy, Military rearmament, Intelligence assessments

For citation: Borza V. The economic and military constraints of Neville Chamberlain // Electronic scientific journal “edu.e-history.kz”. 2024. Vol. 11. No. 4. Pp. 767–780. (In Eng.).

DOI: [10.51943/2710-3994_2024_11_4_767-780](https://doi.org/10.51943/2710-3994_2024_11_4_767-780)

НЕВИЛЬ ЧЕМБЕРЛЕНДІҢ ЭКОНОМИКАЛЫҚ ЖӘНЕ ӘСКЕРИ ШЕКТЕУЛЕРІ

Валентин Борза¹

¹Стаффордшир университеті

(College Rd, Stoke-on-Trent ST4 2DE, Ұлыбритания)

Корпоративтік коммуникация магистрі, халықаралық тарих магистрі

 <https://orcid.org/0009-0007-6134-5810>. E-mail: borza.valentin91@gmail.com

© Ш.Ш. Уәлиханов атындағы ТЭИ, 2024

© Борза В., 2024

Аннотация. *Kіріспе.* Бұл зерттеу премьер-министр Невилл Чемберленнің стратегиялық шешімдеріне назар аударып, Ұлыбританияның сыртқы саясатын, қайта қарулануын және Екінші дүниежүзілік соғыс алдындағы Мюнхен дағдарысын қарастырады. Министрлер кабинетінің хаттамалары, архивтік жазбалар және әскери құжаттар, сонымен қатар қосымша академиялық талдаулар сияқты негізгі дереккөздердің комбинациясын пайдалана отырып, ол осы қиын кезеңде британдық саясатты қалыптастырған дипломатиялық, әскери және экономикалық факторларды зерттейді. *Мақсаттары мен міндеттері.* Негізгі мақсаттар – Чемберлен басшылығының мотивтерін және оның шешімдеріне әскери шығындар, барлау есептері мен дипломатиялық қысым қалай әсер еткенін түсіну. Мюнхен келісімі және 1936 жылғы қайта қарулану бағдарламасы сияқты негізгі оқиғаларды қарастыра отырып, зерттеу бюджеттік шектеулер, барлау есептерінің өзгеруі және француз-британ ынтымақтастығы үшін жіберіп алған мүмкіндіктер контекстінде Чемберленнің стратегиялық таңдауын бағалауға бағытталған. *Нәтижелер.* Зерттеу көрсеткендей, экономикалық шектеулер Чемберленнің өзін толықтай қайта қарулануын қаламауына айтарлықтай әсер етті. Оның қақтығысты кейінге қалдыруға бағытталған тыныштандыру саясаты неміс күшін асыра бағалайтын дәл емес әскери барлаумен қалыптасты. Сонымен қатар, зерттеу Ұлыбритания мен Франция арасындағы нацистік экспансионизмге қарсылықты күшейтуі мүмкін ынтымақтастықтың жіберіп алған мүмкіндіктерін көрсетеді. Сайып келгенде, Чемберленнің шешімдері дипломатияны, әскери дайындықты және экономикалық шындықты теңестіруге бағытталған есептелген әрекет болды. *Қорытынды.* Зерттеу қорытындысында Чемберленнің басшылығы соғысты кейінге қалдыру стратегиясына негізделген, бұл Ұлыбританияға өзінің әскери әлеуетін арттыруға уақыт берді. Оның тыныштандыру саясаты кеңінен сынға ұшырағанымен, бұл сол кездегі Ұлыбританияның алдында тұрған экономикалық және әскери шектеулерге әдейі, жетілмеген болса да, жауап болды. Зерттеу Ұлыбританияның Екінші дүниежүзілік соғысқа дейінгі жылдардағы сыртқы саясатының күрделілігін көрсетеді.

Түйін сөздер: Ұлыбританияның сыртқы саясаты, Невилл Чемберлен, Мюнхен дағдарысы, Екінші дүниежүзілік соғыс, тыныштандыру стратегиясы, әскери қайта қарулану, барлау бағалаулары

Дәйексөз үшін: Борза В. Невиль Чемберлендің экономикалық және әскери шектеулері // «Edu.e-history.kz» электрондық ғылыми журналы. 2024. Т. 11. № 4. 767–780 бб. (Ағылш.). DOI: 10.51943/2710-3994_2024_11_4_767-780

ЭКОНОМИЧЕСКИЕ И ВОЕННЫЕ ОГРАНИЧЕНИЯ НЕВИЛЛА ЧЕМБЕРЛЕНА

Валентин Борза¹

¹Стаффордширский университет

(College Rd, Stoke-on-Trent ST4 2DE, Великобритания)

Магистр в области корпоративных коммуникаций, магистрант по специальности «Международная история»

 <https://orcid.org/0009-0007-6134-5810>. E-mail: borza.valentin91@gmail.com

© ИИЭ имени Ч.Ч. Валиханова, 2024

© Борза В., 2024

Аннотация. *Введение.* Это исследование изучает британскую внешнюю политику, перевооружение и Мюнхенский кризис в преддверии Второй мировой войны, уделяя особое внимание стратегическим решениям премьер-министра Невилла Чемберлена. Используя сочетание первичных источников, таких как протоколы заседаний кабинета министров, архивные записи и военные документы, а также вторичный академический анализ, оно изучает дипломатические, военные и экономические факторы, формировавшие британскую политику в этот критический период. *Цели и задачи.* Главные цели – понять мотивы лидерства Чемберлена и то, как военные расходы, отчеты разведки и дипломатическое давление влияли на его решения. Рассматривая такие ключевые события, как Мюнхенское соглашение и программа перевооружения 1936 года, исследование направлено на оценку стратегических выборов Чемберлена в контексте бюджетных ограничений, меняющихся отчетов разведки и упущенных возможностей для франко-британского сотрудничества. *Результаты.* Исследование показывает, что экономические ограничения существенно повлияли на нежелание Чемберлена полностью посвятить себя перевооружению. Его политика умиротворения, направленная на отсрочку конфликта, была сформирована неточной военной разведкой, которая переоценивала силу Германии. Кроме того, исследование подчеркивает упущенные возможности для сотрудничества между Великобританией и Францией, которые могли бы усилить сопротивление нацистскому экспансионизму. В конечном счете, решения Чемберлена были рассчитаны попыткой сбалансировать дипломатию, военную готовность и экономические реалии. *Заключение.* Исследование приходит к выводу, что руководство Чемберлена было обусловлено стратегией отсрочки войны, что дало Великобритании время для наращивания своего военного потенциала. Хотя его политика умиротворения широко критиковалась, она была преднамеренным, хотя и несовершенным, ответом на экономические и военные ограничения, с которыми столкнулась Великобритания в то время. Исследование подчеркивает сложность британской внешней политики в годы, предшествовавшие Второй мировой войне.

Ключевые слова: Британская внешняя политика, Невилл Чемберлен, Мюнхенский кризис, Вторая мировая война, стратегия умиротворения, военное перевооружение, оценки разведки

Для цитирования: Борза В. Экономические и военные ограничения Невилла Чемберлена // Электронный научный журнал «edu.e-history.kz». 2024. Т. 11. № 4. С. 767–780. (На Англ.). DOI: 10.51943/2710-3994_2024_11_4_767-780

Introduction

Neville Chamberlain, who served as Prime Minister of Great Britain from 1937 to 1940, is widely regarded as an important figure in international history due to his political decisions and actions during the turbulent years leading up to World War II. Was he merely constrained by Britain's limited economic capabilities and inconsistent reports by military intelligence, which reduced his political manoeuvrability, or did he simply fail to implement his rearmament program to keep pace with the growing size of the Wehrmacht? Was he perhaps just a mediocre politician who failed to recognise the emerging Nazi threat and underestimated Hitler while manipulating the media and

public opinion? Or was he a political genius whose brilliant diplomatic manoeuvres managed to influence the course of world history in a fragile economic situation and delay the outbreak of war?

Discussion

Scholarly discussion has focused extensively on Neville Chamberlain's foreign policy and his role in British rearmament. Early researches, such as Keith Feiling's *The Life of Neville Chamberlain* (1946), present Chamberlain as a leader limited by British diplomatic challenges, military underpreparedness, and economic constraints. Feiling's account centres on Chamberlain's effort to ease tensions by gaining time for Britain to rearmament, even though he acknowledged that his appeasement policy was a deliberate, if unsuccessful, effort.

The complexity of Chamberlain's leadership has also been examined by academics such as Robert Self (2000), who emphasises the economic constraints and military limitations that influenced his decision-making. Self's research highlights the idea that Chamberlain's approach, which included the Munich Agreement, was not just a passive appeasement tactic but rather a larger, although ultimately futile, attempt to avert war and strengthen Britain's defences. The balance between diplomatic and military methods has also been studied by historians like Richard Overy (*The Road to War*, 1998), who contends that Chamberlain's actions were greatly impacted by the military and economic difficulties of the day.

On the other hand, more critical viewpoints have been provided by academics such as A.J.P. Taylor (*The Origins of the Second World War*, 1961), who paints Chamberlain as naive in his underestimating of Hitler's objectives. Taylor's research is frequently compared to more modern studies, including those by Frank McDonough, who argue that given Britain's military and financial realities, Chamberlain's appeasement strategy was a necessary evil.

From the “guilty man” narrative to a more nuanced assessment of his strategic choices, the perceptions of Chamberlain's leadership have changed, reflecting the larger historiographical debate on British foreign policy in the run-up to World War II. Numerous contemporary evaluations, such as those authored by historians like Tim Bouverie (*Appeasement: Chamberlain, Hitler, Churchill, and the Road to War*, 2019), emphasise the nuanced nature of Chamberlain's decisions, acknowledging both his shortcomings and the limitations imposed upon him.

In summary, prior research offers a nuanced analysis of Chamberlain's tactics, striking a balance between his apparent strategic errors and the hard economic and military realities that influenced his choices. Building upon these conclusions, the current study adds to the current discussion by fusing contemporary perceptions of Chamberlain's leadership during a pivotal juncture in British history with historical sources.

Materials and methods

This research draws on a comprehensive range of sources, utilising both primary and secondary materials to provide a detailed analysis of British foreign policy, rearmament, and the Munich Crisis. Primary sources include archival documents from the British National Archives, such as Cabinet minutes, military and intelligence reports, and personal diaries of key figures like Neville Chamberlain, alongside parliamentary records. These are complemented by secondary sources, including scholarly publications, historical analyses, and biographies that delve into British military and economic strategy, and with key texts.

The study employs both qualitative and quantitative approaches. Content analysis of archival materials, speeches, and correspondence is used to uncover the motivations and perceptions of British leaders, while statistical analysis of military expenditures, industrial output, and comparisons of British and German military capacities provides further insights. Together, these methods offer a robust examination of the decision-making processes and strategic considerations of British leadership during the prelude to World War II.

To provide a thorough knowledge of British strategic thought and decision-making processes during the period leading up to World War II, the research uses a multifaceted methodological approach. In order to follow the development of British strategy, document analysis is used to look

at primary sources such as government records, intelligence reports, and private diaries. Speeches, documents, and letters are methodically coded and analysed using content analysis to find recurring themes, issues, and strategic priorities among British policymakers. The balance of power and its impact on British policy decisions are assessed by conducting a comparative analysis of the military capabilities, economic conditions, and strategic evaluations of Britain and Germany. By placing these actions and events into the larger framework of international relations, economic conditions, and technological developments of the 1930s, historical contextualisation aids in making understand them. Lastly, a case study method examines the complex relations between rearmament, diplomacy, and military policy by concentrating on significant events like the Munich Agreement, the Anschluss, and the declaration of war on Germany.

Results

Hypothesis

The research's hypothesis is that a complex interaction between economic constraints, military intelligence assessments, and the geopolitical environment of Europe had a significant impact on British rearmament and diplomatic strategies between 1936 and 1939. It suggests that, given the alleged military and economic weaknesses of the moment, Chamberlain's appeasement strategy was motivated by more than a mere desire to prevent war; rather, it was a deliberate effort to buy time for Britain's military readiness. The study also postulates that the potential for a strong and cohesive deterrence against German aggression was severely undermined by the lack of coordination with France on military industry capacities and diplomatic efforts, due to France's fragile internal political environment, as well as by inefficient military intelligence reports, ultimately contributing to the onset of World War II.

Research questions

- What were the key factors driving British rearmament and foreign policy decisions, especially in relation to Germany, Italy and Japan? How did the British Cabinet's long-term rearmament program change to the outbreak of World War II in 1939?
- What influence did British intelligence and strategic assessments have on the decisions that preceded the Munich Agreement and the declaration of war against Germany? How did economic, military, and intelligence assessments influence Chamberlain's strategy of appeasement and rearmament?

Progress of the Work

The research is organised chronologically, commencing with an examination at the British Cabinet's initial rearmament initiatives in 1936. The analysis then follows the changing military and economic factors that shaped British policy, with a special emphasis on the years 1937–1939. Important events like the Anschluss and the Munich Crisis are thoroughly examined to comprehend how military intelligence, financial limitations, and diplomatic tactics interact.

The research continues by incorporating examinations of Chamberlain's public speeches and private correspondence to evaluate his strategic thinking and policy choices. A critical analysis of military intelligence assessments from the Chiefs of Staff and other military organisations is included to supplement this, showing the varying degrees of optimism and pessimism over Germany's military prowess. The analysis also takes into account the larger European background, paying special attention to the consequences of Franco-British relations and the lost chances for concerted defence initiatives.

The research concludes with an assessment of Chamberlain's appeasement strategy, its strategic justification, and its ultimate influence on the outbreak of World War II. Comprehensive analyses of the Munich Agreement, the Anglo-German Naval Agreement, and the choices that preceded the British declaration of war in September 1939 are used to support this section.

The British Response to Rearmament

The British economy faced significant challenges in the early 1930s. High levels of unemployment, combined with major structural difficulties within key industries, remained a defining feature of the inter-war period. Despite some signs of recovery in the mid-1930s, these issues

persisted throughout the decade. The economy began to emerge from the Great Depression in late 1932, experiencing steady expansion until 1937, when a new recession occurred just before the outbreak of the Second World War (Capie, Collins, 1980: 40). As a result, the Great Depression led to a financial crisis in Britain in 1931, which significantly hindered any plans for rearmament.

The potential economic costs of another war, its crippling impact on British power, the vulnerability of the empire, and the inadequacy of Britain's air and coastal defence systems prompted Chamberlain to seek new methods for buying time, enabling him to rearm the country at a manageable pace and to improve British relations with Italy or even Germany. As early as 1933, he emphasised the need to focus on mitigating other external threats so that Britain could direct more energy toward Germany. He urged the Imperial Defence Committee (CID) to improve relations with Japan and to ease the Far Eastern threat (which at that time was identified as the primary priority of British strategy) so that Europe and the potential German threat could become the main priority (CAB 2/6, p. 52).

The British response to Hitler's secret rearmament in 1933 (Kershaw, 1998: 537; Weinberg, 1994: 49)¹, and then his open rearmament from March 1935 (Kershaw, 1998: 537)², was to announce their own rearmament program. The Cabinet's³ decision not to oppose Hitler's 1936 reoccupation of the Rhineland stemmed from the belief that the British armed forces were not yet prepared to confront the military challenges Germany could pose in the air and at sea, although it was assumed they would be ready by the end of the decade. Chamberlain's motivations were in line with British military intelligence reports, which consistently warned that British rearmament had not yet reached the point where the government could consider going to war against Germany (Barros et al., 2009: 197).

Chamberlain's Diplomatic Efforts and Economic Concerns

Shortly after becoming prime minister in 1937—a year after the Rhineland crisis—Chamberlain entered the international political arena and began direct talks with Italy, a country that the world had shunned because of its invasion and occupation of Ethiopia (Self, 2006: 273–274). On September 8, 1937, Chamberlain stated during a Cabinet meeting that he believed “*the lessening of the tension between this country and Italy as a very valuable contribution toward the pacification and appeasement of Europe*” and that this would “*weaken the Rome–Berlin axis*”. (Self, 2006: 274). Also, in order to create a stable Europe, Chamberlain attempted to appease Germany and turn the Nazi regime into a partner (Smart, 2010: 225). Initially, he was concerned about a potential German aerial offensive if war were to break out, which led him to advocate for the creation of a powerful metropolitan fighter force and to accelerate the schedule for air production. His main goal was to deter Germany from going to war while committing as little as possible to European affairs. In February 1936, he wrote the following: “*If we can stay out of the war for a few years, we will be able to build an air force with such striking power that no one will dare to take the risk against it. I do not believe that the next war, if it happens at all, will be like the last one, and I think our resources can be used more effectively in the air and at sea than in building large armies*” (Feiling, 1946: 314).

Great Britain feared that the arms race would not only jeopardise its own financial stability but also push Germany and Italy into war. Chamberlain felt that Italy's campaign in Ethiopia stemmed from a desperate need for raw materials (MacDonald, 1972: 105–135; Kaiser, 1980: 282). One approach of British diplomacy was to reduce threats and buy time for rearmament. A second approach

¹Shortly after coming to power in 1933, Hitler initiated Germany's illegal rearmament. It was only from 1935 that he began rearming openly, introducing conscription on March 16th. Shortly after becoming Chancellor, Hitler secretly began rearming Germany, violating the Treaty of Versailles, which had restricted the size and capacity of the German military (Kershaw, 1998: 537; Weinberg, 1994: 49).

²On March 16, Hitler publicly announced the reintroduction of conscription and the establishment of the German air force, openly defying the Treaty of Versailles (Kershaw, 1998: 537).

³The Cabinet was a part of the government composed of the highest-ranking ministers appointed by the Prime Minister. It typically included the heads of the major ministries, such as the Treasury, the Foreign Office, and the Home Office. The Cabinet was the primary decision-making body responsible for major political decisions and strategic direction. Cabinet meetings were held regularly, often weekly, and were kept confidential to allow for frank discussions. (Roberts, 1966: 135) During Cabinet meetings, government policies were discussed and coordinated. The decisions made were binding on all members of the government, ensuring unified leadership (Hennessy, 1986: 44).

was to compare Britain's economic problems with those of its adversaries, particularly Germany. Decision-makers turned to a new source of information, the Industrial Intelligence Centre (IIC), which operated outside the traditional scope of the COS. Starting in July 1937, the IIC examined Germany's exposure to economic pressure and reported that due to severe restrictions on raw materials, an economic blockade could have a crippling effect, although it would not prevent Germany from fighting a short war. Similar to the Air Force, the IIC assumed that its concerns – economic potential, reserves, and related threats – would also be closely monitored and assessed in Germany (Wark, 1985: 160, 177; Hinsley, 1979: 63; Gibbs, 1976: 109).

British Intelligence

In the autumn of 1936, a decisive turning point occurred for British air intelligence efforts. Officials were no longer as confident about the limiting effects on the German air force's capabilities. The possibility of achieving future parity vanished, along with the presumed similarities between the Luftwaffe and the Royal Air Force. This had a liberating effect on air intelligence forecasts (Wark, 1985: 59). Estimates regarding the future size of the Luftwaffe quickly increased and became more accurate. The forecast in October 1936 suggested that the German frontline force would consist of 2,500 aircraft by 1939, but by July 1937, this figure was soon raised to 3,240. When 1939 arrived, air intelligence believed that Germany was aiming for 3,700 frontline aircraft by the end of the year. When the war broke out, the actual strength of the Luftwaffe was 3,541. (C5604/185/18, et al., 1937). The development of German armoured forces between 1935 and 1938, when the first armoured units were formed and four armoured divisions existed within the German military order, brought British perceptions of how Germany would fight a future war closer to the actual capabilities of the German army, which were measured based on their equipment and training. However, the War Office's judgement (one of the most significant decisions of the 1930s) that Germany could overrun Czechoslovakia with a sudden attack, if based on the assumption that Germany was fully prepared in terms of force and doctrine to execute a blitzkrieg, was an exaggeration and premature" (Wesley, 1985: 99).

Despite the overall accuracy of the most recent assessments of the peacetime strength of the army, some exaggerated elements remained hidden. The British Military Intelligence branch accepted the French General Staff's higher estimates regarding the strength of German reserve and Landwehr divisions, thereby distorting the calculation of the size of the German wartime army. The estimated strength of tank forces distributed among German armoured and light divisions was also inflated. On the fourth day of the German invasion of Poland, military intelligence overestimated the number of German tanks by 17% (three and a half thousand tanks instead of three thousand) and drastically underestimated the number of obsolete tanks in this total" (Wesley, 1985: 111).

In September 1938, only 1,699 aircraft from the Luftwaffe's fleet were operational, of which only 582 were long-range bombers. As Richard Overy observed about the Munich crisis: "The massive imbalance of forces believed to exist in the air was just a myth" (Overy, 1997: 23). This myth was created by the intelligence services. A much broader network would have been required within the Luftwaffe (for example, regular contacts with active squadrons and ground personnel, as well as constant reports from repair stations and factories) to dispel it. Even more and better information would not have changed the situation because reports on poor service conditions would have contradicted the British perception of a strong Luftwaffe and the worst-case scenario approach" (Wark, 1985: 69).

Military and Economic Concerns

When Chamberlain took office as Prime Minister in May 1937, the international peace system established in Paris after World War I had already collapsed. With his "Saturday surprises"⁴ Hitler had broken free from the constraints imposed by the Treaty of Versailles and the Locarno Pact

⁴The phrase "Saturday surprises" refers to unexpected and bold actions taken by Hitler over the weekend, with the aim of catching other nations off guard and rendering them incapable of an immediate response. Examples of this include the reintroduction of conscription on March 16, 1935, and the remilitarization of the Rhineland on March 7, 1936. These surprises had significant strategic impacts, violating international agreements and reshaping the geopolitical landscape in favour of Nazi Germany (Kershaw, 1998: 537; Weinberg, 1994: 69)

(Sontag, 1953: 386). One of Chamberlain's biggest problems was that Great Britain did not have enough industrial capacity or financial resources to defeat Germany, Italy, and Japan in a potential arms race in the long term. Chamberlain's goal, therefore, was to alienate Germany from Italy or Italy from Germany. He believed that this way, Great Britain might gain the upper hand in the arms race against the remaining Axis powers. He summarised his view in a letter from June 1937: *"If we could come to an agreement with the Germans, then I wouldn't care a bit about Musso [Benito Mussolini]."* Chamberlain later wrote in his diary in January 1938: *"At first, I tried to improve relations with the two storm centres, Berlin and Rome. It seemed to me that we were drifting into an increasingly worse situation with both, and eventually, we would have to face two enemies at the same time."* (Goldstein, 1999, 281). By 1939, Chamberlain already regarded Germany as the greatest threat to Great Britain. Although his Chief of Staff initially disagreed on whether Japan or Germany posed the greater danger, Chamberlain argued that Europe should take priority over the Far East. As early as 1934, he had warned that *"we are paying too much attention to disarmament and not enough to security"*. He supported the 1934 Defence Requirements Committee (DRC), which argued that *"detering German aggression is the best long-term guarantee"* for keeping Japan in check. He recognized Germany as the *"ultimate potential enemy"* and based its recommendations on the assumption that there would be a war by 1939. Later, in 1935, he also opposed British disarmament agreements, a stance that was not particularly popular (Feiling, 1946: 314).

In early 1936, the British Cabinet approved a long-term rearmament program, but by 1937, the Treasury was already becoming concerned about the rising costs. By June, they were urging a review of the costs associated with rearming and maintaining the expanded armed forces that were to be established by 1942. The Treasury argued that defence expenditures should not exceed the country's production capacity or its ability to pay for imports, nor should they undermine confidence in financial stability. It seemed likely that Germany might be tempted to carry out a decisive air attack against Britain at the start of the war, using gas and high-explosive bombs due to the rapid technological advancements in aircraft—hence, air defence became a focal point of British attention. In December 1937, the Cabinet reviewed the results of a strategic defence assessment, which recommended that military expenditures be limited to the level approved by the Treasury over the next five years. According to this, the main efforts should be focused on defending Great Britain against air strikes and preserving its trade routes, thereby prioritising the Royal Air Force and the Navy, as well as the Army's air defence units. Consequently, the report suggested that the Army should not possess the equipment and ammunition reserves necessary for continental warfare at the outbreak of war (Peden, 2010).

This immediately raises the question of why this was not coordinated with the French side. Why did they not attempt to align their defence industry capacities and armaments at this stage? Taking the report into account practically reduced the need to maintain large-scale ground forces capable of immediate deployment on the European continent, thereby diminishing the incentive for close military cooperation with the French army, which was more focused on preparing for a land war against Germany (Bennister et al., 2017: 210).

Shifting Strategic Calculations

Military intelligence assessments fluctuated between optimism and pessimism; the sense of vulnerability soon permeated strategic planning and diplomacy as well. The February 1937 COS (Chief of Staff) Subcommittee, which dealt with planning for a war against Germany, assumed that Germany would not only be aggressive but would first initiate air strikes from the west in order to *"capitalise on its preparedness advantage by quickly disabling either Great Britain or France, as it is not prepared for a long war."* Specifically regarding fighter aircraft, the (RAF) later warned the government in October 1938 that German Luftwaffe bombers were likely to penetrate: *"the situation...will clearly be unsatisfactory over the next twelve months."* (Gibbs, 1976: 598). By 1937, the position was that their commitments to Europe were inversely proportional to their ability to defend the empire; that the air threat remained of paramount importance; and that an economic blockade was a reasonable threat against Germany. Chamberlain's policies often closely followed the shifting military assessments he received. The Foreign Office, in fact,

“became increasingly outraged by the pessimistic strategic assessments of the General Staff, believing they exerted too much influence on policy formation.” However, it is understandable that the military analyses of 1937 emphasised the possibility that commitments in Central Europe could exceed capabilities and highlighted the necessity of British rearmament (Hinsley, 1993: 68).

In early 1938, a report from the Chiefs of Staff noted that Great Britain would be unprepared for a world war that could arise from the Czechoslovak crisis, particularly in terms of air attacks. Inskip observed that Germany would still be capable of fighting a short war and that Great Britain could lose a brief war involving air strikes. Chamberlain concluded that, due to the Anschluss, the defence of Czechoslovakia had become militarily unfeasible. Defending the Czechs would have meant committing to a long war to revive a state that could provoke a short and aggressive war in the West, for which Great Britain was not yet prepared. In his private notes, Chamberlain wrote that these military considerations had moved him away from his initial instinct to offer a British guarantee. Diplomacy must achieve the best result. The air balance will be more favourable in one or two years (Hughes, 1988: 866–867).

Later, Chamberlain reaffirmed his confidence that British rearmament would help *“convince the world that disagreements should be settled through peaceful discussion, not by force.”* (Chamberlain, 1937). During a parliamentary debate in 1938, he made his views on appeasing Germany clear: *“Our policy of appeasement does not mean that we will seek new friends at the expense of old ones, nor, indeed, at the expense of any other nations... our aim is to achieve cooperation among all nations – without excluding the totalitarian states – in building lasting peace in Europe.”* (Chamberlain, 1938: 552).

Anschluss

The first European crisis during Chamberlain's premiership was triggered by the Anschluss, or the annexation of Austria by Germany, which occurred on March 12, 1938, when the Austrian Federal State was occupied by the German Reich (Prodhan, 2013). Nevertheless, one could argue that the Anschluss was consistent with the principle of self-determination as outlined in Wilson's Fourteen Points (Wilson, 1918). The Anschluss was so popular in Austria that there was no chance for Britain or France to resist it by force or to threaten military or economic countermeasures. The failure to impose a potential economic blockade primarily stemmed from a lack of international support: Great Britain did not have sufficient international backing to enforce a blockade. Key allies, including France, were unwilling to take such drastic measures against Germany. Additionally, the United States remained largely isolationist and was not willing to engage in European conflicts (Overy, 1998: 142). Not to mention the economic consequences of the blockade. Great Britain was concerned about the economic impact of a blockade. Such a move could have disrupted trade and damaged the British economy, which was still recovering from the Great Depression (Kershaw, 2000: 197). Chamberlain concluded that *“it is perfectly evident, surely, now that force is the only argument that Germany understands”* (Hughes, 1988: 866). He also discussed the *“Austrian situation”* in the House of Commons in March and he said that *“The hard fact is that nothing could have arrested what has actually happened unless this country and other countries had been prepared to use force”* (Chamberlain, 1938: 52).

It became clear that the Sudetenland in Czechoslovakia was likely to be Hitler's next target. At the Cabinet meeting on March 22, six months before Chamberlain's meeting with the Führer, it was decided that until British air defences were fully established and the Royal Air Force reinforced with additional aircraft, they could not guarantee Czechoslovakia's sovereignty against German aggression, nor could they join France in a strong response to the German challenge (CAB, 23/93: 33–46). The Munich Agreement provided the crucial time needed to bring British defences and fighter strength up to the required levels. Notably, the Chain Home radar system was still in its infancy at the time of the Munich crisis. The months that followed allowed for the completion of the system, which became fully operational by the time of the Battle of Britain and played a critical role in the RAF's victory. In August 1938, the first five stations were declared operational, and during the Munich crisis, they commenced full-time operation in September (Gough, 1993: 6). In March 1938, the British RAF consisted of 118,000 personnel and 1,750 aircraft

(Richards, 1953: 47), while the German Luftwaffe had 400,000 personnel and 3,500 aircraft (Overy, 1997: 29). In March 1938, the German Luftwaffe significantly outmatched the British Royal Air Force in both personnel and aircraft numbers. But would the combined British and French air forces have outmatched the Luftwaffe?

In this situation, as during the 1930s, strategic calculations prevailed, particularly the belief that British disarmament in the 1920s had so hindered the British military services that the government would not have been able to contemplate war against Germany until the end of the decade at the earliest. Chamberlain echoed this strategic logic in a letter to his sister, Ida, shortly before the Munich Conference: *“Never threaten unless you are capable of carrying out your threats, and while I hope that if we had to fight, we could give a good account of ourselves, we are certainly not in a position where our military advisers would undertake to start a war unless we were forced into it.”* (Chamberlain, 1938: NC 18/1/1068).

Chamberlain and the Cabinet were undoubtedly influenced by the pessimism that emanated from intelligence circles. The near- and medium-term military balance was considered dangerous, and this realisation was crucial for the Cabinet in deciding to avoid the risks of attempting deterrence, especially during the Munich Crisis (Wark, 1985: 231). If the economic situation of the Allies appeared unstable in 1939, Germany's position had arguably strengthened since 1938, having exploited Czechoslovakia's economic and industrial resources. However, in 1939, British and French intelligence began to identify signs that were interpreted as indications of German economic and financial weakness, as rearmament had reached the limits of Germany's own resources. At the same time, though, the economic intelligence assessments compiled in London and Paris were far from unanimous. Not only was reliable information often incomplete, but British and French analysts also disagreed on how to interpret the available data. Moreover, the assessment of Germany's economic vulnerability was based on the assumption that the Germans would not have significant access to external resources. Yet this assumption appeared extremely fragile, given that the Allies had few means to prevent Germany from extending its influence in Central and Eastern Europe, whether in peace or war (Barros et al., 2009: 178).

The Munich Crisis

Undoubtedly, one of Chamberlain's most significant contributions to international history was the Munich Agreement, established on September 30, 1938, in response to Nazi Germany's intention to occupy the Sudetenland.

Hitler's 30 May 1938 directive officially and unequivocally stated, *“It is my unalterable decision to smash Czechoslovakia by military action in the near future.”* (De Vabres, n.d.) As events were escalating, in an attempt to prevent a war, Chamberlain requested a private meeting with Hitler on September 13, following internal unrest and chaos in Czechoslovakia. Two days later, he took off for Berchtesgaden. (Bell, 2007: 239).

After his arrival, during a summit held at the Berghof in Berchtesgaden, Chamberlain pledged to exert pressure on Prague to comply with Hitler's openly expressed demands regarding the Sudetenland's union with Germany. In exchange, Hitler grudgingly agreed to delay any military action until he had given Chamberlain an opportunity to carry out his commitment (Middlemas, 1972: 340–341). He tactically told to Hitler that *“If the Fuehrer is determined to settle this matter by force, without waiting even for a discussion between ourselves to take place, what did he let me come here for? I have wasted my time.”* (Chamberlain and Hitler, 1938: FO 371/21738). As the meeting continued, he said *“I could give him my personal opinion, which was that on principle I had nothing to say against the separation of the Sudeten Germans from the rest of Czechoslovakia, provided that the practical difficulties could be overcome.”* (Chamberlain and Hitler, 1938: FO 371/21738).

Another illustration of his skillful bargaining strategy to deter imminent attack was when he convinced Hitler that starting a war with Germany would not be in Britain's best interests. He recounted to the House of Commons on September 28th what he had said to the Fuhrer at that meeting: *“At one point he complained of British threats against him, to which I replied that he must distinguish between a threat and a warning, and that he might have just cause of complaint if I allowed him to think that in no circumstances would this country go to war with Germany when, in*

fact, there were conditions in which such a contingency might arise." (Chamberlain, 1938: 14).

Bad Godesberg

Much to the British delegation's dismay, Hitler rejected the idea that Chamberlain had himself delivered to them at Berchtesgaden when he returned to propose it at a summit with Hitler at Bad Godesberg on September 22, 1938 (Middlemas, 1972: 364). In an attempt to completely undermine Chamberlain's efforts to broker a peace agreement, Hitler insisted that the Sudetenland be returned to Germany by September 28, 1938, without any talks between Prague and Berlin, without the creation of an international commission to supervise the transfer, without plebiscites scheduled for the transferred districts prior to the transfer, and, just for good measure, without Germany abandoning the possibility of war until all claims made against Czechoslovakia by Poland and Hungary had been addressed. *"I declared that the language and the manner of the document, which I described as an ultimatum rather than a memorandum, would profoundly shock public opinion in neutral countries, and I bitterly reproached the Chancellor for his failure to respond in any way to the efforts which I had made to secure peace."* (Chamberlain, 1938: 8). Once more, Chamberlain demonstrated his ability to negotiate by pushing back against Hitler and preventing the complete absorption of Czechoslovakia.

Finally, the Munich Agreement was signed by Benito Mussolini, Édouard Daladier, Neville Chamberlain, and Adolf Hitler. The German army was to finish occupying the Sudetenland by October 10th, and an international committee was to decide what would happen to other disputed areas (Butterworth, 1974: 191–216). After a short nap, on September 30, Chamberlain went to Hitler's residence and signed an announcement as *"symbolic of the desire of our two peoples never to go to war with one another again...to contribute to assure the peace of Europe."* (Hitler, Chamberlain, 1938: ARF M) Hitler was happy to accept it after his interpreter had translated it (Reynolds, 2007: 389).

The Sudetenland region of Czechoslovakia would be given to Germany as part of a solution that Chamberlain announced had been struck after a month during which Britain thought the world was on the verge of war. October 1st was supposed to mark the start of the Sudetenland evacuation (National Archives, FO 93/1/220A). Even though Chamberlain gave in to Hitler's demands, the deal was nonetheless a success. It was *"merely the prelude to a larger settlement in which all of Europe may find peace,"* as Chamberlain had pledged. After returning to Britain, Chamberlain waved a piece of paper in front of the jubilant audience at the Heston Aerodrome on 30 September 1938, declaring that it was a commitment that bore the signatures of both Hitler and himself. There was going to be *"peace in our time"* in Britain (Goddard, 2018: 118).

Through deceiving Hitler into signing the agreement, Chamberlain succeeded in removing the chance of a military confrontation between Germany and Britain. As it is well known today, the war eventually broke out, but at the time, it appeared like it would keep the peace in Europe, and it was possible to delay the conflict by allowing Hitler to occupy the Sudetenland. Another key objective of the agreement was to ensure that, if Hitler reneged on his promises and initiated a war, there would be no ambiguity regarding the party responsible for such a conflict.

Summer 1939

During the summer of 1939, in addition to attempting to mediate a compromise between Germany and Poland⁵ Chamberlain adhered to his deterrence tactic, telling Hitler on multiple occasions that Britain would declare war on Germany should he attack Poland. He wrote to Hitler on August 27, 1939.: *"If the case should arise, they are resolved, and prepared, to employ without delay all the forces at their command, and it is impossible to foresee the end of hostilities once engaged. It would be a dangerous illusion to think that, if war once starts, it will come to an early end even if a success on any one of the several fronts on which it will be engaged should have been secured."* (Weinberg, 1980: 623).

⁵The Allies reached a compromise by granting Poland a narrow strip of land, commonly known as the Polish Corridor, which provided the country with a fragile link to the Baltic Sea. However, this corridor included a significant German population and effectively separated the German province of East Prussia from the rest of Germany. Additionally, the Allies designated the German port of Danzig as a Free City under the supervision of the League of Nations, while granting Poland special rights to transship goods through the port (Hagen, 2010: 63).

Following Hitler's conquest of Czechoslovakia in March 1939, Chamberlain had provided assurances to many European nations, preliminarily Poland. As the summer progressed, tensions worsened as Hitler imposed conditions on Poland. On Friday, September 1, the German invasion got underway early in the morning with tanks advancing across the border and the Luftwaffe bombarding Warsaw (Ball, 2019).

Declaration of War

Undoubtedly, the greatest impact Chamberlain has ever made to world history was his decision, on September 3, 1939, to declare war on Germany in response to its invasion of Poland. In his speech to the Commons, he declared: *“The time has come when action rather than speech is required. If out of the struggle we again re-establish in the world the rules of good faith and the renunciation of force, why, then even the sacrifices that will be entailed upon us will find their fullest justification.”* (Chamberlain, 1939).

He also told the country in a radio broadcast two days later that: *“This morning, the British ambassador in Berlin handed the German government a final note stating that unless we heard from them by 11 o'clock that they were prepared at once to withdraw their troops from Poland, a state of war would exist between us. I have to tell you now that no such undertaking has been received, and that consequently this country is at war with Germany.”* (Chamberlain, 1939: BBCA). Though Chamberlain made the right choice, he could not foresee the subsequent six-year struggle. The British Empire, its people, and afterwards all of Europe entered a new era and dimension with his decision.

Conclusion

This research confirms the hypothesis that the geopolitical environment of pre-World War I Europe, economic constraints, and military intelligence evaluations were the main factors influencing Neville Chamberlain's appeasement strategy. Chamberlain's hesitation to completely commit to rearmament was partly due to financial restrictions, while intelligence assessments, which typically overstated Germany's military might, pushed him toward cautiousness. A cohesive European approach against Nazi aggression was further undermined by missed possibilities for cooperation with France. The study demonstrates that, despite diplomatic obstacles and practical considerations related to the economy, Chamberlain's strategy was not merely one of passive appeasement but rather a deliberate attempt to gain time for Britain's military preparation. Ultimately, his choices were determined by the necessity to strike a balance between military readiness and the pressing diplomatic demands of the time, proving that his approach was more complex than is often portrayed.

Chamberlain's approach to rearmament and diplomacy was heavily influenced by Britain's limited industrial capacity and the fear that a premature military confrontation with Germany would devastate the country's economy and empire. His decision to prioritise air defence and the Royal Navy over large-scale ground forces was driven by the belief that Britain could not afford to engage in a continental war without first ensuring the security of its own airspace and trade routes. This strategy was informed by the shifting assessments of British military intelligence, which fluctuated between optimism and pessimism regarding Germany's capabilities, and the broader context of international relations during the 1930s.

The research has also addressed the key question of why Chamberlain did not coordinate more closely with France on defence industry capacities. Chamberlain did attempt to coordinate diplomacy with France; however, this proved challenging due to the political instability within the French government at the time. While France often articulated certain positions, it frequently seemed to expect Britain to take decisive action on those matters. The evidence suggests that Chamberlain's focus on rearmament and appeasement was driven by a desire to avoid immediate conflict while gradually building up Britain's military strength. However, this approach ultimately left Britain and its allies vulnerable, as it failed to create a unified front against the rising threat of Nazi Germany.

The Munich Crisis of 1938 stands as a pivotal moment in Chamberlain's premiership, demonstrating both the strengths and limitations of his diplomatic efforts. While the Munich Agreement temporarily averted war and was hailed by some as a success, it also emboldened Hitler and weakened the position of Czechoslovakia, contributing to the eventual

outbreak of World War II. Chamberlain's efforts to engage with Hitler, including his personal meetings and attempts at negotiation, reveal a leader deeply committed to peace but constrained by the realities of Britain's military and economic situation.

In the final analysis, Chamberlain's decision to declare war on Germany in September 1939 marked a significant turning point in British history. While his earlier strategies of appeasement and rearmament may be criticised for their shortcomings, it is clear that Chamberlain was operating under immense pressure, navigating a fragile international landscape with limited resources. While we now understand Hitler's true intentions, it is important to recognise that in the 1930s, his plans were not as clear. Until his invasion of the rest of Czechoslovakia, his actions were largely perceived as efforts to address the injustices of the Treaty of Versailles and aligned with the principle of national self-determination. Chamberlain's ultimate decision to confront Germany was a recognition of the failure of appeasement and the inevitability of war, ushering Britain and Europe into a new and devastating conflict. He pursued a dual strategy of appeasement and rearmament, utilising the latter to buy time for Britain's military preparedness. His primary objective, however, was the preservation of peace in Europe, even at the cost of his own reputation.

It can be concluded that Chamberlain's legacy is a complex one, shaped by his efforts to balance the demands of rearmament with the constraints of economic and military reality. His actions during this period highlight the difficulties of leadership in a time of unprecedented global instability and offer important lessons for understanding the challenges of statecraft in the face of emerging threats. Nevertheless, the fact that his appeasement strategy helped to postpone the outbreak of the war and save millions of lives, should not be disregarded. He also made the right choice to declare war on Germany when the time came. As he explained after his resignation in September 1940, "*The day may come when my much cursed Munich will be understood. Neither we, nor the French were not prepared for war...If only we had had another year of preparation, we should have been in a far stronger position and so would the French. But anyway, whatever the outcome it is clear as daylight that if we had had to fight in 1938 the result would have been far worse.*" (Self, 2000: 44).

References

- Air staff memo, 6 July 1937, C5604/185/18, FO 371/20734; COS 843, 'European Appreciation 1939–40.' 20 Feb. 1939, Cab 53/45. (In Eng.).
- Barros et al., 2009 — Barros A., Imlay T.C., Resnick E., Ripsman N.M. & Levy J.S. International Security. International Security, 2009. No. 34(1). Pp. 178, 197. (In Eng.).
- Bennister, 2017 — Bennister M., Heffernan R. & Webb P. The British Prime Minister in the Core Executive. London: Palgrave Macmillan, 2017. 210 p. (In Eng.).
- Butterworth, 1974 — Butterworth B. S. Daladier and the Munich Crisis: A Reappraisal. Journal of Contemporary History, 1974. Vol. 9. No. 3. Pp. 191–216. (In Eng.).
- Capie, 1980 — Capie F. & Collins M. The extent of British economic recovery in the 1930s. Economy and History, 1980. No. 23(1). 40 p. (In Eng.).
- Chamberlain, 1937 — Chamberlain N. Speech at Albert Hall, London Times, 1937. (In Eng.).
- Chamberlain, 1938a — Chamberlain N. Foreign Affairs (Austria), HC Deb 14 March 1938 vol 333 cc 45–169 in Commons Sitting. URL: https://api.parliament.uk/historic-hansard/commons/1938/mar/14/foreign-affairs-austria#S5CV0333P0_19380314_HOC_362. (access date: 02.01. 2024). (In Eng.).
- Chamberlain, 1938b — Chamberlain N. Prime Minister's Statement, HC Deb 28 September 1938 vol 339 cc5-28 in Commons Sitting. URL: https://api.parliament.uk/historic-hansard/commons/1938/sep/28/prime-ministers-statement#S5CV0339P0_19380928_HOC_13. (access date: 02.01. 2024). (In Eng.).
- De Vabres, 2024 — De Vabres M. Judgement: Keitel in The Avalon Project, Yale Law School, Lillian Goldman Law Library. URL: <https://avalon.law.yale.edu/imt/judkeite.asp>. (access date: 04.01.2024). (In Eng.).
- Feiling, 1946 — Feiling K. The Life of Neville Chamberlain. London: Macmillan, 1946. 314 p. (In Eng.).
- Goddard, 2018 — Goddard S.E. Germany's Rhetorical Rage: Britain and the Abandonment of Appeasement, 1938–39. When Right Makes Might: Rising Powers and World Order. Ithaca: Cornell University Press, 2018. 118 p. (In Eng.).
- Gough, 1993 — Gough J. Watching the Skies: The History of Ground Radar in the Air Defense of the United Kingdom. London: H.M.S.O., 1993. 6 p. (In Eng.).
- Hagen, 2010 — Hagen J. Mapping the Polish Corridor: Ethnicity, Economics and Geopolitics. Imago Mundi, 2010. No. 62(1). 63 p. (In Eng.).
- Hennessy, 1986 — Hennessy P. Cabinets and the Bomb. Oxford: Oxford University Press, 1986. 44 p. (In Eng.).

- Hinsley, 1979 — *Hinsley F.H.* British Intelligence in the Second World War: Its Influence on Strategy and Operations. London: H.M.S.O., 1979. Pp. 63, 68. (In Eng.).
- Hughes, 1988 — *Hughes J.L.* The Origins of World War II in Europe: British Deterrence Failure and German Expansion. *The Journal of Interdisciplinary History*, 1988. No. 18(4). Pp. 866–867. (In Eng.).
- Kaiser, 1980 — *Kaiser D.E.* Economic Diplomacy and the Origins of the Second World War. Princeton: Princeton University Press, 1980. 282 p. (In Eng.).
- Kershaw, 1998 — *Kershaw I.* Hitler: 1889–1936 Hubris. London: Penguin Books, 1998. 537 p. (In Eng.).
- Kershaw, 2000 — *Kershaw I.* Hitler 1936–1945: Nemesis. London: Penguin Books, 2000. 197 p. (In Eng.).
- MacDonald, 1972 — *MacDonald C.A.* “Economic Appeasement and the German 'Moderates' 1937–1939”. *Past and Present*. 1972. No. 56. Pp. 105–135. (In Eng.).
- Middlemas, 1972 — *Middlemas K.* Diplomacy of Illusion: the British Government and Germany. London: Weidenfeld and Nicolson, 1972. Pp. 340–341, 364. (In Eng.).
- Overy, 1997 — *Overy R.* The Air War: 1939–1945. Pittsburgh: Europa Publications, 1997. Pp. 23, 29. (In Eng.).
- Overy, 1998 — *Overy R.* The Road to War. London: Penguin Books, 1998. 142 p. (In Eng.).
- Peden, 2010 — *Peden G.* The Problems of Setting Strategic Priorities: The 1937–38 Inskip Defence Review, 2010. URL: <https://www.rusi.org/explore-our-research/publications/commentary/problems-setting-strategic-priorities-inskip-defence-review-1937-38>. (access date: 08.01.2024). (In Eng.).
- Proadhan, 2013 — *Proadhan G.* ‘Austria's president says Nazi past can't be forgotten’. Reuters, 2013. URL: <https://www.reuters.com/article/us-austria-nazis-anniversary/austrias-president-says-nazi-past-cant-be-forgotten-idUSBRE92B0NP20130312/>. (access date: 29.12.2023). (In Eng.).
- Richards, 1953 — *Richards D.* Royal Air Force 1939–1945. Volume I: The Fight at Odds. London: Her Majesty's Stationery Office, 1953. 47 p. (In Eng.).
- Roberts, 1966 — *Roberts R.* The British Cabinet. London: Croom Helm, 1966. 135 p. (In Eng.).
- Self, 2000 — *Self R.* The Neville Chamberlain Diary Letters. London: Routledge, 2000. 44 p. (In Eng.).
- Self, 2006 — *Self R.* Neville Chamberlain: A Biography. Aldershot: Ashgate, 2006. Pp. 273–274. (In Eng.).
- Smart, 2010 — *Smart N.* Neville Chamberlain. New York: Routledge, 2010. 225 p. (In Eng.).
- Sontag, 1953 — *Sontag R.J.* “The Appeasement, 1937”. *The Catholic Historical Review*, 1953. No. 38(4). 386 p. (In Eng.).
- Wark, 1985 — *Wark W.K.* The Ultimate Enemy: British Intelligence and Nazi Germany, 1933–1939. Ithaca: Cornell University Press, 1985. Pp. 59, 69, 160, 177, 231. (In Eng.).
- Weinberg, 1980 — *Weinberg G.L.* The Foreign Policy of Hitler's Germany Starting World War II. Chicago: University of Chicago Press, 1980. 623 p. (In Eng.).
- Weinberg, 1994 — *Weinberg G.L.* A World at Arms: A Global History of World War II. Cambridge: Cambridge University Press, 1994. Pp. 49, 69. (In Eng.).
- Wilson, 1918 — *Wilson W.* President Woodrow Wilson's 14 Points, 1918. URL: <https://www.archives.gov/milestone-documents/president-woodrow-wilsons-14-points>. (access date: 31.12.2023). (In Eng.).

ТЕОРИЯ ЖӘНЕ ӘДІСНАМА / ТЕОРИЯ И МЕТОДОЛОГИЯ / THEORY AND
METHODOLOGY

Published in the Republic of Kazakhstan
Electronic scientific journal “edu.e-history.kz”
Has been issued as a journal since 2014
ISSN 2710-3994.
Vol. 11. Is. 4, pp. 781-795, 2024
Journal homepage: <https://edu.e-history.kz>

FTAXP / МПНТИ / IRSTI 03.20
https://doi.org/10.51943/2710-3994_2024_11_4_781-795

THE AMANATISM OF SULTAN ABULFEIS AND ITS ROLE IN KAZAKH-DZUNGAR
RELATIONS IN THE MIDDLE OF 18th CENTURY

Ziyabek E. Kabuldinov¹, Denis A. Chernienko^{2*}, Olzhas U. Berkinbaev³

¹Ch.Ch. Valikhanov Institute of History and Ethnology
(28, Shevchenko Str., 050010 Almaty, Republic of Kazakhstan)
Doctor of Historical Sciences, Professor
 <https://orcid.org/0000-0002-9625-0535>. E-mail: kabulzia@rambler.ru

²Branch of the Ch.Ch. Valikhanov Institute of History and Ethnology in Astana
(11/5, Kabanbai Batyr Ave., 010017 Astana, Republic of Kazakhstan)
Candidate of Historical Sciences, Leading Researcher
 <https://orcid.org/0000-0002-1205-0473>. E-mail: denis_chernienko@mail.ru

*Corresponding author

³Al-Farabi Kazakh National University
(71, Al-Farabi Av., 050040 Almaty, Republic of Kazakhstan)
PhD student
 <https://orcid.org/0009-0009-6037-3793>. E-mail: berkinbayev.o@gmail.com

© Ch.Ch. Valikhanov IHE, 2024

© Kabuldinov Z.E., Chernienko D.A., Berkinbaev O.U., 2024

Abstract. Introduction. For more than a century – from the middle of the 17th century to the middle of the 18th century – the Dzungar military-political factor played a prominent role in the system of international relations and significantly influenced the historical destinies of the peoples of Central Asia, including the life of Kazakh society. In the first half of the 18th century, the Middle Juz was under the pressure of three external forces – the Dzungars, as well as the Russian and Qing empires, which sought to take advantage of the protracted struggle of the two nomadic peoples and involve them in the orbit of their political influence. Under the circumstances, leaders were needed to solve not only military, but also diplomatic tasks aimed at the defence of the Kazakh Khanate. *The aim and objectives of the study* are to show the historical role of Sultan Abulfeis in the context of Kazakh-Dzungar and Kazakh-Chinese military-diplomatic relations in the mid-18th century. *Results.* The circumstances of Abulfeis' stay as amanate in the headquarters of Galdan-Tseren huntaiji from the end of 1742 to the spring of 1744 are considered. The sultan's amanatism contributed to a temporary political compromise with the Dzungars and the release of Abylai from honourable captivity. In the mid-1750s, already as the ruler of the Naiman clans, he showed himself as a skilful military commander in clashes with the Dzungars and in the events of the Amursana anti-Manchurian rebellion. In 1757–1758 he took an active part in the establishment of diplomatic and trade relations

with Qing China, seeking the return of part of the nomads on the former Dzungar lands. *Conclusions.* Sultan Abulfeis played a major role in the events of the final stage of the Kazakh-Dzungar wars. His actions as the ruler of Kazakh clans in the eastern part of the Steppe were aimed at the defence of the subordinate nomads, and in cooperation with other rulers, first of all Sultan Abylai, he pursued a foreign policy in the interests of the entire Middle Juz. This position was important because a significant part of the Kazakh people was involved in the long Kazakh-Dzungar confrontation. In these conditions, Abulfeis' military and diplomatic abilities were manifested, his authority within the steppe elite was significantly strengthened, which allowed him to become one of the most influential rulers of the Kazakh Khanate.

Keywords: Abulfeis, Dzungars, amanat, Middle Juz, Kazakh Khanate, diplomacy, Qing Empire

Acknowledgment. The article was prepared within the framework of the grant-funded project of the Ministry of Science and Higher Education of the Republic of Kazakhstan, titled «New pages from the history of Kazakh-Dzungar relations: second half of the 17th – 50s of the 18th century» (IRN AP23488522).

For citation: Kabuldinov Z.E., Chernienko D.A., Berkinbaev O.U. The amanatism of sultan Abulfeis and its role in Kazakh-Dzungar relations in the middle of 18th century // Electronic scientific journal “edu.e-history.kz”. 2024. Vol. 11. No. 4. Pp. 781-795. (In Russ.).

DOI: 10.51943/2710-3994_2024_11_4_781-795

ӘБІЛПЕЙІЗ СҰЛТАННЫҢ АМАНАТТА БОЛУЫ ЖӘНЕ ОНЫҢ ХVІІІ ҒАСЫРДЫҢ ОРТАСЫНДАҒЫ ҚАЗАҚ-ЖОҢҒАР ҚАТЫНАСТАРЫНДАҒЫ РӨЛІ

Қабылдинов Зиябек Ермұқанұлы¹, Черниенко Денис Аркадьевич^{2}, Беркінбаев Олжас Уәлиханұлы³*

¹Ш.Ш. Уәлиханов атындағы Тарих және этнология институты
(28-үй, Шевченко көш., 050010 Алматы, Қазақстан Республикасы)
Тарих ғылымдарының докторы, профессор, бас директор
 <https://orcid.org/0000-0002-9625-0535>. E-mail: kabulzia@rambler.ru

²Астана қаласындағы Ш.Ш. Уәлиханов атындағы Тарих және этнология институтының
Филиалы (11/5-үй, Қабанбай батыр даңғ., 010017 Астана, Қазақстан Республикасы)
Тарих ғылымдарының кандидаты, жетекші ғылыми қызметкер
 <https://orcid.org/0000-0002-1205-0473>. E-mail: denis_chernienko@mail.ru

*Автор-корреспондент

³Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті
(71-үй, Әл-Фараби даңғылы, 050038 Алматы, Қазақстан Республикасы)
Докторант
 <https://orcid.org/0009-0009-6037-3793>. E-mail: berkinbayev.o@gmail.com

© Ш.Ш. Уәлиханов атындағы ТЭИ, 2024

© Қабылдинов З.Е., Черниенко Д.А., Беркінбаев О.У., 2024

Аңдатпа. *Kipicne.* Бір ғасырдан астам уақыт – ХVІІ ғасырдың ортасынан бастап ХVІІІ ғасырдың ортасына дейін – жоңғар әскери-саяси факторы халықаралық қатынастар жүйесінде маңызды рөл атқарды және Орталық Азия халықтарының тарихи тағдырына, соның ішінде қазақ қоғамының өміріне елеулі әсер етті. ХVІІІ ғасырдың бірінші жартысында. Орта жүз үш сыртқы күштің – жоңғарлардың, сондай-ақ көшпелі екі халықтың ұзаққа созылған күресін пайдаланып, оларды өздерінің саяси ықпал аймағына тартуға тырысқан Ресей мен Цин империяларының қысымына ұшырады. Сол кезде қалыптасқан жағдайда Қазақ хандығын қорғауда ел билеушілерінен тек әскери ғана емес, сонымен қатар дипломатиялық міндеттерді

шешу талап етілді. *Зерттеудің мақсаты мен міндеттері* – XVIII ғасырдың ортасындағы қазақ-жоңғар және қазақ-қытай әскери-дипломатиялық қатынастар контексіндегі Әбілпейіз сұлтанның тарихи рөлін көрсету. *Нәтижелері*. 1742 ж. соңынан бастап 1744 ж. көктеміне дейін Әбілпейіз сұлтанның қоңтайшы Галдан-Цереннің ордасында аманат ретінде болған жағдайлар қарастырылды. Сұлтанның аманатта болуы жоңғарлармен уақытша саяси бітімге қол жеткізіп, Абылайды құрметті тұтқыннан босауына септігін тигізеді. 1950-жж. ортасында енді ол найман руының билеушісі ретінде өзінің Әмірсананың маньчжурларға қарсы көтерілісі оқиғаларындағы жоңғарлармен болған шайқастарда білікті әскербасы екенін көрсетті. 1757–1758 жж. Цинь империясымен дипломатиялық және сауда қатынастарын орнатуға белсене қатысып, бұрынғы жоңғарлар иеленіп кеткен жерлердің бір бөлігін қайтаруға қол жеткізді. *Қорытындылар*. Әбілпейіз сұлтан қазақ-жоңғар соғыстарының соңғы кезеңіндегі оқиғаларда маңызды рөл атқарды. Оның қазақ даласының шығыс бөлігіндегі қазақ руларының билеушісі ретіндегі қарамағындағы көші-қон жерлерін қорғаудағы, сондай-ақ басқа да билеушілермен, соның ішінде Абылаймен одақтаса әрекет етті, ол сыртқы саясатты бүкіл Орта жүз мүддесіне орай жүргізді. Мұндай ұстанымда болуы маңызды еді, себебі ұзақ уақыттарға созылған қазақ-жоңғар қарсылықтарына қазақ халқының көптеген рулары қатысты. Осындай жағдайларда Әбілпейіздің әскери-дипломатиялық қабілеті ашыла түсті, оның дала элитасы арасындағы абырой-беделі артып, Қазақ хандығының ең ықпалды билеушілерінің бірі бола алды.

Түйін сөздер: Әбілпейіз, жоңғарлар, аманат, Орта жүз, Қазақ хандығы, дипломатия, Цинь империясы

Алғыс. Мақала Қазақстан Республикасы Ғылым және жоғары білім министрлігінің гранттық қаржыландыру жобасы аясында дайындалған «Қазақ-жоңғар қатынастары тарихының жаңа беттері: XVII ғасырдың екінші жартысы – XVIII ғасырдың 50-жж.» (ИРН АР23488522).

Дәйексөз үшін: Қабылдинов З.Е., Черниенко Д.А., Беркинбаев О.У. Әбілпейіз сұлтанның аманатта болуы және оның XVIII ғасырдың ортасындағы қазақ-жоңғар қатынастарындағы рөлі // «Edu.e-history.kz» электрондық ғылыми журналы. 2024. Т. 11. № 4. 781-795 бб. (Орысш.). DOI: 10.51943/2710-3994_2024_11_4_781-795

АМАНАТСТВО СУЛТАНА АБУЛФЕЙСА И ЕГО РОЛЬ В КАЗАХСКО-ДЖУНГАРСКИХ ОТНОШЕНИЯХ СЕРЕДИНЫ XVIII ВЕКА

Кабульдинов Зиябек Ермуханович¹, Черниенко Денис Аркадьевич^{2}, Беркинбаев Олжас Уалиханович³*

¹Институт истории и этнологии имени Ч.Ч. Валиханова
(д. 28, ул. Шевченко, 050010 Алматы, Республика Казахстан)
Доктор исторических наук, профессор, генеральный директор
 <https://orcid.org/0000-0002-9625-0535>. E-mail: kabulzia@rambler.ru

²Филиал в г. Астана Института истории и этнологии имени Ч.Ч. Валиханова
(д. 11/5, пр. Кабанбай батыр, 010017 Астана, Республика Казахстан)
Кандидат исторических наук, ведущий научный сотрудник
 <https://orcid.org/0000-0002-1205-0473>. E-mail: denis_chernienko@mail.ru

* Автор-корреспондент

³Казахский национальный университет им. аль-Фараби
(д. 71, пр. аль-Фараби, 050040 Алматы, Республика Казахстан)
Докторант
 <https://orcid.org/0009-0009-6037-3793>. E-mail: berkinbayev.o@gmail.com

© ИИЭ имени Ч.Ч. Валиханова, 2024

© Кабульдинов З.Е., Черниенко Д.А., Беркинбаев О.У., 2024

Аннотация. *Введение.* На протяжении более столетия – с середины XVII в. до середины XVIII в. – джунгарский военно-политический фактор играл заметную роль в системе международных отношений и в значительной степени влиял на исторические судьбы народов Центральной Азии, в том числе на жизнь казахского общества. В первой половине XVIII в. Средний жуз оказался под давлением трех внешних сил – джунгар, а также Российской и Цинской империй, которые стремились воспользоваться затяжной борьбой двух кочевых народов и вовлечь их в орбиту своего политического влияния. В сложившихся условиях требовались лидеры для решения не только военных, но и дипломатических задач, направленных на защиту Казахского ханства. *Цель и задачи исследования* – показать историческую роль султана Абулфеиса в контексте казахско-джунгарских и казахско-китайских военно-дипломатических отношений середины XVIII в. *Результаты.* Рассмотрены обстоятельства пребывания Абулфеиса в качестве аманата в ставке хунтайджи Галдан-Цэрена с конца 1742 г. до весны 1744 г. Аманатство султана способствовало временному политическому компромиссу с джунгарами и освобождению из почетного плена Абылая. В середине 1750-х гг. уже в качестве правителя найманских родов он проявил себя как умелый военачальник в столкновениях с джунгарами и в событиях антимаңчжурского восстания Амурсаны. В 1757–1758 гг. принял активное участие в установлении дипломатических и торговых отношений с Цинским Китаем, добиваясь возвращения части кочевий на прежних джунгарских землях. *Выводы.* Султан Абулфеис сыграл важную роль в событиях завершающего этапа казахско-джунгарских войн. Его действия как правителя казахских родов в восточной части Степи были направлены на защиту подвластных кочевий, а также в сотрудничестве с другими властителями, прежде всего, султаном Абылаем, он проводил внешнюю политику в интересах всего Среднего жуза. Такая позиция была важна, поскольку в длительное казахско-джунгарское противостояние была вовлечена значительная часть казахского народа. В этих условиях проявились военно-дипломатические способности Абулфеиса, значительно укрепился его авторитет внутри степной элиты, что позволило ему стать одним из самых влиятельных правителей Казахского ханства.

Ключевые слова: Абулфеис, джунгары, аманат, Средний жуз, Казахское ханство, дипломатия, Цинская империя

Благодарность. Статья подготовлена в рамках реализации проекта грантового финансирования Министерства науки и высшего образования Республики Казахстан «Новые страницы из истории казахско-джунгарских отношений: во второй половине XVII – 50-х гг. XVIII вв.» (регистрационный номер: АР 23488522).

Для цитирования: Кабульдинов З.Е., Черниенко Д.А., Беркинбаев О.У. Аманатство султана Абулфеиса и его роль в казахско-джунгарских отношениях середины XVIII века // Электронный научный журнал «edu.e-history.kz». 2024. Т. 11. № 4. С. 781-795. (На Русс.). DOI: 10.51943/2710-3994_2024_11_4_781-795

Введение

На рубеже позднего средневековья и нового времени заметную роль в системе международных отношений в Центральной Азии играло могущественное кочевое государство – Джунгарское ханство, которое оказало влияние на исторические судьбы многих народов региона (Моисеев, 2000: 22). Джунгарская угроза была важным военно-политическим фактором и в жизни казахского общества на протяжении более столетия – с середины XVII в. до середины XVIII в. В первой половине XVIII в. территория Среднего жуза оказалась «между двух огней» – пока джунгары периодически наносили болезненные поражения, Российская империя, воспользовавшись затяжной борьбой двух кочевых народов, постепенно продвигалась в казахские владения, преимущественно по правому берегу Иртыша, возводя систему военных укреплений. В этом была заинтересована и часть казахов, видящих в

возможном военном союзе с Россией защиту от не прекращавшихся нападений джунгаров. С другой стороны, изнурительными казахско-джунгарскими войнами стремилась воспользоваться Цинская империя, желавшая вовлечь обе ослабшие стороны в орбиту своего политического влияния. В сложившихся условиях требовались лидеры, которые взяли бы на себя решение не только непосредственно военных задач по отражению джунгарской и цинской угроз, но и способные установить дипломатические контакты, направленные на обеспечение защиты интересов Казахского ханства. Актуальность темы исследования определяется сохранением малоизученных аспектов казахско-джунгарских отношений, необходимостью установления степени участия, роли и значения в них отдельных представителей казахской правящей элиты. Цель исследования – показать историческую роль султана Абулфеиса в контексте казахско-джунгарских и казахско-китайских военно-дипломатических отношений середины XVIII в. Задачами являются рассмотрение обстоятельств и последствий направления Абулфеиса в аманаты к джунгарскому двору в начале 1740-х гг. и его последующее участие в переговорах с Цинской империей на завершающем этапе джунгаро-цинских войн. Гипотеза исследования заключается в том, что султан Абулфеис, несмотря на молодой возраст, стал одним из активных участников событий 1740–1750-х гг., непосредственно предшествовавших падению Джунгарского государства. Его деятельность была направлена на защиту интересов своих подданных (ряд родов найманов и части кереев) в восточной части Степи от экспансии джунгаров и Цинской империи. Но также действия султана необходимо рассматривать в контексте реализации внешнеполитических интересов всего Среднего жуза по отстаиванию независимости, сохранению территорий и возвращению прежних кочевий.

Материалы и методы

Источниковую базу исследования составляют опубликованные в разное время документы, характеризующие состояние казахско-джунгарских, казахско-русских и казахско-китайских отношений, деятельность дипломатических миссий, основные вопросы в ходе переговоров, задачи сторон. В советский период ряд документов, имеющих интерес в рамках данной темы, были опубликованы в историческом журнале Центрального архивного управления СССР «Красный архив» за 1938 г., где были представлены некоторые источники истории Казахстана XVIII в. из фонда «Киргиз-кайсацкие дела» ЦГАДА (ныне – РГАДА) (Извлечения, 1938). Наиболее известный и обширный сборник архивных документов и материалов «Казахско-русские отношения в XVI–XVIII веках» был издан в 1961 г. (КРО, 1961). Информация об изучаемых событиях содержится в докладах российских посланников к правителям Среднего жуза, донесениях региональных начальников в Государственную Коллегию иностранных дел и ответных указах имперских органов власти. В источниковедении Казахстана новейшего периода проводится значительная работа по введению в научных оборот ранее неизвестных источников. Важным документом по теме исследования является «Журнал» майора Карла Миллера, направленного с дипломатической миссией из Орской крепости к правителю джунгаров Галдан-Цэрену в 1742–1743 гг. Источник был опубликован в серии «История Казахстана в русских источниках XVI–XX веков» в 2007 г. (История Казахстана, 2007). Уникальные документы, повествующие о казахско-китайских отношениях в ходе третьей ойрато-маньчжурской войны, в частности донесения китайских полководцев о попытках пленения Амурсаны, были выявлены, переведены и подготовлены к изданию К.Ш. Хафизовой в конце 1980-х гг. и переизданы в новой редакции (Цинская империя, 2020). Многие события казахско-джунгарских войн, в том числе, связанные с аманатством представителей казахской правящей элиты, отражены в изданном уже несколько раз сборнике документов и материалов о жизни и деятельности хана Абылая (Абылай хан тарихы, 2021). Неопубликованные документы представлены в Историческом архиве Омской области, фонд 1 «Дивизионная канцелярия командующего войсками Сибирских пограничных линий (Сибирского корпуса)», опись 1 «Управленческая документация 1744–1800 гг.». Привлекаемые документы показывают характер внешнеполитических стратегий Казахского и

Джунгарского ханств, Российской и Цинской империй в рассматриваемый период, дают представление о деятельности и роли отдельных правителей.

В основе методологии исследования – реализация принципов объективности, историзма, критического подхода к анализу письменных источников. Метод интерпретации текстов позволяет понять их содержание, установить причинно-следственные связи. С помощью хронологического метода восстанавливается последовательность происходивших ключевых событий. Сравнительно-исторический метод используется при сопоставлении важных фактов в истории взаимодействующих сторон. Использование комплекса аналитических методов необходимо для максимально точной реконструкции событий и процессов, выявления ключевых факторов, влиявших на их ход, роли отдельных участников, мотивов их действий, основных результатов и исторических последствий.

Обсуждение

Упоминания о султанах Абулфеисе в контексте казахско-джунгарских отношений присутствуют в историографии советского периода. С этой точки зрения важные сведения содержит анализ русских архивных материалов об Амурсане, выполненный И.Я. Златкиным (Златкин, 1958). В.Я. Басин, изучая положение Казахстана в системе внешней политики России в первой половине XVIII в., проанализировал обстоятельства освобождения Абылая из джунгарского плена и пришел к выводу, что хунтайджи Галдан-Цэрен потребовал сменить также находившегося в Джунгарии сына хана Абулмамбета Абулфеиса на сына султана Барака с расчетом получить признание в джунгарском подданстве владений обоих казахских властителей (Басин, 1969). Ш.Б. Чимитдоржиев относительно казахско-джунгарского противостояния 1741–1743 гг. указывал, что неудачно складывавшиеся для казахов военные кампании побудили Абулмамбета во избежание новых войн принять сторону победителей и платить дань, а также направить в Джунгарию своего младшего сына Абулфеиса в качестве аманата. Такие действия в тот период способствовали укреплению власти джунгарских ханов в казахских владениях (Чимитдоржиев, 1979). Б.П. Гуревич в монографии о международных отношениях в Центральной Азии, характеризуя политическую обстановку в жузах во второй половине XVIII в., называл Абулфеиса среди наиболее влиятельных казахских владельцев (Гуревич, 1983: 62). Развернутая характеристика деятельности Абулфеиса была дана в монографии В.С. Кузнецова, в которой показаны взаимоотношения цинских правителей с казахскими владетелями, динамика политических контактов, территориальные вопросы, торговые связи в период покорения Джунгарии, завоевания Восточного Туркестана, создания Синьцзяна (Кузнецов, 1983). В.А. Моисеев упоминал Абулфеиса в работе, посвященной джунгаро-казахским отношениям XVII–XVIII вв. в связи с его аманатством у джунгарского правителя Галдан-Цэрена (монографии предшествовала статья 1983 г. по данной проблематике) (Моисеев, 1983; Моисеев, 1991). Исследователь отмечал, что происходившая смена аманатов, число которых доходило до 30 человек, должна была убедить хунтайджи в верности и подданстве казахских властителей, которые объясняли необходимость отправки аманатов угрозами войны со стороны джунгаров и желанием установить мирное и спокойное сосуществование и свободу кочевания.

В историографии периода Независимости рассматриваемые сюжеты также нашли некоторое отражение. К.Ш. Хафизова с опорой на китайские источники впервые представила развернутую картину дипломатических отношений и основные события военных кампаний 1750-х гг. (Хафизова, 2007). Из китайских документов складывается образ Абулфеиса как «строптивного» правителя, который умел извлекать максимальную выгоду и за помощь в борьбе с джунгарами просил разрешить торговый обмен с Китаем. Султан полагал, что только после разгрома или полного вытеснения ойратов в пределы кыргызских земель и далее в его владениях наступит покой. В середине 2010-х гг. одной из значимых работ по истории казахской государственности и генеалогии правителей Казахского ханства стал многотомный труд «Төрелер шежіресі: зерттеу», в котором на основе устных источников (шежире) и архивных материалов реконструирована широкая историческая панорама. Третий том

посвящен хану Абулмамбету и представителям его династии, в том числе султану Абулфеису (Қият, 2015). Данная публикация позднее получила новое издание (Ахметов, 2020). В новейшей историографии казахстанскими учеными в связи с личностью Абулфеиса поднимались также такие вопросы как включенность Абулфеиса в систему международных связей XVIII в. на примере джунгаро-казахских (Моисеев, 2000; Избасарова, 2017; Нурбай, Жуман, 2019) и казахско-китайских (Самойлов, 2020) отношений, участие Абулфеиса в решении вопросов казахского престолонаследия и политическое наследие самого султана (Смагулова, 2013). По мнению М.А. Сарсембаева, султан Абулфеис оставил след в истории Казахского ханства как суверенного государства средневековой эпохи (Сарсембаев, 2015: 269–271). Ж.О. Артыкбаев в монографии о жизни и деятельности хана Абылай на основе казахских шежире и письменных источников показал султана Абулфеиса как одну из наиболее влиятельных фигур в жизни казахского общества XVIII в. По мнению автора, казахские шежире признают Абулфеиса «самым достойным из действующих тогда в казахской степи чингизидов» (Артыкбаев, 2019: 379, 388). Другая публикация Ж.О. Артыкбаева посвящена социально-политическому феномену аталычества и его роли в истории казахского государства, приведены факты сопровождения Абулфеиса аталыками в период его джунгарского аманатства и во время посольства в Пекин в 1757 г. (Артыкбаев, 2023). Указанные научные труды составляют историографическую основу для анализа событий, связанных с аманатством султана Абулфеиса и его последующей вовлеченностью в казахско-джунгарские и казахско-китайские отношения в 1750-е гг. Поскольку в целом личности султана Абулфеиса в историографии еще не уделено надлежащее внимание, то и его участие в дипломатических контактах середины XVIII в. специально не рассматривалось.

Результаты исследования

На период 1723–1729 гг. пришлось особенно болезненные последствия казахско-джунгарского противостояния, принесшего вместе с временными военными победами огромные людские и материальные потери для казахского народа. После этого, в 1730-х гг. началось выстраивание новой системы территориального управления Казахским ханством, направленной на усиление защиты своих земель. Для этого еще первый хан Среднего жуза Самеке стал направлять в разные волости и родовые подразделения султанов, которые показали себя с наилучшей стороны во время войн. Например, Абылай был отправлен в улус атыгаев из племени Аргын, Султанмамат стал править кыпчакским улусом в Среднем Прииртышье, в районе Ямышевской крепости, Кудайменды – кыпчаками и кереями (Абылай хан тарихы, 2021: 43). Но спустя 10 лет разразилась новая война. В 1739 г., заключив мир с Цинской империей, джунгары вновь направили свои силы на запад. После неудачной военной кампании 1741–1742 гг., в ходе которой храбрый батыр Абылай и попал в плен, правители Среднего жуза были вынуждены признать зависимость от Джунгарского ханства, в том числе с условием предоставлять аманатов и взять на себя обязательства по выплате дани. При этом расчет на помощь России не оправдался – ее войска были приведены в боевую готовность по всей пограничной линии, от джунгаров потребовали отвести свои отряды как можно дальше от границ империи.

В условиях послевоенного политического кризиса и не отступившей внешней опасности казахская элита оказалась перед выбором – чью сторону принять? Летом и осенью 1741 г. проходили советы казахской знати Среднего жуза, на которых рассматривались и принимались важные решения об отношениях с джунгарами. Галдан-Цэрен в знак установления мира требовал отправить к нему аманатов с их семьями и имуществом. Многие были согласны принять такие условия, но в то же время большинство султанов и старшин высказались за сохранение и упрочение отношений с Россией (Моисеев, 1991: 121–122, 125). Но в то же время ряд властителей Среднего жуза согласились выполнить требования Галдан-Цэрена и отправить своих детей и родственников в качестве заложников к джунгарскому хунтайджи (Нурбай, Жуман, 2019: 1481; КРО, 1961: 270). Предоставление родовитых аманатов являлось гарантией соблюдения договорных отношений сторон по

установлению сюзеренитета-вассалитета (Сарсембаев, 2015: 271). Хотя точка зрения о вассально-данническом положении казахов является далеко не очевидной. В источниках, действительно, речь идет о намерениях одной стороны взывать, а другой платить дань, но конкретные факты не обнаруживаются. И отправка аманатов также не являлась признаком вассалитета. Ханы и султаны шли на эту уступку и требования хунтайджи сознательно, опасаясь новых военных вторжений или ожидая каких-либо выгодных уступок (Моисеев, 1983: 191).

Российские власти от своих осведомителей в Степи получили информацию о том, что правители Среднего жуза хан Абулмамбет, султан Барак и другие имели намерения перейти в джунгарское подданство и платить дань. Очевидно, что активизация казахско-джунгарских политико-дипломатических контактов и возможного объединения двух ханств в непосредственной близости от сибирских границ империи вызывала большое опасение. Поэтому мощные дипломатические усилия были направлены на недопущение сближения двух кочевых народов (Моисеев, 1991: 161). Для предупреждения подобного развития событий указом Коллегии иностранных дел о мерах защиты казахского населения и обороны крепостей в случае нападения джунгар от 20 мая 1742 г. предписывалось проявлять «немалую осторожность» и принять надлежащие меры «ко отвращению могущих из сего произойти худых следствий», в частности «со оным владельцем (Абулмамбетом – авт.) нужно будет в корреспонденцию вступить или подданных ханов и салтанов с их людьми, сколько можно, охранять, а в крепостях и по всей границе от того владельца наибольшую опасность иметь и регулярных людей, особливо же драгун, умножить надлежит» (КРО, 1961: 199).

Летом 1742 г. во время приезда хана Абулхайра «со своим домом» к Орской крепости для свидания с начальником Оренбургской комиссии И.И. Неплюевым последний первоначально планировал удерживать его, а также хана Абулмамбета, султана Барака и других казахских старшин вокруг Орска и Оренбурга, чтобы держать «касацкий народ в послушании и страхе» и «отвращать» их от «подданства зенгорского». Но высшие власти в Петербурге решили в итоге по-другому, опасаясь далекой откочевки казахов и утраты контроля над ними. Указ Коллегии иностранных дел от 8 августа 1742 г. предписывал губернатору хана Абулмамбета и прочих не удерживать и для их собственной пользы склонять к тому, чтобы они «для лучшей от зенгорцев безопасности со своими ордами от зенгорских жилищ поудалились и приближались к Оренбургу ... и от своей стороны на зенгорские улусы нападения не чинили» (Извлечения, 1938: 140). Абулмамбет, который также изначально должен был прибыть в Орск, «по интригам и несогласиям» не доехал и с дороги развернулся, поскольку от Абулхайра узнал, что его хотели там задержать. Возможно, именно после этого случая хан решил укрепить отношения с джунгарами.

27 октября 1742 г. начальник Оренбургской комиссии И.И. Неплюев сообщал в Коллегию иностранных дел по поводу взаимоотношений Абулмамбета с Галдан-Цэренем о намерениях хана принять джунгарское подданство и что «сына своего в аманаты послать к нему желает». Имевшиеся на тот момент сведения от одного из башкир, приезжавшего «ис киргис-кайсака», о том, что хан «акиб к помянутому зюнгорскому владельцу сына своего с некоторыми подарками уже и отправил», признавались пока еще недостоверными (КРО, 1961: 264).

Но уже в донесении от 18 ноября 1742 г. И.И. Неплюев уведомил Коллегию, что Абулмамбет «к зенгорскому владельцу сына своего уже отправил», и что «по всем его поступкам ... признается склонным к протекции зюнгорского владельца Галдан-Чирина, льстясь чрез него получить себе Туркестант и еще несколько около онаго лежащих городов». По мнению оренбургского начальника, держание аманатами ханский детей приводит «к воздержанию в верности и в прямом е. и. в. подданстве так своевольного и нимало ненадежного народа» (КРО, 1961: 268). В качестве ответной меры И.И. Неплюев предлагал самого Абулмамбета задержать в крепости и «чрез всякие удобовозможные меры сына его Абулмамбетева к рукам прибрать, яко тем ежели б у зюнгорского владельца другой сын его остался (ибо у него два сына и старший при нем дома), то он, хан, хотя не в совершенной

верности, а по крайней мере в посредстве того удержан будет и не возможет к стороне зюнгорской единственно прилепиться» (КРО, 1961: 269).

Во втором документе от того же числа о мерах, предпринятых в отношении хана Абулмамбета в связи с его намерением принять джунгарское подданство, последовали некоторые подробности. И.И. Неплюев докладывал, что ранее, в сентябре, он направлял к Абулмамбету своих посланников – переводчика Уразина и вахмистра Лихачева – «для отвращения помянутого хана от предприятия его намерения к подданству зюнгорского владельца Галдан-Чирина и чтоб он к тому владельцу сына своего в аманаты не посылал». 13 ноября посланники вернулись и доложили, что они «всеми мерами старались» отговорить хана от такого решения, поскольку в противном случае он «гнев её императорского величества на себя навлечет». Но хан, несмотря на все предупреждения, после многочисленных советов с джунгарскими посланцами и своими старшинами «Нияс-батырем, Девлет-баем да Шамратом, которые и напредь сего с лежащих около Ташкента городков дань обирывали, отправил ко оному зюнгорскому владельцу меньшаго сына своего Абулфеиза с помянутым старшиною Нияс-батырем, кой, как оказывают, паче всех его канским духом владеет» (КРО, 1961: 270). Как видно, российские власти предпринимали значительные усилия к тому, чтобы отправка Абулфеиза в аманаты не состоялась, но отговорить хана Абулмамбета так и не удалось, он и ряд султанов склонялись к принятию джунгарского подданства.

Из документа следует, что сам Абулмамбет свое решение отправить сына в аманаты считал вынужденным и объяснял его стремлением к «спокойному пребыванию» и предупреждением войны, которой в случае невыполнения требования о заложниках угрожал «зенгорский владелец», отправкой сына он также рассчитывал получить во владение Туркестан с тридцатью двумя другими городами (КРО, 1961: 270).

Усматривая практическую выгоду в возвращении контроля над своими бывшими кочевьями, уступленными в ходе предыдущих войн, и желая установить с джунгарами мир или хотя бы перемирие, казахские правители были готовы идти на определенные политические компромиссы. Кроме того, находясь в плену почти два года, Абылай, по всей видимости, мог убедить Галдан-Цэрена в целесообразности казахско-джунгарского военного союза для совместных действий в случае экспансии Российской и Цинской империй. После военного покорения значительной части Среднего жуза в качестве формального признания зависимости Галдан-Цэрен потребовал от казахских правителей не только уплаты дани, но и предоставления аманатов из самых знаменитых казахских семей, угрожая в случае отказа продолжением войны (КРО, 1961: 215; Чимитдоржиев, 1979: 44). Один из сыновей влиятельного хана Абулмамбета идеально подходил под эти требования.

Итак, поздней осенью 1742 г. Абулфеис был отправлен в Джунгарию в качестве знатного «белоюртного» аманата («ақ үйлі аманат»). Скорее всего, он находился в молодом возрасте, хотя относительно времени его рождения в имеющихся источниках точных данных нет, и оно считается неустановленным. Ссылаясь на сведения Курбангали Халиди, что Абулфеис был тогда еще несовершеннолетним, и ряд других фактов, А. Ахметов рассчитал предположительное время его рождения как 1728 или 1729 гг. (Ахметов, 2020: 52). Если придерживаться этой версии, то юному султану в аманатстве было 14-15 лет. М. Сарсембаев называет его «20-летним» (Сарсембаев, 2015: 269). В любом случае этот вопрос остается открытым.

В ургу, находившуюся в междуречье рек Или и Каратал, прибыла большая делегация – несколько десятков человек, включая сыновей видных биев и батыров, прислугу и помощников (Артыкбаев, 2019: 164). Абулфеиза сопровождал его наставник и один из выдающихся государственных деятелей XVIII в., советник хана Абулмамбета Нияз аталык (Артыкбаев, 2023). Присутствие Нияза как сопровождающего всей казахской делегации и гаранта безопасности ханского наследника, безусловно, свидетельствует о ее очень высоком статусе. О значимости делегации говорил и тот факт, что находившийся в ее составе Малайсары батыр из басентииновской волости подарил 400 голов лошадей влиятельным джунгарским владетелям (Абылай хан тарихы, 2021: 421). Факт прибытия аманатов

подтвердил в записи своего «Журнала» от 14 декабря майор Карл Миллер, возглавлявший русское посольство ко двору Галдан-Цэрена в сентябре 1742 г. – мае 1743 г.: «калмыцкой посланец Базар (который был послан в Среднюю орду к Абулмамет-хану и Барак-салтану) возвратился и привез от одного Абулмамета сына его в аманаты, а от Барака – посланцев, которых всех приехало человек с двести, в том числе многие и для выкупу своих детей и родственников, токмо они к урге еще не пропущены» (ИКРИ, 2007: 112–113). При этом одна из задач самого К. Миллера заключалась в том, чтобы добиться освобождения из плена Абылая как недавно (в 1740 г.) принявшего присягу российского подданного. Освобождение султана из джунгарского плена, якобы поднявшее авторитет России в Младшем и Среднем жузах, нередко в научной литературе считается главным политическим итогом этой поездки (Ерофеева, 2007: 342–343). Хотя, очевидно, что никакой существенной роли К. Миллер в этом вопросе в действительности не сыграл, по ряду причин не будучи даже допущенным на аудиенцию к Галдан-Цэрену.

Но и план Абулмамбета с отправкой представительной делегации, по всей видимости, предполагал помимо временного урегулирования казахско-джунгарских отношений и важную (возможно даже главную?) миссию по возвращению из плена султана Абылая. Такая инициатива и забота со стороны Абулмамбета объясняется не только его политической прозорливостью и желанием получить максимальную выгоду от аманатства сына, но и давними и тесными отношениями хана с Абылаем. Действительно, в результате этого дипломатического шага через несколько месяцев, весной 1743 г., Абылай с приближенными был освобожден из почетного заточения, в дальнейшем стараясь «поддерживать добрые отношения с джунгарами» и постоянно лавируя между ними, русскими и маньчжурами (Olcott, 1987: 41–42). Но сам Абулфеис продолжал оставаться в Джунгарии. 22 сентября 1743 г. башкир Т. Балтасев, ездивший в Средний жуз для выяснений взаимоотношений хана Абулмамбета и султана Барака с Галдан-Цэреном, в своем докладе приводил слова джунгарского правителя, который был уверен в том, что «через отдачу у нему Абулмаметова сына засвидетельствование уже имеет, что кайсаки ему учинились уже подданными» (КРО, 1961: 297; Моисеев, 1991: 132, 145). И прежде чем отпустить из плена султана Абылая, джунгарский правитель потребовал сменить Абулфеиса на не менее авторитетного аманата (Избасарова, 2017: 104).

В результате весной следующего 1744 г. на замену Абулфеису был прислан старший сын султана Барака Шыгай. Таким требованием хунтайджи рассчитывал получить признание в подданстве сразу от обоих влиятельных властителей – и Абулмамбета, и Барака (Басин, 1969: 120–121). Об этом свидетельствует сообщение казахского старшины Кереевского улуса Б. Акмурзина в Ямышевской крепости об аманатах в Джунгарском ханстве от 13 августа 1745 г.: «Их Кайсацкой орды владельческие дети были в прошлых годах в аманатах у зенгорского владения Галдан-Чирина. Коего требования, а имянно Абулмамет-хана сын Албеиз, Барака-салтана – Шигай-салтан. И оные у него, Галдан-Чирина жили по целому году [...] А отпущены: Абулмаметев сын в прошлом 744 году в вешнее время, а Бараков сын в нынешнем 745 году в вешнее ж время». И отпустил Галдан-Цэрэн своих почетных аманатов не с пустыми руками: «И при отпуске подарил их он, Галдан-Чирин по панцырю, и по шолому (шлем – авт.), и по сабле золоченными, да по поясу вышитые серебром» (ГИАОО. Ф. 1. Оп. 1. Д. 7. Л. 9). Очевидно, что подобные подарки были сделаны неспроста: почетным пленникам было дано назидание о необходимости мирного сосуществования со своими соседями и даже нахождении в военном союзе: «А обратно в Кайсацкую орду отпущены они с тем договором, чтоб, как ныне, так и впредь, яко вечно жить нам с ними зенгорцами в согласии и в соседственном дружелюбии, а ссор никаких между собой отнюдь не начинать, и в нужном случае друг друга не оставлять» (ГИАОО. Ф. 1. Оп. 1. Д. 7. Л. 9 об.). Вскоре после возвращения из аманатства, вероятно, в 1744–1745 гг. Абулфеис был направлен в качестве торе в восточные улусы, где в родах найманов и кереев начались междоусобицы, и местные бии искали правителя на стороне. Для этого в Туркестан в ставку

Абулмамбета прибыла представительная делегация из 60 человек и увезла молодого султана в предгорья Шынгыстау (Ахметов, 2020: 51–52).

В период правления Галдан-Цэрена и среди джунгарских правителей было немало сторонников союза с казахами, прежде всего, для совместного сдерживания экспансии России и Китая. Действительно, с середины 1740-х гг. отношения Джунгарии со Средним и Младшим жузами постепенно укреплялись: были установлены брачно-родственные отношения между влиятельными казахскими и джунгарскими правителями, производился обмен пленными, развивалась торговля, происходили дипломатические контакты (Нурбай, Жуман, 2019: 1482). Но после смерти Галдан-Цэрена в 1745 г. многое изменилось – прежде всего, началась ожесточенная борьба за престол и титул хунтайджи между его наследниками. Казахские правители с целью ослабления своих противников и возврата части своих земель поддерживали поочередно то одного, то другого претендента. Известно, например, что в 1755 г. Абулфеис лично приезжал к Нуралы для обсуждения происходящих событий и планов в казахско-джунгарских отношениях (Златкин, 1958: 305). В то же время за положением дел в Джунгарии внимательно следили в Китае.

Прошло почти 15 лет после джунгарского плена, когда в середине 1750-х гг. Абулфеис уже как правитель части найманов и кереев в Восточном Казахстане вновь выходит на историческую арену в качестве активного участника заключительной фазы противостояния с джунгарами и укрепления на этом фоне военно-дипломатических контактов с Китаем. Абулфеис, изнутри хорошо знавший характер казахско-джунгарских отношений, был сторонником полной победы над джунгарами и заселения казахов на освобожденные земли. Для этого вместе с Абылаем они вступили в дипломатические и торговые контакты с Китаем как удобным временным союзником, считавшим себя главным победителем Джунгарии.

Наиболее показательна в отношении достижения политической выгоды ситуация с Амурсаной, последним правителем Джунгарского ханства и предводителем антиманьчжурского освободительного движения народов Центральной Азии в 1755–1758 гг. На первых порах (1750–1751 гг.) в период внутривнутриполитической борьбы за наследие Галдан-Цэрена Амурсана встал на сторону Дабачи (Даваци), одного из претендентов на престол, но потерпел поражение и нашел убежище в Среднем жузе, во владениях султана Абылая, который в стратегическом плане рассчитывал использовать междоусобицу джунгаров и неминуемое ослабление их государства в свою пользу. Затем Амурсана вступил в конфликт с возведенным в итоге на престол Давачи, вновь потерпел поражения и в 1754 г. перешел на сторону маньчжуров, рассчитывая теперь с помощью военной мощи Цинской империи продолжить борьбу за власть.

Летом 1755 г. после серии джунгарско-китайских сражений империя объявила о включении Джунгарии в свой состав. Но Амурсана продолжал сопротивление, все еще не оставляя надежды стать всеоиратским ханом. Он привлек на свою сторону союзников из числа алтайцев и енисейских кыргызов и осенью 1755 г. возглавил антиманьчжурское освободительное движение. В ответ в 1756–1757 гг. Цинская империя совершила очередное военное вторжение на джунгарские земли, в том числе в горах Тарбагатай и в долине реки Или. Будучи окончательно разбитым, Амурсана был вынужден скрываться в разных местах, в том числе какое-то время у Абылая, и затем бежал в Сибирь, где скончался от оспы в Тобольске в сентябре 1757 г.

Сам факт бегства Амурсаны из казахских владений был выгодно использован Абылаем и Абулфеисом для примирения с Китаем. Когда в июне 1757 г. после подавления джунгарского восстания цинская армия вновь вошла в пределы кочевий Среднего жуза, Абылай решил прекратить военные действия и заключить мир. Возможно, окончательное решение было принято после крупного кровопролитного сражения в середине июля в районе Аягуза на р. Айдынсу. Абылай предпринял дипломатическую хитрость – уже 18 июля Абулфеис как официальный посланник казахской стороны прибыл в ставку военачальников Чжао Хуэя и Фу Дэ с дорогими подарками и сообщил, что столкновения с цинскими войсками произошли по недоразумению,

поскольку Абылай действительно хотел выдать Амурсану, но тот успел сбежать (Самойлов, 2020: 56).

В ходе этих событий 28 июля 1757 г. отряд под командованием Шуньдэна встретил султана Абулфеиса: последний подтвердил, что ему известно о требовании цинского командования захватить Амурсану (Кузнецов, 1983: 25). 10 сентября 1757 г. в донесении полководца Чжао Хоя о встрече и переговорах цинского посла к казахам и офицера Шуньдэна с комендантом Семипалатинской крепости об Амурсане говорилось о том, что в июле того года Абулфеис как подданный Китая в звании «вана» получил требование о поимке Амурсаны (Цинская империя, 2020: 117).

В последующем донесении Чжао Хоя о бегстве Амурсаны от Абылая от 15 сентября 1757 г. указывалось, что тому пришлось «бежать ночью подобно зайцу, бросив оружие и седла». Ожидалось, что «разбойник» непременно будет захвачен и выдан людьми Абулфеиса. Но, поскольку Абылай был связан с Амурсаной клятвой, выдаст он его или нет, китайские власти не могли быть уверены (Цинская империя, 2020: 120). При этом Абулфеис вел самостоятельную игру – будучи союзником Абылая, он не поддерживал союз Абылая и Амурсаны, поскольку был заинтересован в том, чтобы вытеснить ойратов из Семиречья. В ходе военной кампании 1757–1758 гг. отряды Абулфеиса нападали на ойратов, забирая скот и имущество (Хафизова, 2007: 39). Но в итоге, как известно, Амурсана так и не был ни выдан, ни даже пойман правителями Среднего жуза, поскольку был удобен в дипломатическом маневрировании казахов с Цинами, несмотря на формальное подданство и грозные указания из Пекина.

В октябре 1757 г. император Цяньлун издал указ о выводе войск из казахских кочевий и направлении нового посольства к Абылаю, которому надлежало обговорить конкретные вопросы взаимоотношений, поторопить султана с поимкой Амурсаны, а также изложить точку зрения цинских властей относительно границ (Кузнецов, 1983: 22; Цинская империя, 2020: 122–123). В это же время посланники Абылая и Абулфеиса были направлены ко двору императора с миссией объяснить войны 1756–1757 гг. кознями заговорщика Амурсаны и поднять вопрос о возврате освобожденных от джунгаров законных кочевий в Тарбагатае.

После разгрома Джунгарского государства и примирения с Китаем вторая половина 1750-х гг. прошла преимущественно в дипломатических переговорах с целью добиться признания прав казахов в Тарбагатае, верхнем течении Иртыша, верховья р. Или в обмен на помощь Китаю в продолжении борьбы с джунгарами. Завершение военного противостояния привело и к развитию торговых отношений. В 1758 г. султанами Абылаем и Абулфеисом было заключено соглашение о торговле с Китаем. Абулфеис как умелый дипломат и верный соратник Абылая хорошо зарекомендовал себя в решении казахско-китайских территориальных споров. В результате сложились условия для возвращения казахских племен, которые ранее вынужденно откочевали с родной земли на территорию южного Казахстана, до берегов Сырдарьи. Наступил исторический момент для расширения ареала кочевания в восточном направлении – в верховья Иртыша, в предгорья Саура, Алтая, Тарбагатая, Тянь-Шаня, несмотря на заметное сопротивление Цинского Китая. По народным преданиям, после 1757 г. род меркитов разместился в долинах гор Манырак и Кишкенетау, жантекеи расположились в районе рек Кендирлик и Аксиыр, жастабаны – в местностях Алабай-Бокан и Сартокай. По соседству кочевали найманские роды, а на восточной части Саура размещались уранхайцы. В результате переговоров казахи получили новые земли от гор Саура (здесь сформировались саурские керей) вдоль Иртыша до Уленгира, к западу до реки Сартокай (совр. Зимунай), до Буркеу и Шашака. В переселении приняли участие абакерейские – жантекей, жадик, меркит, жастабан, сарбас, ители, ботакара, и найманские роды – каратай, жарбол (Смагулова, 2013).

Но теперь, в существенно изменившихся геополитических условиях казахи оказались перед новой опасностью. Если раньше длительная, почти столетняя борьба с джунгарами была продиктована главным образом желанием получить выгодные кочевья, то теперь на эти земли по праву победителя претендовала еще и Цинская империя, которая начала оказывать не менее

мощное военно-дипломатическое давление на восточные казахские улусы. В результате в 1760 г. на землях Джунгарии и Восточного Туркестана была создана особая военно-административная единица – имперское наместничество Синьцзян («Новая линия»). Местные джунгары признали подданство Китая, небольшая их часть осела также на землях Среднего и Старшего жузов.

Заключение

Таким образом, султан Абулфеис играл важную роль в событиях завершающего этапа казахско-джунгарских войн. Во-первых, его кочевья в восточной части Степи граничили с джунгарскими и первыми принимали удары со стороны воинственных соседей. Во-вторых, Абулфеис был сыном могущественного хана Абулмамбета и проводил внешнюю политику не только в интересах своих подданных, но и всего Среднего жуза и Казахского ханства. Такая позиция была особенно важна, поскольку почти вся первая половина XVIII в. ознаменовалась чередой постоянных войн казахов с джунгарами. В длительную борьбу с завоевателями была вовлечена значительная часть казахского народа, когда деление на жузы, племена, роды и сословия и внутренние противоречия отошли на второй план, что способствовало необходимой для кризисных ситуаций внутренней консолидации. Военно-политическое сотрудничество султанов Абылая, Абулфеиса, Султанмамета, Ханбабы и других чингизидов можно рассматривать как один из важных факторов устойчивости Казахского ханства во второй половине XVIII в. Именно в сложных условиях 1750–1760-х гг., когда Цинский Китай предпринимал значительные дипломатические усилия, чтобы постепенно втянуть казахов Среднего жуза в сферу своего влияния, Абулфеис стал активным участником переговорных процессов, проявились его военно-дипломатические таланты и значительно укрепился авторитет султана, ставшего впоследствии одним из самых влиятельных правителей восточной части Казахского ханства.

Sources

SHAOR — The State Historical Archive of the Omsk Region

Источники

ГИАОО — Государственный исторический архив Омской области.

References

Abylai han tarihy, 2021 — *Abylai han tarihy: Ómiri men qyzmetine qatysty qujattar men zertteý materialdary* [History of Abylai Khan: documents and research materials related to his life and activity]. Ed. by Z.S. Taishybai. Vol. 1. Petropavl: Severny Kazakhstan, 2021. (In Kaz.).

Ahmetov, 2020 — *Ahmetov A.Q. Abilmambet han auleti. Han-sultandar shezhiresi: Zertteu* [Abul Mambet Khan family. Genealogy of the Khans and Sultans: Research]. Vol. II. Nur-Sultan: «Alashorda» Qoǵamdyqory, 2020. 400 p. (In Kaz.).

Artykbaev, 2019 — *Artykbaev Zh. Abylaj han* [Abylai khan]. Nur-Sultan: Foliant, 2019. 400 p. (In Russ.).

Artykbaev, 2023 — *Artykbaev Zh. Atalychestvo v istorii kazahskogo gosudarstva* [Atalyks in the history of the Kazakh state] // «Adyrna.kz». URL: <https://adyrna.kz/ru/post/163041> (date of address: 12.09.24) (In Russ.).

Basin, 1969 — *Basin V.Ya. Kazahstan v sisteme vneshnej politiki Rossii v pervoj polovine XVIII veka* [Kazakhstan in the system of foreign policy of Russia in the first half of the 18th century] // *Kazahstan v XV–XVIII vekah* (Voprosy social'no-politicheskoy istorii). Sbornik statej [Kazakhstan in the 15th–18th centuries (Issues of socio-political history). Collection of articles]. Ed. by B.S. Suleimenov. Alma-Ata: Nauka, 1969. Pp. 5–145. (In Russ.).

Chimitdorzhiev, 1979 — *Chimitdorzhiev Sh.B. Vzaimootnosheniya Mongolii i Srednej Azii v XVII–XVIII vv.* [Relations between Mongolia and Central Asia in the 17th–18th centuries]. Moscow: Nauka, 1979. 86 p. (In Russ.).

Cinskaja imperija, 2020 — *Cinskaja imperija i kazahskie hanstva. Vtoraja polovina XVIII – pervaja tret' XIX vv.* [The Qing Empire and the Kazakh Khanates. The second half of 18th – the first third of 19th centuries]. Comp. by Khafizova K.Sh., Moiseev V.A. Second edition. Nur-Sultan, 2020. 344 p. (In Russ.).

Erofeeva, 2007 — *Erofeeva I.V. Han Abulhair: polkovodec, pravitel', politik* [Khan Abulkhair: commander, ruler, politician]. Almaty: Dajk-Press, 2007. 456 p. (In Russ.).

Gurevich, 1983 — *Gurevich B.P. Mezhdunarodnye otnosheniya v Central'noj Azii v XVII – pervoj polovine XIX vv.* [International relations in Central Asia in XVII – the first half of XIX centuries]. Moscow: Nauka, 1979. 312 p. (In Russ.).

IKRI, 2007 — Istorija Kazahstana v russkikh istochnikah XVI–XX vekov. Putevye dnevniki i sluzhebnye zapiski o poezdках po juzhnym kazahskim stepjam. XVIII–XIX veka [History of Kazakhstan in Russian sources of 16th–20th centuries. Travelling diaries and official notes on trips to the southern Kazakh steppes. 18th–19th centuries]. Vol. VI. Almaty: Dajk-Press, 2007. 516 p. (In Russ.).

Izbasarova, 2017 — *Izbasarova G.* Amanat v tradicionnom kazahskom obshhestve i rossijskoj politike XVIII v. [Amanat in traditional Kazakh society and Russian politics of the 18th century] // Rossijskaja istorija [Russian History]. 2017. № 1. Pp. 103–112. (In Russ.).

Iz vlechenija, 1938 — Iz vlechenija iz sostavlenogo v Kollegii inostrannyh del obzora «O kirgiz-kajsakah», kasajshhegosja vzaimootnoshenij Rossii s kazahami v 1730–1755 gg. i obshhestvennogo stroja kazahov [Extracts from the review 'On the Kirghiz-Kaisaks' compiled in the Collegium of Foreign Affairs, concerning Russia's relations with the Kazakhs in 1730–1755 and the social order of the Kazakhs] // Krasnyj arhiv [Red Archive]. 1938. № 2 (87). Pp. 129–173. (In Russ.).

Khafizova, 2007 — *Khafizova K.Sh.* Kazahskaja strategija Cinskoj imperii [Kazakh strategy of the Qing Empire]. Almaty: Izdatel'skij dom «Tajmas», 2007. 104 p. (In Russ.).

KRO, 1961 — Kazahsko-russkie otnoshenija v XVI–XVIII vekah (sbornik dokumentov i materialov) [Kazakh-Russian relations in the 17th–18th centuries (collection of documents and materials)]. Comp. by F.N. Kireev; ed. by V.F. Shahmatov, F.N. Kireev, T.Zh. Shoinbaev. Alma-Ata: Izd-vo Akad. nauk KazSSR, 1961. 743 p. (In Russ.).

Kuznetsov, 1983 — *Kuznetsov V.S.* Cinskaja imperija na rubezhah Central'noj Azii (vtoraja polovina XVIII – pervaja polovina XIX v.) [The Qing Empire on the borders of Central Asia (second half of the 18th – first half of the 19th century)]. Novosibirsk: Nauka, 1983. 128 p. (In Russ.).

Moiseev, 1983 — *Moiseev V.A.* K voprosu ob ojrato-kazahskih otnoshenijah v 30–40-h gg. XVIII v. [To the question about Oirat-Kazakh relations in 30–40-ies of the 18th century] // Kazahstan, Srednjaja i Central'naja Azija v XVI–XVIII vv. [Kazakhstan, Central and Central Asia in the 16th–18th centuries]. Alma-Ata: Izd-vo «Nauka» Kazahskoj SSR, 1983. Pp. 177–191. (In Russ.).

Moiseev, 1991 — *Moiseev V.A.* Dzhungarskoe hanstvo i kazahi v XVII–XVIII vv. [Dzungar Khanate and Kazakhs in 17th–18th centuries]. Alma-Ata: Fylym, 1991. 238 z. (In Russ.).

Moiseev, 2000 — *Moiseev V.A.* Dzhungaro-kazahskie otnoshenija v XVII–XVIII vekah i politika Rossii [Dzungar-Kazakh relations in 17th–18th centuries and Russian policy] // Vestnik Evrazii [Eurasia Bulletin]. 2000. № 2. Pp. 22–43. (In Russ.).

Nurbaj, Zhuman, 2019 — *Nurbaj K.Zh., Zhuman G.A.* Srednij zhuz v period XVIII – nachala XIX vekov: politicheskij aspekt problemy [Middle Zhuz in the period of 18th – early 19th centuries: the political aspect of the problem] // Bylye gody. 2019. № 54 (4). Pp. 1479–1489. (In Russ.).

Olcott, 1987 — *Olcott M.B.* The Kazakhs. Stanford: Hoover Institution Press, 1987. 388 p. (In Eng.).

Qiyat, 2015 — *Qiyat A.* Abilmambet han ayleti. Toreler shezhiresi: kop tomdyq [Abul Mambet Khan family. Chronicle of judges: multi-volume]. Vol. 3. Almaty: El Shezhire, 2015. 383 p. (In Kaz.).

Samojlov, 2020 — *Samojlov N.A.* Vneshnjaja politika Kitaja pri imperatore Cjan'lune [Foreign policy of China under Emperor Qianlong] // Klio. 2020. № 12 (168). Pp. 48–64. (In Russ.).

Sarsembaev, 2015 — *Sarsembaev M.A.* Kazahskoe hanstvo kak suverennoe gosudarstvo srednevekovoj jepohi [Kazakh khanate as a sovereign state of the medieval era]. Astana: GU «Institut zakonodatel'stva Respubliki Kazahstan», 2015. 342 p. (In Russ.).

Smagulova, 2013 — *Smagulova A.* XVIII–XIX vv. v rukopisjah kazahov Kitaja [18th–19th centuries in manuscripts of Kazakhs in China] // «Academia.edu». URL: https://www.academia.edu/7077005/XVIII_XIX_vv_v_rukoisjah_kazahov_kitaja (date of address: 15.09.24) (In Russ.).

Zlatkin, 1958 — *Zlatkin I.Ya.* Russkie arhivnye materialy ob Amursane [Russian archival materials about Amursana] // Filologija i istorija mongol'skih narodov. Pamjati akademika Borisa Jakovlevicha Vladimircova [Philology and History of Mongolian Peoples. In memory of Academician Boris Yakovlevich Vladimirtsov]. Moscow: Izdatel'stvo vostochnoj literatury, 1958. Pp. 298–313. (In Russ.).

Литература

Абылай хан тарихы, 2021 — Абылай хан тарихы: Өмірі мен қызметіне қатысты құжаттар мен зерттеу материалдары / Құраст. З.С. Тайшыбай Т. 1. Петропавл: Северный Казахстан, 2021.

Артыкбаев, 2019 — *Артыкбаев Ж.* Абылай хан. Нұр-Сұлтан: Фолиант, 2019. 400 с.

Артыкбаев, 2023 — *Артыкбаев Ж.* Аталычество в истории казахского государства (12.07.2023) [электронный ресурс] // ИА «Адырна.kz». URL: <https://adyrna.kz/ru/post/163041> (дата обращения: 12.09.24)

Ахметов, 2020 — *Ахметов А.Қ.* Әбілмәмбет хан әулеті. Хан-сұлтандар шежіресі: Зерттеу. «Көптомдық» II-томы. Т. 2. Нұр-Сұлтан: «Алашорда» Қоғамдық қоры, 2020. 400 б.

Басин, 1969 — *Басин В.Я.* Казахстан в системе внешней политики России в первой половине XVIII века // Казахстан в XV–XVIII веках (Вопросы социально-политической истории). Сборник статей / Отв. ред. Б.С. Сулейменов. Алма-Ата: Наука, 1969. С. 5–145.

Гуревич, 1983 — *Гуревич Б.П.* Международные отношения в Центральной Азии в XVII – первой половине XIX вв. Москва: Наука, 1979. 312 с.

Ерофеева, 2007 — *Ерофеева И.В.* Хан Абулхаир: полководец, правитель, политик. Алматы: Дайк-Пресс, 2007. 456 с.

- Златкин, 1958 — *Златкин И.Я.* Русские архивные материалы об Амурсане // Филология и история монгольских народов. Памяти академика Бориса Яковлевича Владимирцова. Москва: Издательство восточной литературы, 1958. С. 298–313.
- Избасарова, 2017 — *Избасарова Г.* Аманат в традиционном казахском обществе и российской политике XVIII в. // Российская история. 2017. № 1. С. 103–112.
- Извлечения, 1938 — Извлечения из составленного в Коллегии иностранных дел обзора «О киргиз-кайсаках», касающегося взаимоотношений России с казахами в 1730–1755 гг. и общественного строя казахов // Красный архив. 1938. № 2 (87). С. 129–173.
- ИКРИ, 2007 — История Казахстана в русских источниках XVI–XX веков. Путевые дневники и служебные записки о поездках по южным казахским степям. XVIII–XIX века. Т. VI. Алматы: Дайк-Пресс, 2007. 516 с.
- КРО, 1961 — Казахско-русские отношения в XVI–XVIII веках (сборник документов и материалов) / Сост.: Ф.Н. Киреев и др.; под ред.: В.Ф. Шахматова, Ф.Н. Киреева, Т.Ж. Шоинбаева. Алма-Ата: Изд-во Акад. наук КазССР, 1961. 743 с.
- Кузнецов, 1983 — *Кузнецов В.С.* Цинская империя на рубежах Центральной Азии (вторая половина XVIII – первая половина XIX в.). Новосибирск: Наука, 1983. 128 с.
- Қият, 2015 — *Қият А.* Әбілмәмбет хан әулеті. Төрелер шежіресі: көп томдық. Т. 3. Алматы: Ел шежіре, 2015. 383 б.
- Моисеев, 1983 — *Моисеев В.А.* К вопросу об ойрато-казахских отношениях в 30–40-х гг. XVIII в. // Казахстан, Средняя и Центральная Азия в XVI–XVIII вв. Алма-Ата: Изд-во «Наука» Казахской ССР, 1983. С. 177–191.
- Моисеев, 1991 — *Моисеев В.А.* Джунгарское ханство и казахи в XVII–XVIII вв. Алма-Ата: Гылым, 1991. 238 с.
- Моисеев, 2000 — *Моисеев В.А.* Джунгаро-казахские отношения в XVII–XVIII веках и политика России // Вестник Евразии. 2000. № 2. С. 22–43.
- Нурбай, Жуман, 2019 — *Нурбай К.Ж., Жуман Г.А.* Средний жуз в период XVIII – начала XIX веков: политический аспект проблемы // Былые годы. 2019. № 54 (4). С. 1479–1489.
- Самойлов, 2020 — *Самойлов Н.А.* Внешняя политика Китая при императоре Цяньлуэне // Клио. 2020. № 12 (168). С. 48–64.
- Сарсембаев, 2015 — *Сарсембаев М.А.* Казахское ханство как суверенное государство средневековой эпохи. Астана: ГУ «Институт законодательства Республики Казахстан», 2015. 342 с.
- Смагулова, 2013 — *Смагулова А.* XVIII–XIX вв. в рукописях казахов Китая (2013) [электронный ресурс] // «Academia.edu». URL: https://www.academia.edu/7077005/XVIII_XIX_vv_v_rukojsjah_kazahov_kitaja (дата обращения: 15.09.24)
- Хафизова, 2007 — *Хафизова К.Ш.* Казахская стратегия Цинской империи. Алматы: Издательский дом «Таймас», 2007. 104 с.
- Цинская империя, 2020 — Цинская империя и казахские ханства. Вторая половина XVIII – первая треть XIX вв. / Сост.: Хафизова К.Ш., Моисеев В.А. 2-е изд. Нур-Султан: [Б.и.], 2020. 344 с.
- Чимитдоржиев, 1979 — *Чимитдоржиев Ш.Б.* Взаимоотношения Монголии и Средней Азии в XVII–XVIII вв. Москва: Наука, 1979. 86 с.
- Olcott, 1987 — *Olcott M.B.* The Kazakhs. Stanford: Hoover Institution Press, 1987. 388 p.

ТЕОРИЯ ЖӘНЕ ӘДІСНАМА / ТЕОРИЯ И МЕТОДОЛОГИЯ / THEORY AND
METHODOLOGY

Published in the Republic of Kazakhstan
Electronic scientific journal “edu.e-history.kz”
Has been issued as a journal since 2014
ISSN 2710-3994.
Vol. 11. Is. 4, pp. 796-813, 2024
Journal homepage: <https://edu.e-history.kz>

FTAXP / МПНТИ / IRSTI 03.20
https://doi.org/10.51943/2710-3994_2024_11_4_796-813

SHIBAN IN THE HISTORICAL LEGENDS OF THE KAZAKHS

Kuzembayuly A.¹, Abil Ye.^{2}*

¹A. Baitursynuly Kostanay Regional University
(47, Baitursynov Str., 110000 Kostanay, Republic of Kazakhstan)
Doctor of Historical Sciences, Professor
 <https://orcid.org/0000-0002-3662-7003>. E-mail: topai240345@mail.ru

B. Beisenov Karaganda Academy of the Ministry of Internal Affairs of the RK
(124, Ermekova Str., 100021 Karaganda, Republic of Kazakhstan)
Doctor of Historical Sciences, Professor
 <https://orcid.org/0000-0001-8722-3992>. E-mail: yerkinabil@gmail.com

*Corresponding author

Abstract. *Introduction.* One of the important groups of sources on the history of Kazakhstan in the Middle Ages is the data of historical memory of Kazakhs, recorded in historical legends written down at different times. Genealogies-shezhire occupy a special place among them. This special genre of traditional historical form of reflection of the past and oral historical tradition specific to the Kazakh public consciousness became the basis of historical consciousness of the Kazakh people, traditional historical memory and a marker of ethnic self-identification. The empirical basis of this study was the information contained in Kazakh genealogical legends-shezhir and historical legends recorded in the second half of the 19th – first half of the 20th century. *The aim* of the study is to determine the place of such a historical character as Shibani and the dynasty created by him in the history of Kazakhs on the basis of analyzing the historical memory of Kazakhs, reflected in historical legends. On this basis, the following tasks of the study were defined: textual analysis of Kazakh genealogies and identification of eponymic ancestors with the name Shibani/Sibani/Syban derived from them; determination of the place of these ancestors in the genealogical hierarchy and reconstruction of the Kazakhs' perception of the place of Shibani and his descendants in the history of the formation of modern ethnic systems. *The result* of the study was the confirmation of the hypothesis that such a character as Shibani/Syban/Syban together with Uzbek/Ozbek entered Kazakh genealogies, in addition, this eponym became the name of clans Sibani-Kerey and Syban-Nayman. Originally present in the genealogical legends of Kazakhs Shibani/Syban/Sibani with the strengthening of Islam was transformed into the variant Sapiyan/Sabiyan. The authors *conclude* that modern Kazakhs have preserved in their historical memory the fact that their ancestors were part of the domains of Shibani and his descendants.

Keywords: Ulus Shibani, Shibaniids, genealogical legends, historical legends, shezhire, historical memory

Acknowledgments: The work was carried out with the financial support of the Committee of Science of the Ministry of Science and Higher Education of the Republic of Kazakhstan, research

topic “History of Northern Kazakhstan from ancient times to modern times” (IRN BR21882225).
For citation: Kuzembayuly A., Abil Ye. Shibani in the historical legends of the Kazakhs // Electronic scientific journal “edu.e-history.kz”. 2024. Vol. 11. No. 4. Pp. 796-813. (In Kaz.). DOI: 10.51943/2710-3994_2024_11_4_796-813

ШИБАН ҚАЗАҚТАРДЫҢ ТАРИХИ АҢЫЗДАРЫНДА

Күзембайұлы А.¹, Әбіл Е.^{2*}

¹А.Байтұрсынұлы атындағы Қостанай өңірлік университеті
 (47-үй, Байтұрсынов көш., 110000 Қостанай, Қазақстан Республикасы)
 Тарих ғылымдарының докторы, профессор
 <https://orcid.org/0000-0002-3662-7003>. E-mail: topai240345@mail.ru

²ҚЗ ПМ Б.Бейсенов атындағы Қарағанды Академиясы
 (124-үй, Ермеков көш., 100021 Қарағанды, Қазақстан Республикасы)
 Тарих ғылымдарының докторы, профессор
 <https://orcid.org/0000-0001-8722-3992>. E-mail: yerkinabil@gmail.com

*Автор-корреспондент

Аңдатпа. *Kіріспе.* Орта ғасырлардағы Қазақстан тарихы бойынша дерек көздерінің маңызды тобы ретінде әр түрлі кезеңдерде тарихи аңыздарға жазылып тіркелген қазақтың тарихи жадысының ақпараттары танылады. Олардың арасында шежірелер ерекше орын алады. Өткен заманды бейнелеудің дәстүрлі тарихи формасының ерекше жанры болып танылатын шежіре қазақтың қоғамдық санасыны үшін спецификалық ауызша тарихи дәстүрге айналды. Ол қазақ халқының тарихи санасының, дәстүрлі тарихи жадының негізі және этникалық өзін-өзі анықтау маркері болды. Осы зерттеудің эмпирикалық негізі болып, қазақ генеалогиялық аңыз – шежіремен тарихи аңыздарда тіркеліп, 19 екінші жартысы – 20 ғасырдың бірінші жартысында жазылған ақпараттар болды. Зерттеудің *мақсаты* – тарихи аңыздарда бейнеленген қазақтың тарихи жадын талдау негізінде Шибан сияқты тарихи кейіпкердің және ол негіздеген әулеттің қазақ тарихындағы ролін анықтау. Осыдан келесі зерттеу міндеттері белгіленді: қазақ шежірелерін мәтіндік талдау және Шибан/Сибан/Сыбан мен одан туынды есімді эпонимиялық бабаларды табу; сол бабалардың шежірелік иерархиясындағы орнын айқындау және соның негізінде қазақтың Шибан мен оның ұрпақтарының кәзіргі этникалық жүйелерінің қалыптасуындағы орны жөніндегі түсініктерін реконструкциялау. Зерттеудің *нәтижесі* болып Шибан/Сибан/Сыбан сияқты кейіпкер Үзбек/Өзбекпен бірге қазақ шежіресіне енген жөнінде және осы эпоним сибан-керей мен сыбанөнайман руларының атауына айналған жөнінде гипотезаның расталуы танылады. Алдымен қазақтың шежіресінде Шибан/Сыбан/Сибан формасында болған эпоним, ислам діні таралуымен Сапиан/Сабиян деген түрге айналды. Авторлар кәзіргі қазақтар өз тарихи жадында арғы аталары Шибан мен оның ұрпақтары билеген ұлыстардың құрамына кірген фактісін сақтағаны жөнінде *қортынды* жасады.

Түйін сөздер: Шибан Ұлысы, шибанлықтар, генеалогиялық аңыздар, тарихи аңыздар, шежіре, тарихи жады

Алғыс. Зерттеу Қазақстан Республикасы Ғылым және жоғары білім министрлігі Ғылым Комитетінің қаржылай қолдауымен орындалды («Солтүстік Қазақстан тарихы көне заманнан ең жаңа кезеңге дейін» (ИРН BR21882225)).

Дәйексөз үшін: Күзембайұлы А., Әбіл Е. Шибан қазақтардың тарихи аңыздарында // «Edu.e-history.kz» электрондық ғылыми журналы. 2024. Т. 11. № 4. 796-813 бб. (Қаз.). DOI: 10.51943/2710-3994_2024_11_4_796-813

ШИБАН В ИСТОРИЧЕСКИХ ПРЕДАНИЯХ КАЗАХОВ

Кузембайулы А.¹, Абиль Е.^{2*}

¹Костанайский региональный университет им. А. Байтурсынулы
(д. 47, ул. Байтурсынова, 110000 Костанай, Республика Казахстан)

Доктор исторических наук, профессор

 <https://orcid.org/0000-0002-3662-7003>. E-mail: topai240345@mail.ru

²Карагандинская Академия МВД РК им. Б. Бейсенова

(д. 124, ул. Ермакова, 100021 Караганда, Республика Казахстан)

Доктор исторических наук, профессор

 <https://orcid.org/0000-0001-8722-3992>. E-mail: yerkinabil@gmail.com

*Автор-корреспондент

Аннотация. *Введение.* Одной из важных групп источников по истории Казахстана в средние века являются данные исторической памяти казахов, зафиксированные в записанных в различное время исторических преданиях. Особое место среди них занимают генеалогии-шежире. Этот особый жанр традиционной исторической формы отражения прошлого и специфическая для казахского общественного сознания устная историческая традиция стали основой исторического сознания казахского народа, традиционной исторической памяти и маркером этнической самоидентификации. Эмпирической базой данного исследования стали сведения, содержащиеся в казахских генеалогических преданиях-шежире и исторических преданиях, записанных во второй половине 19 – первой половине 20 века. *Цель* исследования – на основе анализа исторической памяти казахов, отраженной в исторических преданиях, определить место такого исторического персонажа, как Шибан и созданной им династии в истории казахов. Исходя из этого в качестве *задач* исследования определены: текстологический анализ казахских генеалогий и выявление эпонимических предков с именем Шибан/Сибан/Сыбан производными от них; определение места данных предков в генеалогической иерархии и реконструкция на основании этого представления казахов о месте Шибана и его потомков в истории формирования современных этнических систем. *Результатом* исследования стало подтверждение гипотезы о том, что такой персонаж, как Шибан/Сибан/Сыбан вместе с Узбеком/Озбеком вошел в казахские генеалогии, кроме того, этот эпоним стал названием кланов сибан-керей и сыбан-найман. Первоначально присутствовавший в генеалогических преданиях казахов Шибан/Сыбан/Сибан с укреплением ислама трансформировался в вариант Сапиан/Сабиян. Авторы приходят к *заключению*, что современные казахи сохранили в своей исторической памяти факт пребывания своих предков в составе владений Шибана и его потомков.

Ключевые слова: Улус Шибана, шибаниды, генеалогические предания, исторические предания, шежире, историческая память

Благодарность: Работа выполнена при финансовой поддержке Комитета науки Министерства науки и высшего образования Республики Казахстан, тема исследования «История Северного Казахстана с древнейших времен до новейшего времени» (ИРН BR21882225).

Для цитирования: Кузембайулы А., Абиль Е. Шибан в исторических преданиях казахов // Электронный научный журнал «edu.e-history.kz». 2024. Т. 11. № 4. С. 796-813. (На Каз.). DOI: 10.51943/2710-3994_2024_11_4_796-813

Введение

Актуальной задачей исторической науки Казахстана является объективное изучение региональной истории, заполнение имеющихся существенных лагун в ее реконструкции. Практическое значение таких исследований связано с формированием коммеморативной политики на национальном и региональном уровнях, направлено на закрепление осознания исторической связи современного населения изучаемого региона с прошлым, что является одним из основных элементов формирования национальной идентичности, как этнической, так и гражданской.

Традиционная историческая память казахов, отраженная в исторических преданиях, вызывает особый интерес у исследователей истории Центральной Азии. В условиях дефицита письменных источников роль устных нарративов возрастает, это привело даже к попытке ввести по отношению к центральноазиатским реалиям понятие «устной историологии» (Рахимбекова, 2019: 176–177). В качестве одного из важных видов источников по истории казахов устные предания рассматриваются казахстанскими исследователями (Алпысбес, 2013а). Вместе с тем, устные нарративы, безусловно обладая определенной спецификой, тем не менее, не являются самостоятельным видом источников, так как приобретают свойства исторического источника только в процессе их письменной или какой-либо иной (видео-, аудио-) фиксации. Вместе с тем, исторические предания казахов – практически единственный источник, по которому мы можем реконструировать традиционную историческую память, традиционные репрезентации собственной истории, ее ключевых моментов, отраженные в массовом сознании.

В связи с этим, особо актуальным является анализ истории постордынских государственных образований в контексте их связи с этнической историей казахов и других тюркоязычных этносов региона. Объектом изучения стало отражение в исторической памяти тюркоязычного населения региона исторической роли Шибана – пятого сына Чингисхана и созданной им династии Шибанидов.

Материалы и методы исследования

Специфика казахской исторической памяти заключается в господстве двух видов исторических преданий – генеалогических и топонимических, причем, зачастую они тесно переплетены. Это вызвано особенностями социальной структуры казахского общества, в котором иерархия хозяйственных общин и потестарных групп выстроена в соответствие с генеалогическим родством, реальным или вымышленным. Соответственно, место каждого индивида и группы в этой иерархии зависело от места в системе генеалогического родства, что легитимизировалось через генеалогические предания. Повышение или понижение реального статуса группы в иерархии вело к пересмотру генеалогий и возникновению нового предания. Именно поэтому предания, фиксировавшиеся в разное время и в разных географических точках казахских степей, могут отличаться друг от друга.

Важное место среди источников по истории казахских родов занимают генеалогии-шежире. Этот особый жанр традиционной исторической формы отражения прошлого и специфическая для казахского общественного сознания устная историческая традиция стала основой одного заметного направления в казахстанской литературе, существующего параллельно официальной историографии. Подобных работ Казахстане издано огромное количество, начиная с публикаций в газетах и журналах, заканчивая отдельными изданиями. Отметим лишь то, что в последние десятилетия в Казахстане предпринято масштабное издание шежире различных родов (Шежіре, 1994; Толқымбетұлы, 2000; Атшыбайұлы, 2000; Бәтесбайұлы, 2000).

В данных работах в подавляющем большинстве наблюдается не критический подход к материалу, легендарные сведения, особенно, относящиеся к высшим звеньям генеалогии, отражающим наиболее хронологически ранние времена, воспринимаются буквально. Даже как источник, подобные исследования применять довольно сложно, т.к. во всех них отсутствует необходимый научно-справочный аппарат и комментарий. Часть современных

шежире не имеет исторической ценности, т.к. посвящена популяризации современных представителей того или иного рода. Теоретической основой этих работ является архаичский взгляд на исторический процесс как результат поэтапной сегментации одной семьи, когда история трактуется в категориях семейного родства.

Справедливости ради отметим, что отмечается рост публикаций казахских шежире с научных позиций, сопровождающихся комментарием и привлечением других пластов источников (Муканов, 1998). Муканов отмечает, что казахская историография прошла от мифологического мышления к квазиисторическому и историческому осмыслению семейной и родовой истории, легенд и преданий, которые в совокупности образовывали шежире – своеобразную историческую хронику происхождения народов, племен, родов, знатных людей (Муканов, 1998: 7). При этом, он подчеркивает, что «приводимая схема вовсе не означает признания ее, как исторически достоверного документа, а как представление одной из эпико-генеалогических легенд мусульманского мира» (Муканов, 1998: 8). Муканов предлагает делить шежире на два уровня, причем на высших звеньях родословной господствует легендарная генеалогия, основанная на мифах, тотемических и религиозных представлениях, на нижних – реальная генеалогия (Муканов, 1998: 27).

Один из современных исследователей феномена шежире, М. Алпысбес, отмечает, что данная проблема, довольно редко освещаемая исследователями, в реальности имеет достаточно важное теоретическое значение в изучении традиционных институтов казахского общества. В историко-генеалогическом предании находит выражение статус племени (жуза), идеологически обоснованное в шежире. Прослеживается связь устной исторической традиции с генеалогической структурой казахского этноса и его социально-идеологическое значение (Артыкбаев, 1999; Алпысбес, 2013б).

Эмпирической базой данного исследования стали сведения, содержащиеся в казахских генеалогических преданиях-шежире и исторических преданиях, записанных во второй половине 19 – первой половине 20 века. Большая часть этих материалов в настоящее время хранится в архиве Института литературы и искусства имени М.О. Ауэзова и была издана в 100-томном издании «Бабалар сөзі» («Слово предков»). Особый интерес для нас представляют том 60, содержащий записи отдельных памятников героического эпоса и 81–83 тома, содержащие генеалогические сказания. Исследование текстов исторических преданий будет направлено на: текстологический анализ казахских генеалогий и выявление эпонимических предков с именем Шибан/Сибан/Сыбан производными от них; определение места данных предков в генеалогической иерархии и реконструкция на основании этого представления казахов о месте Шибана и его потомков в истории формирования современных этнических систем.

Обсуждение

Историческая память о любом сколь-нибудь значимом историческом персонаже прямо зависит от его роли в национальной истории. Между тем, место Шибана в истории казахов в историографии практически не рассматривалось. В дореволюционной российской науке можно условно выделить три основных направления по вопросу этнических связей населения улуса Шибана и более позднего Казахстана. Первое направление, заложенное трудами Г. Миллера и основанное на сибирских летописях, включает работы историков, считающих казахов неотъемлемой частью истории Сибири как минимум, со времен Кучума. Второе направление дореволюционной российской историографии отрицает влияние казахов на историю Сибири до XVIII века. Третье направление – формирующаяся национальная историография. Именно в работах татарских, казахских и башкирских авторов начала 20 века впервые вводится в научный оборот традиционная историческая память тюркских народов региона (Abil, 2022).

Историографический анализ концепций, разработанных советской исторической наукой, демонстрируют те же самые направления. Авторы первой группы считают, что казахи появляются на границах Западной Сибири только в конце 17 – начале 18 века и не играли

значительной роли в истории владений Шибана и его потомков. Основой таких выводов стали: 1. следование письменным источникам, преимущественно архивным; 2. скептическое отношение к устным источникам, связанное со слабой разработанностью в советской исторической науке методов анализа объектов исторической памяти; представления о тождественности политического феномена «Казахское ханство/Казачья Орда» 16–17 веков и этнического феномена 18–19 веков «казак/казах». Второе направление относит казахов к числу автохтонов Западной Сибири и активных участников процессов, связанных с историей политических объединений, связанных с потомками Шибана. Отличительная черта данных работ – широкое привлечение для моделирования исторических процессов таких источников, как лингвистические данные и факты исторической памяти, отраженные в фольклорных источниках, в частности исторических преданиях сибирских татар (Абиль, 2022).

У Шибана было двенадцать сыновей – Байнал, Бахадур, Кадак, Балакан, Черик, Меркан, Куртука, Аячи, Сабилкан, Баянджар, Маджар, Кониичи (Рашид ад-Дин) (Рашид-ад-дин, 1952: 74–75). В «Му’изз ал-ансаб» указан еще один сын Шибана – Джанта (История, 2006: 42–43). Старший сын Шибана мог погибнуть во время Западного похода. Поэтому наследником Шибана стал его второй сын Бахадур. Балакан вместе с внуком Бувала Тутаром и сыном Орду Кули участвовал по приказу Берке в походе Хулагу против Багдадского халифа и был казнен в результате конфликта между джучидами и хулагидами. Потомки Кадака активно участвовали в борьбе за верховную власть во время политического кризиса в Улуг Улусе в 60-е годы 14 века.

У Бахадура было два сына: Джучи-Бука и Кутлук-Бука (Материалы, 1969: 17). После смерти Бахадура его преемником стал его старший сын Джучи-Бука. После него место главы клана Шибанидов занял его старший сын Бадакул. Абулгазы Бахадур сообщает, что «него был один сын по имени Минг-Тимур: он был удивительно храбр, боек и умен, потому его прозвали Кюлюк-Минг-Тимур» (Абулгазы, 1906: 161–162). Бадакул, судя по всему, погиб во время гражданской войны в Улуг Улусе, развязанной Ногаем.

Таким образом, Северный Казахстан вместе с Приаральем, Южным Уралом вошли в улус Шибанидов только при Минг-Тимуре, сыне Бадакула. Именно Минг-Тимур стал предком всех групп Шибанидов, правивших позже на территории Великой Степи. У него было шесть сыновей: Ильсак, Джанта, Булат, Сююнуч, Тимур-Тунга, Бекконды. Сыновья Булата – Ибрагим и Арабшах. Внук Ибрагима – Абулхаир стал последним правителем единого Левого крыла Улуг Улуса. Потомки Арабшаха создали несколько удельных владений в Дашти-Кыпчаке и овладели в итоге Хорезмом. Бек-Конды-оглан рассматривается российским исследователем А.Г.Нестеровым в качестве основателя ветви Сибирских Шибанидов, владевших улусом в Северном Казахстане с центром в степном Притоболье и Приишимье (Нестеров, 2002: 207).

Как мы видим, территория Северного Казахстана длительное время находилась под властью различных кланов шибанидов, поэтому данный факт не мог не отразиться на историческом сознании местного тюркоязычного населения. В качестве гипотезы выскажем предположение, что осознание значимой роли Шибана и его потомков в истории казахов отразилось в исторических и генеалогических преданиях, его следует искать среди эпонимических предков казахского народа, зафиксированных в генеалогиях – шежире.

Результаты

Наиболее ярко собственные исторические представления казахов и их традиционная историческая память отразились в исторических преданиях, бытовавших в форме поэтических генеалогий – шежире. Понятие «шежире» означает «родословная», «память», «генеалогия». Традиционные формы шежире разнообразны. Отдельные образцы шежире по структуре своей представляют некий аналог историографических сочинений (Алпысбес, 2013: 4). Тесные контакты предков казахов с династией Шибана не могло не отразиться в генеалогических и исторических преданиях.

В этой связи обратим внимание на такой персонаж многих генеалогий казахов, как Сапиан или Сабиян, созвучный с казахским произношением имени Шибан (Сибан или Сыбан). Так, в «Краткой шежире» Алмагамбета Оспанова и Нурхана Ахметбекулы, записанном на территории Актюбинской области С.Муканулы в 1932 году (Бабалар сөзі, 2012а: 373), Сапиан является одним из предков казахов:

Tüsynda bolypty Alaş Alaşa han,
Türikten tuğan bolar tamaşa jan...
Alaştan tuyp-ösken eki bala...
Türikpen segız arys Seilhannan,
Maiqy bi jalqy tuğan Jaiylhannan...
Tuady Maiqy biden Özbek, Sapian,
Sapiannan Aiyırqalpaq etem baian.
Balasy Aiyırqalpaq—Qazaq, Sozaq...
Sozaqtan Qaraqalpaq örbigen jan (Бабалар сөзі, 2012а: 38–39).

Перевод:

Во времена Алаша был Алаша-хан
Прекрасная душа, рожденная от Тюрка
От Алаша выросло два сына
Восемь племен Туркменов от Сейилхана
Единственный Майкы би от Жайилхана
От Жайилхана рождены Озбек, Сапиан,
От Сапиана Айыркалпак, скажу я
Дети Айыркалпака – Казак, Созак
От Созака – Каракалпак был рожден (размножился)

Таким образом, в этой версии генеалогии казахов от легендарного Алаша рождается двое детей – предок туркмен Сеилхан и Жаилхан, у которого был сын – Майкы би. Сыновья Майкы – Озбек и Сапиан (Шибан). У Сапиана рождается единственный сын Айыркалпак, у которого, в свою очередь двое детей – Казак и Созак. У Созака рождаются будущие предки трех казахских жузов – Акарыс, Жанарыс и Бекарыс, у Созака – Каракалпак. Таким образом – Сапиан (Шибан) – дед Козака и прадед Каракалпака.

Похожий вариант генеалогии представлен в рукописи Коржынулы Канена (Бабалар сөзі, 2012а: 374).

Alaştan tuyp-ösken eki bala,
Qate dep aita qoimas eşkim jala...
At qoiğan ülkenine Seilhan dep,
Atağan ekinşisin Jaiylhan dep.
Balasyn alty Alaştyñ airylmastañ
Bilemız ekeuinen ösken jan dep.
Türikpen segız arys Seilhannan,
Maiqy bi jeke tudy Jaiylhannan...
Tuady Maiqy biden Özbek, Sabian,
Sabiannan Aiyırqalpaq,
Aqqalpaq etsem baian.
Balasy Aiyırqalpaq Qazaq, Sozaq,
Sozaqtan Qaraqalpaq örbigen jan ...
Tuady Aqqalpaqtan jäne Qyrğyz
Qyrğyzdy Sabiannan dep biliñiz.
Tilinde az kemşilik bolğandyqtan
Ataңan aq qalpaqty saqau Qyrğyz ... (Бабалар сөзі, 2012а: 57–58)

Перевод:

От Алаша родились два сына,
 Никто не скажет, что ошибся я...
 Старшего назвали Сейилхан,
 Второго назвали Жайылхан,
 Неразлучных детей шести Алашей
 Мы знаем, как родившихся от (этих) двух душ.
 Восемь племен туркпенов от Сейилхана,
 От Жайилхана рожден единственный Майкы би...
 От Майкы би рождены Озбек и Сабиан,
 От Сабиана Айыркалпак и Аккалпак, скажу я вам.
 Сыновья Айыркалпака Казак, Созак,
 От Созака Каракалпак был рожден...
 От Аккалпака таже рожден был Кыргыз,
 Кыргыз тоже потомок Сабиана, знайте это,
 Из-за незначительных недостатков в языке
 Назван он был косноязычным Кыргызом в белом колпаке...

Отличие от предыдущей версии в том, что у Сабиана (Шибана) два сына – Айыркалпак и Аккалпак, потомком которого являются кыргызы. Таким образом, данный вариант генеалогии включает в число потомков Сабиана кроме казахов и каракалпаков также и кыргызов.

Определенный интерес вызывает шежире Файзоллы Сатыпалдина, записанное фольклористом М.Байбатыровым (Бабалар сөзі, 2012а: 95–96). Здесь связи народов Великой степи представлены в более широком диапазоне. Предком всех степных и тюркоязычных народов является Аннас, его сын Жабил, его сын Магаз, его сын Акшолпан – непосредственные предки казахов:

Aqşolpannan Aqmar,
 Aqqurai, tudy Alaman,
 Noğai halqy Alamannan kep tarağan...
 Asan men Alaş tudy Aqquraidan...
 Asannan atasy Estek jalğyz tuyp...
 Atamyz Alaş hannan ekı ũl tuyp...
 At qoiğan ũlkenine Seiilhan dep,
 Atağan ekinşısın Jaiylhan dep...
 Bır özi Seiilhannan segız tuğan.
 Al būlar segız arys türıkpen bop...
 Jaiylhan atamyzdan Maiqy tuğan...
 Maiqydan ekı ũl tuyp öz aldyna,
 Atanyp ketken eken Özbek, Sapian (Бабалар сөзі, 2012а: 95–96)

Перевод:

От Акшолпана Акмар,
 Аккурай и Аламан были рождены,
 Народ ногайцев от Аламана произошли...
 Асан и Алаш родились от Аккурая...
 От Асана родился единственный Естек...
 От нашего предка Алаша родилось два сына...
 Старшего назвали Сейилханом,
 Младшего назвали Жайылханом...
 От одного Сейилхана родились восемь,
 Эти восемь стали восьмью племенами туркпенов...
 От предка нашего Жайылхана родился Майкы...

От Майкы родились два сына
Названы они были Озбек и Сапиян...

В данной версии число родственных казахам народов вырастает за счет включения ногай (татар) и естеков (башкир), но место в генеалогии Сапияна (Шибана) остается неизменным, как непосредственного предка казахов и каракалпаков. Кроме того, данная версия генеалогии интересна включением в число предков казахского клана ашамайлыкерей Сыбана:

Aşamailydan Tañat bi jalğyz tuğan,
ötipti dünieden körmei ūldan.
Jürgende ümit etip bir balany,
Jalğyz-aq, äielinen bir qyz tuğan.
Minekei, sol qyzynan Syban tuğan,
Jiennin tuysymen bala qylğan.
Köziniñ tırısında sol Sybannan
Eki bala—Balta, Köşek degen tuğan... (Бабалар сөзі, 2012а: 108)

Перевод:

От Ашамайлы родился единственный Танат би,
Прожил он жизнь, не увидев сына,
Когда он надеялся на сына,
У его жены родилась единственная дочь,
От этой дочери рожден был Сыбан,
Племянника с родственниками сделал сыном (усыновил),
При жизни его от этого Сыбана родились два сына – Балта и Кошек

Третий вариант написания имени – Супиан, встречается в шежире рода уак, записанном А.Сейдимбековым со слов жителя Бескарагайского района Семипалатинской области Захидуллы Кауменулы (Бабалар сөзі, 2012а: 377). В данном варианте также предками казахов являются Анес, его сын Жабиль, его сын Магаз, его сын Акшолпан:

Aqşolpannan—Aqqurai, deidi—Alaman...
Alamannan Noğaily, köp el bolyp...
Aqquraidan tuğan bala-Asan, Alaş...
Asannan ösken jandy-Estek deimiz...
Alaştan tuğan eken eki bala:
Bırı—Seilhan, bırı-Jaiylhan, – depti jana.
Seilhannan Türikpen segız arys,
Jaiylhannan Maiqy bi—jeke dara...
Maiqy biden Supian, tuğan Özbek...
Supiannan Aqqalpaq,
Aıyırqalpaq—ekı ūl tuğan...
Aqqalpaqpen on ekı qyrğyz ösıp...
Aıyırqalpaq balasy—Qazaq, Sozaq,
Sozaqtan ösıp—öngen Qaraqalpaq... (Бабалар сөзі, 2012а: 144–145)

Перевод:

От Акшопана Аккурай, говорят, и Аламан...
От Аламана многочисленные Ногайлы...
От Аккурая рождены дети – Асан и Алаш...
От Асана выросшую душу зовем Естеком...
От Алаша рождены два сына:
Один – Сейилхан, другой – Жайылхан, говорят,

От Сейилхана восемь племен Туркпен,
 От Жайылхана – единственный Майкы би...
 От Майкы бия Супиан и Озбек рождены...
 От Супиана Аккалпак, Айыркалпак, два сына рождены...
 От Аккалпака двенадцать кыргызов произошли...
 Дети Айыркалпака – Казак, Созак,
 От Созака произошел Каракалпак...

Широкую распространенность и относительную древность генеалогий с таким персонажем, как Сапиан/Сабиян показывает наличие его в генеалогических преданиях, записанных на территории Китая, в частности в шежире найманов Бектурсына Орынбекулы (Бабалар сөзі, 2012а: 377–378). Жабыл/Жабиль в этой версии репрезентуется как Жапал, его сын Магаз, его сын Сеил, его сын Акшолпан:

Balasy Aqşolpannyñ Qyrğyz, Qurai...
 Atamyz endi bizdiñ Qurai atty...
 Aitamyz bergı atany Alaman dep...
 Balasy Alamannyñ Alaş eken...
 Seiilhan, Jaiylhanmen aǵaiyndy,
 Alaştyñ bül ekeuı balasy eken.
 Balasy Seiilhannyñ segız arys...
 Türikpen segız arys ketken alys...
 Maiqy bi Jaiylhan üly dep aitady.
 Özbek Sapiannan odan berı
 osylai jazǵan eken şejiireni...
 Sapiannyñ balasy – Qazaq, Sozaq... (Бабалар сөзі, 2012а: 164–165)

Перевод:

Дети Акшолпана Кыргыз, Курай...
 Предок наш по имени Курай...
 Предок наш ближний Аламан...
 Сын Аламана Алаш...
 Сейилхан, Жайылхан братья, Эти двое были детьми Алаша.
 Сын Сейилхана восьми племенной...
 Туркпен восемь племен, ушедших далеко...
 Говорят, Майкы би сын Жайылхана,
 Озбек с Сапианом после него,
 Так пишут в родословных,
 Дети Сапиана – Казак, Созак...

Аналогичную редакцию генеалогии казахов мы видим в историческом предании костанайских кыпчаков, записанном Нуржаном Наушабаевым и опубликованном в 1903 году в книге «Манзумат Казакия» в Казани: (Бабалар сөзі, 2012а: 379)

Änesten Jabyl tudy, onan Maǵaz...
 Maǵazdan Sähil, Sähilden tudy Aqşolpan...
 Altynşy atañ Aqqurai, tudy Alaman...
 onan Alaş, Alaştan ekı ül tuyp...
 Seiilhan Jaiylhanmen tudy Alaştan...
 Al endi Jaiylhannan Maiqy tudy...
 Biledı Özbek Sapiannan neşe sudy...
 Bizdiñ halyq Sapiannan Sahara üly...
 Sapiannan Aiyrqalpaq jalǵyz tuyp,
 Mūnan tudy ekı bala–Qazaq, Sozaq... (Бабалар сөзі, 2012а: 195–196)

Перевод:

От Анеса рожден Жабыл, от него Магаз...
 От Магаза Сахил, от Сахила рожден Акшолпан...
 Шестой твой предок Аккурай, рожден (от него) Аламан...
 От него Алаш, от Алаша два сына...
 Сейилхан с Жайылханом рождены от Алаша...
 От Жайылхана рожден Майкы...
 Знают Озбек, Сапиан многие воды...
 Наш народ от Сапиана, сына Степи...
 От Сапиана родился единственный Айыркалпак,
 От него родились два сына – Казак, Созак...

Как мы видим, версии, записанные на территории Актюбинской, Костанайской, Семипалатинской областей и Китая практически не различаются. Это говорит о том, что данная редакция сложилась не позднее второй половины 19 века, когда произошло фактическое разделение казахов между Российской и Цинской империями.

В прозаическом шежере казахов, являющегося частью генеалогии Найманов – Каракерей-Жанбыршы, записанном Ж.Мукановым, Вместо Сапиана присутствует Сыбай, названный сыном Аннаса и отцом Алаша, от которого в свою очередь рождаются Жайылхан и Сейилхан. Казак является сыном Жайылхана (Бабалар сөзі, 2012с: 21–22).

Версия генеалогии Младшего жуза в записи З.Атановой и Б.Исановой (Бабалар сөзі, 2012а: 382) отличается тем, что вместо Сапиана братом Озбека назван Тумен:

Maiqy bidñ balasy:
 Tümen, Özbek – qaryndas...
 Özbek, Tümen ürapaǵy
 Keledı ösıp aralas...
 Özbekten tuyp örbigen,
 Sanasañ, ülken bır Alaş...
 Tümennen tuǵan kım deseñ,
 Aıyırqalpaq, Kelemek,
 Endı Kelemekten taraǵan,
 Qara men Sary – eki arys.
 Alataudaǵy qyrǵyzyñ
 Alaştyñ bül da balasy...
 Aıyırqalpaq atamyz –
 Şarua eken sol uaqta...
 Sol kısıden tuyp Qazaq pen Sozaq ta...

Перевод:

Дети Майкы бия:
 Тумен, Озбек – братья...
 Потомки Озбека, Тумена,
 Растут, смешавшись...
 Озбек вырос и размножился,
 Старший один Алаш...
 Если спросишь, кто рожден от Тумена,
 Айыркалпак, Келемек,
 От Келемека происходят,
 Кара и Сары – два племени (две опоры).
 Алатауские кыргызы
 Тоже дети Алаша...
 Предок наш Айыркалпак – хозяйствовал в то время... (Бабалар сөзі, 2012а: 306–307)

Этот вариант интересен тем, что Сапиан заменен Туменом. Можно предположить, что Тумен и Сапиан (Шибан) – один и тот же персонаж.

Такой персонаж, как Тумен фигурирует и в генеалогическом предании, записанном Алимбаем Алиаскаровым в Кармакшинском районе Кызылординской области: (Бабалар сөзі, 2012б: 362)

Aqşolpannan – Alaş han bala aty,
 onan tuğan Jaiylhan aqıqaty...
 Jaiylhannan Maiqy bi jadyrağan,
 Maiqydan tört bala bar mañyrağan.
 Tümen, Müiten, Äläuke, edı Şaşaқ...
 Tümennen tuatüğyn Şyn men Jahan...
 Joryqqa Jahan batyr belin budy,
 Bir äiel jortuylda, jolda tudy. oljany
 Şynğa berip, bala atyn Syban qoiğan,
 Sybannan – Täjik, Özbek aty şuly...
 Jahannan Айырқалпақ edı Kelmek...
 Айырқалпақ атаñnan—Qazynaқ, Qassaқ,
 Kelmekten Qyrğyz tuyp alğan атақ...
 Qassaқтан Tolaғai men edı Sozaқ...
 Aita almaı Qazynaқты qalpymenen,
 Qazaқ dep ketken aıtyp tilge jaily... (Бабалар сөзі, 2012б: 236–237)

Перевод:

От Акшолпана – сын по имени Алаш хан,
 От него рожден Жайылхан, это правда...
 От Жайылхана Майкы би блаженствующий,
 От Майкы бия четыре сына,
 Тумен, Муйтен, Алауке, Шакшак...
 От Тумена рождены Шын и Жахан...
 В поход направился батыр Жахан,
 Одна жена во время набега родила,
 Отдали трофей Шыну, назвали ребенка Сыбан,
 От Сыбана – известные Тажик, Озбек...
 От Жахана Айырқалпақ, Келмек...
 От предка твоего Айырқалпака – Казынак, Кассак,
 От Келмека рожден известный Кыргыз...
 От Кассака Толағай и Созак...
 Не смогли произносить правильно имя Казынака,
 Стали называть Казак, удобнее так для языка...

Таким образом, в данной редакции генеалогическом предании А. Алиаскарова мы видим следующую линию: Майкы – Тумен – Жахан – Сыбан – Озбек, а также Жахан – Айырқалпақ – Казак.

Генеалогия казахов, собранная и записанная Бузаубаем Жайлаубаевым, отождествляет Жайылхана с Джучи. Вначале детьми Жайылхана названы Тобе би, Сапиан и Баршок би (Бабалар сөзі, 2012б: 100), затем Баршок би назван сыном Жошыхана (Бабалар сөзі, 2012б: 122). Сапиан в данной версии шежире казахов предок не всех казахов, а только Среднего жуза:

Men endı baiandaiyn Sapiandy,
 Bül dağy ırı atanyñ bırı dağy.
 Orta jüz rulary el atanyp

ösken el oryn alyp Saryarqany...
Tuady Sapiannan alty qoja... (Бабалар сөзі, 2012б: 136)

Перевод:

Теперь расскажу о Сапиане
Это один из великих твоих предков,
Рода Среднего жуза, став народом,
Распространились, заняв Сарыарку...
Родились от Сапиана шесть ходжей...(т.е. предки шести племен Среднего жуза)

Как мы видим, в разных вариантах казахских генеалогических преданий присутствует в качестве предка либо всех казахов, либо только казахов Среднего жуза Сапиан/Сабиян/Суфиян, причем этот персонаж периодически называется Сыбаном и либо отождествляется, либо связан генетически с Туменом. С другой стороны, Сапиан/Сабиян/Суфиян связан с Озбеком, в большинстве вариантов это братья, в некоторых Озбек – отец Сапиана, в некоторых – наоборот. Учитывая, что антропоним Тумен можно с определенной долей уверенности ассоциировать с политонимом Тумен (Тюменский улус), тесно связанный с улусом Шибана и Шибанидов, мы можем предположить связь персонажа казахских генеалогических преданий Сапиан/Сабиян/Суфиян с историческим Шибаном/Сыбаном. При рассмотрении места Сапиана в генеалогии казахов и его вероятной связи с историческим Шибаном вызывает интерес обращение к генеалогическим преданиям башкир. В шежире племени Юрматы присутствует такой персонаж, как Аеры Калбак, его можно отождествить с казахским Айыркалпаком. Если Айыркалпак – Сын Сапиана и отец Казака, то Аеры Калбак – сын Шибан-хана (Исянгулов, 2011: 30).

Отметим, что некоторые казахские генеалогические предания не знают такого персонажа, как Сапиан/Сабиян (Шибан). Так, в шежире Шонбая Жубанулы, записанном в 1945 году в Кызылординской области М. Дабылулы (Бабалар сөзі, 2012а: 376), вместо Сапиана присутствует Жахан:

Jaiylhan Aqşolpannan tuğan eken...
Maiqy bi, Müiten tuyp bäibışeden...
Maiqydan Tümen dara tuğan eken...
Tümennen Özbek penen Jahan tuyp...
Tümennen Özbek, Jahan ekı bala,
Airyqşa Jahan bopty, aqyl-dana...
Jahannan Kelmek penen Airyqalpaq...
Ekeuı bir anadan, tuğan jana.
Kelmekten Qyrğyz jalğyz tuğan eken...
Tuypy Qazaq penen Sozaq birge,
Äkesı Airyqalpaq, bir deıdı-ana...
Sozaqtan Tolağai men Süiir tuyp...
Tolağai äuelde aty bolğanmenen,
Atanğan «Qaraqalpaq» bara-bara... (Бабалар сөзі, 2012а: 121–122)

Перевод:

От Жайылхана Акшолпан родился...
От старшей жены рождены Майкы би, Муйтен...
От Майкы рожден Тумен, особый...
От Тумена рождены Озбек и Жахан...
От Озбека два сына – Озбек, Жахан,
Особым ребенком был Жахан, разумный и мудрый,
От Жахана Келемек и Айыркалпак...
Оба от одной матери,

От Келемека единственный был рожден Кыргыз...
 Родились Казак и Созак вместе,
 Отец их Айыркалпак, от одной они матери...
 От Созака Толагай и Суйир родились...
 И хотя имя прежде было Толагай,
 Назван позже был Каракалпаком...

В генеалогическом предании найманов Каракерей Мурын Акшайыка Казак и Созак являются детьми Озбека:

... Maiqy biden tuady Özbek...
 Ekeui – Qazaq, Sozaq Özbekten...
 Balasy Özbektiñ – Qazaq, Sozaq...
 Sozaqtan Auar, Särsen – ekı bala...
 Särsennen şejirede Noğai tuyp,
 Atandyq sol sebepten Noğai-Qazaq...
 Atamyz Qazaqbaidan tuady Ozğan,
 Ozğannyñ Ūzaq jäne balasy eken...
 Ūzaqtyñ näsilinen Alaş eken...
 Alaştan üş Arys bop taraidy eken... (Бабалар сөзі, 2012а: 214–215)

Перевод:

...От Майкы бия рожден Озбек...
 Двое – Казак, Созак – от Озбека...
 Дети Озбека – Казак, Созак...
 От Созака Ауар, Сарсен – два сына...
 От Сарсена, по родословным рожден Ногай,
 Названы мы потому Ногай-Казак...
 От предка нашего Казакбая рожден Озган,
 Сын Озгана Узак...
 Потомок Узака Алаш...
 От Алаша три Арыса (племени) произошли...

Аналогичный вариант родословной мы видим в генеалогическом предании аргынов «Шежире Кожымбета» (Северо-Казахстанская область) 1949 года в записи И. Манкина (Бабалар сөзі, 2012а: 378):

Arğy atamyz sūrasañ, Özbekten
 Qazaq, Sozaq – ekeui birge tuğan (Бабалар сөзі, 2012а: 178)

Перевод:

Дальние предки наши, если спросишь,
 от Озбека – вместе родились Казак, Созак

Большой интерес вызывает генеалогия найманов в редакции акынов Бекберды и Досымбета и записанная в 1937 году Асылбайулы (Бабалар сөзі, 2012а: 380). Отличия от остальных преданий в том, что Сапиян/Суфиан, как и Озбек отнесены к более ранним степеням генеалогии, а непосредственными предками казахов являются Орда и Табылды:

Atasy sol Ğajamnyñ eken – Saryq,
 Saryqtan Özbegiñ tudy baryp.
 Özbek ūly Sufian sonan tuğan...
 Balasy Sufiannyñ tuğan Orai...
 Oraidan Qyrym tuğan, jazdym solai.
 Qyrymnan Arab tudy dep aitady...

Araptan tuğan eken – ūly Armūz,
 Armūz ūğyly Anes dūr, sözge tarmyz.
 Anesten ūğyly Qart tuypty...
 Qart ūly, onan kelip Siğlaban tuğan...
 Balasy Siğlabannyñ Zarir eken...
 Balasy sol Zarirdiñ eken – Saraş.
 Saraştan Orda tuğan – ol bir ata...
 Balasy Ordaş ūly – ol Tabyldy...
 Tuypty Tabyldydan – atañ Qazaq... (Бабалар сөзі, 2012а: 202)

Перевод:

Предок того Гажама – Сарык,
 От Сарыка рожден был Озбек,
 Озбека сын Суфиан рожден потом,
 Сын Суфиана рожден Орай,
 От Орая родился Кырым, так я написал,
 От Кырыма рожден Араб, так говорят...
 От Арапа рожден сын Армуз,
 Сын Армуза Анес, скупы на слова мы,
 От Анеса сын рожден Карт...
 Сын Карта от него рожден Сиглабан...
 Сын Сиглабана Зарир...
 Сын того Зарира – Сараш,
 От Сараша рожден Орда – он один из предков...
 Сын Ордаша – Табылды...
 От Табылды рожден твой предок Казак...

Далее, у Казака были три сына – Озган, Озак, Созак. Сын Озака Алаш стал отцом предков трех казахских жузов Акарыса, Жанарыса и Бекарыса (Бабалар сөзі, 2012а: 203).

Отсутствие в некоторых редакциях казахских генеалогических преданий такого персонажа как Сапиан, говорит о том, что предки групп казахов, среди которых бытовали данные варианты, не входили в улусы шибанидов и не обладали исторической памятью о Шибане/Сыбане/Сапиане.

Фонетическое превращение Сыбана/Сибана в Сапиана/Сабияна связано, скорее всего, с усилением места ислама в общественном сознании тюркского населения и «арабизацией» отдельных персонажей генеалогических преданий. Так, Огуз-хан или Укаш-Ата под влиянием исламской традиции превращается в Аннаса. С одной стороны это историческая личность – сподвижник Мухаммеда Абу Хамза Анас ибн Малик аль-Хазраджи, с другой, слово Аннас в переводе с арабского означало «человечество» или «люди» (Алпысбес, 2013а: 49). Сыбан/Сибан также трансформировалось в арабское Суфиан, что переводилось как «благочестивый».

Следующий персонаж казахских исторических преданий, который можно связать с Шибаном – Катты Сыбан. Он фигурирует в нескольких произведениях, выступая в качестве сильного правителя большого могущественного улуса, противостоящего казахам. В рассказе об Алаша-хане, записанном М.Ж. Копеевым, Майкы бий, отправляя своего старшего сына Уйсуну (предка Старшего жуза) в Сарыарку вместе с молодым Алаша с целью создать самостоятельный улус, определяет его будущее место жительства следующим образом. После рек Шу и Сарысу есть горы Улытау и Кишиктау, с одной стороны от них живет древний народ «Катты Сыбан» (кара халық «Қатты Сыбан»), с другой стороны между реками Есиль (Ишим) и Нура у 92 озер Тоганас (Тоғанастың тоқсан екі көлінде) живет десятисаньные ногаи Орманбета (он сан ноғай Орманбеттің елі) (Бабалар сөзі, 2012с: 15). Из контекста следует, что народ Катты Сыбан живет западнее Улытау и Кишиктау, т.е. в Торгайской

долине, на исторических землях Улуса Шибана. В другом списке данной рукописи вместо древнего народа Катты Сыбана присутствует «черный калмак Каттысыбан» (қарақалмақ Қатысыбан) (Бабалар сөзі, 2012с: 33).

Еще одна рукопись М.Ж. Копеева, посвященная истории казахов, перечисляя народы, жившие в степи накануне образования казахского народа, наряду с Крымом (қырық сан Қырым), Румом (отыз сан Рум), Оймаутами (он сан Оймауыт), Торгаутами (оғыз сан Торғауыт), Ногаями (он сан Ноғай) упоминает сорокосанные каракалмаки Каттысыбан (қырық сан Қарақалмақ-Қатысыбан) (Бабалар сөзі, 2012с: 34).

Глава кара калмаков Катты Сыбан является также персонажем эпоса о Барак батыре в исполнении жырау Ергожа Кулыпбаева (Каракалпакстан), записанном Б. Исаковым и Т.Беккожиным (Бабалар сөзі, 2010: 399). Несмотря на то, что Барак батыр Сатыбалдыулы – исторический персонаж, действовавший против волжских калмыков во второй половине 18 века – первой трети 19 века, ряд элементов показывает, что в образе Катты Сыбана отражен более древний персонаж. Так, местом обитания его подданных указана Сибирь:

Seber degen jeri bar.
Qara qalmaq deitūğyn
Esepsiz qalyñ elı bar.
Sol qalmaqtuñ elinde
Alaköbek eri bar,
Qatty Syban deitūğyn
Nalyq sürağan hany bar (Бабалар сөзі, 2010: 10)

Перевод:

Есть земля, называемая Себер,
Называемые кара калмаками (черными калмаками)
Бесчисленный народ есть,
В этой стране калмаков
Есть герой Алакобек,
Именуемый Катты Сыбаном (Жестокий Сыбаном)
Управляющий народом хан есть

Учитывая отсутствие во главе волжских калмыков правителей с именем Сыбан (Шибан, Цеван), очевидно в эпосе были актуализированы более древние сюжеты о правителе многочисленного народа в стране «Себер», прототипом которого могли быть представители династии Шибанидов. Первоначальное произношение имени Шибан было Сибан, как это было установлено еще П.Пеллио в «Заметках по истории Золотой Орды» (Pelliot, 1949: 45). Он же предположил, что это тюркизированная форма христианского имени Стефан/Степан, так как его мать могла быть несторианкой. Ш.Мухамедьяров считал правильным произношение Сыбан и название династии, основанной им Сыбаниды (Мухамедьяров, 2002: 200–201). Как мы видим, в казахском фольклоре обе формы – и Сибан и Сыбан сохранились.

Заключение

Известный российский исследователь В.Трепавлов считал, что этнополитоним «шибан» совершенно исчез в Великой степи. «Историческая память об исчезнувшем улусе Шибана и о названии его жителей сохранялась у нескольких поколений, хотя и не воплощалась в актуальной этнонимии» – пишет он (Трепавлов, 2019: 360). Учитывая приведенные выше данные исторической памяти казахов, следует признать мнение В.Трепавлова о том, что «в передаваемых же последними речах жителей кочевой степи термина шибаны нет» неверным (Трепавлов, 2019: 362). Имя Шибана не исчезло. Такой персонаж, как Шибан/Сибан/Сыбан вместе с Узбеком/Озбеком вошел в казахские генеалогии, кроме того, этот эпоним стал названием кланов сибан-керей и сыбан-найман. Как мы видим первоначально

присутствовавший в генеалогических преданиях казахов Шибан/Сыбан/Сибан с укреплением ислама разделился на два самостоятельных персонажа: родоначальных казахов Сапиан/Сабиян и правитель кара калмаков Катты Сыбан. Таким образом, анализ памятников казахского устного творчества, в частности генеалогических и исторических преданий, позволяет нам утверждать, что современные казахи сохранили в своей исторической памяти факт пребывания своих предков в составе владений Шибана и его потомков.

Литература

- Абиль, Кузембайұлы, 2022 — *Абиль Е., Кузембайұлы А.* Казахи и Сибирское ханство: советская историография проблемы // Вестник Карагандинского университета. Серия «История. Философия», 2022. № 2(106). С. 7–16.
- Абулгазы, 1906 — Родословное древо тюрков. Сочинение Абуль-Гази, Хивинского хана // Известия общества археологии, истории и этнографии при императорском Казанском университете, Том XXI, Вып. 5–6. Казань. 1906. 195 с.
- Алпысбес, 2013а — *Алпысбес М.* Шежире казахов: источники и традиции. Астана: ИП «BG-Print», 2013. 240 с.
- Алпысбес, 2013б — *Алпысбес М.* Шежире как идеологический институт традиционного общества, 2013. [Электронный ресурс]. Режим доступа: URL: <https://e-history.kz/ru/news/show/28533>
- Артыкбаев, Алпысбесұлы, 1999 — *Артыкбаев Ж.О., Алпысбесұлы М.* Теоретико-методологические проблемы изучения казахского шежире // Отан тарихы, 1999. № 2. С. 5–15.
- Атшыбайұлы, 2000 — *Атшыбайұлы Ә.* Шеркеш шежіресі. Алматы: Жолдас және К, 2000. 15 с.
- Бабалар сөзі, 2010 — Бабалар сөзі: Жүзтомдық. Т. 60: Тарихи жырлар. Астана: Фолиант, 2010. 26 с.
- Бабалар сөзі, 2012а — Бабалар сөзі: Жүзтомдық. Т. 81: Шежірелік жыр-аңыздар. Астана: Фолиант, 2012. 32 с.
- Бабалар сөзі, 2012б — Бабалар сөзі: Жүзтомдық. Т. 82: Шежірелік жыр-аңыздар. Астана: Фолиант, 2012. 27 с.
- Бабалар сөзі, 2012с — Бабалар сөзі: Жүзтомдық. Т. 83: Шежірелік аңыздар. Астана: Фолиант, 2012. 32 с.
- Бәтесбайұлы, 2000 — *Бәтесбайұлы К., Бегатарұлы Ж.* Найман тоқпақ шежіресі. Алматы, 2000. 45 с.
- Исянгулов, 2011 — *Исянгулов, Ш.Н.* Башкиры и кочевые узбеки в XV – начале XVI вв. // Проблемы востоковедения, 2011, № 1(51). С. 29–33.
- Материалы, 1969 — Таварих-и гузида-йи нусрат-наме//Материалы по истории казахских ханств в XV–XVIII веков (Извлечения из персидских и тюркских сочинений). Алма-Ата: Наука, 1969. 19 с.
- Му'изз ал-ансаб, 2006 — *Му'изз ал-ансаб* // История Казахстана в персидских источниках. Т. III. Алматы, 2006. 32 с.
- Муканов, 1998 — *Муканов М.С.* Из исторического прошлого (Родословная племен керей и уак). Алматы: Казахстан, 1998. 28 с.
- Мухамедьяров, 2002 — *Мухамедьяров Ш.Ф.* Еще раз об установлении правильного названия династии Сибирские Шибаниды (Сыбаниды), а не Шейбаниды // Тюркские народы. Материалы V-го Сибирского симпозиума «Культурное наследие народов Западной Сибири». Тобольск-Омск, 2002. 52 с.
- Нестеров, 2002 — *Нестеров А.Г.* Династия Сибирских Шейбанидов// Тюркские народы: материалы V Сибирского симпозиума. Тобольск-Омск, 2002. 39 с.
- Рахимбекова, 2019 — *Рахимбекова А.* Историческая память и степная устная историология // Историко-педагогические чтения, 2019. № 23. С. 175–180.
- Рашид-ад-Дин, 1952 — *Рашид-ад-Дин.* Сборник летописей. Том I. Кн.2. М.-Л.: Издательство Академии Наук СССР, 1952. 18 с.
- Толқымбетұлы, 2000 — *Толқымбетұлы Р.* Жалайыр. Он екі ата шежіре. Алматы, 2000. 39 б.
- Трепавлов, 2019 — *Трепавлов В.В.* Шибаны: несостоявшийся этноним // Золотоордынское Обозрение // Golden Horde Review, 2019. № 7(2). С. 351–371.
- Шежіре, 1994 — Қазақ шежіресі. Алматы: Атамұра Қазақстан, 1994. 160 б.
- Abil, 2022 — *Abil Ye., Kuzembayuly A., Kabuldinov Z.* The Role of the Kazakhs in the History of the Siberian Khanate: Russian Pre-Revolutionary Historiography. *Bylye Gody*, 2022. No. 17(1): Pp. 57–66.
- Pelliot, 1949 — *Pelliot P.* Notes sur l'histoire de la Horde d'Or. Oeuvres posthumes. Vol. II. Paris, 1949. 522 p.

References

- Abil, 2022 — *Abil E. Kuzembajuly A.* Kazahi i Sibirskoe hanstvo: sovetskaja istoriografija problem [Kazakhs and the Siberian Khanate: Soviet historiography of the problem]. *Vestnik Karagandinskogo universiteta. Serija «Istorija. Filosofija»*. 2022. No. 2(106). Pp. 7–16 (In Russ.)
- Abil, 2022 — *Abil Ye., Kuzembayuly A., Kabuldinov Z.* The Role of the Kazakhs in the History of the Siberian Khanate: Russian Pre-Revolutionary Historiography. *Bylye Gody*. 2022. No. 17(1). Pp. 57–66. (In Russ.)
- Abulgazy, 1906 — *Rodoslovnnoe drevo tjurkov. Sochinenie Abul'-Gazi, Hivinskogo hana* [Family tree of the Turks. Composition by Abul-Gazi, Khan of Khiva]. *Izvestija obshhestva arheologii, istorii i jetnografii pri imperatorskom Kazanskom universitete. Vol. XXI. Iss. 5–6. Kazan'*. 1906. 195 p. (In Russ.)
- Alpysbes, 2013a — *Alpysbes M.* Shezhire kazahov: istochniki i tradicii [Shezhire of Kazakhs: sources and traditions]. Aстана: IP «BG-Print», 2013. 240 p. (In Russ.)

Alpysbes, 2013b — *Alpysbes M.* Shezhire kak ideologicheskij institut tradicionnogo obshhestva [Shezhire as an ideological institution of traditional society], 2013. [Electronic resource]. URL: <https://e-history.kz/ru/news/show/28533> (In Russ.).

Artykbaev, 1999 — *Artykbaev Zh.O., Alpysbesuly M.* Teoretiko-metodologicheskie problemy izuchenija kazahskogo shezhire [Theoretical and methodological problems of Kazakh shezhire study]. Otan tarihy, No 2, 1999. Pp. 5–15. (In Russ.).

Atshybajuly, 2000 — *Atshybajuly A.* Sherkeshezhiresi [Sherkeshe Genealogy]. Almaty: Zholdas zhane K, 2000. 15 p. (In Kaz.).

Babalar sozi, 2010 — Babalar sozi: Zhuztomdyq. T. 60: Tarihi zhyrlar [Word of the ancestors: in one hundred volumes. Vol. 60: Historical legends]. Astana: Foliant, 2010. 26 p. (In Kaz.).

Babalar sozi, 2012a — Babalar sozi: Zhuztomdyq. T. 81: Shezhirelik zhyr-anyzdar [Word of the ancestors: in one hundred volumes. Vol. 81: Genealogical legends and myths]. Astana: Foliant, 2012. 32 p. (In Kaz.).

Babalar sozi, 2012b — Babalar sozi: Zhuztomdyq. T. 82: Shezhirelik zhyr-anyzdar [Word of the ancestors: in one hundred volumes. Vol. 82: Genealogical legends and myths]. Astana: Foliant, 2012. 27 p. (In Kaz.).

Babalar sozi, 2012c — Babalar sozi: Zhuztomdyq. T. 83: Shezhirelik zhyr-anyzdar [Word of the ancestors: in one hundred volumes. Vol. 83: Genealogical legends and myths]. Astana: Foliant, 2012. 32 p. (In Kaz.).

Batesbajuly, 2000 — *Batesbajuly K., Begataruly Zh.* Najman toppaq shezhiresi [Genealogy of Naiman Tokpaks]. Almaty, 2000. 45 p. (In Kaz.).

Isjangulov, 2011 — *Isjangulov, Sh. N.* Bashkiry i kochevyje uzbeki v XV – nachale XVI vv. [Bashkirs and nomadic Uzbeks in the 15th - early 16th centuries]. Problemy vostokovedenija. 2011. No (1(51)). Pp. 29–33. (In Russ.).

Materialy, 1969 — Tavarikh-i guzida-ji nusrat-name. Materialy po istorii kazahskih hanstv XV–XVIII vekov (Iz vlechenija iz persidskih i tjurkskih sochinenij) [Tavarikh-i guzida-yi nusrat-name. Materials on the history of Kazakh khanates of XV–XVIII centuries (Extracts from Persian and Turkic works)]. Alma-Ata: Nauka, 1969. 19 p. (In Russ.).

Mu'izz al-ansa, 2006 — *Mu'izz al-ansa //* Istorija Kazahstana v persidskih istochnikah [Mu'izz al-ansab. History of Kazakhstan in Persian sources]. Vol. III. Almaty, 2006. 32 p. (In Russ.).

Muhamed'jarov, 2002 — *Muhamed'jarov Sh.F.* Eshhe raz ob ustanovlenii pravil'nogo nazvanija dinastii Sibirskie Shibanidy (Sybanidy), a ne Shejbanidy [Once again about the establishment of the correct name of the dynasty Siberian Shibanids (Sybanids), not Shejbanids]. Tjurkskie narody. Materialy V-go Sibirskogo simpoziuma «Kul'turnoe nasledie narodov Zapadnoj Sibiri». Tobol'sk-Omsk, 2002. 52 p. (In Russ.).

Mukanov, 1998 — *Mukanov M.S.* Iz istoricheskogo proshlogo (Rodoslovnaja plemen kerej i uak) [From the historical past (Ancestry of the Kerey and Uak tribes)]. Almaty: Kazahstan, 1998. 28 p. (In Russ.).

Nesterov, 2002 — *Nesterov A.G.* Dinastija Sibirskih Shejbanidov [Dynasty of Siberian Shejbanids]. Tjurkskie narody: materialy V Sibirskogo simpoziuma. Tobol'sk-Omsk, 2002. 39 p. (In Russ.).

Pelliot, 1949 — *Pelliot P.* Notes sur l'histoire de la Horde d'Or. Oeuvres posthumes. Vol. II. Paris, 1949. 522 p. (in Fren.).

Rahimbekova, 2019 — *Rahimbekova A.* Istoricheskaja pamjat' i stepnaja ustnaja istoriologija [Historical memory and steppe oral historiography]. Istoriko-pedagogicheskie chtenija, 2019. No. 23. Pp. 175-180. (In Russ.)

Rashid-ad-Din, 1952 — *Rashid-ad-Din.* Sbornik letopisej [A collection of chronicles]. Vol. I. Book. 2. M.-L.: Izdatel'stvo Akademii Nauk SSSR, 1952. 18 p. (In Russ.).

Shezhire, 1994 — Kazakh shezhiresi [Kazakh genealogy]. Almaty: Atamura Kazahstan, 1994. 160 p. (In Kaz.).

Tolqymbetuly, 2000 — *Tolqymbetuly R.* Zhalajyr. On eki ata shezhire [Jalaires. Genealogy of twelve ancestors]. Almaty, 2000. 39 p. (In Kaz.).

Trepavlov, 2019 — *Trepavlov V.V.* Shibany: nesostojavshijsja jetnonim [Shibanye: a failed ethnonym]. Zolotoordynskoe Obozrenie // Golden Horde Review, 2019. No. 7(2). Pp. 351–371. (In Russ.).

ТАРИХ / ИСТОРИЯ / HISTORY

Published in the Republic of Kazakhstan
 Electronic scientific journal “edu.e-history.kz”
 Has been issued as a journal since 2014
 ISSN 2710-3994.
 Vol. 11. Is. 4, pp. 814-826, 2024
 Journal homepage: <https://edu.e-history.kz>

FTAXP / MPHTI / IRSTI 03.20
https://doi.org/10.51943/2710-3994_2024_11_4_814-826

INTERNATIONAL AID IN THE FIGHT AGAINST FAMINE IN KAZAKHSTAN IN 1921–1922

Duman Aitmagambetov¹, Gulsum Kenzhalina²

¹L.N. Gumilyov Eurasian National University
 (2, Satpayev Str., 010000 Astana, Republic of Kazakhstan)
 Candidate of Historical Sciences, Member of the Management Board-Vice-Rector for
 Strategic Development and Internationalization, Associate Professor of the Department of History
 of Kazakhstan
 <https://orcid.org/0000-0002-0853-3368>. E-mail: dumanad@mail.ru

²L.N. Gumilyov Eurasian National University
 (2, Satpayev Str., 010000 Astana, Republic of Kazakhstan)
 Ph.D., Associate Professor of the Department of International Relations
 <https://orcid.org/0000-0003-0624-595X>. E-mail: gulsum-1983@mail.ru

© Ch.Ch. Valikhanov IHE, 2024
 © Aitmagambetov D., Kenzhalina G., 2024

Abstract. *Introduction.* The famine in Kazakhstan in 1921–1922 was one of the greatest tragedies of the 20th century, which affected the lives of millions of people. In this article, we will touch upon only one aspect of the problem at hand – international assistance in the fight against famine in Kazakhstan in 1921–1922. *The purpose and objectives of the study.* The purpose of the study is to identify the significance and role of foreign organizations in the fight against famine in Kazakhstan. *Results.* In the conditions of the most severe crisis, international assistance played an important role in mitigating the consequences of the famine. This article analyzes the contribution of such foreign organizations as the American Relief Administration (ARA), the International Committee of the Red Cross (ICRC), the Catholic Relief Mission of the Pope, the English "Society of Friends" (Quakers), as well as other international organizations, to the fight against famine in Kazakhstan. The famine relief activities included organizing the supply of food, medicine and other necessary resources, as well as providing practical assistance – organizing canteens, food points, providing medical care. In conclusion, the authors come to the conclusion that the impact of international aid on the affected regions was significant. Aid made it possible to save the lives of thousands of people, prevent the spread of infectious diseases and support the most vulnerable segments of the population. However, it should be noted that aid could not fully compensate for the losses caused by hunger.

Keywords. Famine of 1921–1922, International Committee of the Red Cross, American Relief Administration, Catholic Relief Mission of the Pope, English "Society of Friends" (Quakers), international aid

For citation: Aitmagambetov D., Kenzhalina G. International aid in the fight against famine in Kazakhstan in 1921–1922 // Electronic scientific journal “edu.e-history.kz”. 2024. Vol. 11. No. 4. Pp. 814-826. (In Russ.). DOI: 10.51943/2710-3994_2024_11_4_814-826

1921–1922 ЖЖ. ҚАЗАҚСТАНДАҒЫ АШАРШЫЛЫҚПЕН КҮРЕСУДЕГІ ХАЛЫҚАРАЛЫҚ КӨМЕК

Думан Рамазанұлы Айтмағамбетов¹, Гүлсім Жұмабайқызы Кенжалина²

¹Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті
(Қ. Сәтбаев көшесі, 2, 010000 Астана, Қазақстан)

Тарих ғылымдарының кандидаты, Басқарма мүшесі – Стратегиялық даму және интернационалдандыру жөніндегі проректор, Қазақстан тарихы кафедрасының доценті

 <https://orcid.org/0000-0002-0853-3368>. E-mail: dumanad@mail.ru

²Л.Н. Гумилев Еуразия ұлттық университеті

(Қ. Сәтбаев көшесі, 2, 010000 Астана, Қазақстан)

Ph.D., халықаралық қатынастар кафедрасының доценті

 <https://orcid.org/0000-0003-0624-595X>. E-mail: gulsum-1983@mail.ru

© Ш.Ш. Уәлиханов атындағы ТЭИ, 2024

© Айтмағамбетов Д.Р., Кенжалина Г.Ж., 2024

Аңдатпа. *Kіріспе.* 1921–1922 жылдардағы Қазақстандағы ашаршылық миллиондаған адамдардың тағдырына әсер еткен 20-ғасырдағы ең ірі трагедиялардың бірі болды. Бұл мақалада біз мәселенің бір ғана қырын – 1921–1922 жылдардағы Қазақстандағы ашаршылықпен күресудегі халықаралық көмекке тоқталамыз. *Зерттеудің мақсаты мен міндеттері.* Зерттеудің мақсаты – Қазақстандағы аштықпен күресудегі шетелдік ұйымдар қызметінің маңызы мен рөлін анықтау. *Нәтижелері.* Осы ауыр дағдарыста халықаралық көмек ашаршылықтың әсерін азайтуда маңызды рөл атқарды. Бұл мақалада Американың көмек көрсету басқармасы (ARA), Халықаралық Қызыл Крест комитеті (ХҚКК), Рим Папасының католиктік көмек көрсету миссиясы, Ағылшын достар қоғамы (Quakers) және т.б. сияқты шетелдік ұйымдардың үлесі талданады. халықаралық ұйымдар, Қазақстанда аштықпен күресуде. Аштықпен күресу шаралары азық-түлікпен, дәрі-дәрмекпен және басқа да қажетті ресурстармен қамтамасыз етуді ұйымдастырудан, сондай-ақ практикалық көмек көрсетуден – асханаларды, тамақтандыру орындарын ұйымдастырудан, медициналық көмек көрсетуден тұрды. Авторлар халықаралық көмектің зардап шеккен аймақтарға әсері айтарлықтай болды деген қорытындыға келді. Көмек мыңдаған адамдардың өмірін сақтап қалды, жұқпалы аурулардың таралуына жол бермеді және халықтың ең осал топтарына қолдау көрсетті. Алайда, көмектер ашаршылықтан келген шығынды толық өтей алмағанын айта кеткен жөн.

Түйін сөздер: 1921–1922 жылдардағы ашаршылық, Халықаралық Қызыл Крест комитеті, Американың көмек көрсету басқармасы, Рим Папасының католиктік көмек көрсету миссиясы, Ағылшын «Достар қоғамы» (квакерлер), халықаралық көмек

Дәйексөз үшін: Айтмағамбетов Д.Р., Кенжалина Г.Ж. 1921–1922 жж. Қазақстандағы ашаршылықпен күресудегі халықаралық көмек // «Edu.e-history.kz» электрондық ғылыми журналы. 2024. Т. 11. № 4. 814-826 бб. (Орысш.).

DOI: 10.51943/2710-3994_2024_11_4_814-826

МЕЖДУНАРОДНАЯ ПОМОЩЬ В БОРЬБЕ С ГОЛОДОМ В КАЗАХСТАНЕ В 1921–1922 ГГ.

Думан Рамазанович Айтмагамбетов¹, Гульсум Жумабаевна Кенжалина²

¹Евразийский национальный университет им. Л.Н. Гумилева

(ул. К. Сатпаева, 2, 010000 Астана, Казахстан)

Кандидат исторических наук, Член правления-проректор по стратегическому развитию и интернационализации, ассоциированный профессор кафедры истории Казахстана

 <https://orcid.org/0000-0002-0853-3368>. E-mail: dumanad@mail.ru

²Евразийский национальный университет им. Л.Н. Гумилева

(ул. К. Сатпаева, 2, 010000 Астана, Казахстан)

Ph.D., ассоциированный профессор кафедры международных отношений

 <https://orcid.org/0000-0003-0624-595X>. E-mail: gulsum-1983@mail.ru

© ИИЭ имени Ч.Ч. Валиханова, 2024

© Айтмагамбетов Д.Р., Кенжалина Г.Ж., 2024

Аннотация. *Введение.* Голод в Казахстане в 1921–1922 годы был одной из крупнейших трагедий XX века, повлиявшей на судьбы миллионов людей. В данной статье мы коснемся лишь одного аспекта затрагиваемой проблемы – международной помощи в борьбе с голодом в Казахстане в 1921–1922 гг. *Цель и задачи исследования.* Цель исследования заключается в выявлении значения и роли деятельности зарубежных организаций в борьбе с голодом в Казахстане. *Результаты.* В условиях тяжелейшего кризиса международная помощь сыграла важную роль в смягчении последствий голода. В данной статье анализируется вклад таких зарубежных организаций, как Американская Администрация помощи (АРА), Международный комитет Красного Креста (МККК), Католическая миссия помощи Папы Римского, английское «Общество друзей» (квакеры), а также других международных организаций, в борьбу с голодом в Казахстане. Деятельность по борьбе с голодом заключалась в организации поставок продовольствия, медикаментов и других необходимых ресурсов, а так же оказании практической помощи – организации столовых, пунктов питания, оказание медицинской помощи. В заключение авторы приходят к выводу, что влияние международной помощи на пострадавшие регионы было значительным. Помощь позволила спасти жизни тысяч людей, предотвратить распространение инфекционных заболеваний и поддержать наиболее уязвимые слои населения. Однако необходимо отметить, что помощь не могла полностью компенсировать потери, вызванные голодом.

Ключевые слова: Голод 1921–1922 годов, Международный комитет Красного Креста, Американская Администрация помощи, Католическая миссия помощи Папы Римского, английское «Общество друзей» (квакеры), международная помощь

Для цитирования: Айтмагамбетов Д.Р., Кенжалина Г.Ж. Международная помощь в борьбе с голодом в Казахстане в 1921–1922 гг. // Электронный научный журнал «edu.e-history.kz». 2024. Т. 11. № 4. С. 814-826. (На Русс.). DOI: 10.51943/2710-3994_2024_11_4_814-826

Введение

Современный Казахстан переживает сложный период развития, связанный с переосмыслением каждого из этапов его истории. Голод 1921–1922 гг. занимает особое место в истории нашей страны. Беспрецедентный по своим масштабам, он был вызван не только объективными природными причинами, но и социально-политическими. Абсолютное число голодающих и умерших от голода 1921–1922 годов до сих пор не установлено, что связано с тем, что не все случаи смерти были своевременно зарегистрированы и учтены местными и центральными статистическими органами, а так же с тем, что часть документов была изъята

из архивных фондов. Тем принципиальнее представляется задача комплексного изучения и анализа всей совокупности мер, предпринятых для ликвидации голода, стоящая перед современным исследователем.

Советский Союз оказался бессилён в борьбе с распространившимся голодом, советская власть оказалась не в состоянии обеспечить голодающих продовольствием. Поэтому, она была вынуждена принять помощь, поступившую из стран Европы и Америки. Призыв о помощи нашёл отклик у целого ряда иностранных благотворительных организаций, которые в короткие сроки смогли организовать мероприятия по борьбе с голодом. Ими была оказана существенная продовольственная и медицинская помощь, организована сеть питательных пунктов и столовых для взрослых и детей, так же они сотрудничали с детскими домами и больницами.

Деятельность зарубежных организаций по оказанию помощи в голодающих регионах Советского Союза долгое время замалчивалась или подавалась с крайне негативными оценками. Попытки объективно осветить их работу историки постсоветского пространства предприняли лишь с конца 80-х – начала 90-х гг. XX в., когда стали доступны ранее закрытые материалы о продовольственной поддержке иностранцами граждан Советской страны. В целом, однако, история деятельности иностранных гуманитарных организаций в борьбе с голодом и его последствиями на территории Казахстана, на наш взгляд, в научной литературе освещена ещё недостаточно. В связи с этим в настоящей статье предпринимается попытка восполнить обозначенный пробел.

Материалы и методы исследования

Методологической основой исследования стали, в первую очередь, важнейшие принципы исторического познания – историзм, объективность и комплексность научного анализа. В сочетании с общенаучными методами, такими как анализ и синтез, применялись специальные исторические методы (историко-генетический, историко-типологический, сравнительно-исторический), а также статистический метод, которые позволили выявить многие объективные закономерности и количественные характеристики предмета исследования.

Историко-генетический метод использовался для выявления направлений помощи голодающим и принципов их развития. Историко-типологический метод необходим для проведения классификации по видам оказываемой помощи, формам и методам ее реализации. Сравнительно-исторический метод позволил определить эффективность не только на уровне тех или иных видов, форм и методов помощи, но и на уровне отдельных иностранных общественных организаций.

Источниковую базу исследования составили такие документы, как докладные и пояснительные записки о ходе оказания помощи голодающим, протоколы заседаний президиумов райисполкомов о ходе хозяйственно-политических кампаний, информационные сводки, протоколы заседаний уездных комиссий, переписка между краевыми и местными организациями, извлеченные из центральных и региональных архивов РК и РФ.

В качестве теоретической основы в статье использованы положения отечественных и зарубежных учёных – Ж.Б. Абылхожина, М.К. Козыбаева, М.М. Козыбаевой, Р. Конквест и др., которые внесли вклад в изучение различных аспектов голода в Казахстане в 1921–1922 гг.

Обсуждение

Проблема изучения голода 1921–1922 гг. в целом и, в частности, международная помощь голодающим остается одной из дискуссионных в научной литературе и прошла в своем развитии, в основном, те же этапы, что и вся отечественная историческая наука в целом. На современном этапе историографию принято делить на советскую и постсоветскую. Однако кажется целесообразным в советской историографии выделить ряд этапов, так как отношение к проблеме претерпевало определенную эволюцию. Таким образом, периодизация историографии принимает следующий вид:

- 1921–1929 гг., современники о голоде;
- 1929 – середина 1950-х гг., период забвения;
- середина 1950 – конец 1980-х гг., период активного изучения;
- конец 1980-х гг. – по настоящее время, современная историография.

Первый период характеризуется тем, что на этом этапе в основном старались показать, какую работу проводило советское правительство для преодоления катастрофы. Акцентируя внимание на роли партии в борьбе с голодом, не забывали и об иностранной помощи, особенно оказываемой со стороны коммунистических и пролетарских организаций (Выходцев, 1922, Горев, 1922, Гуров, 1922, Деятельность..., 1923, Каменева, 1923, Эйдук, 1923). Авторами работ, заложивших основы изучения борьбы с голодом 1920-х гг. в России и КазАССР, в том числе, были ответственные работники правительственных структур, партийные агитаторы и пропагандисты, журналисты. Некоторые лично участвовали в работе по оказанию помощи голодающему населению, входили в Помгол и Последгол, что уже предполагает определенную степень ангажированности. Работы характеризуются недостатком научной аргументации, фрагментарностью и субъективизмом.

Период 1930-х – середина 1950-х годов в историографии голода 1921–1922 гг. является периодом забвения. В этот промежуток времени страна пережила еще два голода – в 1932–1933 гг. и 1946–1947 гг. Поскольку факты этих голодоморов тщательно скрывались правительством, то и тема голода 1920-х гг. стала крайне непопулярной. Исключением можно считать работы, посвященные Американской Администрации помощи (АРА), в которых ее деятельность оценивалась как антисоветская и контрреволюционная (Коган, 1949). Во многом это было связано с началом «холодной войны».

Толчком к новому изучению истории борьбы советского народа с голодом в 1921–1922 гг. послужил поворот в политике, совершенный после смерти И.В. Сталина и после XX съезда КПСС. В эти годы усилилось внимание к изучению восстановительного периода и перехода к новой экономической политике, внешнеполитической деятельности Советского государства. Различные аспекты истории борьбы с голодом получили отражение в опубликованных статьях. Они интересны тем, что в них впервые выражена мысль о том, что голод 1921 года вовсе не был неожиданностью. Авторы считали, что уже 1920 г. мог быть причислен к неурожайным, и был предвестником катастрофы, которая разразилась в 1921 г. (Коган, 1954). Однако далее в историографии этот факт развития не получил.

Начиная со второй половины 1950-х гг., голод перестает рассматриваться как, отдельное событие, о нем начинают писать в контексте истории Гражданской войны и иностранной военной интервенции, создания автономных республик и перехода к НЭПу (Генкина, 1957).

К 1970-м годам относятся первые попытки посмотреть на голод 1921–1922 гг. комплексно, изучить его причины, последствия, а главное – способы борьбы с ним. Это приводит к появлению первых обобщающих работ о голоде. Авторы оперируют уже известными фактами, внося изменения лишь в географию распространения и численный состав голодающих. Причины голода сводятся в основном к отсталости сельского хозяйства, последствиям войны и засухи. Как и раньше, основной фабулой работ оставалась выдающаяся роль партии и советского государства в борьбе с голодом без какой-либо детализации проводимых мероприятий (Поляков, 1921, Хенкин, 1988). Продолжает разрабатываться в советской историографии проблема, посвященная изучению истории оказания международной помощи. По-прежнему, основное внимание уделяется деятельности АРА и Международного Комитета рабочей помощи. Отношение к АРА остается негативным: помощь со стороны США старались не замечать или упоминать только вскользь, сотрудников АРА огульно обвиняли в антисоветской деятельности (Городничий, 1968).

С распадом СССР в отечественной историографии наступает совершенно новый период, характеризующийся отказом от принципов марксистско-ленинской идеологии и активным изучением проблем голода с новых позиций. Значительное число работ, появившихся в последние годы, требуют более основательного анализа в отличие от предыдущих периодов, которые уже имеют историографические обзоры.

В статьях, появившихся в журналах в начале 1990-х гг., исследователи рассматривают проблему голода в контексте ответственности правящей партии за сложившуюся ситуацию. К этому вопросу некоторые ученые возвращаются и по сей день. Казахстанские ученые поднимали различные аспекты голода переходного периода как последствия прямого воздействия советской власти на трансформацию традиционного хозяйства и социально-экономические процессы в казахской степи (Абылхожин, 1991, Козыбаев, 2006, Козыбаева, 2023, Омарбеков, 1997, Қойгелдиев, 2004, Смағұлова, 2019). Кроме того, подробный научный анализ причин и последствий голода был сделан в статьях, опубликованных в международных журналах (Kozybayeva, 2023, Tukesheva, 2023, Zhumagulov, 2024).

Историю деятельности отдельных благотворительных организаций в период голода 1921–1922 гг. освещали российские исследователи (Шмидт, 2018, Усманов, 2015, Усманов, 2007а, Усманов, 2007б). В работах зарубежных авторов Р. Конквеста и Дж. Лонга освещается советская политика по борьбе с голодом 1921 г. и американская экспедиция по оказанию помощи Советской России.

В завершение предпринятого анализа можно констатировать, что почти за 90-летний период, прошедший с момента появления первой книги о голоде начала 1920-х годов, его отдельные стороны исследовались, но деятельность зарубежных организаций в борьбе с голодом в Казахстане все еще мало изучены.

Результаты

Голод в Казахстане был вызван рядом причин, включая природный катаклизм, то есть, засуха, в результате которого погиб урожай, во-вторых, реформенная политика советской власти, в-третьих, Гражданская война (Смағұлова, 2019). Политика советского правительства, направленная привела к глубокому аграрному кризису. В результате этих действий сотни тысяч людей погибли, а выжившие вынуждены были мигрировать в поисках спасения.

Общая площадь, охваченная голодом, составила 1 048 100 квадратных километров с населением 2 633 300 человек. На ноябрь 1921 года число голодающих обоого пола составило 1 558 927 человек или 60% населения (ЦГАРК, 25:9). В этот же период в нескольких российских губерниях также свирепствовал голод. В это же время скотоводство находилось в очень тяжелом положении. Согласно архивным документам, в 1917 году в республике насчитывалось 29,7 млн. голов крупного рогатого скота, в 1920 году – 9,7 млн., в 1921 году осталось всего 6,2 млн., сокращение составило 83% (АПРК, 211:38). Но 18 марта 1921 года большевики рассмотрели вопрос об изъятии скота у казахов для помощи голодающим других губерний России. Несмотря на возражения местных экономистов об этих пагубных последствиях, продовольственный налог был утвержден. Наряду с изъятием скота были и другие налоги, например, в 1921 году с населения были изъяты такие виды налогов: 1. Яичный налог. 2. Масла. 3. Шерсть. 4. Мясной. 5. Сена. 6. Хлеб. 7. Овощи. 8. Табак. 9. Шкуры (АПРК, 107: 83).

Власти обнародовали обращение, подписанное председателем Всесоюзного Центрального Исполкома М.И. Калининым и его секретарем К. Енукидзе, в котором они призывали рабочих выступить на борьбу с голодом в этих губерниях и оказать посильную помощь голодающим.

21 июля 1921 года решением Всесоюзного Центрального Исполкома был создан Всероссийский комитет помощи голодающим, председателем которого был утвержден председатель Московского городского совета Л.Б. Каменев. Однако, по требованию В.И. Ленина комитет был распущен, а вместо него была создана Центральная комиссия по оказанию помощи голодающим, руководство которой было поручено М.И. Калинин.

В это же время, начиная с июня 1921 года от губернских исполкомов в Центрисполком Казахской республики стала поступать информация о том, что в казахской степи начался голод.

27 июня 1921 года за подписью председателя Казахского Центрального исполнительного комитета Сейткали Мендешева и народного комиссара земледелия В.Н. Харлова было принято обращение к крестьянам ККСР, в котором говорилось о том, что в связи с усилением голода участились поспешные откочевки населения, в обращении призывали сохранять спокойствие, отказаться от перекочевки и бороться с голодом совместными усилиями.

Что, в первую очередь, предпринял КирЦИК? Были приняты Постановление «Об освобождении от налога на мясо, кожу, шерсть и масло с кочевого и полукочевого киргизского населения» (ГААО, 5: 1), Декрет «О натуральном мясном налоге», который освободил казахов от налогов на мясо (Смағұлова, 2019:76). Затем 10 июля было принято Постановление о создании Центральной Комиссии помощи голодающим, которой было поручено за короткий период собрать сведения о голодающих и передать в чрезвычайный орган (ЦГАРК, 33). Данная комиссия была создана 15 июля, работу которой возглавил Сейткали Мендешев (ГАОО, 269: 23). За его подписью 17 июля было опубликовано обращение, адресованное всем членам партии Центрального Комитета РК(б)П с призывом обуздать голод в республике (Правда, 1921).

Не дожидаясь решения Москвы, 20 июля КирЦИК приступил к созданию комиссии по оказанию помощи голодающим во всех губерниях республики, определению ее состава и функций. Так, в Казахстане было создано несколько подобных комиссий, среди которых была и чрезвычайная санитарная комиссия. В состав комиссии по оказанию помощи голодающим вошли председатель КирЦИК, нарком Здравоохранения, представители областных комитетов, Всероссийской Чрезвычайной комиссии (ВЧК). Одной из ее задач было выявление и уничтожение очагов чумы, оспы и других болезней, пресечение их распространения в других регионах.

Во всех губерниях были созданы такие санитарные комиссии, в состав которых вошли заведующие губернским здравоохранением, председатели губернских чрезвычайных комиссий и один представитель военно-санитарного ведомства. К примеру, в Актюбинске губ.комиссия была создана 20 июля 1921 года, в Букеевской орде – 4 августа, в Уральске – 8 августа, Оренбурге 10 августа, Семипалатинске – 13 августа, в Кустанае – 30 августа, Акмолинске – 15 сентября, в Адаевском уезде – 23 октября. Губернии, в свою очередь, создали уездные комитеты помощи голодающим и подняли вопрос о сборе средств. Вышеназванным комиссиям были предоставлены чрезвычайные полномочия, благодаря которым они могли решать возникающие проблемы в процессе распределения продовольствия и осуществления других мер по борьбе с голодом и его последствиями (Смағұлова, 2019).

Однако, предпринятые меры не привели к быстрому улучшению ситуации. Самостоятельно справиться с разразившейся катастрофой руководство страны не могло, и ему пришлось обращаться за помощью к международному сообществу. Советский Союз объявил о катастрофе летом 1921 года. Первая помощь начала приходить осенью. Помогали и организации, и люди. Например, в 1921 году французский писатель Анатоль Франс пожертвовал свою Нобелевскую премию России, исследователь Фритьоф Нансен по поручению Международного Красного креста организовал комитет «Помощь Нансена» для спасения голодающих Поволжья. В наиболее голодающих районах Советской России организацией питания занимались иностранные общественные благотворительные фонды – Американская администрация помощи (АРА), Международный Комитет Красного Креста, Католическая миссия помощи Папы Римского, различные религиозные миссии, менониты, организация Джойнт, английское «Общество друзей» (квакеры), тред-юнионы (английские профсоюзы), Международный Союз помощи детям и т.д. Хотя многими, подобная гуманитарная помощь воспринималась как одна из форм борьбы с Советами, идеологические факторы, когда жизни простых людей оказались под угрозой, отошли на второй план.

Одной из первых организаций помощи голодающим, развернувшей свою деятельность в Казахстане, стала Американская администрация помощи (АРА). Она начала свою работу в

ноябре 1921 года. До этого, 28 октября 1921 года, Центральная комиссия помощи при ЦИК была предварительно уведомлена о подготовке выезда Американской организации помощи голодающим из Москвы в Казахскую республику, для чего необходимо было подготовить помещения, склады, столовые с полным оснащением. Прибывшая организация АРА постепенно развернула свою деятельность в городе Оренбурге, затем распространила ее на всю Оренбургскую губернию и на Актюбинск, где скопилось огромное количество беженцев из степей. В целом деятельность Оренбургского отделения АРА распространялась на Оренбургскую губернию, к которой в снабженческом отношении были привязаны и южные районы Башкирии, и на Актюбинскую область, а остальные губернии КССР находились в ведении других отделений АРА: Кустанайская губерния входила в сферу деятельности Уфимского отделения, Уральская и Букеевская– Саратовской (Козыбаева, 2023: 537). На Всероссийском заседании Комиссии помощи голодающим, состоявшемся 2 декабря 1921 года, комиссия признала деятельность и помощь организации АРА и миссии доктора Нансена главными спасателями в деле помощи голодающим (ГАЗКО, 23: 151–154).

Благодаря деятельности АРА в Оренбургской губернии с ноября по декабрь 1921 г. резко возросло число столовых и число питающихся: если в ноябре имелось 186 столовых, где питалось 24 480 чел., то в мае 1922 г. при содействии АРА удалось организовать 1002 столовые с охватом 255 345 чел. С весны 1922 г. АРА начала кормить и взрослое население: в мае число питающихся взрослых в губернии составило 499 612 человек. В Актюбинской области с января по август 1922 г. число столовых АРА возросло с 319 до 527 при увеличении числа обслуживаемых детей с 25 000 до 89 718 человек. Число питающихся взрослых с апреля по август 1922 г. возросло с 138 000 до 156 781 (Козыбаева, 2023: 537).

Летом 1922 г. АРА распространила свою деятельность на Уральскую губернию, где к 15 июня 1922 г. было организовано 190 столовых, в которых кормили 65 979 детей и 180 313 взрослых. В июне 1922 г. Букеевской губернии было выделено 45 тыс. голодных пайков. В июле 1922 г. в Кустанайской губернии действовало 30 столовых, в которых кормили 35 040 детей и 36 600 взрослых. В июне-июле 1922 г. в столовых и складах Оренбургского отделения АРА получали питание 339 508 детей и 860 041 взрослых, в том числе 240 000 человек, проживавших в районах Башкирии (Усманов, 2007б: 114). Одновременно АРА требовала сохранения основных продуктов питания во всех детских столовых и во всех столовых детских домов, где она организовывала свое дополнительное питание, а также выдавала пайки голодающим, которых коммунальный отдел города Оренбурга привлекал к общественным работам по борьбе с антисанитарным состоянием города.

В целом АРА проводила работу по оказанию гуманитарной помощи. Так, в период с ноября 1921 года по август 1922 года она оказала гуманитарную помощь Казахстану в количестве 1809 вагонов в виде продуктов питания, одежды, медикаментов, вещей, используемых в быту и хозяйстве (Козыбаева, 2023: 537). Кроме того, организация принимала активное участие в строительстве водопровода в г. Оренбурге, предлагала поставлять рыбакам сети и продовольствие для ловли рыбы на Урале и бесплатно раздавать его населению. АРА вносила и другие предложения, но они были обусловлены определенными расходами, которые республика не могла сделать из-за отсутствия необходимых финансовых и материальных ресурсов.

С сентября 1922 г. численность снабжаемого АРА продовольствием населения в казахских губерниях стала неуклонно сокращаться, и в мае 1923 г. АРА завершила свою работу в Кустанайской губернии, а летом того же года свернула свою деятельность в Оренбургской и других областях.

Продовольственную помощь голодающему населению Казахстана оказывали и квакеры, отправившие в Кустанайскую губернию 60 вагонов хлеба. Заграничным организациям предоставлено право безвозмездной перевозки продуктов по железным дорогам, предоставление авто и гужевого транспорта, помещений и складов, охрана грузов, оборудование и обслуживание питпунктов, бесплатное пользование телеграфной и телефонной связью. Во внутренних циркулярах сообщается, что все это, конечно, дорого, но другого выхода нет (Ромашкина, 2019).

По словам очевидцев, в отличие от АРА, эта квакеры не требовали никакого содержания и расходов от местных властей, так как сами оплачивала свои расходы. Они брали на себя все голодающее население, снабжали его продуктами питания, бельем и одеждой, медикаментами, семенами и даже сельскохозяйственными орудиями. Они проводили работу в Урицком, Денисовском, Адамовском, а затем Семиозерном уездах Кустанайской губернии. В июле 1922 года квакеры привезли 45 тыс. пудов продовольствия, которое было израсходовано на питание голодающих в этих районах. В июне 1922 года квакеры выделили Кустанайской губернии 70 546 пайков (Козыбаева, 2023: 538).

Местные власти сообщали, что по сравнению с АРА квакеры работали тихо, незаметно и с самым незначительным аппаратом. Квакеры распространили распределение продовольствия на пределы волости, предоставив дальнейшее распоряжение продовольствием волостным комитетам помощи голодающим. Общество друзей квакеров приблизилось к интересам населения. Представители квакеров самостоятельно объезжали районы своей деятельности и строго соблюдали свой принцип: «Без религии, без партии, без национальностей, спешите на помощь голодающим». На основании анализа работы благотворительных организаций было рекомендовано продлить пребывание Общества друзей квакеров в Кустанайской губернии и других близлежащих регионах с целью оказания необходимой продовольственной помощи той части населения, которая по разным причинам осталась без посева (Козыбаева, 2023: 538).

Католическая миссия «Помощи Папы Римского» пришла в Оренбург в последних числах января 1923 года, она передала продукты и мануфактуру. В 1923 году католическая миссия выдавала питание 20 тысячам человек, АРА – 17 850 (Ромашкина, 2019).

На территории Казахстана с марта 1922 года эта организация расширила свою деятельность на Оренбург, Актюбинск, Акбулак и Джурун Актюбинской губернии. Кроме того, в ее задачу входило обеспечение продуктами питания детей и безработных в городе Оренбурге. По состоянию на 5 марта 1923 года Католическая миссия уже организовала работу 275 столовых по всей России, где обеспечивала питанием 95 тысяч человек, за ее счет действовало 6 распределительных пунктов для взрослых, снабжались продуктами питания и медикаментами 250 приютов, детских домов и больниц. При этом калорийность горячих обедов, выдаваемых Католической миссией, была выше американских пайков и составляла 800 калорий для детей до 14 лет и 1500 калорий для детей старше 14 лет и взрослых (Козыбаева, 2023: 538).

На 1 апреля 1923 года Католической Миссией было открыто уже 704 столовых с обслуживанием на 124 400 человек, из них в Оренбурге – на 20 580 человек. Кроме того, в Оренбурге и уездах была распределена гуманитарная помощь миссии в виде 3 905 пудов медикаментов и одежды. В Оренбургской губернии и других районах Казахской степи, благодаря активной деятельности Католической Миссии, в мае 1923 года действовало 207 столовых, которые обеспечивали питанием 25 430 человек, в том числе 1 872 взрослых и 23 558 детей. В самом Оренбурге было открыто 5 бесплатных столовых на 994 человека. Питание формировалось из числа беженцев, безработных, инвалидов, арестантов арестного дома и студентов. За период с 13 марта по 1 мая 1923 года миссией было дополнительно выдано 846 сухих пайков по спискам особо нуждающихся. В период с 30 апреля по 6 мая 1923 года Католическая миссия провела «Неделю помощи ребенку», когда в крупных городах России ее отделения распределили 20 тонн детского питания, 200 комплектов одежды и 200 комплектов белья и медикаментов на сумму 25 000 долларов США. В связи с хорошим урожаем и преодолением голода на общероссийском уровне отделение Католической миссии в Оренбурге завершило свою работу 20 июня 1923 года (Циденков, 2018: 237).

Продовольственная и медицинская помощь Красного Креста распространялась на Оренбургскую, Актюбинскую, Кустанайскую и Букеевскую губернии. «Работа ведется главным образом среди киргизского населения в аулах и кочевках. Перевозка грузов производится караванным путем. На питание принимаются беременные женщины, дети 14 лет и вообще голодающие по спискам Помгол и сельсоветов. По линии Красного Креста питание получают около 14 тысяч человек», – сообщалось в отчетах (Ромашкина, 2019).

Красный Крест организовывал отряды в особо нуждающихся районах, но часто оказывался в затруднительном положении из-за неурегулированности вопроса Центра о передаче голодающих грузов в пределах Казахской республики, так как не имел разрешения на свободный провоз своих грузов по железной дороге как в качестве получателя, так и отправителя. Поэтому ему часто приходилось прибегать к практике выдачи доверенностей на получение грузов по железной дороге. В свою очередь, продовольствие доставлялось в отдаленные аулы и кочевья караванным путем (Козыбаева, 2023: 539).

Красный Крест оказывал продовольственную и медицинскую помощь, в основном, казахскому населению Оренбургской, Актюбинской, Кустанайской и Букеевской губерний. В Уральской губернии осуществлял свою деятельность Украинский врачебно-пищевой отряд, выдававший ежедневно до 4000 пайков. Питание в основном предоставлялось беременным женщинам, детям до 14 лет и другим голодающим по спискам, предоставляемым помгольскими и местными сельсоветами. В целом по состоянию на июль 1922 года через Красный Крест продовольствием было обеспечено около 14 тысяч человек (Козыбаева, 2023: 539).

К 1923 году общее количество отрядов Красного Креста, работающих в КССР, возросло до 8 при 66 врачебно-пищевых пунктах (Козыбаева, 2023: 539). Сотрудники Красного Креста оказывали медицинскую и продовольственную помощь, сотрудничали с детскими домами и лечебными учреждениями, столовыми. Очевидно, что Общество Красного Креста пыталось различными мерами смягчить последствия голода в республике и, в частности, в Оренбургской губернии. Однако Красный Крест существовал исключительно на пожертвования и имел крайне скудные средства, что существенно ограничивало его деятельность.

Так же голодающему Казахстану оказывал помощь Межрабкомгол (Международный рабочий комитет помощи голодающим России) при Коминтерне, созданный в 1921 году по инициативе Ленина. Он получал средства в основном от иностранных рабочих и пожертвования в пользу голодающей России и выдавал пайки в первую очередь рабочим. По словам властей, эта организация проявила неплохие коммерческие способности, продавая одежду, полученную из Москвы, и на вырученные деньги закупая продукты для детских домов Оренбургской и Актюбинской губерний. Всего на обслуживании Оренбургского подотдела Межрабкома находилось 13 детских домов в обеих губерниях, на которые было выдано 1136 пайков (Козыбаева, 2023: 539). По его инициативе на средства Коммунистической партии Бельгии в Актюбинске был открыт детский дом, где нашли приют более 100 сирот. На базе детского дома была организована кухня-столовая, где детей обучали кулинарному искусству и готовили еду для платной столовой, доходы от которой шли на содержание детского дома (Козыбаева, 2023: 539). К его промышленной помощи следует отнести и передачу одного трактора сельскохозяйственной артели «Степная коммуна». Начальники часто проводили проверки таких детских домов и обучали воспитанников различным профессиям. В целом Оренбургское отделение «Межрабпомгола» в период с апреля по июль 1922 г. обеспечивало ежемесячную выдачу взрослым от 4 до 5 тыс. пайков, в период с мая по август 1922 г. – от 300 до 520 пайков детям. В период с июня по август 1922 года организация обеспечивала питанием в детских столовых 500 человек в месяц (Козыбаева, 2023: 539).

Американский еврейский объединённый распределительный комитет (Джойнт) отпускал средства на ремонт детских учреждений в Казахстане, а Межрабпромросс взял шефство над 13 детскими домами Оренбургской и Акмолинской губернии. Знаменитый исследователь Нансен передал для казахстанских детей 4052 ящика консервов, сухари и две передвижные амбулатории с медикаментами. В степи было открыто 49 столовых, 17 амбулаторий и 3 больницы (Ромашкина, 2019).

Заключение

Международная помощь сыграла важную роль в смягчении последствий голода в Казахстане в 1921–1922 годы. Деятельность Международного комитета Красного Креста, Американской Администрации помощи и других зарубежных организаций помогла спасти многие жизни и предотвратить еще большую катастрофу. Однако опыт этого периода показывает, что международная помощь должна быть частью комплексного подхода к решению таких масштабных гуманитарных кризисов.

В ходе исследования комплекса мер, предпринятых этими организациями, установлено, что основными видами помощи стали питание, медицинская и морально-психологическая помощь. В свою очередь все проводимые мероприятия имеют как определенные сходства, так и различия по формам и методам работы.

Питанием населения занимались все иностранные общественные организации помощи, и оно проходило в таких формах, как открытие столовых или питательных пунктов, выдача пайков и продовольственных посылок, иждивение различных категорий населения, находящихся в специальных учреждениях (детские дома, больницы и др.). Межрабкомгол и АРА предпочитали открывать в голодающих местностях столовые, где предполагалось готовить и выдавать горячее питание населению.

Регулярное питание в столовых Помгола осуществлялось с октября 1921 г. по февраль 1922 г., а дальше начались перебои со снабжением. Приходящие наряды на продовольствие не обеспечивались таковым, что в конечном итоге привело к постепенному свертыванию питания населения Помголом. В это же время АРА кормила в своих столовых и выдавала сухой паек почти половине населения Казахстана.

Медицинскую помощь Красный Крест, входивший в состав Миссии Ф. Нансена, и АРА. Именно в этом направлении помощи наблюдалось наиболее активное взаимодействие советских и зарубежных организаций, которые скорее дополняли друг друга, чем работали параллельно. Методами работы в рамках оказания медицинской помощи были санитарно-гигиенический контроль, лечение населения, профилактика распространения эпидемий и медикаментозная помощь. Реализация этих методов встречала на своем пути множество препятствий, связанных как с нехваткой медицинского персонала и медикаментов, так и с весьма низкой санитарно-гигиенической грамотностью самого населения.

Вклад иностранных организации в решение голода может крайне различаться вплоть до полного его отрицания, но факт остается фактом, деятельность западных благотворительных фондов в 1920-х годах спасла значительную часть населения нашего региона от повального голода.

Обращение к этим страницам нашей истории особенно актуально сегодня, когда мировое сообщество стоит перед задачей поиска новых, взаимовыгодных путей международного сотрудничества и интеграции.

Sources

APRK — Archive of the President of the Republic of Kazakhstan
 CSARK — Central State Archive of the Republic of Kazakhstan
 SAAR — State Archive of the Aktobe Region
 SAOR — State Archive of the Orenburg Region
 SAWKR — State Archive of the West Kazakhstan Region

Источники

АПКР — Архив Президента Республики Казахстан
 ГАО — Государственный архив Актыбинской области
 ГАЗКО — Государственный архив Западно-Казахстанской области
 ГАОО — Государственный архив Оренбургской области
 ЦГАРК — Центральный государственный архив Республики Казахстан

References

- Abylhozhin, 1991 — *Abylhozhin Zh.B.* Tradicionnaya struktura Kazahstana: Social'no-ekonomicheskie aspekty funkcionirovaniya i transformacii, 1920–1930 gg. [Traditional structure of Kazakhstan: Socio-economic aspects of functioning and transformation, 1920–1930]. Alma-Ata: Gylym, 1991. 240 p. (In Russ.).
- Cidenkov, 2018 — *Cidenkov G.G.* Katolicheskaya missiya v Orenburge v 1923 godu [Catholic mission in Orenburg in 1923]. // *Devyatye Bol'shakovskie chteniya. Orenburgskij kraj kak istoriko-kul'turnyj fenomen*, 2018. Pp. 236–238. (In Russ.).
- Deyatel'nost'..., 1923 — *Deyatel'nost'* zagranichnyh organizacij za vremya oktyabr' – dekabr' 1922 g. [Activities of foreign organizations during the period October – December 1922] // *Poslegoloda*, 1923. No. 2. Pp. 96–106; No. 3. Pp. 50–61. (In Russ.).
- Ejduk, 1923 — *Ejduk A.* Obzor deyatelnosti Mezhrabpoma [Overview of Mezhrabpom activities] // *Posle goloda*, 1923. No. 3. Pp. 63–72. (In Russ.).
- Genkina, 1957 — *Genkina E.B.* Perekhod Sovetskogo gosudarstva k NEP. 1921–1922 gg. [The transition of the Soviet state to the NEP. 1921–1922]. M., 1957. 503 p. (In Russ.).
- Gorev, 1922 — *Gorev M.* Golod [Famine]. M., 1922. 40 p. (In Russ.).
- Gorodnichij, 1968 — *Gorodnichij N.F.* Malozvestnaya stranica deyatelnosti ARA v Sovetskoj Rossii [A little-known page of ARA activities in Soviet Russia] // *Voprosy istorii*, 1968. No. 12. Pp. 47–58. (In Russ.).
- Gurov, 1922 — *Gurov P.Ya.* Pomoshch' golodayushchemu naseleniyu est' pomoshch' samomu sebe [Helping the starving population is helping yourself]. M., 1922. 23 p. (In Russ.).
- Henkin, 1988 — *Henkin E.M.* Ocherki istorii I bor'by Sovetskogo gosudarstva s golodom (1921–1922 gg.) [Essays on the history of the struggle of the Soviet state with hunger (1921–1922)]. Krasnoyarsk, 1988. 173 p. (In Russ.).
- Kameneva, 1923 — *Kameneva O.* Kak proletarii vsekh stran pomogali Sovetskoj Rossii [How the proletarians of all countries helped Soviet Russia]. M., 1923. 88 p. (In Russ.).
- Kogan, 1949 — *Kogan A.N.* Antisovetskie dejstviya Amerikanskoj Administracii pomoshchi v Rossii [Anti-Soviet actions of the American Relief Administration in Russia] // *Istoricheskie zapiski*. 1949. Vol. 29. Pp. 3–31. (In Russ.).
- Kogan, 1954 — *Kogan A.N.* Sistema meropriyatij partii i Sovetskogo pravitel'stva po bor'be s golodom v Povolzh'e [The system of measures of the party and the Soviet government to combat famine in the Volga region] // *Istoricheskie zapiski*, 1954. Vol. 48. Pp. 228–248. (In Russ.).
- Kojgeldiev, 2004 — *Kojgeldiev M.K.* Ul'tyky sayasi elita. Kyzmeti men tardyry (XVIII–XXgg.) [National political elite. Service and fate (XVIII–XX centuries)] // *Zertteuler*. Almaty: Zhalyn baspasy, 2004. 400 p. (In Kaz.).
- Konkvest, 1994 — *Konkvest R.* Terror golodom (1989 g.) [Terror by Starvation (1989)] // *Bunich I. L. Zoloto partii*. SPb., 1994. 494 p. (In Russ.).
- Kozybaev, 2006 — *Kozybaev M.K.* Problemy metodologii, istoriografii i stochnikovedeniya istorii Kazahstana [Problems of methodology, historiography and source studies of the history of Kazakhstan]. Alma-Ata: Gylym, 2006. 272 p. (In Russ.).
- Kozybaeva, 2023 — *Kozybaeva M.M.* International organizations in the fight against famine in Kazakhstan in the early 1920s. *Edu.e-history.kz*, 2023. Pp: 532–542. // URL: <https://edu.e-history.kz/index.php/history/article/view/1036>
- Kozybayeva, 2023 — *Kozybayeva M.M., Kudaibergenova A.I., Sarsembina K.K.* Socio-Demographic Consequences of the Famine of the early 1920s in Kazakhstan // *Bylye Gody*, 2023. No. 18 (4). Pp. 2145–2151. DOI: 10.13187/bg.2023.4.2145. // URL: <https://www.scopus.com/inward/record.uri?eid=2-s2.0-85181811483&doi=10.13187%2fbg.2023.4.2145&partnerID=40&md5=0f9e1dfbc209b94eeebdb317d2a1429>
- Long, 1994 — *Long D.* Povolzhskie nemcy I golod v nachale 20-h godov [Volga Germans and the famine in the early 1920s]. // *Istoriya Rossii: dialog rossijskih i amerikanskih istorikov. Materialy rossijsko-amerikanskoj nauchnoj konferencii* (g. Saratov, 18–22 maya 1992 goda). Saratov, 1994. Pp. 127–134. (In Russ.).
- Nazarova, 2010 — *Nazarova T.P.* Golod 1921–1922 godov v mennonitskih koloniyah Orenburgskoj i Samarskoj gubernij [The famine of 1921–1922 in the Mennonite colonies of the Orenburg and Samara provinces]. // *Vestnik Volgogradskogo gosudarstvennogo universiteta. Seriya 4. Istoriya, Religiovedenie, Mezhdunarodnye otnosheniya*. 2010. No. 2(18). Pp. 169–174. DOI: 10.15688/jvolsu4.2010.2.24. (In Russ.).
- Omarbekov, 1997 — *Omarbekov T.* 20–30 zhyldardagy Kazahstan kasireti [The tragedy of Kazakhstan in the 20–30s.]. Almaty: Sanat, 1997. 320 p. (In Kaz.).
- Polyakov, 1921 — *Polyakov Yu.A.* 1921 god: pobeda nad golodom [1921: Victory over famine]. M., 1975. 112 p. (In Russ.).
- Romashkina, 2019 — *Romashkina S.* Pervyj golod. 1921–1922 gody. Izyatie cerkovnyh cennostej, pomoshch' mezhdunarodnyh organizacij i respublikanskaya lotereya [The First Famine. 1921–1922. Seizure of Church Valuables, Aid from International Organizations, and the Republican Lottery] // *Vlast'*, 2019. (In Russ.). <https://vlast.kz/istorija/31257-pervyj-golod-1921-1922-gody.html.yezd>
- Shmidt, 2018 — *Shmidt V.* Tragediya Kazahstana 1921–1922 godov: golod i ego posledstviya [Tragedy of Kazakhstan 1921–1922: famine and its consequences] // *Vostochnyj arhiv*, 2018. No. 1 (37). Pp. 40–50. (In Russ.).
- Smagulova, 2019 — *Smagulova S.* Asharshylyk kasireti [The scourge of famine] // 1-kitap. Almaty: Eltany, 2019. 272 p. (In Kaz.).
- Tukesheva, 2023 — *Tukesheva N.M., Khaidarov E.E., Gizzatov S.M.* Famine of 1921–1922 in Uralsk Governorate: Causes and // *Oriental Studies*, 2023. No. 16(6). Pp. 1496–1512, 2023. DOI: 10.22162/2619-0990-2023-70-6-1496-1512. // URL: <https://www.scopus.com/inward/record.uri?eid=2-s2.0-85187697516&doi=10.22162%2f2619-0990-2023-70-6-1496-1512&partnerID=40&md5=234b030a843bfd3160b43791b8a315ae>
- Usmanov, 2007a — *Usmanov N.V.* Missiya polkovnika Bella: O deyatelnosti Ufimsko-Ural'skogo otdeleniya Amerikanskoj administracii pomoshchi (1921–1923 gg.) [Mission of the Colonel Bell: about activities of the Ufa-Ural Branch of the American Administration Assistance (1921–1923)]. Birk: Birk. gos. soc. -ped. akad., 2007. 144 p. (In Russ.).
- Usmanov, 2007b — *Usmanov N.V.* Orenburgskoe otdelenie ARA (1921–1923 gg.) [Orenburg branch of the ARA (1921–1923)]. // *Voprosy istorii*. 2007. No. 12. Pp. 111–116. (In Russ.).
- Usmanov, 2015 — *Usmanov N.V.* Amerikanskaya organizaciya pomoshchi na Urale (1921–1923 gg.) [American aid organization in the Urals (1921–1923)]: monografiya. Ufa: RIC BashGU, 2015. 300 p. (In Russ.).
- Vyhodcev, 1922 — *Vyhodcev S.* Pomoshch' inostrancev golodayushchim detyam. [Help from foreigners for starving children]. M., 1922. 14 p. (In Russ.).

Zhumagulov, et al., 2024 — *Zhumagulov B., Salkynbek D., Yermukanov Y. et al. Causes and Consequences of the Famine in the Western Regions of Kazakhstan in 1921–1922 // History of Economic Thought and Policy*, 2024. Pp. 135–148. DOI: 10.3280/SPE2024-001007 // URL: <https://www.scopus.com/inward/record.uri?eid=2-s2.0-85199321553&doi=10.3280%2fSPE2024-001007&partnerID=40&md5=edcf66954e03be85ab2d6c8bb8234f73>

Литература

- Абылхожин, 1991 — *Абылхожин Ж.Б.* Традиционная структура Казахстана: Социально-экономические аспекты функционирования и трансформации, 1920–1930 гг. Алма-Ата: Ғылым, 1991. 240 с.
- Выходцев, 1922 — *Выходцев С.* Помощь иностранцев голодающим детям. М., 1922. 14 с.
- Генкина, 1957 — *Генкина Э.Б.* Переход Советского государства к НЭП. 1921–1922 гг. М., 1957. 503 с.
- Горев, 1922 — *Горев М.* Голод. М., 1922. 40 с.
- Городничий, 1968 — *Городничий Н.Ф.* Малоизвестная страница деятельности АРА в Советской России // Вопросы истории, 1968. № 12. С. 47–58.
- Гуров, 1922 — *Гуров П.Я.* Помощь голодающему населению есть помощь самому себе. М., 1922. 23 с.
- Деятельность..., 1923 — *Деятельность* заграничных организаций за время октябрь – декабрь 1922 г. // После голода, 1923. № 2. С. 96–106; № 3. С. 50–61.
- Каменева, 1923 — *Каменева О.* Как пролетарии всех стран помогали Советской России. М., 1923. 88 с.
- Коган, 1949 — *Коган А.Н.* Антисоветские действия Американской Администрации помощи в России // Исторические записки, 1949. Вып. 29. С. 3–31.
- Коган, 1954 — *Коган А.Н.* Система мероприятий партии и Советского правительства по борьбе с голодом в Поволжье // Исторические записки, 1954. Вып. 48. С. 228–248.
- Козыбаев, 2006 — *Козыбаев М.К.* Проблемы методологии, историографии и источниковедения истории Казахстана. Алма-Ата: Ғылым, 2006. 272 с.
- Конквест, 1994 — *Конквест Р.* Террор голодом (1989 г.) / Пер. с англ. И. Л. Бунича // Бунич И. Л. Золото партии. СПб., 1994. 494 с.
- Койгелдиев, 2004 — *Койгелдиев М.Қ.* Ұлттық элита. Қызметі мен тағдыры (XVIII–XX ғғ.). Зерттеулер. Алматы: Жалынбаспасы, 2004. 400 б.
- Лонг, 1994 — *Лонг Д.* Поволжские немцы и голод в начале 20-х годов // История России: диалог российских и американских историков. Материалы российско-американской научной конференции (г. Саратов, 18–22 мая 1992 года). Саратов, 1994. С. 127–134.
- Назарова, 2010 — *Назарова Т.П.* Голод 1921–1922 годов в меннонитских колониях Оренбургской и Самарской губерний // Вестник Волгоградского государственного университета. Серия 4. История, Религиоведение, Международные отношения, 2010. № 2(18). С. 169–174. // DOI: 10.15688/jvolsu4.2010.2.24.
- Омарбеков, 1997 — *Омарбеков Т.* 20–30 жылдардағы Қазақстан қасіреті. Алматы: Санат, 1997. 320 б.
- Поляков, 1921 — *Поляков Ю.А.* 1921 год: победа над голодом. М., 1975. 112 с.
- Ромашкина, 2019 — *Ромашкина С.* Первый голод. 1921–1922 годы. Изъятие церковных ценностей, помощь международных организаций и республиканская лотерея // Власть, 2019. // URL: <https://vlast.kz/istorija/31257-pervyj-golod-1921-1922-gody.html>
- Смағұлова, 2019 — *Смағұлова С.* Ашаршылық қасіреті. 1-кітап. Алматы: Елтаным, 2019. 272 б.
- Усманов, 2007(а) — *Усманов Н.В.* Миссия полковника Белла: О деятельности Уфимско-Уральского отделения Американской администрации помощи (1921–1923 гг.). Бирск: Бирск. гос. соц.-пед. акад., 2007. 144 с.
- Усманов, 2007(б) — *Усманов Н.В.* Оренбургское отделение АРА (1921–1923 гг.) // Вопросы истории, 2007. № 12. С. 111–116.
- Усманов, 2015 — *Усманов Н.В.* Американская организация помощи на Урале (1921–1923 гг.): монография. Уфа: РИЦ БашГУ, 2015. 300 с.
- Хенкин, 1988 — *Хенкин Е.М.* Очерки истории борьбы Советского государства с голодом (1921–1922 гг.). Красноярск, 1988. 173 с.
- Циденков, 2018 — *Циденков Г.Г.* Католическая миссия в Оренбурге в 1923 году // Девятые Большаковские чтения. Оренбургский край как историко-культурный феномен, 2018. С. 236–238.
- Шмидт, 2018 — *Шмидт В.* Трагедия Казахстана 1921–1922 годов: голод и его последствия // Восточный архив, 2018. № 1 (37). С. 40–50.
- Эйдук, 1923 — *Эйдук А.* Обзор деятельности Межрабпома // После голода, 1923. № 3. С. 63–72.
- Козыбаева, 2023 — *Козыбаева М.М.* International organizations in the fight against famine in Kazakhstan in the early 1920s. Edu.e-history.kz, 2023. Pp: 532–542. // URL: <https://edu.e-history.kz/index.php/history/article/view/1036>
- Козыбаева, 2023 — *Козыбаева М.М., Kudaibergenova A.I., Sarsembina K.K.* Socio-Demographic Consequences of the Famine of the early 1920s in Kazakhstan // *Bylye Gody*, 2023. No. 18 (4). Pp. 2145–2151. DOI: 10.13187/bg.2023.4.2145. // URL: <https://www.scopus.com/inward/record.uri?eid=2-s2.0-85181811483&doi=10.13187%2fbg.2023.4.2145&partnerID=40&md5=0f9e1dfbc209b94eeebdb317d2a1429>
- Tukesheva, 2023 — *Tukesheva N.M., Khaidarov E.E., Gizzatov S.M.* Famine of 1921–1922 in Uralsk Governorate: Causes and // *Oriental Studies*, 2023. No. 16(6). Pp. 1496–1512, 2023. DOI: 10.22162/2619-0990-2023-70-6-1496-1512. // URL: <https://www.scopus.com/inward/record.uri?eid=2-s2.0-85187697516&doi=10.22162%2f2619-0990-2023-70-6-1496-1512&partnerID=40&md5=234b030a843bfd3160b43791b8a315ae>
- Zhumagulov, et al., 2024 — *Zhumagulov B., Salkynbek D., Yermukanov Y. et al. Causes and Consequences of the Famine in the Western Regions of Kazakhstan in 1921–1922 // History of Economic Thought and Policy*, 2024. Pp. 135–148. DOI: 10.3280/SPE2024-001007 // URL: <https://www.scopus.com/inward/record.uri?eid=2-s2.0-85199321553&doi=10.3280%2fSPE2024-001007&partnerID=40&md5=edcf66954e03be85ab2d6c8bb8234f73>

ТАРИХ / ИСТОРИЯ / HISTORY

Published in the Republic of Kazakhstan
 Electronic scientific journal “edu.e-history.kz”
 Has been issued as a journal since 2014
 ISSN 2710-3994.
 Vol. 11. Is. 4, pp. 827-839, 2024
 Journal homepage: <https://edu.e-history.kz>

FTAXP / MPHTI / IRSTI 03.20
https://doi.org/10.51943/2710-3994_2024_11_4_827-839

ETHNOPOLITICAL CONSOLIDATION OF THE KAZAKH PEOPLE IN THE SECOND HALF OF THE XV–XVIII CENTURIES (BASED ON FOLKLORE SOURCES)

Gulmira K. Assanova^{1*}, *Zhabai N. Kaliyev*²

¹Astana International University
 (8, Kabanbay Batyr Ave., 010000 Astana, Republic of Kazakhstan)
 Candidate of Historical Sciences (PhD), Professor
 <https://orcid.org/0009-0008-5404-8313>. E-mail: agk569@mail.ru

*Corresponding author

²Kazakhstan-Belarus Center for scientific and technical cooperation
 (2, Kanysh Satbayev Str., 010000 Astana, Republic of Kazakhstan)
 Candidate of Pedagogical Sciences
 <https://orcid.org/0000-0002-7469-0396>. E-mail: kaliev_zhabai@mail.ru

© Ch.Ch. Valikhanov IHE, 2024
 © Assanova G.K., Kaliyev Zh.N., 2024

Abstract. *Introduction.* In the history of the Kazakh people, the Khan period has an important role, since it is recognized as a historical period that laid the foundations of the history of statehood. Historical events related to the history of the Kazakh Khanate, glorifying its glory, are vividly reflected in historical and heroic epics, legends, monologues and works of those who lived at that time and became ideologists of ethno-political consolidation and formation of national identity of the Kazakh people. Therefore, the creative heritage of public figures, zhyrau and batyrs, contemporaries of the Kazakh Khanate, is an invaluable source of information from that historical era. *Goals.* The purpose of the study is to reveal the issues of ethno-political consolidation of the Kazakh people in the second half of the XV–XVIII centuries based on folklore sources. *Results and conclusions.* The article, based on folklore heritage, shows the completeness of the process of ethno-political consolidation of the Kazakh people, as well as the unity of power and people, the presence of a strong state, cohesion, patriotism and unity, as well as changes in the consciousness of people caused by the processes of ethno-political consolidation of the Kazakh people in the second half of the 15th century. XVIII centuries.

Keywords: Kazakh Ethnos, Kazakh Khanate, Kazakhs, ethno-political History, History of Kazakhstan, Kazakh statehood, ethno-political grouping, second half of the XV – first half of the XVIII centuries

Acknowledgement. This research is funded by the Science Committee of the Ministry of Education and Science of the Republic of Kazakhstan ИФН BR21882223 “Kazakh Khanate in the second half of the 15th – first half of the 18th centuries: ethno-political history and foreign policy”.

For citation: Assanova G.K., Kaliyev Zh.N. Ethno-political consolidation of the Kazakh people in the second half of the XV–XVIII centuries (based on folklore sources) // Electronic scientific journal “edu.e-history.kz”. 2024. Vol. 11. No. 4. Pp. 827-839. (In Kaz.).

DOI: 10.51943/2710-3994_2024_11_4_827-839

XV ҒАСЫРДЫҢ ЕКІНШІ ЖАРТЫСЫ – XVIII ҒАСЫРЛАРДАҒЫ ҚАЗАҚ ХАЛҚЫНЫҢ ЭТНОСАЯСИ ҚАУЫМДАСУЫ (ФОЛЬКЛОРЛЫҚ ДЕРЕККӨЗДЕР БОЙЫНША)

Асанова Гульмира Кабыланқызы^{1*}, Қалиев Жабай Нұрмақұлы²

¹Astana International University

(8-үй, Қабанбай батыр просп., 010000 Астана, Қазақстан Республикасы)

Тарих ғылымдарының кандидаты (PhD), профессор

<https://orcid.org/0009-0008-5404-8313>. E-mail: agk569@mail.ru

* Автор-корреспондент

²Қазақстан-Беларусь ғылыми-техникалық ынтымақтастық орталығы

(2-үй, Қаныш Сәтбаев көшесі, 010000 Астана, Қазақстан Республикасы)

Педагогика ғылымдарының кандидаты

<https://orcid.org/0000-0002-7469-0396>. E-mail: kaliev_zhabai@mail.ru

© Ш.Ш. Уәлиханов атындағы ТЭИ, 2024

© Асанова Г.К., Қалиев Ж.Н., 2024

Аңдатпа. *Kіріспе.* Қазақ халқының тарихында, хандық дәуір маңызды рөлге ие, өйткені, еліміздің, мемлекетіміздің тарихымыздың іргетасын қалаған тарихи кезең болып танылады. Қазақ мемлекетінің тәуелсіздігі мен оның даңқын арттыру төңірегіндегі тарихи оқиғалар дәл сол кезеңдерде өмір сүріп, ұлттық болмысымызбен, қазақ ұлтының руханимен қалыптасуына ат салысқан жыраулардың монологтарында, тарихи және батырлық эпостарда, әскери дастандарда және аңыздарда айқын бейнеленген. Сондықтанда, дербес мемлекеттік дәрежеде өмір сүрген Қазақ хандығы дәуірін көзбен көрген жанашырлардың, мемлекеттік қоғамдық қайраткерлер, батырлар мен жыраулардың әдеби мұралары мол мағлұмат береді. *Зерттеудің мақсаты* – фольклорлық дереккөздер негізінде қазақ халқының XV ғ. екінші жартысы – XVIII ғасырлардағы этносаяси қауымдасу үдерістерін қарастыру. *Нәтижелер мен қорытындылар.* Мақалада, фольклорлық мұра негізінде, қазақ халқының этносаяси қауымдасуы толық қалыптасқанын, қазақ хандығының саясатын, қазақ хандығының идеологтары ісімен де, жырымен де қолдаған деп пайымдалған. Қазақ хандығының нығаюы мен хандық биліктің берік болғанын, отаншылдық пен бірлік орын алғанын, заманның өзгерістеріне байланысты адамдардың санасындағы құбылыстар болғаны көрсетілген.

Түйін сөздер: Қазақ этносы, Қазақ хандығы, қазақтар, этносаяси тарих, Қазақстан тарихы, қазақ мемлекеттілігі, этносаяси қауымдасу, XV ғасырдың екінші жартысы – XVIII ғасырдың бірінші жартысы

Алғыс айту. Бұл зерттеуді Қазақстан Республикасы Білім және ғылым министрлігінің Ғылым комитеті ИРН BR21882223 «Қазақ хандығы XV ғасырдың екінші жартысы – XVIII ғасырдың бірінші жартысы: этносаяси тарихы және сыртқы саясаты» қаржыландырады.

Дәйексөз үшін: Асанова Г.К., Қалиев Ж.Н. XV ғасырдың екінші жартысы – XVIII ғасырлардағы қазақ халқының этносаяси қауымдасуы (фольклорлық дереккөздер бойынша) // «Edu.e-history.kz» электрондық ғылыми журналы. 2024. Т. 11. № 4. 827-839 бб. (Қаз.). DOI: 10.51943/2710-3994_2024_11_4_827-839

ЭТНОПОЛИТИЧЕСКАЯ КОНСОЛИДАЦИЯ КАЗАХСКОГО НАРОДА ВО ВТОРОЙ ПОЛОВИНЕ XV–XVIII ВЕКАХ (ПО МАТЕРИАЛАМ ФОЛЬКЛОРНЫХ ИСТОЧНИКОВ)

Асанова Гульмира Кабыланкызы^{1*}, Калиев Джабай Нурмакович²

¹Astana International University

(д. 8, просп. Кабанбай батыра, 010000 Астана, Республика Казахстан)

Кандидат исторических наук (PhD), профессор

 <https://orcid.org/0009-0008-5404-8313>. E-mail: agk569@mail.ru

*Корреспондирующий автор

²Казахстанско-Беларусский центр научно-технического сотрудничества

(д. 2, ул. Сатпаева, 010000 Астана, Республика Казахстан)

Кандидат педагогических наук

 <https://orcid.org/0000-0002-7469-0396>. E-mail: kaliev_zhabai@mail.ru

© ИИЭ имени Ч.Ч. Валиханова, 2024

© Асанова Г.К., Калиев Дж.Н., 2024

Аннотация. *Введение.* В истории казахского народа, ханский период имеет важную роль, поскольку признан историческим периодом, заложившим основы истории государственности. Исторические события, связанные с историей Казахского ханства, возвеличивающие его славу, ярко отражены в историко-героических эпосах, легендах, монологах и творчестве и деятельности акынов, жырау, батыров, государственных и общественных деятелей, живших в тот период и ставших идеологами этнополитической консолидации и формирования национального самосознания казахского народа. Поэтому, фольклорное наследие является бесценным источником информации той исторической эпохи. *Цель исследования* – раскрыть вопросы этнополитической консолидации казахского народа во второй половине XV–XVIII веках по материалам фольклорных источников. *Результаты и выводы.* В статье, на основе фольклорного наследия показана завершенность процесса этнополитической консолидации казахского народа, а также единство власти и народа, наличие сильного государства, сплоченности, патриотизма и единства, а также изменения в сознании людей, обусловленные процессами этнополитической консолидации казахского народа во второй половине XV–XVIII веках.

Ключевые слова: Казахский этнос, Казахское ханство, казахи, этнополитическая история, история Казахстана, казахская государственность, этнополитическая консолидация, вторая половина XV – первая половина XVIII века.

Благодарность. Данное исследование финансируется Комитетом по науке Министерства образования и науки Республики Казахстан ИРН BR21882223 «Казахское ханство во второй половине XV – первой половине XVIII вв.: этнополитическая история и внешняя политика».

Для цитирования: Асанова Г.К., Калиев Дж.Н. Этнополитическая консолидация казахского народа во второй половине XV–XVIII веках (по материалам фольклорных источников) // Электронный научный журнал «edu.e-history.kz». 2024. Т. 11. № 4. С. 827-839. (На Каз.). DOI: 10.51943/2710-3994_2024_11_4_827-839

Кіріспе

Кез келген тарихи нақты қоғамда өзіндік құндылықтар жүйесі қалыптасады. Олар қоғамның құндылық бағдарларын анықтайды, бұл өз кезегінде әлеуметтік мінез-құлықты ынталандырады. Құндылықтарды үш топқа бөлуге болады: адам өмірімен және оның көбеюімен; материалдық тауарларды өндірумен және тұтынумен; қоғамды ұйымдастырумен және қоғамдық қызметпен байланысты. Негізгі қажеттіліктер мен құндылықтар неғұрлым күрделі, рухани, моральдық және олардан туындайтын ілеспе – этникалық, қоғамдық, саяси құндылықтарды қалыптастырады.

Қазақтардың этносаяси, қоғамдық санасы қазақ халқының ғасырлар бойы дамуының нәтижесі болды және, әрине, ұлттың болашақ тағдырына маңызыды әсер етті. Қазақ халқының этносаяси, қоғамдық санасының қалыптасуына оның салт-дәстүрлері, әдет-ғұрыптары мен өзіндік ерекшеліктері қатты әсер етті. Сондықтан қазақ қоғамын *дәстүрлі* деп атауға болады. Жалпы шығыс қоғамы осылай аталады. Бұл еуропалық емес өркениеттердің өмірі мен дамуында дәстүрлердің ерекше рөліне байланысты. Терең этникалық және өзіндік ерекшелігімен қатар, шығыс қоғамдарының саяси, қоғамдық санасына белгілі бір *қауымдастық* тән. Шығыс халықтарының *дәстүрлі* әлеуметтік санасы табиғатқа және географиялық ландшафтқа тәуелділігі, корпоративті әлеуметтік құрылым, дәстүрлі әлеуметтік институттар мен қатынастардың таралуы сияқты өзіндік ерекшеліктерінің негізінде қалыптасты. Дәл осы феномен шығыс, оның ішінде қазақ қоғамының ерекшеліктерін көрсетеді. Сондықтан қазақ халқының этносаяси қауымдасу тарихи үдерістерін мемлекет құраушы фактор ретінде, жаңа тұжырымдамалық ғылыми тұрғыдан қарастыру қажет.

Материалдар мен әдіс-тәсілдері

Тарихи процесс барысында халықтардың өзін-өзі тануын тек фольклорды, этнос өкілдерінің ауызша халық шығармашылығын зерделеу арқылы зерттеуге болады. Сондықтан да бұл жұмыс үшін қазақ фольклоры, атап айтқанда XIV–XVIII ғасырлардағы жыраулардың қаһармандық эпосы мен шығармалары, ел аузындағы, ақын-жыраулар мұрасындағы тарихи кейіпкерлер, жалпы ел басынан өткен тарихи оқиғалар жайлы аңыз әңгімелер мен тарихи жырлар маңызды дереккөз болып табылады. Тарихи процесс барысында халықтардың өзін-өзі тануын тек фольклорды, этнос өкілдерінің ауызша халық шығармашылығын зерделеу арқылы зерттеуге болады. Сондықтан да бұл жұмыс үшін қазақ фольклоры, атап айтқанда XIV–XVIII ғасырлардағы жыраулардың қаһармандық эпосы мен шығармалары, ел аузындағы, ақын-жыраулар мұрасындағы тарихи кейіпкерлер, жалпы ел басынан өткен тарихи оқиғалар жайлы аңыз әңгімелер мен тарихи жырлар маңызды дереккөз болып табылады.

Бұл мәселені зерттеу барысында қазақ халқының тарихы, этникалық және аумақтық ұйымы туралы мәліметтерді қамтитын тарихи зерттеу үшін дәстүрлі жазбаша дереккөздер пайдаланылды. Осы деректерді үш үлкен топқа бөлуге болады, бірі жыраулар жыры, екіншісі би-шешендердің тапқыр нақыл сөздері, үшіншісі ұрпақтан ұрпаққа көшкен ауыз әдебиеті: эпос, дастандар мен аңыздар. Асан Қайғыдан басталған жыраулық дәстүр Махамбетке дейінгі 400 жылдық тарихи оқиғаларды қамтиды. Жыраулар мен би-шешендер Қазақ хандығының саяси, әлеуметтік және әскери істеріне тікелей қатысып отырғандарына байланысты, олардан қалған әдеби мұралар мен нақыл сөздерінде өте жоғары деңгейдегі ұлттық, мемлекеттік сана, туған жерге, елге деген сүйіспеншілік, батырлық рух, ерлік бейнеленген. Бұл дәуірдің маңызды ойшылдары Асан қайғы, Қазтуған, Доспамбет, Ақтамберді, Шалкииз, Үмбетай, Бұқар және Махамбет қатарлы жыраулар мен Майқы би, Төле би, Қазыбек би, Әйтеке би сияқты би-шешендер. Олар шығармалары, монологтары мен нақыл сөздерінде, хандар мен сұлтандарға «дұрыс» пен «бұрысын», өздерінің ой-пікірлерін ашық айтып, сынап отырған. Осы туындылар – қазақ халқының ұлттық рухани қазынасы және аса құнды тарихи деректер деп білеміз. Аталған деректер сол дәуірдегі қазақ халқының этносаяси, мемлекеттік санасын, топтасуын, саяси мәдениетін, демек, социогенез барысын жаңаша қарауға айтулы үлес қоса алатыны даусыз.

Сонымен қатар, зерттеудің негізін тарихи зерттеулерді жүргізуге арналған жалпығылыми (эмпирикалық, диалектикалық, талдау және синтез, индукция және дедукция, жалпыдан нақтыға және керсінше) және арнайы (сипаттамалық-баяндамалық, салыстырмалы, жүйелік) ғылыми әдістері құрды. Сонымен қатар, жалпы өркениеттік, тарихизм, тарихи объективтілік принциптері арқылы өткеннің құбылыстарын сол тарихи кезең және әлемдік тарихи үдерістер аясында қарастырылды.

Талқылау

Қазақ хандығы дәуірі, қазақ мемлекетінің тәуелсіздігі мен оның даңқын арттыру төңірегіндегі тарихи оқиғалар дәл сол кезеңдерде өмір сүріп, ұлттық болмысымызбен, қазақ ұлтының рухани ұстанымдарының қалыптасуына ат салысқан жыраулардың монологтарында, тарихи және батырлық эпостарда, әскери дастандарда және аңыздарда айқын бейнеленген. Дербес мемлекеттік дәрежеде өмір сүрген Қазақ хандығы дәуірі туралы жыраулар әдеби мұрасында басты орын алды, және халқымыздың бай рухани қазынасын құрды.

Баршамызға белгілі тұңғыш тарихшы ғалымы, кемеңгер ойшылы, этнограф Мұхаммед Хайдар Дулати «Тарих-и Рашиди» атты еңбегі Орталық Азия халықтарының XIII–XVI-шы ғасырлардағы тарихы, этнографиясы мен географиясы, әдебиеті мен мәдениеті жайлы классикалық тарихи шығарма болып табылады. Бұл еңбекте қазақ хандығының қалыптасуы туралы, мұнан кейінгі Жетісу мен Шығыс Дешті-Қыпшақта болған оқиғалар, Моғолстанның құлауы, соғыстар, қазақтар, қырғыздар және өзбектердің сыртқы жауға қарсы күресте өзара одақтасуы туралы көптеген мәліметтер бар. Біздің заманымызға жеткен тарихи еңбектердің бірі Қадырғали Жалайырдың «Жамиғ-ат-тауарих» («Шежірелер жинағы») атты еңбегі. Бұл еңбекте түркі тайпаларының көне тарихына шолу жасай отырып, XIV–XVI ғасырлардағы қазақ халқының этносаяси тарихына арнайы тоқталады.

Соңғы үш ғасыр бойы қазақ елінің өмірі орыс мемлекетімен байланысты болып келгені белгілі. Орыс саяхатшылары мен ел билеген шенеуніктері қазақ даласын, қазақтың өткен өмірі мен салт-дәстүрін жан жақты зерттеп, кітаптар жазды (Левшин А.И., Харузин А.Н., Радлов В.В., Бартольд В.В., Алекторов А., Г.Н. Потанин, М.П. Вяткин, Веселовский Н. және т.б.). Қазақ халқының этносаяси тарихын XIX ғасырда тиянақты зерттеуге тырысқан орыс ғалымы А.И. Левшин, X ғасырдағы Фирдоуси шығармасында қазақ атауының кездесетініне қарап, қазақтар сол кезден белгілі деген пікір білдірді. «Орыс жазушыларының көпшілігі алғашқы қазақтар татарлардан шыққан немесе олардан құралған, казак атауы олардан шыққан және олардан бұрынғы және қазіргі қазақтардың барлық тармақтарына өткен деп санайды. Біз үйреніп қалған бұл идеяны шығыс тарихшылары жоққа шығарып, қазақтар біздің хронологияның ең алыс ғасырларында өз бетіне тәуелсіз халық болғанын айтады. Кейбіреулер тіпті олардың өмір сүруін тіптен ертерек дейді. 1020 жылдар шамасында, яғни батыста моңғол-татарлар пайда болғанға дейін екі ғасыр бұрын өмір сүрген Фирдеуси немесе Фердуси «Рүстем тарихында» қазақ халқы мен қазақ хандарын атап өткені анық». Бұл жәйт қазақтардың тарихи аренада белгілі, тәуелсіз халық ретінде ертерек, моңғолдарға дейінгі кезеңде шыққанын айғақтайды. «Бұл халық Азияда ежелден белгілі және көптеген түрік тайпаларының бір тармағын құрайтын ежелгі дәуірде наймандардан, қырғыздардан немесе олармен туысқан басқа халықтардан кем түспейді» (Левшин, 1996: 153). Сонымен қатар, А.И. Левшин қазақтардың ерте шыққанын «олардың көнелігін» растау үшін келтіретінін атап, басқа да фактілерді келтіреді (Левшин, 1996: 156). Алайда, «қазіргі қырғыз-қазақ ордасын құрған ұрпақтар қаншалықты ерекшеленсе де, олардың барлығы бір жерде тұратын және ортақ бастығы немесе қожайыны бар бір халыққа біріктірілді. Тіл, дін, өмір салты, әдет-ғұрып бұған дәлел бола алады» (Левшин, 1996: 288–289).

Ш.Уәлиханов, Ы. Алтынсарин, А. Құнанбайұлы, Ә. Бөкейхан сияқты ұлт жанашырлары қазақ халқының этносаяси қауымдасу тарихын зерттеуде қазақ фольклоры мұрасына аса манызды көңыл бөлгенін көреміз. Сондай ақ Шоқан Уәлиханов Асан Қайғыны қазақ халқының қамын, болашағын ойлаған «дала философы» деп атаған (Уәлиханов, 2010). Сонымен қатар, Шоқан Уәлиханов қазақ қаһармандық эпосының озық туындысы

«Едіге» жырын хатқа түсіріп және жалпы қазақ эпосын зерттеп, қазақ халқының этносаяси тарихы туралы ғылыми мұра қалдырды.

Кеңес дәуірінде қазақтың білімдар азаматтары М. Тынышбаев (Тынышбаев, 1993), С. Асфендиаров (Асфендиаров, 1935; Асфендиаров, Кунте, 1935), Е. Бекмаханов (Бекмаханов, 1947), Қ. Сәтбаев (Сәтбаев, 1989), М. Әуезов (Әуезов, 1991; Әуезов, 1980), Ә. Марғұлан (Марғұлан, 1985), халқымыздың тарихын зерттей отырып, фольклорлық мұрасындағы тарихи тұлғаларға ерекше назар аударды. 1927 жылы Қаныш Сәтбаев Москва қаласынан «Ер Едіге» атты кітап шығарды. Жинаққа жазған алғысөзінде келешек ұлы ғалым Едіге әңгімесінің бір шеті Алтайды, бір шеті Қырымды мекендейтін түркі нәсілдестердің барлығында айтылатындығын ескерте келіп келіп, өзі шығартқалы отырған аталған кітаптың 1842 жылы Шыңғыс Уәлиханов пен баласы Шоқанның қыпшақ Арыстанбай мен Жұмағұлдың аузынан хатқа түсіріліп, 1905 жылы Санкт Петербургте П.М. Мелиоранскийдің кітап етіп шығартқан нұсқасын Қаржас Қопабай дейтін ақсақалдың айтуындағы жырмен салыстырып, бірсыпыра қазақшаланған түрі екендігін еске салады (Сәтбаев, 1989: 356).

Кеңес дәуірі кезеңінде түркі әлеміне байланысты зерттеулерге қойылған кейбір шектеулерге қарамастан, қазақ халқының этносаяси тарихын зерттелуіне айтарлықтай үлес қосқан ғалымдардың бірі және бірегейі – академик Әлкей Марғұлан. Ол – қазақ фольклорын, оның ішінде, қазақтың тарихи жыр-аңыздарына сүйене отырып, тарих пен этнографияны байланыстырып, тарихи фольклорды алғаш рет кешенді түрде зерттеген ғалым. Фольклордың этнографиямен тығыз байланысты екенін, олардың өзара этностың тарихын зерттеуде бірін-бірі толықтырып отыратындығын академик Ә.Х. Марғұлан өз зерттеулерінде дәлелдеді. Бұған ғалымның 1946 ж. қорғаған «Қазақ халқының эпикалық әңгімелері (миф, легенда, ертегі-жыр, аңызды әңгімелер) туралы тарихи-әдебиеттік зерттеулер» атты докторлық диссертациясы және 1985 ж. жарық көрген «Ежелгі жыр-аңыздар» атты ірі монографиялық еңбегі дәлел. Бұл еңбектерде Әлкей Марғұлан алғаш рет халықтың жыр-аңыздарын тарихи дерек ретінде пайдаланып, кешенді тұрғыдан зерттеген (Марғұлан, 2007; Марғұлан, 1985).

Қазақ халқының этносаяси қауымдасу тарихын зерттеуде Қазақстанның белгілі жазушысы, тарихшысы және қазақтың ауыз әдебиетін зерттеушісі Мұхтар Мағауинның XV ғасырдан XX ғасырдың бас кезіне дейінгі қазақ ақын-жырауларының екі томдық «Бес ғасыр жырлайды» шығармалар жинағы аса көрнекті орын алады. Бұл жинақта Асан Қайғыдан бастап қазақ фольклорлық мұрасы жинақталған. Сонымен қатар, қазақ халқының этносаяси тарихы, этносаяси қауымдасу үдерістері Б. Кенжебаев (Кенжебаев, 1986), Ә. Дербісәлин (Дербісәлин, 1990), М. Мағауин (Мағауин, 1991), Ж. Тілепов (Тілепов.Ж. Елім деп еңіре-ген ерлер жыры. А., 1995), Ә. Сарай (Сарай, Ноғайлы, 2009), Қ. Салғараұлы (Салғараұлы, 1995), Б. Бораш (Бораш, 2007) т.б. еңбектерінде зерттелген.

Алайда, кеңестік кезеңде тарих ғылымында қазақ халқының фольклорлық дереккөздеріне қатысты қалыптасқан біржақты көзқарас, олардың тарихи құндылығы мен ғылыми маңыздылығын жоққа шығарды. Бұл қазақ халқының тарихының бұрмалауына және біржақты тұжырымдардың қалыптасуына әкелді. Қазіргі жағдайда қазақ халқының этносаяси тарихына деген қызығушылық артып, одан да үлкен ғылыми маңызға ие болғанын атап өткен жөн.

Зерттеу нәтижелері

Барлық көшпелі халықтардың, соның ішінде қазақтардың өзіне тән ерекшелігі күрделі және жан-жақты тармақталған «рулық» құрылым болды. Қоғам көптеген иерархиялық ұйымдастырылған «тайпаларға», «руларға», топтарға және кішігірім бөлімшелер мен тармақтарға бөлінді. Олар, күрделі әлеуметтік қатынастар жүйесімен және біртұтас отбасылық дәстүрлі шежіре арқылы өзара байланысты болды. Дәстүрлі қазақ қоғамында басшылар иерархиясы бар тайпалық ұйым, ақсүйектер, әскери-көшпелі ұжымдар және т.б. сияқты корпоративтік-ұжымдық ұйымның ерекше нысандары болды. Бұл бірлестіктердің ішінде ұжымшылдық, бауырластық және өзара көмек рухы бола тұра, бағыну және субординация қалыптасты. Қоғамдық қатынастар корпоративтік-ұжымдық үлгідегі құрылды, соның ішінде

(патронимия – басшылары туыстары болып табылатын отбасылардың бірлестігі; ру, тайпа, тайпалар одағы-тайпалық құрылымдардың иерархиясы; шаруашылық қызмет түрі бойынша қауымдастықтар, оның ішінде егіншілік, мал шаруашылығы, көшпелі, жартылай көшпелі және т.б.; бір аумақ тұрғындарының көршілік бірлестіктері; корпоративтік-ұжымдық дәстүрлері бар әскери бірлестіктер (батырлар, төленғұттар); жүздер – қазақ халқының әлеуметтік-саяси ұйымы (әр жүздің ішінде өзіндік тайпалық бөліну жүйесі бар).

Қазақтың «жеті-руды» білуі және өзін жалпы қазақтармен, рулық қатыстылығы арқылы сәйкестендіруі қазақтардың тарихи санасы болып табылады. Және бұл әлемдік құбылыс. Өзін белгілі бір отбасымен, тұқымымен, руымен, жерімен, яғни өзінің шығу тегінің нақты бастауларымен байланыстырмайтын бірде-бір адам жоқ. Қазақтардың жүзге бөлінуі шартты сипатта болды, өйткені байланыстар тайпаларға, солар өз кезегінде руларға бөлінді. Осылайша, қазақ қоғамы, басқа халықтар сияқты атомдарға бөлінді.

Ақпарат, білім, меншік, билік және ресурстар генеалогиялық туыстық арналар арқылы берілді, шығу тегіне байланысты адам белгілі бір тайпалық топқа қосылды. Бір жүзге кірген қазақтардың тайпалары бір-бірімен туысқан, тіпті бір ата-бабаның ұрпақтары болып саналған. Жүз халқы белгілі бір географиялық аймақта өмір сүргендіктен, бір жүзге кіретін тайпалар басқа жүздерге қарағанда күшті экономикалық қатынастармен байланысты болды. Осындай негізде ортақ дәстүрлері, әдеттері, әдет-ғұрыптарымен ерекшеленген этноқауымдастық қалыптасты. Алайда, ортақ этномәдениет, тіл, тұрмыстық және экономикалық біртұтастық берік байланыстырушы рөл атқарды. Егер қазақ даласында Отанды қорғау туралы мәселе туындаса, онда барлық қазақ жүздері бір қуатты күшке біріктірілді. Бұған тарихта мысалдар аз емес: этносаяси біртұтастық, патриотизм қазақ жеріне жоңғар шапқыншылығы кезінде көрінді. Барлық маңызды қоғамдық өмір, қауіпсіздік және көршілермен қарым-қатынас жалпы жиналыста-құрылтайда шешілді. Ұлттық, этносаяси біртұтастықтың басты белгілері: тарихи тамырлардың ортақтығы, ортақ тілі, шаруашылық байланыстар, дін-танымдар бірлігі, рухани әлем және саяси тағдырдың бірлігі, ортақ саяси дәстүрлер (билеуші әулеттің бірлігі – Шыңғыс ұрпақтары), ортақ тарихи тағдыр.

Шығыс елдерінің көпшілігінің аумағында, соның ішінде Қазақстан аумағында корпоративтік ұжымшылдық және ол тудырған идеология нысандары адамдарды біріктірді. Нәтижесінде дәстүрлі тұлға деп аталатын жеке тұлғаның белгілі бір түрлері пайда болды. Дәстүрлі тұлғаның бүкіл өмірі қоғамда өтті. Мұнда өскелең ұрпақтың әлеуметтенуі өтті. Жеке тұлға мен қоғамның бұл керемет бірлігіне жеке тұлғаны қауымдастыққа, ал қауымдастықты мемлекетке бағындыру арқылы қол жеткізілді.

Қазақ қоғамының әлеуметтік-тарихи тағдырлары қалыптасу барысында, этникалық, корпоративтік бөліну үрдісінің өзі оның саяси санасында терең орныққан. Түрлі этникалық және корпоративтік топтардың қатар өмір сүруі мен ынтымақтастығының тәжірибесі қазақ қоғамының саяси мәдениетінің құнды жетістігі болып табылады, дегенмен оның тарихи дамудың жекелеген кезеңдерінде қауымдастық сепаратизм түріндегі азапты шығындары болғанын жоққа шығаруға болмайды. Біз адам топтарын туыстық жақындық, ынтымақтастық, өзара көмек негізінде ұйымдастырудың барлық формаларын корпоративті-ұжымдық деп атаймыз. Әлеуметтік ұйымның бұл ерекше түрі географиялық ландшафттың, этногенездің, менталитеттің ерекшеліктерімен, қазақтардың ежелгі дәстүрлерімен және дәстүрлі шаруашылығының формасымен байланысты. Қазақ қоғамының әлеуметтік ұйымының корпоративтік-ұжымдық нысандары қазақ жерлерінің Ресейге қосылуы аяқталғанға дейін сақталды.

Осы құрылымдардың көпшілігі біртіндеп маңыздылығын жоғалтқанымен, корпоративті ұжымшылдық және ол тудырған әлеуметтік мінез-құлық формалары биліктің, өмір салтының, басқарудың, әлеуметтік өзгерістердің және т.б. өзгеруіне қарамастан адамдарды біріктірді. Жалпы алғанда, бұқаралық санада, әдет-ғұрыптар мен салт-дәстүрлерге байланысты дәстүрлі көзқарастар мен қағидалар, билікке, үлкендерге, қалыптасқан тәртіпке құрмет көрсетуді талап ететін корпоративті-ұжымдық құндылықтар жүйесі қалыптасты.

Қоғамдық сана қоғамның құрылымымен, әлеуметтік басқару функцияларымен тығыз байланысты болды. Қоғамдық сананың мәні тарихи фактілерден, әртүрлі әлеуметтік топтардың іс-әрекеттерінен көрінеді. Ол адамдардың нақты тәжірибесімен байланысты және құндылықтардың, қоғамның мінез-құлық нормалары мен ұлт құндылықтарының үйлесімділігі мен үйлестірілу өлшемін білдіреді. Қазақтардың қоғамдық-саяси санасында болып жатқан үдерістерді нақты бейнелейтін жалғыз дерек көзі фольклорлық материалдар – XIII–XV ғасырлардағы эпостар және XV–XVIII ғасырларда өмір сүрген әнші-жыраулардың, ақындардың шығармалары болып табылады. Осы тұрғыдан келгенде біздің ғылыми қауым қазақтың жыраулар мен ақындар туындыларын тек көркем әдеби шығарма ретінде ғана емес, оларды аса құнды тарихи деректер ретінде қабылдау тиіс.

Ежелгі тарихи эпостардың бірі – «Қобыланды-батыр». Сипатталған оқиғалар шамамен XIII–XIV ғасырдың басына жатады. Қобыланды – кезінде Алтын орда мемлекетінің құрамында болған ноғай, қазақ, татар, башқұрт, қарақалпақ халықтары фольклорында ерекше суреттелген ер батыр. Кейбір деректерде Қарақыпшақ Қобыланды – XV ғасырда өмір сүрген, Қазақ хандығының құрылуына себепкер болған тұлға, ол арғын Дайырқожа биді өлтіреді. Жәнібек сұлтан досының қазасына күйініп, «қанға қан» салтымен Қобыландыны қолына беруді талап еткенімен, Дешті-Қыпшақ ханы Әбілхайыр марқұмның құнын алып бітісуді талап етіп, Жәнібек сұлтанның меселін қайтарады. Содан кейін ханға өкпелеген Керей мен Жәнібек сұлтан өзіне қарасты ру-тайпаларды соңына ілестіріп, Талас, Шу өңіріне ауып кетеді (Қобыланды батыр, 2023: 3). Осы эпостан үзінді келтірейік:

Қобландыдай төрені:

«Қазақтың ері келді», – деп,

Көктім аймақ патшасы

Кезекті бұған береді (Байғанин, 2012: 115).

Осы жолдардан және жалпы эпостан, осы уақыттарда тек ұлық ұлыс халқы – қыпшақтар туралы ғана емес, қазақтар – қазақ руы қыпшақ туралы айтылып отырғаны көрінеді. Қобыланды-қыпшақ, бұл ретте эпоста «қазақ» этнонимі, ал халық қазақ деп аталған. Қызылбаштармен (ирандықтармен) жақындап келе жатқан соғыс туралы хабарды алған ноғайлы руынан шыққан Қараман батыр халықты қыпшақ батыры Қобыландының басшылығымен оларға қарсы шығуға шақырады. Бұл оқиғалардың тарихилығына күмәнданудың қажеті жоқ, өйткені мұндай соғыс 1297 жылы Хулагид мемлекетінің ханы Газан ұлық ұлыспен, яғни қыпшақтармен соғыс жүргізген кезде болған. Қараман-батыр өз халқына келесі үндеу жасады:

Тілімді алсан, азамат,

Жаппарға жан аманат,

Қараспан тауыш жайлаған

Қалың қыпшақ елі бар,

Қобланды деген ері бар...

Мақұл көрсен, әлеумет,

Сөз айтамын шынымен,

Жүрейік соның жолымен! (Қобыланды батыр жыры, 2023)

Бұл жолдар Қобыланды-батырдың орасан зор беделін, сондай-ақ қыпшақтар мен ноғайлықтар тағдырының бірлігі, келісімі мен ортақтығын айғақтайды. Ал «қыпшақ», «ноғай», «қазақ» этнонимдері бір-бірімен тығыз байланысты және бір халыққа жататын этнонимдер болғанын анықтайды.

Қобыланды-батыр жаудан қорғау туралы өтінішін білдірген өз халқына, былайша жауап берді:

Ел-жұртынан айрылған

Ердің күйі бола ма,

Қара басын сақтаған

Ерде ерлік бола ма,

Өз табынан айырылып,

Батырдың бағы жана ма (Қобыланды батыр жыры, 2023).

Жоғарыда келтірілген жолдар қазақтардың өздерінің ортақ тағдырын, өз болашағы үшін ортақ жауапкершілігін, ұжымшылдықты, бауырластықты біріктіру қажеттілігін түсінуін көрсетеді. Сондай-ақ, олар қазақ халқының көшбасшылары-батырлардың жоғары адамгершілігі мен азаматтық ұстанымын айғақтайды. Осы мәліметтерді белгілі мемлекет қайраткер С.Сейфуллин Қобыланды батыр туралы, оның Тоқтамыс ханның Алтын Ордаға билік еткен заманындағы тоғыз ерінің бірі болғандығына назар аударатын зерттеуінде тоқталады: «Қобыланды батыр – тарихта болған адам. Орынбор архив комиссиясының мағлұматы бойынша, Елек қорғанынан Ойылға қарай жүретін қара жолдың үстінде «Қобыланды» деген бекет бар. Соның жанында «Қобыландының бейіті» дейтін бейіт бар дейді, – деп Қыдан тайшының баласын жоқтаған жырын келтіреді де, – ақырында Қобыландыны осы жырды айтқан кәрі ақын – Қыдан өлтірген дейді» деп ой қорытады (Тілепов, 2015).

Демек, батырлығына күмән жоқ, бір елдің санаулы қолбасыларының бірегейі саналып, үлкен эпостың басты қаһарманы ретінде белгілі Қобыландының Елек бойындағы зиратына дейін (Әуезов, 1991: 48) жүздеген жылдар бойы қастерлеумен келген халқының оның ерлігін ұмыта алмағаны деп білеміз. Әдебиеттегі тарихилық дегеннің, фольклордағы тарихилық дегеннің құдірет-күші негізінен осындай жерлерден көрінеді.

Қазақ хандығының бүгіні мен ертеңін көп ойлап, уайым жегендіктен *Асан қайғы* атанған (Халидұғлы, 1910; Марғұлан, 1985) Әз-Жәнібек, Керей хандармен бірге Әбілқайырға қарсы күрестің басында болған қарт жыраудың орны ерекше (Сүйіншәлиев, 1997; Тілепов, 2020: 23). Ол қазақ ел болып, есін жинап, халық болып, қауқарлы жұрт болу жолына салушы.

«Атадан алтау тудым деп,
асқынып жауап айтпаңыз.

Атамның малы көп-ті деп,
атты басқа тартпаңыз.

Есенінде, тіріңде – бір болыңыз бәріңіз...»,

– деген жыры – оның тарихта қамқоры, ұлт жанашыры болғанын көрсетеді. Сонымен қатар, кеңес дәуірінің ғылыми басылымдарының өздерінде жырау туралы ел аңыздарына сүйене келіп «Асанқайғы Жәнібек ханның тұсында жасаған қазақ поэзиясының бастаушысы, өлеңдерінде ақсүйек төрелерді әшкерелеп, хан билігінің күшейуі үшін күрескен саяси қайраткер ретінде сипатталады (Вяткин, 1941: 325; История Казахской ССР с древнейших времен, 1949: 163). М. Әуезов сөзімен айтқанда, бұл – XIII–XV ғасырлардағы қазақ руларының «Алтын орда, Қазан хандығы, Ноғайлы, Өзбек бірлігі сияқты хандықтардың бәріне де кірген, солармен бірге ыстығына күйіп, суығына тоңып ірі тарихи оқиғаларды бастарынан бірге кешіріскен» тұстары болған (Әуезов, 1984: 46). 1450-жылдарда Әбілқайыр ұлысындағы тартыс кезінде Керей, Жәнібек сұлтандарды жақтайды. 1456 жылы Шу алқабында Қазақ ордасы құрылған кезде Асан жаңа мемлекеттің ұраншысына айналады (Бес ғасыр жырлайды, 1989: 22).

Көлде жүрген қоңыр қаз

Қыр қадірін не білсін!

Қырда жүрген дуадақ

Су қадірін не білсін!

Ауылдағы жамандар

Ел қадірін не білсін!

Көшсе қона білмеген,

Ақылына көнбеген,

Жұрт қадірін не білсін! – деген жолдар Асан Қайғының қарапайым сананың тар көкжиегін жеңіп, мемлекеттің ұраншысы деңгейіне көтерілгенін көрсетеді. Асан Қайғының жырларының негізгі ұраны – қазақ елінің, жұртының тағдыры, татулығы мен біртұтастығы (Бес ғасыр жырлайды, 1989: 26).

Ұлттық сана қалыптасу жолында елге ұйытқы болған *Қазтуған жырау Сүйінішұлы* (XV ғасыр) мол мұра қалдырды. Оның артынан өмір, болмыс, туған ел туралы және әскери

тұрмысқа қатысты жырлар қалды. «Белгілі биік көк сеңгір» толғауында Қазтуған жырау батырларға тән қажыр-қайратын ұштап, намысын қайрап, елге дем беріп, рухтандыра түседі.

Белгілі биік көк сеңгір
Басынан қарға ұшырмас,
Ер қарауыл қарар деп,
Алыстан қара шалар деп;
Балдағы алтын құрыш болат
Ашылып шапса дем тартар,
Сусыным қанға қанар деп;
Арғымақтың баласы
Арыған сайын тың жортар,
Арқа мен қосым қалар деп;
Ақ дария толқын күшейтер,
Құйрығын күн шалмаған балығым
Ортамнан ойран салар деп;
Азамат ердің баласы
Жабыққанын білдірмес,

Жамандар мазақ қылар деп! – осылайша «Белгілі биік көк сеңгір» толғауында Қазтуған жырау батырларға тән қажыр-қайратын ұштап, намысын қайрап, елге дем беріп, рухтандыра түседі (Бес ғасыр жырлайды, 1989: 28–29).

Қазақ хандығы замандасы *Доспамбет жырау* – өз заманының көп оқып, көпті көрген, талай әскери жорыққа қатысқан жауынгер:

Қоғалы көлдер, ком сулар,
Қоныстар қонған өкінбес.
Арыстандай екі бұтын алшайтып,
Арғымақ мінген өкінбес...
Екі арыстан жау шапса,
Оқ қылқандай шаншылса.
Қан жусандай егілсе.
Аққан судай төгілсе,
Бетегелі сары арқаның бойында
Соғысып өлген өкінбес, – деп деп жырлаған (Тілепов, 2020: 57,58).
Шалкиіз Тіленшіұлы (XV – XVI ғасырлар)
Жебелей жебе жүгірген
Ерлердің арғымақтан игі малы болар ма;
Жағаласса, жыртылмас,
Ерлердің жеңсізден игі тоны болар ма;
Дулығалы бас кескен

Ерлердің алдаспаннан игі қолы болар ма?! – деген жолдары ұрпақтан ұрпаққа рухани тәлім-тәрбие беріп, талай замандар бойы тар жол, тайғақ кешуді ерлікпен бастан кешуге шақырған (Бес ғасыр жырлайды, 1989: 36).

Сонымен қатар, Марғасқа жырау (XVII ғасыр), Жиёмбет жырау (XVII ғасыр), Үмбетей жырау Тілеуұлы (1697–1786), Ақтамберді жырау Сарыұлы (1695–1788), Тәтіқара ақын (XVIII ғасыр), Көтеш Райымбекұлы (1745–1838), Шал ақын Құлекеұлы (1748–1819), Қобылан Бөрібайұлы (1760–1840), Абыл Тілеуұлы (1777–1864), Есет Қараұлы (1779–1869), Түбек Байқошқарұлы (1785–1860), Өске Торқаұлы (1788–1857), Махамбет Өтемісұлы (1803–1846), Шернияз Жарылғасұлы (1807–1867) сияқты жырау, ақын, батырлар ханды дәуірдің ұраншылары ел үшін күресіп, сол халықтың, сол мемлекеттің тұтастығына оның билеушісінен жаны кем ауырмаған, кейінгі ұрпақтарға рухани тәлім-тәрбие қалдырған мықты жандар. Олай болса, олардың мұрасындағы қазақ жұртының жеке ел болып қауымдасу, хандық құрылымды мемлекет болып қалыптасу кезеңдеріндегі тарихи тайталастарының ізі – тек сол дәуірдің, бір ортаның ел бастар, орда бұзар елеулі перзенттерінің өмірлерінің

хроникасы ғана емес, бұл түптеп келгенде қазақ этносының өмір жолы ретінде қымбат (Бес ғасыр жырлайды, 1989).

XIV–XVIII ғасырлардағы жыраулар ішінен *Бұқар жырау Қалқаманұлы* (1684-1782) бүгінгі таңдағы қазақтар үшін Асанқайғыдан кейінгі елге ең танымалысы. Хандық дәуірдегі қазақ қауымының хал-күйін бүкіл жан-дүниесімен жырлап өткен Бұқар жыршының мұрасы бірсыпыра ғалымдарымыздың еңбектерінде жан жақты зерттелініп келді (Әуезов, 1991; Сейфуллин, 2007; Мұқанов, 1942; Сәтбаева, 2000; Дербісәлин, 1990; Тілепов, 1995 және т.б.).

Шындап келгенде, С. Сейфуллин Бұқарды «Абылай ханның ақылгөйі» деген сөз оған берілген өте жоғары баға болатын. Ел билеген кемеңгер ханына ақылгөй атану, ол үлкен дана, кемеңгер кісіге берілетін баға. Осы орайда, М. Әуезов: «Бұқар жырау Абылайдың жанындағы уәзірі, заман күйін сынға алып, қорытынды айтып, бет нұсқайтын кемел ақылшысы. Абылай ханмен бірге қалың елге де өсиет айтады. Айтатын сөзінің барлығы да күнде қазақ елінің басына келіп тұрған саяси хал, тарихи дәуірге арналады. Ел билеген ұлықтың ішінен шыққан болғандықтан ақылының көбі елді бастап, билеп жүрген басшыларға, артынан ерген елге арналады», – деп айтқан (Әуезов, 1991: 77)

«...Алтыншы тілек тілеңіз,
Алпыс басты ақ орда,
Ардақтаған аяулың
Күнінде біреуге
Тегіннен-тегін олжа болмасқа.
Жетінші тілек тілеңіз,
Желкілдеген ту келіп,
Жер қайысқан қол келіп,

Сонан сасып тұрмасқа...», – деген жолдарында Бұқар жырау бүкіл ұлыстың, күллі қазақ елінің қамқоршы-ақылшысы болғандығын көруге болады (Бес ғасыр жырлайды, 1989: 82). Алайда, өмірінің соңғы кезеңінде Бұқар жай ғана арқалы жырау, ақылшы аға емес, мемлекет істеріне елеулі ықпал етіп отырған қабырғалы биге, өз заманының ұраншысына айналады (Бес ғасыр жырлайды, 1989: 81).

XVIII-ғасырда Қазақ хандары мен батырларының, билері мен саясаткерлерінің қазақ халқын жеңіске бастаған ұлы істерін өз көзімен көріп, жазып баяндаған *Шапырашты Қазыбек бек Тауасарұлы*. Еңсегей бойлы ер Есім, Салқам Жәңгір, Тәуке, Жолбарыс, Әбілқайыр, Абылай хандардың ұлы істерін алға тартып, Қанжығалы Бөгембай, Қаракерей Қабанбай, Шапырашты Наурызбай батырлардың қазақ тәуелсіздігі үшін соғысында көрсеткен ерліктерін баяндайды. Сонымен қатар, қазақ халқының мемлекеттік заң жүйесін жасаған үш кемеңгер әз Төле, Қаз дауысты Қазыбек, Кіші жүз Әйтеке билердің өзі куә болған қазақ елі үшін тынбай жасаған істерін баяндай отырып, Шапырашты Асыл Дәулет, Дулат Жанымс Құдайберді, Найман Тоқымтай, Арғын Темеш Нұрғожа, Суан Бөлек билерді де

суреттейді. «Қазақ-қалмақ шабыншылығында біздің жұртымыз жердің бетінен біржола жоғалып кету қаупі төнді. Оған енді көзіміз жетіп отыр десек те болады. Бізбен соғысамын, бізді құртамын, билеймін, илеймін деп жүріп, қалмақ өзі құрығанын білмей қалды. Ал керісінше осылай біздің де — қазақтың да — құрып кетуі әбден ықтимал болатын. Біз қазақтың өзінің даналығында айтылғандай, «дауға біріміз, жауға бәріміз» бардық. Бір жағадан бас шығардық, бір жеңнен қол шығардық» деп, хан мен қараның, үлкен мен кішінің берік сыйластығын қалыптастырған ұлттық дәстүрімізді мақтаныш ете отырып жазады (Тауасарұлы, 1993: 4, 366–379).

Қорытынды

Осылайша, фольклорлық дереккөздер, қазақ халқының мемлекеттік санасының қалыптасуы, өсуі туралы ғана емес, сонымен бірге адамдардың осы этносаяси ұйымға жататындығын түсінуден басталған ұлттың өзін-өзі тануының күрделі үдерістері туралы куәлік етеді. Фольклорлық дереккөздер қазақ халқының ғасырлар бойы қалыптасқан қоғамдық санасы этносаяси, ұлттық қауымдасуының, өзін-өзі халық ретінде қадірлеу сезімі мен елдік санасы бар екенін көрсетеді.

Өмір бойы қазақ халқы басқа этностармен өзара іс-қимыл жасай отырып, өзінің бейнесін, ұлттық ерекшеліктерін, шығу тегін, дәстүрлері, әдет-ғұрыптары, мінез-құлық нормалары туралы идеясын, яғни «біз» дегенге қатысты санасын қалыптастырды. Қазақтардың «біз» дегені этникалық өзін-өзі тану, өзін-өзі сәйкестендіру, «біз» және «олар» ұғымдары арасындағы қарама-қайшылық, аумақтық және мемлекеттік тұтастық туралы идеяларды қамтыды. Осы тұрғыдан алғанда қазақтар біртұтас, тарихи қалыптасқан әлеуметтік-саяси ұйым ретінде қалыптасты. Нәтижесінде қазақтардың қоғамдық санасында ұлтты одан әрі дамыту, оның тұтастығы мен бірлігін сақтау үшін өмірлік маңызы бар, халық бірлігі мен ел тәуелсіздігі идеялары басым орын алды. Осылайша ұлттың саяси, дүниетанымдық, мәдени-адамгершілік ұстанымы қалыптасты. Қалыптасқан ұлттық ұстаным қазақ халқының ұлттық қадір-қасиет сезімін тәрбиелеп, қоршаған әлемді және ондағы өз орнын түсінуге, бірлікке ұмтылуымен және осы бірлікті жүзеге асыруда және бекітуде ерік-жігердің болуымен сипатталды. Бұл ұстанымдар қазақ халқының ішкі этносаяси қауымдасу, мемлекеттілікті күшейту, саяси жүйенің тұрақтылығы мен тепе-теңдігін, қоғамды біріктіру, ұлттың өмір сүруі үшін прогрессивті, өмірлік маңызы бар ішкі ұстанымдар болды.

Әдебиеттер тізімі

- Әуезов, 1980 — *Әуезов М.* Жиырма томдық шығармалар жинағы. Алматы: Жазушы, 1980. Т.15. 424 б.
- Әуезов, 1991 — *Әуезов М.* Әдебиет тарихы. Алматы: Ана тілі, 1991. 202 б.
- Асфендияров, 1935 — *Асфендияров С.* Қазақ тарихының очерктері. Алматы: Қазақстан баспасы, 1935. 91 б.
- Асфендияров, Кунте, 1935 — *Асфендияров С., Кунте П.А.* Прошлое Казахстана в источниках и материалах. Сб. 1 (5 век до н.э. – 18 в. н.э.). Алма-Ата – Москва: Каз.краев.изд., 1935. 297 с.
- Байғанин, 2012 — *Байғанин Н.* Үш томдық шығармалар жинағы. Алматы, «Қазығұрт» баспасы, 2012. Т. 2. 344 б.
- Бекмаханов, 1947 — *Бекмаханов Е.Б.* Казахстан в 20–40-е годы XIX в. Алма-Ата: Казак университеті, 1947. 400 с.
- Бес ғасыр жырлайды, 1989 — *Бес ғасыр жырлайды: 2 томдық // Құрастырған М. Мағауин, Т. Байділдаев.* Алматы: Жазушы, 1989. Т. 1. 384 б.
- Вяткин, 1941 — *Вяткин М.П.* Очерки по истории Казахской ССР / Академия наук СССР, Институт истории и Казахстанский филиал. Москва: ОГИЗ: Госполитиздат, 1941. Т. 1: С древнейших времен по 1870 г. 1941. 367 с. // URL: <https://www.prlib.ru/item/356117>.
- Дербісәлин, 1990 — *Дербісәлин Ә.* Әдебиет туралы толғаныстар. Алматы, 1990. 255 б.
- История Казахской ССР с древнейших времен, 1949 — *История Казахской ССР с древнейших времен до наших дней.* Второе издание исправленное и дополненное. Том 1. Под общей редакцией И.О. Омарова и А.М.Панкратовой. Алма-ата, 1949. 451 с.
- Қазақ халқының эпикалық әңгімелері, 2007 — *Қазақ халқының эпикалық әңгімелері (миф, легенда, ертегі-жыр, аңызды әңгімелер) туралы тарихи-әдебиеттік зерттеулер:* т.ғ.д. дисс. Алматы-Москва, 1946. // А.Х. Марғұлан шығармалары. Алматы: Алатау, 2007. III том. 488 б.
- Қобыланды батыр, 2023 — *Қобыланды батыр.* Жетітомдық. 1-том / Томды құрастырып, баспаға дайындағандар: Матыжанов К., Қыдыр Т., Рақыш Ж. Алматы: Smart University Press, 2023. 547 б.
- Левшин, 1996 — *Левшин А.И.* Описание киргиз – казачьих, или киргиз – кайсацких, орд и степей // под общ. ред. М.К. Козыбаева. Алматы, 1996. 656 с.
- Марғұлан, 1985 — *Марғұлан Ә.Х.* Ежелгі жыр-аңыздар. Алматы: Жазушы, 1985. 368 б.
- Мұхаммед Хайдар Дулати, 2003 — *Мұхаммед Хайдар Дулати.* Тарих-и Рашиди, парсы тіліндегі қолжазба нұсқасынан тәржімалаған Ислам Жеменей. Жалпы ред. басқарған және алғысөзін жазған Әбсаттар Дербісәлі. Алматы: Тұран, 2003. 318 б.
- Сәтбаев, 1989 — *Сәтбаев Қ.* Ер Едіге. Кітап: Сатпаев К. И. Избранные статьи о науке и культуре. Алма-Ата: Наука, 1989. 440 с.
- Сәтбаев, 1989 — *Сәтбаев Қ.И.* Ғылым және мәдениет туралы таңдамалы мақалалары, Алматы, 1989. 440 б.
- Сәтбаева, 2000 — *Сәтбаева Ш.Қ.* Уақыт шуағы. Алматы: Ғылым, 2000. 656 б.
- Сейфуллин, 2007 — *Сейфуллин С.* Көп томдық шығармалар жинағы. 7-том. – Алматы: Қазығұрт, 2007.
- Сүйіншіәлиев, 1997 — *Сүйіншіәлиев Х.* Қазақ әдебиетінің тарихы. Алматы: Санат, 1997. 247 б.
- Тауасарұлы, 1993 — *Тауасарұлы Қазыбек бек Түп-түқияннан өзіме шейін:* Басп.дайындаған Б. Қыдырбекұлы. Алматы: Жалын, 1993. 416 б.
- Тынышпаев, 1993 — *Тынышпаев М.* История казахского народа. Алма-Ата: Қазақ университеті, 1993. 224 с.
- Тілепов, 1995 — *Тілепов Ж.* Елім деп еңіреген ерлер жыры. Алматы, 1995.
- Тілепов, 2015 — *Тілепов Ж.* Қазақ хандығындағы жыраулар мұрасы, 2015. // URL: <https://kazgazeta.kz/news/31989>
- Тілепов, 2020 — *Тілепов Ж.* Қазақ халқының хандық дәуір әдебиеті: оқу құралы. Стер. бас. Алматы: «Қазақ университеті», 2020. 220 б.
- Уәлиханов, 2010 — *Уәлиханов Ш.Ш.* Көп томдық шығармалар жинағы. Т. 1. Алматы: Толағай групп, 2010. 376 б.
- Халидұғлы, 1910 — *Халидұғлы Қ.* Тауарих хамса. Қазан, 1910. 222 б.

References

- Asfendiarov, 1935 — *Asfendiarov S.* Kazakh tarikhyn ocherkteri [Essays on Kazakh history]. Almaty: Kazakhstan baspasy, 1935. 91 p. (In Kaz.).
- Asfendiarov, Kunte, 1935 — *Asfendiyarov S., Kunte P.A.* Proshloye Kazakhstana v istochnikakh i materialakh [The past of Kazakhstan in sources and materials]. Sb. 1 (5 vek do n.e. – 18 v. n.e.). Alma-Ata; Moskva: Kaz.krayev.izd., 1935. 297 p. (In Russ.).
- Auezov, 1980 — *Auezov M.* Zhiirma tomдық shygarmalar zhinagy [Collection of works in twenty volumes]. Almaty: Jazwsi, 1980. Vol. 15. 424 p. (In Kaz.).
- Auezov, 1991 — *Auezov M.* Adebiet tarihy [History of literature]. Almaty: Ana tili, 1991. 202 p. (In Kaz.).
- Babalar sezi, 2006 — *Babalar sozi: Zhuz tomдық* [The word of ancestors: one hundred volumes]. Astana: «Foliant», 2006. Vol. 35: Batyrlar zhyry. 392 p. (In Kaz.).
- Bayganin, 2012 — *Bayganin N.* Ush tomдық shygarmalar zhinagy [Collection of works in three volumes]. Almaty, «Qazygurt» baspasy, 2012. T.2. 344 p. (In Kaz.).
- Bekmakhanov, 1947 — *Bekmakhanov E.B.* Kazakhstan v 20–40-e gody XIX v. [Kazakhstan in the 20–40s of the XIX century]. Alma-Ata: Kazak yniuersiteti, 1947. 400 p. (In Russ.).
- Bes gasir jirlyaydi, 1989 — *Bes gasyr zhyrlyaydy: 2 tomдық // Qurastirgan M. Magawin.* Vol. Baydildaev. Almaty: Zhazuschy, 1989. T.1. 384 p. (In Kaz.).
- Derbisalin, 1990 — *Derbisalin A.* Adebiet turaly tolganystar [Reflections on literature]. Almaty, 1990. 255 p. (In Kaz.).
- Istoriya Kazakhskoy SSR s drevneyshikh vremen, 1949 — *Istoriya Kazakhskoy SSR s drevneyshikh vremen* do nashikh dney [The history of the Kazakh USSR from ancient times to the present day]. Vtoroye izdaniye ispravlennoye i dopolnennoye. Tom 1. Pod obshchey redaktsiyey I.O. Omarova i A.M.Pankratovoy. Alma-ata, 1949. 451 p. (In Russ.).
- Khalidugly, 1910 — *Khalidugly K.* Tauarikh Khamsa [Tawarih Hamsa]. Kazan, 1910. 222 p. (In Kaz.).
- Kobylandy batyr, 2023 — *Kobylandy batyr* [Kobylandy batyr]. Zheti tomдық. 1-tom Tomdy kurastyryp, baspaga dayyndagandar: Matyzhanov K., Kydyr T., Rakysh ZH. Almaty: Smart University Press, 2023. 547 p. (In Kaz.).
- Levshin, 1996 — *Levshin A.I.* Opisaniye kirgiz – kazachikh, ili kirgiz – kaysatskikh, ord i stepey [Description of the Kirghiz – Cossack, or Kirghiz – Kaysak, hordes and steppes] // pod obshch. red. M. K. Kozybayeva. Almaty, 1996. 656 p. (In Russ.).
- Margulan, 1985 — *Margulan A.Kh.* Yezhelgi zhyr-anyzdar [Ancient Psalms-legends]. Almaty: Zhazushy, 1985. 368 p. (In Kaz.).
- Margulan, 2007 — *Margulan A.Kh.* «Kazakh khalkynyn epikalyk angimeleri turaly tarikhi-adebiettik zertteuler» [«Historical and literary research on the epic stories of the Kazakh people (myths, legends, fairy tales, legendary stories)»]: f.g.d. diss. Alma-Ata–Moskva, 1946. // A.Kh. Margulan shygarmalary. Almaty: Alatau, 2007. III tom. 488 p. (In Kaz.).
- Muxammed Xaydar Dulati Tarix-i Rashidi, 2003 — *Muxammed Xaydar Dulati Tarix-i Rashidi* [Tarikh-i Rashidi], parsı tilindegi qolzhazba nusqasman tarjimalagan Islam Jemeney. Zhalpy red. basqargan zhane algysozin jazgan Absattar Derbisali. Almaty: Turan, 2003. 318 p. (In Kaz.).
- Satbayev, 1989 — *Satbayev K.* Er Edige. Kitap: Satpayev K. I. Izbrannyye stat'i o nauke i kul'ture. Er Yedige. Book: Satpaev K.I. Selected articles on science and culture. Alma-Ata: Nauka, 1989. 440 p. (In Kaz.).
- Satbayev, 1989 — *Satbayev K.I.* Gylym zhane madeniet turaly tandamaly makalalary [Selected articles on science and culture]. Almaty: Gylym, 1989. 356 p. (In Kaz.).
- Satbayeva, 2000 — *Satbayeva Sh.K.* Uakyt shuagy [The sun of time]. Almaty: Gylym, 2000. 656 p. (In Kaz.).
- Seyfullin, 2007 — *Seyfullin S.* Kop tomдық shygarmalar zhinagy [Multi-volume collection of works]. 7-tom. Almaty: Kazygurt, 2007. 413 p. (In Kaz.).
- Suyinshyliyev, 1997 — *Suyinshyliyev Kh.* Kazakh adebiyatinin tarikhy [History of Kazakh literature]. Almaty: Sanat, 1997. 247 p. (In Kaz.).
- Tauasaruly, 1993 — *Tauasaruly Kazybek bek* Tup-tukiyannan ozime sheyin [Obedient to myself from birth]: Basp.dayyndagan B. Kydyrbekuly. Almaty: Zhalyn, 1993. 416 p. (In Kaz.).
- Tynyshpayev, 1993 — *Tynyshpayev M.* Istoriya kazakhskogo naroda [History of the Kazakh people]. Alma-Ata: Kazak universiteti, 1993. 224 p. (In Russ.).
- Tilepov, 1995 — *Tilepov Zh.* Yelim dep yeniregen yerler zhyry [Songs of men who moan about their country]. Almaty: Bilim, 1995. 189 p. (In Kaz.).
- Tilepov, 2015 — *Tilepov Zh.* Kazak khandygyndagy zhyraular murasy [Heritage of zhyrau in the Kazakh Khanate] // URL: <https://kazgazeta.kz/news/31989> (In Kaz.).
- Tilepov, 2020 — *Tilepov Zh.* Kazak khalkynyn khandyk dauir adebiati [Literature of the Khanate era of the Kazakh people]. Almaty: «Kazakh universiteti», 2020. 220 p. (In Kaz.).
- Ualikhanov, 2010 — *Ualikhanov Sh.Sh.* Kop tomдық shygarmalar zhinagy [Collection of multi-volume works]. Vol. 1. Almaty: Tolagaj grupp, 2010. 376 p. (In Kaz.).
- Vyatkin, 1941 — *Vyatkin M.P.* Ocherki po istorii Kazakhskoy SSR [Essays on the history of the Kazakh USSR] / Akademiya nauk SSSR, Institut istorii Kazakhstanskiy filial. Moskva: OGIZ: Gospolitizdat, 1941. Vol. 1: S drevneyshikh vremen po 1870 g. 1941. 367 p. URL: <https://www.prlib.ru/item/356117>. (In Russ.).

ТАРИХ / ИСТОРИЯ / HISTORY

Published in the Republic of Kazakhstan
 Electronic scientific journal “edu.e-history.kz”
 Has been issued as a journal since 2014
 ISSN 2710-3994.
 Vol. 11. Is. 4, pp. 840-853, 2024
 Journal homepage: <https://edu.e-history.kz>

FTAXP / MPHTI / IRSTI 03.20
https://doi.org/10.51943/2710-3994_2024_11_4_840-853

SOCIO-POLITICAL ACTIVITY OF THE JADIDIST MOVEMENT IN KAZAKHSTAN AT THE BEGINNING OF THE TWENTIETH CENTURY

Gauhar Batyrbekkyzy^{1*}, *Sayan T. Shylmambetov*², *Aidana M. Idrisova*³

¹South Kazakhstan University named after M. Auezov
 (5, Tauke Khan Aven., 160012 Shymkent, Republic of Kazakhstan)
 PhD, associate professor
 <https://orcid.org/0000-0003-1356-7770>. Email: goha_batyr@mail.ru
 *Corresponding author

²Khoja Akhmet Yassawi International Kazakh-Turkish University
 (29, Bekzat Sattarkhanov Aven., 161200 Turkistan, Republic of Kazakhstan)
 PhD, associate professor
 <https://orcid.org/0009-0002-7147-6332>. Email: sayanbaldisu@mail.ru

³Abai Kazakh National Pedagogical University
 (13, Dostyk Aven., 050010 Almaty, Republic of Kazakhstan)
 Doctoral Student at Abai Kazakh National Pedagogical University
 <https://orcid.org/0009-0008-9006-1793>. Email: idrissovaaidana@gmail.com

© Ch.Ch. Valikhanov IHE, 2024

© Batyrbekkyzy G., Shylmambetov S., Idrisova A., 2024

Abstract. *Introduction.* The article discusses the history of the formation of Jadite schools, widespread in Kazakhstan at the beginning of the twentieth century, and the policy of the Tsarist government against the Jadite direction. A review of the works and views of representatives of Jadite schools, recognized as a socio-political active group at the beginning of the twentieth century, will consider the features of the Jadite direction in Kazakhstan and the conditions of social society as a whole. *Purpose and objectives of the study.* Disclosure and analysis of the socio-political nature of the Jadite trend that has developed in Kazakhstan and the political views of the Kazakh jadites in the context of the national religion. Analysis of the socio-political role of the zhadite direction in Kazakhstan based on the works of scientists who studied that period. *Results.* In comparison with other regions (Tatarstan, Uzbekistan), the socio-practical formation of the existing zhaditic direction in Kazakhstan has its own characteristics. The conditions of domestic life of the Kazakh people, based on nomadic farming, were not similar to the conditions of life of sedentary peoples. The zhadite movement continued its path to the Kazakh steppe from the level of schools opened for the educational purposes of Tatar mullahs, becoming an influential force in the socio-political direction, pursuing national interests. After the formation and establishment of Jadite schools, a group was formed that looked at the national religion from the point of view. Of course, the views of such a group of conscientious enlighteners were clearly not to the liking of the Tsarist government. He tried to attract the most attention of the enlightened people who received a Jadite education. Nevertheless,

representatives of the Jadite direction were very active in the socio-political direction. *Conclusion.* The actions of representatives of the Jadite school, which developed in the midst of socio-political life at the beginning of the twentieth century in Kazakhstan, after the establishment of Soviet power, did not become very active. However, the Jadite direction, which was born in order to penetrate the roots of national interests and Turkism, did not disappear forever. Just as there was no change in the policy of the Tsarist government and the Soviet system to the colonized peoples, the jaditic course in Kazakhstan continued to operate in the framework of spirituality after the establishment of the Soviet system.

Keywords: Jadit, usul-I-jadit, Aikap, modern, jaditism, Muslim, jadit Schools, National intelligentsia, petition, Muslim congresses

Acknowledgments. The article was prepared as part of the implementation of the targeted funding program of the Science Committee of the Ministry of Science and higher education of the Republic of Kazakhstan (grant ИРН BR 18574180 “History and creative heritage of the Alash intellectual elite of the late XIX – first half of XX centuries”).

For citation: Batyrbekkyzy G., Shylmambetov S., Idrissova A. Socio-political activity of the jadit direction in Kazakhstan at the beginning of the XX century // Electronic scientific journal “edu.e-history.kz”. 2024. Vol. 11. No. 4. Pp. 840-853. (In Kaz.).

DOI: 10.51943/2710-3994_2024_11_4_840-853

ҚАЗАҚСТАНДА ХХ ҒАСЫР БАСЫНДАҒЫ ЖӘДИТШІЛІК БАҒЫТТЫҢ ҚАЛЫПТАСУЫ ЖӘНЕ ӘЛЕУМЕТТІК-САЯСИ БЕЛСЕНДІЛІГІ

Гауһар Батырбекқызы^{1*}, Саян Т. Шылмамбетов², Айдана М. Идрисова³

¹М. Әуезов атындағы Оңтүстік Қазақстан университеті
(5-үй, Тәуке хан даңғ., 160012 Шымкент, Қазақстан Республикасы)
PhD., доцент міндетін атқарушы

 <https://orcid.org/0000-0003-1356-7770>. Email: goha_batyr@mail.ru

*Автор корреспондент

²Қожа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті
(29-үй, Бекзат Саттарханов даңғ., 161200 Түркістан, Қазақстан Республикасы)
PhD, доцент міндетін атқарушы

 <https://orcid.org/0009-0002-7147-6332>. Email: sayanbaldisu@mail.ru

³Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті
(13-үй, Достық даңғ., 050010 Алматы, Қазақстан Республикасы)
Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университетінің докторанты

 <https://orcid.org/0009-0008-9006-1793>. Email: idrissovaaidana@gmail.com

© Ш.Ш. Уәлиханов атындағы ТЭИ, 2024

© Батырбекқызы Г., Шылмамбетов С., Идрисова А., 2024

Аңдатпа. *Kipicne.* Мақалада ХХ ғасыр басында Қазақстанда кеңінен таралған жәдиттік мектептердің қалыптасуы мен патша үкіметінің жәдиттік бағытқа қарсы ұстанған саясатының тарихы қарастырылады. ХХ ғасыр басындағы әлеуметтік-саяси белсенді топ ретінде танылған жәдит мектептері өкілдерінің еңбектері мен көзқарастарына шолу жасай отырып, Қазақстандағы жәдиттік бағыттың ерекшеліктері мен әлеуметтік қоғамның шарттары тұтас қарастырылатын болады. *Зерттеудің мақсаты мен міндеттері.* Қазақстанда қалыптасқан жәдиттік бағыттың әлеуметтік-саяси сипатын және қазақ жәдиттерінің ұлттық мүдде тұрғысындағы ұстанған саяси көзқарастарын ашып көрсету және талдау. Сол кезеңді зерттеген ғалымдардың еңбектеріне сүйене отырып жәдиттік бағыттың Қазақстандағы әлеуметтік-саяси ролін сараптау. *Нәтижелер.* Қазақстанда қалыптасқан жәдиттік бағыттың

әлеуметтік-практикалық тұрғыдағы қалыптасуын өзге аймақтармен (Татарстан, Өзбекстан) салыстырғанда өзіндік ерекшеліктері бар болды. Қазақ халқының көшпелі шаруашылыққа негізделген тұрмыстық өмір шарттары, отырықшы халықтардың өмір шарттарына ұқсамады. Жәдиттік қозғалыс қазақ даласына татар молдалардың білім беру мақсатындағы ашылған мектеп деңгейінен, ұлттық мүддені көздейтін әлеуметтік-саяси бағыттағы ықпалды күшке айналу жолын жалғастыра берді. Жәдиттік мектептер қалыптасып орнығып алған соң, ұлттық мүдде тұрғысынан қарайтын топ қалыптасты. Әрине, бұндай саналы ағартушылар тобының көзқарастары патша үкіметіне ұнай қоймасы анық еді. Жәдиттік бағыттағы білім алған ағартушыларды барынша назарда ұстауға тырысты. Соған қарамастан, жәдиттік бағыт өкілдері әлеуметтік-саяси бағытта өте белсенді болды. *Қорытынды.* Қазақстандағы ХХ ғасыр басындағы әлеуметтік-саяси өмірдің қайнаған ортасында қалыптасқан жәдиттік мектеп өкілдерінің әрекеттері, кеңестік билік орнағаннан кейін аса белсенді бола алмады. Алайда, ұлттық мүдде мен түрікшілдік тамырдың түбіне бойлау мақсатында өмірге келген жәдиттік бағыт түбегейлі жойылып кетпеді. Патшалық үкімет пен кеңестік жүйе саясатының отарланған халықтарға жүргізген саясатында өзгеріс болмағаны секілді, Қазақстандағы жәдиттік бағыт кеңестік жүйе орнағаннан кейінде, әлеуметтік-саяси белсенділігін руханият аясында жалғастыра берді.

Түйін сөздер: Жәдит, усул-и жәдит, Айқап, модерн, жәдитшілдік, мұсылман, жәдиттік мектептер, ұлттық интеллигенция, петиция, мұсылман съездері, патша үкіметі

Алғыс. Мақала Қазақстан Республикасы Ғылым және жоғары білім министрлігінің Ғылым комитетінің нысаналы қаржыландыру бағдарламасын іске асыру шеңберінде дайындалды («ХІХ ғасырдың аяғы – ХХ ғасырдың бірінші жартысындағы Алаш зияткерлік элитасының тарихы мен шығармашылық мұрасы» грант ИРН BR 18574180).

Дәйексөз үшін: Батырбекқызы Г., Шылмамбетов С., Идрисова А. Қазақстанда ХХ ғасыр басындағы жәдитшілік бағыттың әлеуметтік-саяси белсенділігі // «Edu.e-history.kz» электрондық ғылыми журналы. 2024. Т. 11. № 4. 840-853 бб. (Қазақш.).

DOI: 10.51943/2710-3994_2024_11_4_840-853

СОЦИАЛЬНО-ПОЛИТИЧЕСКАЯ АКТИВНОСТЬ ДЖАДИДИСТСКОГО НАПРАВЛЕНИЯ В КАЗАХСТАНЕ В НАЧАЛЕ ХХ ВЕКА

Гауһар Батырбекқызы^{1*}, Саян Т. Шылмамбетов², Айдана М. Идрисова³

¹Южно-Казахстанский университет имени М. Ауэзова
(д. 5, просп. Тауке Хана, 160012 Шымкент, Республика Казахстан)

PhD, исполняющий обязанности доцента

 <https://orcid.org/0000-0003-1356-7770>. Email: goha_batyr@mail.ru

*Автор-корреспондент

²Международный казахско-турецкий университет имени Ходжи Ахмета Ясави
(д. 29, просп. Бекзата Саттарханова, 161200 Туркестан, Республика Казахстан)

PhD, исполняющий обязанности доцента

 <https://orcid.org/0009-0002-7147-6332>. Email: sayanbaldisu@mail.ru

³Казахский национальный педагогический университет имени Абая
(д. 13, просп. Достык, 050010 Алматы, Республика Казахстан)

Докторант

 <https://orcid.org/0009-0008-9006-1793>. Email: idrissovaaidana@gmail.com

© ИИЭ имени Ч.Ч. Уалиханова, 2024

© Батырбекқызы Г., Шылмамбетов С., Идрисова А., 2024

Аннотация. *Введение.* В статье рассматривается история становления широко распространенных в Казахстане джадитских школ в начале XX века и политики царского правительства против джадитского курса. Рассматривая труды и взгляды представителей джадитских школ, признанных социально-политически активной группой начала XX века, в целом будут рассмотрены особенности джадитского направления и условия социального общества в Казахстане. *Цель и задачи исследования.* Раскрыть и проанализировать социально-политический характер сложившегося в Казахстане джадитского направления и политические взгляды казахских джадитов на национальный дух. Анализ социально-политической роли джадийского направления в Казахстане на основе трудов ученых, изучавших этот период. *Результаты.* Сложившийся в Казахстане джадитский маршрут имеет свои особенности в социально-практическом плане по сравнению с другими регионами (Татарстан, Узбекистан). Бытовые условия жизни казахского народа, основанные на кочевом хозяйстве, не напоминали условия жизни оседлых народов. Джадидистское движение продолжило путь в казахскую степь, став влиятельной силой социально-политической направленности, преследующей национальные интересы, с уровня школы, открытой татарскими муллами в образовательных целях. После того, как были сформированы и закреплены джадитские школы, сформировалась группа, рассматриваемая с точки зрения Национального фонда. Конечно, взгляды такой сознательной группы просвещенных людей явно нравились царскому правительству. Педагоги, получившие образование в религиозной направленности, старались быть максимально внимательными. Тем не менее, представители джадитского направления были очень активны в социально-политическом направлении. *Вывод.* Действия представителей джадитской школы, сложившейся в разгар социально-политической жизни начала XX века в Казахстане, после установления советской власти не стали более активными. Однако, джадитский курс, в котором национальные интересы и туркизм воплотились в корне, не исчез навсегда. Подобно тому, как политика царского правительства и советской системы не претерпела изменений в политике, проводимой колонизированными народами, религиозный курс в Казахстане продолжался в контексте духовности социально-политической активности после установления советской системы.

Ключевые слова: Джадид, усул-и-джадид, Айкап, модерн, джадидизм, мусульманская джадидская школа, национальная интеллигенция, петиция, мусульманские съезды, царское правительство

Благодарность. Статья подготовлена в рамках реализации программы целевого финансирования Комитета науки Министерства науки и высшего образования Республики Казахстан (грант ИРН BR 18574180 «История и творческое наследие интеллектуальной элиты Алаш конца XIX – первой половины XX века»).

Для цитирования: Батырбекқызы Г., Шилмамбетов С., Идрисова А. Қазақстанда XX ғасыр басындағы жәдитшілік бағыттың әлеуметтік-саяси белсенділігі // Электронный научный журнал «edu.e-history.kz». 2024. Т. 11. № 4. С. 840-853. (На Каз.).

DOI: 10.51943/2710-3994_2024_11_4_840-853

Кіріспе

1917 жылға дейінгі социалистік тоталитарлық жүйе орнағанша, Қазақстан аумағында әлеуметтік-ағартушылық бағытта белсенді қызмет жүргізген жәдиттік мектептер шоғыры қалыптасты. Жәдиттік мектептер даму бағыты айқын ұлттық ұстанымы бар ағартушылық қозғалыс бола білді. Жәдиттік мектептер қазақ даласының саяси және әлеуметтік өмірінің барлық саласында бой көрсете бастаған еді. Жәдиттік мектептердің қанатын кеңге жаюына ықпал еткен негізгі факторлардың бірі 1904–1905 жылдарындағы Орыс-Жапон соғысындағы Патшалық Ресей үкіметінің жеңіліске ұшырып, Николай II патша 1905 жылы 17 қазан айында мәжбүрлі түрде Ресей аумағындағы халықтарға ашықтық пен жариялық еркіндігін қабылдаған манифест жариялауы еді. Осы манифест негізінде, өкілетті орган Мемлекеттік Думаның ашылуына байланысты Ресей аумағында жаңа конституциялық кезең басталды

(Kurat, 1993: 384). Бұл қалыптасқан ахуал Қазақстанда жәдиттік қозғалыстың еркін тыныстауына мүмкіндік берді. Осылайша Ресей аумағындағы айтулы өзгерістерді, тарихи мүмкіндік ретінде бағалаған жәдиттік мектептер кеңінен тарала бастады. Тарихи құжаттарды зерделей отырып, жәдиттік мектептер жайында «Бұхара жәдитшілігі» және «Түркістан жәдитшілігі» сонымен қатар «Ресейдегі жәдитшілік» болып термин қалыптастырған сөз тіркестерін көптеп кездестіреміз. Жәдит сөзінің төркіні жаңашылдықтан бастау алғанымен, этимологиялық тар шеңберінде қалмағанын географиялық таралу аймағына сәйкес саяси жағдайларға бейімделіп ұлттық құндылықтарға сай ерекшеленгенін байқауымызға болады.

Кеңестік жүйе тарих сахнасына шыққан кезеңге дейін жәдиттік бағыт өкілдері әлеуметтік саясат пен ұлттық мүдде тұрғысында аса белсенді әрекеттерімен тарихта қалды. Кеңестік билік мықтап орнығып алғаннан кейін, жәдиттік бағытты қолдаушыларға алғашқы сатысында жасырын түрде жүргізген саясатын, ашық әрі қатаң түрде жүзеге асыруға тырысты.

Бұл зерттеу мақаласында жәдит сөзінің этимологиясының тарихына тоқталумен қатар, ХХ ғасыр басындағы жәдиттік мектеп өкілдерінің әлеуметтік-саяси белсенділігінің сипатын ашуға, жәдиттік бағыттың түрікшілдік бағытпен біте-қайнасқан тұстарына назар аударылып, ұлттық жолды айқындаудағы жәдиттік қозғалыстың маңыздылығына жауап ізделеді. Сондықтан да зерттеудің негізгі мақсаты-отандық және шетелдік зерттеушілердің еңбектерінің сабақтастығын сақтай отырып, жәдиттік бағыттың Қазақстандағы қалыптасу ерекшеліктері мен әлеуметтік-саяси белсенділігін тұтастай қарастыру. Сонымен қатар, Қазақстандағы жәдиттік бағыттың қалыптасуына Патшалық Ресейдің саяси ұстанымының қай бағытта жүргізілгенін сараптау зерттеудің негізгі мақсат-міндетіне кіреді.

Материалдар мен әдістер

Зерттеудің негізгі материалдық қоры отандық және шет елдік зерттеушілердің еңбектеріндегі жәдиттік бағыттағы жазбаларын сараптау арқылы жиналды. Зерттеу барысында, салыстырмалы талдау әдісі қолданылып, соған байланысты ХХ ғасырдың алғашқы ширегіндегі Қазақстандағы жәдиттік бағытта білім беретін мектептердің қоғам өмірінің тыныс тіршілігіне әлеуметтік-саяси тұрғыда ықпалы зор болғандығын, қазақ қоғамы үшін белгілі бір деңгейде саяси сананың жаңаланып даму үрдістеріне ықпал еткендігі нақтыланды. Қазақстандағы жәдиттік қозғалысты зерттеген зерттеушілердің еңбектері пайдаланылды. Атап айтқанда, А. Andican «Ceditizm'den bağımsızlığa hariçte: Türkistan mücadelesi» İstanbul, 2003 және В. Kasimov «Milli uyanış». AKDTYK Atatürk Kültür Merkezi. 2009 еңбегімен қатар, отандық ғалым М. Эгамбердиев, ХІХ ғасырдың соңы мен ХХ ғасырдың басындағы түркістандағы жәдит мектептері. Journal of Oriental Studies, 2009. 49(4) мақаласы және S. Kovalskaya, 2002 – Kazakistan'da Ceditçilik. Türkler Ansiklopedisi, Çev. Babavatan, N. Türkler, XVIII (2002) 644–651 және батыстық зерттеушілер М.В. Olcott «The Kazakhs. Stanford, Hoover Institution Press», 1987 тағыда А. Bökeyhan, Tandamalı. Haz. Nurgaliyev R.N. Almatı, 1995. Сонымен қатар, М. Seralin. «Ornu Tolmastay Ölüm», Аукар, No. 17 (1914) секілді мерзімді басылымдар мен іргелі зерттеу еңбектері қолданылғанын айта кету керек. Әр түрлі тілде жарияланған еңбектердің мәтіндеріне талдау жасай отырып, салыстырмалы анализ жасау әдісі қолданылды. Зерттеу жұмысында объективтілік қағидасы басты орынға қойылғандықтан Қазақстандағы жәдиттік бағыттың қалыптасуы мен әлеуметтік-саяси белсенділігін ашып көрсетуге мүмкіндік жасайтын болады.

Талқылау

Мақаланы зерттеу барысында бірнеше тілде жарияланған зерттеушілердің еңбектеріне назар аударылды. Қолданылған зерттеулерді батыстық, Түркиялық, Ресейлік және Отандық деп бөліп көрсетуге болады. Мысалы Түркиялық зерттеушілер жәдиттік мектептер мен қозғалыс жайлы біржақты пікірлерін ортаға салады. Мәселен, Мустафа Эргүн жәдитшілдік қозғалысқа байланысты мынандай пікірін жазған: «Қазақстан медреселердің қысымынан азат, ХІХ ғасырдан бері балаларын орыс мектептеріне еркін жібере алатын, орыс университеттерінде білім алған Мұстафа Шоқай секілді интеллектуалдары бар аймақ еді.

Бұл аймақ мұсылмандар арасында мәдени реформаға қол жеткізгеннен гөрі, Ресей типіндегі саяси өзгерістерді талқылады. 20 ғасырдың басында орыс мектептері қазақ мектептеріне қарағанда әлдеқайда көп болды» (Mustafa, 2006: 116). Түркиялық авторлардың осы іспетті ойларының қате тараптары бар екенін зерттеу жұмысында ашуға тырыстық. Олардың басым бөлігі мұрағат құжаттарына қол жеткізе алмай, кезінде эмиграцияға ұшыраған қайраткерлердің еңбектерімен шектелген. Қазақ даласында орыс мектептерінің санының көп болуы мен білім беру сапасының ескішіл медреселерге қарағанда сапалы тұстарының болуын жоққа шығармаймыз. Біз мақалада жәдиттік бағыттағы медреселердің жаңа сапаға көтерілу барысында орыс мектептерінің қарсысында тұра алатын күш ретінде қалыптасқанын нақтылаймыз. Түркістан губернаторы болған А.В. Самсонов мұсылман мектептерде «фанаттық көзқарастағы молдалар, білім алушыларға біздің жүргізіп отырған мемлекеттік саясатымызды нақты түсіндірудің орнына, орыс халқы мен билігіне қарсы жеккөрушілік сезімдерін сіңіре отырып, қайдағы жоқ бір қиялдағы «ұлы мұсылман мемлекеті» жайлы уағыздар айтып, халықты бірігуге шақырады» деген (Пален, 676.) А.В. Самсоновтың бұл пікірі Ресей империясының нақты саясатының астарын ашып көрсететін мақсатының түп негізі деуге болады. Ресей империясы бақылауды барынша күшейтіп жағдайды өз қолында ұстауға тырысты. Алайда бұл оңай жүзеге асырыла қоймағаны белгілі. Американдық зерттеуші Э. Сокол патшалық биліктің Түркістандағы «байырғы діни мектептерге мемлекеттік бақылауды күшейткеннен кейін жастар арасында орыстарға деген қарсылық белең алды» деген ойды білдіреді» (Sokol, 1954: 2086.). Мәселенің мәнін терең ұғынған Ресей империясы саясатын өте сақ жүргізу жағын қарастырды. Осыған орай тарихшы А. Әбдәкімов, Қазақстанның Ресейге қосылуы нәтижесінде патша үкіметінің жүргізген саясаты барлық мүмкіншіліктерді «орыстандыру» арқылы, мектептер ашып, араб жазуын кириллицаға ауыстыру науқанын шеберлікпен атқарды деген ойы мәселені нақты ашады (Абдакимов, 1994: 2356.).

Бұл зерттеу мақаламызда Қазақстан жерінде жәдиттік мектептердің қалыптасуы мен әлеуметтік-саяси белсенділігі жөнінде нақты деректер келтірілген еңбектерді кеңінен қолдандық.

Нәтижелер

Қазақстан аумағы ХХ ғасырдың басында біртұтас басқару жүйесінде емес, бытыраңқы басқару жағдайындағы үш генерал-губернаторлық аясында басқарылып отырды. Соған қарамастан ел ішіндегі ұлттық тұтастыққа ұмтылыс жәдиттік қозғалыстың аясында жұмысын жалғастыра берді. Қазақстан даласындағы татар молдалардың мектептік деңгейінен көтерілген жәдиттік әрекет, саяси ықпалды күшке айналу бағытынан таймады. Жәдиттер шоғыры қалыптаса бастаған соң, өз ұстанымдарын ұлттық шеңбердің аясында талап ете алатын буын қалыптасып бекіді. Осы орайда, жәдитшілдік бағыттың бастауында тұрған «жәдит» сөзінің этимологиясына тоқталып мәнін ашудың маңызы бар.

«Жәдит» сөзінің мағынасы «жаңа» дегенге саяды. Бұл сөзді, тек жаңа деген сөздің тар мағынасына ғана емес, «жаңашыл адам», «жаңаша толғаныс» сияқты терең мағыналарды бойына сыйдырған термин ретінде қарастыруға болады. Бұл терминнің пайда болып ортаға шығу тарихы Исмайл Гаспиринскийдің ашқан жаңа мектептің атымен тығыз байланысты болып табылады. И.Гаспиринский 1884 жылы Бақшасарайда бір мектепке «усул-и жәдит» (усул-жәдит-арабша «жаңа әдіс») атын берген (Kasimov, 2009: 2). Сол сәттен бастап бұл термин тек мектептермен шектелмей, қоғамның әлеуметтік-саяси ортасына кеңінен танымалдыққа ие бола бастады. Абдулла Абланидың естеліктерінде, ол кезеңде (1894–1904 жылдарын негізге алады) жергілікті халық арасында ескі мен жаңаның тартысы ортаға шығып, атап айтқанда молдалар, газет оқығандарды «жәдитші» деп атай бастаған делінеді (Ablani, 1998: 288).

Алайда, «жәдит» терминінің алғаш рет кімнің тарапынан қолданысқа түскендігін нақ кесіп айту қиын. Бегалы Қасымовтың «Ұлттық ояну» атты кітабында мынадай деректер келтірілген. «Жәдит термині алғаш рет Түркия түркітерінде Сұлтан Селим ІІ тұсында

(1789–1802) ортаға шыққан. Австрияға елші ретінде жіберілген Әбу Бекир Ратиб мырза, патшаға жазған хаттарында ол жерде көрген басқару үрдістерін «Nizam-ı Cedî» деп атаған. Сондай-ақ, 1789 жылындағы Француз төңкерісінен кейінгі ортаға шыққан жаңа жүйені «Fransa Nizam-ı Cedî» деп атауды бастаған екен. «Nizam-ı Cedî» сөзі тар мағынада әскери жүйені европандандыру болса, кең мағынада ғылым мен өнердің жаңалану негіздері болып табылады. Жәдит пен кадим сөздері соңғы ғасырларда ортаға шықсада, бәрібір ескі мен жаңа, даму мен артта қалу тұрғысындағы ескі тартыстар болып қалады» деген мәліметтер баяндалған (Қасымов, 2009: 5). «Жәдит» терминінің түбіріне тарихи шолу жасағанда, жоғарыда атап өткен деректер жол сілтеуші бағыт болып нақтыланып тұрады деп айтуға толықтай негіз бар деп есептейміз.

Исмайл Гаспиринскийдің «Тілде, Пікірде, Істе бірлік» ұраны негізінде, жәдитшілік панславизмге қарсы, түркі дүниесін бірлігін мақсат тұтқан бір ағым деңгейіне айналды. Патшалық Ресейдің бүкіл мұсылман түркілердің болмысын тұқыртатын жаңа бір саясат ағымына қарсы жәдитшілік әрекеттері, ортақ бір Түрік тілі айналасында Түрік ұлттық болмысын қорғауды басты негізге алды (Andican, 2003: 25). Бұл пікірді белгілі ғалым Зеки Валиди Тоғанда растайды, «түрік бірлігінің түп негізінде тіл бірлігі жатқандығын Османша тілді Қырымның тілдік ережелеріне сәйкестендіріп ортақ мақсатты біріктіру пікірінде болған» деп тұжырым жасайды (Үалçınкауа, 2006: 268). Жәдитші көзқарастардың басында тұрған, «Исмайл Гаспиринский 1881 де Бақшасарайда жариялаған «Орыс исламы» атты орысша еңбегінде негізін сала бастаған усул-и жәдитке қатысты анықтамаларын 1883 жылдан бастап шығара бастаған Тәржіман газеті арқылы жалғастырды. Оның бұл теорияға қатысты ең ашық анықтамасы 1884 жылғы Тәржіман газетінде қосымшасы болып жарияланған «Мектеп» және «Усул-и Жәдит не?» атты шағын мақаласында көрініс тапқан. Исмайл Гаспиринский, білім жүйесінің алғашқы баспалдағы болатын балаларды оқытудың жүйесіне усул-и жәдитті дамыту үшін европа педагогикасын қабылдаған заманауи орыс педагогтарының да тәжірибелерін пайдаланды» (Накан, 1996: 54).

Исмайл Гаспиринскийдің түркі дүниесінің тіл бірлігінде негізгі қадам болып табылатын Османлы түрікшесімен шығарылған «Тәржіман» газеті, өз оқырманын Балқандардан бастап Қытайға дейінгі кең аймақтағы түркі дүниесінен тауып жатты. Осылай, атақты ғалым Исмайл Гаспиринский Қырымда бастаған усул-и жәдит мектептері кейінгі кезеңдерде түркі дүниесі үшін жәдитшілік бастауы болып осы жолда білім алуға ниеттенгендерге «жәдит» терминін тарату үрдісі осылай қалыптасты (ҒАҒЛА, 2002: 41).

Қазақ жерлерін отарлау саясаты XVIII ғасырдың басынан әскери-әкімшілік реформалар жүргізу арқылы басталып, 1867 жылы Түркістан генерал-губернаторлығының құрылуымен аяқталды. Патшалық үкімет отарланған аймақтарда өз саясатын орыс білім беру мекемелерін ашу арқылы жүргізіп отырған. Статистикалық мәліметтер Орынбор, Батыс-Сібір және Түркістан өлкесінде шамамен 60 астам тек әскери мамандарды даярлайтын орыс училищелерінің ашылғанын көрсетеді (Сембаев, Храпченков, 1972: 162).

Қазақстан аумағында жәдиттік мектептер тарихының қалыптасуының негізгі алғышарттары Сырдарияның Перовск фортындағы аралас орыс-тузем мектептерінің ашылуымен қатар жүрді.

Мұсылмандық мектептер мен медреселер патшалық биліктің елдегі орыстың саясатын еркін жүргізуіне тосқауыл болатын. Жаңадан жанданып келе жатқан отарлық жүйе мұсылмандық ағартушылыққа тікелей «шабуыл» жасамады. Оны Түркістан генерал-губернаторлығының негіздеушісі К.П. Кауфманның «Біз Түркістан аймағын христиан өркениетімен таныстыруға тиіспіз, бірақ біз оларға православие дінін ұсынудан аулақ тұруымыз қажет» деген сөздерінен аңғаруға болады (Keshimov, 1913: 636).

Сонымен қатар Түркістандағы білім беру жүйесін Ресей империясының заңына кірішпатар студің бір көрінісі ретінде 1875 жылы қабылданған «Түркістан аймағын басқару туралы ережені» айтуға болады. Негізінде Қазақстан жерлерінде орыс білім беру науқаны бастапқы кезде өз нәтижелерін бермеді. Оған орыс әкімшілігі ызаланып, түрлі айла тәсілдерін пайдаланды. Айталық, қазақтың ақыны А. Құнанбаевтың пайымына қарағанда «қазақтар өз

балаларын орыс мектептеріне амал жоғынан мәжбүрлеп берген» (Абай, 1995: 299б). Кейбір аудандарда байлар өз балаларының орнына кедей балдарына қаражат төлеп тіркеген. Осыған орай 1879 қазақ балалары үшін орыс тілін үйренетін мектеп-интернаттар құрыла бастады. Статистикалық мәліметтерге қарайтын болсақ 1901 жылы Түркістан өңіріндегі 45 аралас орыс-туземдік мектепте небәрі 1490 бала оқыған, бұл Түркістан халқының жалпы санының шамамен 0,05 %-ын құрады. Дегенмен, 25 жылда толық курсты бар жоғы 313 бала білім алып шыққан (Цаликов, 1913: 184б).

Исмайл Гаспиринскийдің жаңа бастамаларынан кейін Қазақстан аумағында жаңа бағытқа ұмтылушылар саны артты. Осы тұрғыда айта кетуіміз керек, жәдит мектептерінің көптеп ашылып, қанат жаюына татар молдалардың біліктілігінен бөлек қазақ ұлтының жаңашылдыққа білім мен ғылымға деген талпынысы да жәдит мектептерінің жайылуына түрткі болып басты рөлді атқарғанын айта кеткеніміз жөн. Сөзіміз дәлелді болуы үшін, статистикалық мәліметтерге назар салсақ, «Түркістан генерал-губернаторлығы көлемінде жалпы 63 жаңа әдісті мектеп халыққа қызмет еткен. Оның Сырдария уалаятында 16 жаңа әдісті мектепке 1690 шәкірт білім алған болса, Жетісу облысында 12 мектепке 825 оқушы білім алған» (Эгамбердиев: 2009: 38). Көрсетілген статистикалық деректерге қарап отырып, жәдит мектептерінің саны мен қатар, білім алушылардың саны да қазақ қоғамының жаңа өмірге бетбұрыс жасағандығын және жәдит мектептеріне деген үлкен үміті болғандығын аңғарамыз.

Осыған байланысты қазақ жеріндегі жәдиттікті И. Гаспиринский мен И. Ильминский арасындағы идеялық текетірес ретінде бағалайтын зерттеушілерде бар. Олардың арасында белгілі зерттеуші Б.А. Кенжетаевтің зерттеулеріндегі «далалық қазақтардың» білімін жетілдіруде татар молдаларының ықпалы мен орыс шовинисттерінің арасындағы бәсекелестік деген ұғымды нақты көрсетуге болады (Б.А. Кенжетаев: 1998: 18 б). Сонымен қатар, жәдитшіліктің белсенді таралуына қазақ жәдитші ақындарының да үлесі көп болды. Қазақ табиғатының ақын, саф сөздің салмағын ажырата білген халық болғандықтан, жәдитші ақындардың усул-и жәдитті мақтаған өлеңдерін жылдам қабылдады. Орал аймағында жәдитші медреселерден білім алған қазақ жастарының санының артуы, Қазақстанда жәдитші көзқарастағы Қазақ ағартушы тобының қалыптасуына ықпал етті. Бұл ағартушылар XX ғасыр басында білім жүйесі мен баспасөзде жәдитші көзқарастардың әлеуметтік саяси тұрғыдағы белсенділігінің артуына ықпал етті. Олардың қатарында, «Бейімбет Майлин, Мағжан Жұмабаев, Мұхаметжан Сералин» секілді майталмандар болғандығын атап өтуіміз қажет (Ригманов, Кареуева, 1997: 66) секілді.

Біз Қазақстандағы XX ғасыр басындағы жәдитшіліктің әлеуметтік-саяси белсенділігін анықтау барысында, сол кезеңдегі әлеуметтік қалыптасқан шарттар негізінде жәдитшіліктің түрікшіл ұстанымдары мен батысшыл көзқарастағы ағартушылармен пікір қайшылықтарда болғандығына назар аудардық. Алайда біз, Қазақстандағы XX ғасыр басындағы жәдитшілдік бағытты түрікшілдермен бірге, батысшылдарға қарсы деп бөліп көрсетуді жөн көрмейміз. XX ғасыр басында қазақ даласында «Орысша оқығандар», «Медреседе білім алғандар» деген сыңайда бөліп қарау қалыптасқан еді. «Жәдитшілердің көбінің негізгі ерекшелігі аз уақыт болсада медреседе білім алғандығы» (ВӨКЕҮНАН, 1995: 21). Ал, батысшыл ағартушылардың негізгі ерекшеліктері орысша білім алып, Ресейдің жоғарғы ғылым ордаларында білімдерін жетілдіруі еді. Жоғарыда атап өткен «Орысша оқығандар» мен «Медреседе білім алғандар» айырмасы осындай себептерден шыққан.

Қазақ қоғамындағы ұлттық бірегейлік үдерісін зерттей отырып, біз XIX ғасырдың аяғы мен XX ғасырдың басындағы қазақ зиялыларының білім беру үдерістерін қарастырдық. 1914–1915 жылдары жиырмаға жуық қазақ зиялылары анықталды, олардың көпшілігі феодалдық-бай элитасының ауқатты бөлігінен шыққан, олар жоғары білім алған. 120-ға жуық Қазақ, Оның ішінде Серали Лапин, Әлихан Бөкейханов, Мұхамеджан Тынышбаев, Мұстафа Шоқай, Бахытжан Қаратаев жоғары білім алса және кейбіреулері толық емес жоғары білім алған. Олардың 700-ге жуығы Мұсылман мектептерінің, яғни мектептер мен мұғалімдер семинарларының түлектері, Соның ішінде Ахмет Байтұрсынов, Әліби Жангелдин, Абдолла Асылбеков, Мағжан Жұмабаев, Көлбай Тоғысов және т.б. болды. Революцияға дейінгі қазақ

Ұлттық қозғалысының негізін қалаушылар орыс тілінде білім алған. Ол Санкт-Петербург, Мәскеу, Қазан, Томск университеттері мен институттарында оқыды. Санкт-Петербург Университетін 20 қазақстандық студент бітірді. Олардың қатарында Жақып Ақпаев, Бақытжан Қаратаев, Жаһанша Досмұхамедов, Барлыбек Сыртанов, Мұстафа Шоқай және т.б. болды.

Жоғарда аталған қайраткерлердің жәдиттік қозғалыста бір арнаға тоғысатын тұстарының негізгілерінің бірі, патша үкіметінің саясатының ажырамас бөлігінің бірі түркі халықтарын православтық рухта тәрбиелеу үдерісіне ыңғай таныта қоймағандығы деуімізге негіз жоқ емес. Қазақ жәдиттерінің саяси белсенді болып қалыптасуының тағы бір себебі, патша үкіметі қазақ жастарының білімін кәсіптік деңгей мен қарапайым үрдістерді білсе жеткілікті деген ұстанымды жүзеге асырды. Революцияға дейінгі кезенді алатын болсақ, орта мектептер мен оқу орындары өте тапшы болды. Осының салдарынан, мүмкіндігі барлар балаларын оқыту үшін орыс мектептеріне жіберуге мәжбүр болып жатты. Орыс мектептері орыс тілін үйретумен қатар, орыс тарихын оқытуға басымдық берері заңды құбылыс еді. Осыдан кейін, қазақ қоғамы арасында орысша оқыған біз жоғарыда келтірген зиялы қауым қалыптасты. Патша үкіметі барынша жәдиттік мектептерді бақылауда ұстауға тырысып бақты. Өйткені ХХ ғасыр басында Патша үкіметі жәдиттік әрекет этникалық өсімде бірегейлік танытатын күш ретінде қауіпті құбылыс тұрғысынан бағалап жатты. Сондықтан да, түркі-мұсылмандардың басын біріктірмеу мен білім саласын патшалық үкіметтің өзінің қалағанындай етіп жасауға күш жұмсады. Жәдиттер қозғалысы зайырлы және ұлттық мектепті құруға ұмтылыс танытып, ұлттық жаңғырудың даңғыл жолына апаратын идеологияны басты ұран ретінде ұстанған еді.

Тарихи тұрғыда баға беріп, ХХ ғасыр басындағы оқиғаларды сараптап қарайтын болсақ, жәдиттік мектептердің ұлттық тұтастық жолында саяси мәселелерде негізгі ойыншылардың қатарында үнемі болғанын аңғарамыз. Жәдиттік мектептер осылайша саяси элитаның қалыптасуына толыққанды ықпал ете алды. Олар ұлттың оянуы мен дамуы жолындағы ағартушылық істерімен бірге, патша үкіметіне халықтың мұң мен мұқтажын жеткізумен тікелей айналысқан қайраткерлер шоғырын қалыптастырды. Жәдиттік қозғалыстың тағы бір, саяси күшке айналып, тез арада ұйыса білуінің басты себептерінің бірі, орыстық-шовинистік отарлаушы билік пен батыстық өркениетке интеллектуалды исламдық форматтағы жауаптың болуы еді. Біздің түсінігімізде, жәдиттік қозғалыстың гуманистік ойларының жемісін ұлттық рухты көтеру мен прогрессивті тарихты жасауда айқын аңғаруымызға болады. Жәдиттік қозғалыстар, әлеуметтік-саяси белсенділігімен қатар, шығыстық үлгі мен батыстық үлгінің арасындағы тамаша диалог құра билген жүйелі әрекет болды деп есептейміз. Жәдиттік қозғалыстың кеңінен таралуы ұлттық сәйкестілік пен мәдени өсудің формацияларын бір арнаға тоғыстырған жүйе ретінде қызмет атқарды. Сонымен қатар, Қазақстанда жәдитшілдік идеологиясы кең тарала отырып Ресейдің Мұсылман Түріктерінің бір бөлігі және қоғамның белсенді саяси әрекеттерге араласуын қамтамасыз етті. Тарихи процестерге қарайтын болсақ, ХІХ ғасырдың басындағы өркениеттік процестермен сабақтасып жатты. Бұл белгілі Түркі халықтарының мәдени өзара іс-қимылын нығайту уақыты ретінде, әсіресе Еділ-Орал облысында және Батыс Қазақстанда, ХІХ ғасырдың аяғында және ХХ ғасырдың басында қарқынды жүрді. Бұл жәдиттік бағыттың қарқынды дамуынан түркі халықтарының ояну процесі жүріп жатты. Жәдиттік қозғалыс өкілдері ұстанған тұрмыс-салттық қажеттілік реформасы ұлттық мәдениетті және түркі халықтарының идеологиялық бірігу қаруы ретінде қызмет атқарды (Shylmambetov, Saparov: 2023: 196).

Ресей аумағында тіршілік еткен түркі жұртының төл баласы азаматтық реформа және де әлеуметтік саяси сананың жетілуі мен жаңалануы тұрғысынан белгілі бір деңгейлерде ағым қалыптастыра бастады. Баста атап өткеніміздей, Қазақстан даласындағы жәдитшіліктің белсенділігі қазақ ақындарының өлеңдері арқылы тарай бастаған. Тағы бір түркі жұртына Абу Бекир Кердери сияқты танымал ақындар, «Гаспиринскийдің мәдени бірлік ұранынан әсерленіп, түрік халықтары арасында сенімсіздік пен жеккөрушілікті жоюды мақсат тұтты. Жанданып келе жатқан Алаш Орда қозғалысына Осман империясының қорғауында болу тұрғысында және бірлікте болуын ұсынды» (Kovalskaya Svetlana: 2002: 646). Осы кезеңнің түрікшілдік идеясының басында тұрған ақындарының бірі Мағжан Жұмабаев болатын.

Мағжан өз өлеңдерінде Қазақстанда оянып келе жатқан түрікшілдік идеясын қазақ дүниетанымына сәйкестендіріп жырлады десек болады. Мағжан қазақтың тарихи санасын жаңғырту жолын ұстана отырып, екінші жақтан түркі дүниесімен байланысын ашып көрсетуге тырысқан. Мағжанның түрікшілдік идеясының біріктіруші негіздерін оның «Түркістан» атты өлеңінен байқаймыз.

«Түркістан екі дүние есігі ғой,
Түркістан ер түріктің бесігі ғой
Тамаша Түркістандай жерде туған

Түрікке тәңір берген несібі ғой. (Cumabayev: 1995: 186–188), – деп жырлаған Мағжан ақын барлық түріктің бірлік бесігі Түркістан идеясын ортаға қояды.

Сонымен қатар, Ресей аумағында кең жайылған жәдитшілік белгілі бір аймақтарға сәйкестеніп түрлі сапалық деңгейлерде болды. Барлық жәдитшілердің ортақ ерекшеліктері модерн сөзін ортақ негізге алғандары еді. Содай-ақ, Ресейдің әр тарапындағы жәдитшілер бір-біріне байланысты модерн бір баспасөздің оқырмандары қалыптастырған қоғамның бір бөлшегі болатын. Тәржіман барлық тараптан оқылатын, алайда әрбір әлеуметтік топтың күнтізбін белгілемейтін (KHALID, 2002: 696). Қазақ жерінде де ХХ ғасыр басында баспасөз газет пен журнал арқылы саяси сана қарқынды деңгейде дамыған болатын. Осылардың арасында «Ғалия» медресесінде білім алған Қазақ білімгерлері 1916 жылында Қазақ даласында усул-и жәдит мектептерінің ашылуына насихат тұрғысынан ықпал еткен «Садақ» журналы ашылған еді. Аталмыш журналдың жариялануында «Қазақ» газетінде жазбалары мен өлеңдері жарияланған Бейімбет Майлин мен Жиенғали Тіленбергеновтар жұмыс жасаған (Allabergen, Nuskabayulı, Orazev: 1996: 63). Қазақ жәдитшілері арасында маңызды қызмет атқарған Мұхамеджан Сералин болды. Ол Қазақ баспасөзінде жәдиттік көзқарастардың бастауы саналған «Айқап» (1911–1915) журналын ашты. «Айқап» журналына жәдитші ағартушылар жазбалары мен мақалаларын жолдап жәдиттік сана мен усул-и-жәдит білім жүйесіне қолдау білдірді (16, № 8).

Мысалыға; «Н.П. Остроумовтың берген мәліметтеріне қарағанда, Түркістан өңірінде алғашқы жәдиттік мектеп Ферғана алқабында 1890 жылы ашылған. Оңтүстік Қазақстан өңірінде алғашқы жаңа әдісті мектептер ХХ ғасырдың басында ғана ашылып, көбейе түскен (Эгамбердиев, 2009: 35) Сол кезеңдегі усул-и жәдит өкілдерінің бірі болған Мұхамед Салим Кешимов «Қазақтарға насихат», «Кітаптарды түсіну» деген сияқты еңбектерінде усул-и жәдит білім жүйесі тұрғысынан кеңінен түсіндіріп өтті. Білім жолында дұрыс жүйелілік болмаса артта қалған өлкелер қатарынан шыға алмайтынын халыққа жеткізу ниетінде болды. Осылайша, Кешимов «Айқап» журналына жіберген мақаласында усул-и жәдит білім жүйесін қолдап ескі әдіспен білім беретін молдаларды сынаған. Осындай усул-и жәдит жүйесінің өкілдерінің түсіндіру ағарту жұмыстарының нәтижесінде, «жыл өткен сайын жәдит мектептері көбейіп, 1905 жылға дейін тек Түркістан өңірінде оның саны 35-ке жеткен (Кешимов, 1913: 1).

Қазақ даласында Исмайл Гаспиринскийдің алғышартында жетілген жәдитшілік қозғалысының ауқымды деңгейде ықпалды болғанын Мұхамеджан Сералиннің, Исмайл Гаспиринскийдің қазасына орай жазылған, оның қазасы Түркі дүниесі үшін орны толмас қаза екендігін білдірген «Орны Толмас Қаза» атты мақаласы арқылы «Айқап» оқырмандарына естірткен (Seralin, 1914: 17). ХХ ғасыр басындағы саяси элитаның алдыңғы қатарында болған жәдитшілермен бірге Қазақ ұлттық ерекшелігіне аса жоғары тұрғыда мән берген батысшыл саяси элитада бір кезеңде Қазақ элитасының басында тұрды. Батысшыл көзқарастағы ағартушыларды жәдитші көзқарастан айыратын ең маңызды ерекшелікте батысшыл ағартушылардың Қазақ ұлттық болмысын ерекшелеп алдыңғы қатарға шығаруы еді (Türkoğlu, 2000: 343). Батысшыл ағартушылар бірінші кезекте Қазақ халқының ерекшеліктерін сақтап, қазақтарға мәдени және саяси алаңда артықшылықтар болуын басты назарға алды. Қазақ газеті арқылы «Қазақ» ұлттық болмысының қалыптасуына маңызды жұмыстар атқарды. Байтұрсынов Қазақ газетінің алғашқы санындағы бас мақаласында газетіміздің аты Қазақ, ұранымыз қазақтардың ұлттық болмысын қорғау деп мақсаттарын нақты ортаға қойды

(OLCOTT, 1987: 119). Алайда, осы тұрғыдан жәдитші ағартушылар ұлттық болмыстарынан ажырады деген ой туындамауы керек. Қайта керісінше жәдитші ағартушыларда Қазақ тарихының бастауы тереңде жатқандығын, қазақтардың тамыры түркілермен байланысы жатқанын алға тартқан еді. Осы орайда, Мұхаметжан Сералин осы мақсат төңірегінде «Айқап» журналына бір мақала жазып Қазақтардың Түрік түбінен тарқайтынын, түрік тарихында атақты қолбасшылар мен ғалымдардың шыққанын тілге тиек етіп, «Біздің түбіміз түрік. Тарихшылардың жазбаларында бабаларымыздың ешкімнен кем еместігі айқын. Бір кездері бабаларымыз төрт күл дүниені бағындырып, жоғарғы мәдениеттер жасай білген. Шыңғыс хан мен Әмір Темір сияқты қолбасшылар, Ибн-Сина секілді ғалымдар шығарған. Осындай баһадүр бабалардың балаларының түркіліктен тартынуы себебі түсініксіз», - деп тарихқа шолу жасаған (Seralin, 1911: 5). Әрине осындай пікірлер, патша үкіметін шошытты. Алайда патша үкіметі жәдиттік қозғалыстың шын мәнін еш түсінуге тырыспады. Әрдайым «панисламшылық» және «пантүрікшілдікпен» байланыстырып отырды. Ескішілдік яғни «кәдімшілікті» ашық қолдай отырып, жәдитшілердің ұлттық ұстанымдағы орынды талаптарын ескермеді. Алайда бұндай қарсылық, жәдитердің бірігуі мен қарқынды жұмыс атқаруына тосқауыл болмады, керісінше қайрай түскенін аңғарамыз. Ол қарсылықтар түрлі бағыттарда көрініс тауып жатты.

XX ғасырдың басында халықтың көзін ашып сауатын арттыратын құралдың бірі мектеп болса, бірі газет пен журнал болған еді. XX ғасырдың алғашқы ширегінде қаймана қазақтың мұң мен зары газет беттерінде де көрініс таба бастаған еді. Нақ осы заманда Патша үкіметінің озбыр отарлаушы саясатын ашық сынып, халықтың көзін ашуды қалайтын жәдиттер тобы баспасөзді қолға алуға кіріскен шақтары еді. Бұл әрине олардың саяси белсенділігімен қатар, азаттық жолындағы нақты қадамдарды жасауымен қатар жүріп отырды. Тарихқа үңіліп қарайтын болсақ, XX ғасырдың алғашқы ширегі қазақ мерзімді баспасөзінің қалыптасып, белсенділік танытуымен ерекшеленген еді. Егер, XIX ғасырдың аяғында елімізде «Түркістан уалаятының газеті» (1870–1883) және «Дала уалаятының газеті» (1888–1902) атты отарлық биліктің тапсырмаларын орындайтын екі басылым болса, 1905 жылдан кейін жаңадан пайда болған газеттер мен журналдар қазақтардың ұлттық мәселелеріне байланысты жазбалар жариялап отырды. 1907 жылы Санкт-Петербургтегі қазақ зиялылары тобының жетекшісі Абдурашид Ибрагимұлы басшылығымен «Серке» газетін шығара бастады. Осы газеттің екінші нөмірінде М.Дулатұлының «Біздің мақсатымыз» атты мақаласы жарық көрді. Патшалық полиция қызметкерлері бұл газеттің астарында «қазақ халқының отарлық басқармасы мен оның өкілдеріне қарсы бағытталған айдап салу әрекеттері бар екендігін сылтауратып» газетті жауып тастаған (Козыбаев, 2012:).

XX ғасыр басындағы Қазақстан аумағында болған әлеуметтік-саяси және саяси-экономикалық үдерістер қазақ қоғамының рухани-ағартушылық саласына тереңнен әсер етті. Қазақстанның әлеуметтік-экономикалық және саяси өміріндегі түбегейлі өзгерістер халықтың қоғамдық сана-сезімінің айтарлықтай өзгеруіне ықпал етті және қазақ қоғамындағы жаңа идеяларды, ойларды, көзқарастарды қалыптастыруды анықтайтын ұлттық рухты оята білді. Осы тұрғыда жәдитшіл мектептер мен медреселер қазақ қоғамындағы табанды саяси көзқарастың қалыптасуына өзіндік сүбелі үлесін қосты.

XX ғасырдың бірінші жартысындағы жәдиттік элитаның басым бөлігі қазақтардың этникалық бірегейлігі мен мәдениетін және әлеуметтік-саяси шоғырлануын қалыптастыру үшін елеулі жұмыстар жасады. Жаңа құрылған большевиктік жүйенің орталықтандыру үрдістерін арттыруы мен жалпыұлттық схема бойынша басқару жүйесін біріздендіру, жәдиттік бағыттағы қазақ элитасына қолайлы бола қоймады. Сонымен қатар, орыс тілінде білім алған қазақтың бірегей зиялылары салыстырмалы түрде патшалық биліктің, сонан соң коммунистердің қарқынды қоныс аудару саясатын жүйелі және орынды түрде сынап отырды. Ақпан революциясынан кейін де қазақтың дәстүрлі жер пайдалану жүйесін бұзумен қатар, жергілікті тұрғындардан жерді тартып алу үрдістері еш тоқтамады. Сонымен бірге большевиктердің ұстанған интеграциялық саясаты тек ресейлік басқару органдарын енгізуге ғана емес, қазақтың әлеуметтік және мәдени нормаларына да өз ықпалын тигізді.

Бұл дегеніміз экономикалық және саяси, мәдени салалардағы олқылықтар, жәдитшіл және орыс тілінде білім алған қазақтың зиялы қауымының басының бірігуіне негіз қалыптастырған еді. Олардың негізгі ортақ нүктесі қазақ қоғамының діни көзқарасына құрмет пен адам құқықтары сақтау тұрғысындағы пікір төңірегіне ұйысты. Бірінші дүниежүзілік соғыс қарсаңындағы әлеуметтік жағдайдың тым нашарлап кетуі, жаппай кедейшілік пен білім берудің кері кетуі халықтың наразылығын туғызған себептердің бірі болды. Шыдамы таусылған халық 1916 жылғы ұлт-азаттық көтеріліске шыға бастады. 1916 жылға дейінгі халықтың саяси санасын ояту жұмыстарында жәдиттік мектептерде білім алғандардың рөлі маңызды болды. Кеңестік тарих ғылымы болса, бұл көтерілістің қозғаушы күшін құрастырған түркі-мұсылман халықтарын бір-бірінен ажыратып көрсету үрдісін таңдап алған. Оның астарында жәдиттік көшбасшыларды «биліктің сатқындары» мен «контрреволюционерлер» сатысына қойып, түркі-мұсылман халықтарының ортақ мүддесін көрсетпеуге тырысатын орыс шовинистік зерттеушілері көптеп кездеседі. (Садуакасов, 1911: 64). Сол секілді кеңес дәуірінде бұл көтерілісті Алаш қозғалысының өкілдері қолдамады, қарсы болды деген пікірлер айтылып келді. Егер Бөкей хандығындағы С. Меңдешев, Жетісудағы Т.Бокин, Маңғыстаудағы Ж.Мыңбаев сынды жетекшілер сол толқулардың басы-қасында ұйымдастырушы болып жүрсе, Алаш қозғалысындағы тағы бір топ қантөгістің алдын алу, халықтың патша жендеттерінің қолынан босқа қырылып қалмауының жолдарын іздестірді (Нұрпейісов, 1922: 3)

Ұлт-азаттық көтеріліс тұншықтырылғаннан кейін, Қазақстан аумағындағы және Орта Азия елдеріндегі жәдиттерге қарсы ғылыми-атеистік білімді жүйелі түрде ілгерілетуді ұйымдастыру шаралары 1925–1926 жылдары толық көлемде жүргізілді. 1926 жылдан бастап жәдиттік қозғалысқа «антисоветтік сипат» тағылып, көптеген тезистер ресми құжаттарда көрініс тапты, ал 1927 жылы «жұмысшылардың таптық жауы» мәртебесі берілген «исламға қарсы күрес шаралары» қатаң түрде жайыла бастады. 1929 жылы үкіметтің арнайы қаулысында мектептерде ислам дінін оқытуға тиым салынып, жәдитшілер мен орыстық білім алған саяси элитаның арасына іріткі салу мақсатында насихаттар күшейе түсті. Ол үшін атеизм саясатының аясында жергілікті мұсылмандардың әкімшілік құрылымдары таратылды, жәдитшілердің өздерінің арасында жіктелуге апаратын жағдай қалыптастырылды. 1931 жылы большевиктердің пікірінше, «қазақ қоғамы арасына исламмен бірге зорлықпен енгізілген араб тілінің» мәртебесі халық санасынан өше бастады (Frede, 2011).

Қорытынды

Қазақстандағы жәдиттік бағыттағы мектептердің қалыптасуына И.Гаспиринскийдің рөлі маңызды болды. Қазақстанның мұсылмандық ортасында «жаңа әдісті» мектептер баяу ашылды, оның себептерін жердің кеңдігі, халықтың әлі де болса көшпелілікте өмір сүргендігі және орыс билігінің қазақтарды өзге түркі-мұсылман халықтарынан алшақ ұстағандығымен байланыстыруға болады. Аймақтардағы ашылған дәстүрлі жәдит мектептерде балаларды тәрбиелеуге және тәжірибе алуға толық негіз қалыптасқанды. Дәстүрлі оқу орындарының оқу жоспары мақсатты түрде жергілікті халықтың рухани және өмірлік қажеттіліктерін қанағаттандыруға бағытталған. Оқу бағдарламасында діни пәндер мен жаратылыстану пәндері қатарынан оқытылды. Ресейдің отарлық саясаты жергілікті мектептерде жалпы білім беру пәндерін енгізуге нақты серпін берді. Патшалық әкімшіліктің негізгі міндеті қазақ қоғамына орыс тілінің таралуы және оларды орыс мәдениетіне тарту болды. Сондықтан түрлі заңнамалар шығарылды. Қазақстан жерлерін басқаратын үш генерал-губернаторлық жүйесі исламды және оның барлық институттарын елемеді. Сонымен қатар билік жәдитшілерді отарлық билікті құлататын оппозициялық саяси блок пен қозғалыс ретінде қарастырып, олардың кез келген әрекеттеріне тосқауыл қоюға тырысты. Ал жәдитшілердің бір ғана талабы болды, ол ана тілінде білім алу және орыс келімсектерді қоныстандыруды тоқтату секілді қоғамның заңды талаптарын көтерді. Жәдитшілер демократиялық реформаларды одан әрі тереңдету қажеттілігін түсіндірді, Патшалық Ресейлік үкіметке қазақ қоғамының мұңы мен зарын естіртуге тырысты. Мемлекеттік Думада түркі-мұсылман халықтарынан

депутаттардың сайлануын талап етті. Алайда, Патшалық үкімет жәдиттік қозғалыстың шын мәнін түсінбеді, тіпті түсінгісі келмеді, сонымен оны «пантүркішілдік» және «панисламшылдықпен» байланыстырды. «Кәдімшілдікті» ашық қолдап, жәдитшілдердің ұлттық бағыттағы саяси талаптарын таптауға бет бұрды. Жәдиттік зиялы қауымға саяси күш көрсетудің нәтижесінде олардың керісінше бірігуіне септігін тигізді. Қазақстандағы XX ғасыр басындағы жәдиттер белгілі бір топтың, немесе белгілі бір аймақтың ғана емес, тұтас ұлттың әлеуметтік-саяси санасын көтеруге белсенділік танытқан ағартушылық кезеңді қалыптастыра білді.

Дереккөздер

RMTM — Ресей мемлекеттік тарихи мұрағаты

Sources

RMTM — Russian State Historical Archive

Әдебиеттер тізімі

- Абдакимов, 1994 — *Абдакимов, А.* История Казахстана (с древнейших времен до наших дней): Учебное пособие. Алматы: ТОО Издательский дом «Казахстан», 1994. 235 с.
- Аллаберген, т.д., 1996 — *Аллаберген Қ., Нұқабайұлы Ж., Оразайұлы Ф.* Қазақ журналистикасының тарихы. Алматы: Рауан, 1996. 236 б.
- Бөкейхан, 1995 — *Бөкейхан А.* Таңдамалы // Құраст. Р.Н. Нұрғалиев. Алматы, 1995. 21 б.
- Жұмабаев, 1995 — *Жұмабаев, М.* Шығармалар // құраст. М. Базарбаев. Алматы, 1995. Т. 1. Б. 186–188.
- Кенжетаяев, 1998 — *Кенжетаяев Б.А.* Казанские учебные заведения и процесс формирования казахской интеллигенции в середине XIX-начале XX вв. Казань, 1998. 5 с.
- Кешімов, 1913 — *Кешімов, М.* Әулие-ата. Айқап, 1913. № 1. 5 с.
- Козыбаев, т.д., 2006 — *Козыбаев С.К., Нода Л.П., Рожков А.В.* Журналистика Казахстана : энциклопедия. Алматы: Экономика, 2006. 536 с.
- Кунанбаев — *Кунанбаев А.* (1845–1904). «Свою судьбу от мира не таю...»: избранное / Абай; [Сост. Герольд Бельгер]. Алматы : КРАМДС-Ахмет Яссауи, 1995. 299 с.
- Нұрпейісов, 1995 — *Нұрпейісов Қ.* Алаш һәм Алашорда. Алматы, 1995. 64 б.
- Пірманов, Қапеева, 1997 — *Пірманов, А., Қапеева, А.* Қазақ интеллигенциясы.-Алматы, Атамура, 1996. 66 б.
- Пясковский, 1958 — *Пясковский А. В.* Революция 1905–1917 годов в Туркестане. Москва, 1958, 543 с.
- Садуақасов, 1922 — *Садуақасов С.* Қазаққа не керек? // Өртен газеті, 1922. № 6. 5 б.
- Сембаев, Храпченков, 1972 — *Сембаев, А.И., Храпченков, Г.М.* Очерки по истории школ Казахстана. Алма-Ата: «Мектеп», 1972. 162 с.
- Сералин, 1911 — *Сералин М.* Қазақ Қандастарымызға // Айқап, 1911. № 4. 5 б.
- Сералин, 1914 — *Сералин М.* Орну Толмастай Өлім // Айқап, 1914. № 17. 5 б.
- Цаликов, 1913 — *Цаликов А.Т.* Кавказ и Поволжье. Очерки инородческой политики и культурно-хозяйственного быта. М.: Издание М. Мухтарова, 1913. 184 с.
- Эгамбердиев, 2009 — *Эгамбердиев, М.Ш.* XIX ғасырдың соңы мен XX ғасырдың басындағы Түркістандағы жәдит мектептері // Шығыстану зерттеулер журналы, 2009. Б. 33–40.
- Ablani, 1998 — *Ablani, A.* Tanlangan Asarlar, II-jild. Toshkent, 1998. 288 p.
- Andican, 2003 — *Andican, A.A.* Ceditizm'den bağımsızlığa hariçte: Türkistan mücadelesi. İstanbul, 2003. 25 p.
- Çağla, 2002 — *Çağla C.* Azerbaycan'da milliyetçilik ve politika. İstanbul, 2002. 41 p.
- Ergün, Çiftçi, 2016 — *Ergün M., Çiftçi B.* Türk Dünyasının İlk Ortak Eğitim Reformu: Usul-ü Cedit Hareketi. I. Uluslararası Türk Dünyası Kültür Kurultayı. İzmir: Ege Üniversitesi Türk Dünyası Araştırmaları Enstitüsü, 2016. Pp. 1–15.
- Frede, 2011 — *Frede V.* Doubt, atheism, and the nineteenth-century Russian intelligentsia. University of Wisconsin Press, 2011. 5 p.
- Kasimov, 2009 — *Kasimov B.* “Milli uyanış”. AKDITYK Atatürk Kültür Merkezi, 2009. 2 p.
- Khalid, 2002 — *Khalid A.* Ceditçilik ve Orta Asya'daki Yeni Kimliklerin Ayırtımlarına Giriş. Türkler, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, 2002. 636 p. (In Turk.).
- Kırımlı, 2010 — *Kırımlı H.* Kırım Tatarlarında millî kimlik ve millî hareketler (1905–1916). Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1996. 54 p.
- Kovalskaya, 2002 — *Kovalskaya S.* Kazakistan'da Ceditçilik. Türkler Ansiklopedisi, Çev. Babavatan, H. Türkler, 2002. Pp. 644–651. 646 p.
- Kurat, 1993 — *Kurat A.N.* Rusya tarihi: başlangıçtan 1917'ye kadar. Ankara, 1993. Pp. 384–386.
- Olcott, 1995 — *Olcott M.B.* The Kazakhs. Stanford, Hoover Institution Press, 1987. 119 p.
- Shylmambetov, Saparov, 2023 — *Shylmambetov S., Saparov B.* Some Problems of the Study of the Regional Jadid Movement in Kazakhstan in the Context of the Structure of National Identity. Bilig, 2023. Pp. 179–205.
- Sokol, 1954 — *Sokol E. D.* The Revolt of 1916 in Russian Central Asia. JHU Press, 1954. Vol. 71. 208 p.
- Türkoğlu, 2000 — *Türkoğlu İ.* Rusya Türkleri arasındaki yenileşme hareketinin öncülerinden Rızaeddin Fahreddin (1858–1936). İstanbul, 2000. 343 p. (In Turk.).
- Yalçınkaya, 1997 — *Yalçınkaya A.* Sömürgecilik-Panislamizm Işığında Türkistan, 1856'dan Günümüze. 2006. 268 p. (In Turk.).

References

- Abdaqimov, 1994 — *Abdaqimov A. Istoriya Kazakhstana (s drevneyshikh vremen do nashikh dnei): Uchebnoe posobiye [History of Kazakhstan (from ancient times to the present day): Textbook.]*. Almaty: TOO Izdatel'skiy dom “Kazakhstan”, 1994. 235 p. (In Russ.).
- Ablani, 1998 — *Ablani A. Tanlangan Asarlar, II-jild [Selected works, volume II]*. Toshkent, 1998. 288 p. (In Uzb.).
- Allabergen, et al., 1996 — *Allabergen Q., Nuqabayuly J., Orazayuly F. Qazaq jurnalistikasynyn tarihy [The History of Kazakh journalism]*. Almaty: Rauan, 1996. 236 p. (In Kaz.).
- Andican, 2003 — *Andican A.A. Ceditizm'den bagimsizliga hariçte: Turkistan mucadelesi [From modernism to independence abroad: the struggle of Turkistan]*. İstanbul, 2003, 25 p. (In Turk.).
- Bokeyhan, 1995 — *Bokeyhan A. Tandamaly [Favorites] // Qurast. Nurgaliyev R.N. Almaty. 1995. 21 p. (In Kaz.)*.
- Çağla, 2002 — *Çağla, C. Azerbaycan'da milliyetçilik ve politika [Nationalism and politics in Azerbaijan]*. İstanbul, 2002. 41p. (In Turk.).
- Egamberdiev, 2009 — *Egamberdiev, M. Sh. XIX gasyrynyñ sony men XX asyrynyñ basyndagi Turkistandagy jadid mektepteri [The Jadid schools in Turkistan at the end of the 19th century and beginning of the 20th century] // Shygystanu zertteyler zhurnaly, 2009. No. 49(4). Pp. 33–40. (In Kaz.)*.
- Ergün, Çiftçi, 2016 — *Ergün M., Çiftçi B. Türk Dünyasının İlk Ortak Eğitim Reformu: Usul-ü Cedit Hareketi. I. Uluslararası Türk Dünyası Kültür Kurultayı [The First Common Educational Reform of the Turkish World: The Usul-ü Cedit Movement]*. İzmir: Ege Üniversitesi Türk Dünyası Araştırmaları Enstitüsü, 2016. Pp. 1–15. (In Turk.).
- Frede, 2011 — *Frede V. Doubt, atheism, and the nineteenth-century Russian intelligentsia*. University of Wisconsin Press, 2011. (In Eng.).
- Jumabayev, 1995 — *Jumabayev M. Shygarmalar [Works] // qurast. M. Bazarbayev. Almaty, 1995. Vol. 1 Pp. 186–188. (In Kaz.)*.
- Kasimov, 2009 — *Kasimov B. Milli uyanış [National awakening]*. AKDITYK Atatürk Kültür Merkezi, 2009. 2 p. (In Turk.).
- Kenjetaev, 1998 — *Kenjetaev B.A. Kazanskiye uchebnye zavedeniya i protsess formirovaniya kazakhskoy intellektsii v seredine XIX-nachale XX vv. [Kazan's Educational institutions and the process of formation of the kazakh intelligentsia in the mid-19th to early 20th centuries]*. Kazan', 1998. 5 p. (In Russ.).
- Keshimov, 1913 — *Keshimov M. Äuliye-ata [Auliye-ata] Ayqap, 1913. 5 p.(In Kaz.)*.
- Khalid, 2002 — *Khalid A. Ceditçilik ve Orta Asya'daki Yeni Kimliklerin Ayrıntlarına Giriş [Jadidism and the new identities in Central Asia] Türkler, Yeni Türkiye Yayınları. Ankara, 2002. 636 p. (In Turk.)*.
- Kırımlı, 2010 — *Kırımlı, H. Kırım Tatarlarında millî kimlik ve millî hareketler (1905–1916) [Crimean Tatars' national identity and national movements (1905–1916)]*. Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1996. 54 p. (In Turk.).
- Kovalskaya, 2002 — *Kovalskaya S. Kazakistan'da Ceditçilik [Jadidism in Kazakhstan] Türkler Ansiklopedisi, Çev. Babavatan, H. Türkler, 2002. 646 p. (In Turk.)*.
- Kozybaev, et al., 2006 — *Kozybaev S.K., Noda L.P., Rojkov A.V. Jurnalistika Kazakhstana: entsiklopediia [Journalism in Kazakhstan: Encyclopedia]*. Almaty: Ekonomika, 2006. 536 p. (In Kaz.).
- Kunanbaev — *Kunanbaev A. (1845–1904). “Svoyu sud'bu ot mira ne taju...”: izbrannoye // Abai [“I Do Not Hide My Fate from the World...”: Selected works // Abai]*. Almaty: KRAMDS-Akhmet Yassauı, 1995. 299 p. (In Russ.).
- Kurat, 1993 — *Kurat A.N. Rusya tarihi: başlangıçtan 1917'ye kadar [The history of Russia: from the beginning to 1917]*. Ankara, 1993. Pp. 384–386. (In Turk.).
- Nurpeyisov, 1995 — *Nurpeyisov Q. Alash hám Alashorda [Alash and Alashorda]*. Almaty, 1995. 64 p. (In Kaz.).
- Olcott, 1995 — *Olcott M.B. The Kazakhs*. Stanford, Hoover Institution Press, 1987. 119 p.
- Pırmanov, Qapeeva, 1997 — *Pırmanov A., Qapeeva A. Qazaq intellektsiyasy [Kazakh intelligentsia]*. Almaty: Atamura, 1996. 66 p. (In Kaz.).
- Pyaskovski, 1958 — *Pyaskovski A.V. Revolyutsiya 1905–1917 godov v Turkestane [The Revolution of 1905–1917 in Turkestan]*. Moscow, 1958, 543 p. (In Russ.).
- Saduaqasov, 1922 — *Saduaqasov S. Qazaqqa ne kerek? [What does the Kazakh need?] // Örtén gazetı, 1922. 5 p. (In Kaz.)*.
- Sembaev, Khrapchenkov, 1972 — *Sembaev A.I., Khrapchenkov G.M. Ocherki po istorii shkol Kazakhstana [Essays on the history of schools in Kazakhstan]*. Alma-Ata: “Mektep”, 1972. 162 p. (In Russ.).
- Seralin, 1911 — *Seralin M. “Qazaq Qandastarımyza” [To our Kazakh fellow countrymen]*. Ayqap, 1911. 5 p. (In Kaz.).
- Seralin, 1914 — *Seralin M. “Ornu Tolmastay Ölüm” [Death that Does Not Fill the Place]*. Ayqap, 1914. 5 p. (In Kaz.).
- Shylmambetov, Saparov, 2023 — *Shylmambetov S., Saparov B. Some Problems of the Study of the Regional Jadid Movement in Kazakhstan in the Context of the Structure of National Identity*. Bilig, 2023. Pp. 179–205.
- Sokol, 1954 — *Sokol E. D. The Revolt of 1916 in Russian Central Asia*. JHU Press. 1954. Vol. 71. 208 p.
- Tsalikov, 1913 — *Tsalikov A.T. Kavkaz i Povolzh'ye. Ocherki inorodcheskoy politiki i kul'turno-khozyaystvennogo byta [The Caucasus and Volga Region. Essays on the politics and cultural-economic life of foreign peoples]*. M.: Izdanie M. Mukhtarova, 1913. 184 p. (In Russ.).
- Türkoğlu, 2000 — *Türkoğlu İ. Rusya Türkleri arasındaki yenileşme hareketinin öncülerinden Rızaeddin Fahreddin (1858–1936) [Rızaeddin Fahreddin (1858–1936), One of the pioneers of the reform movement among Russian Turks]*. İstanbul, 2000. 343 p. (In Turk.).
- Yalçınkaya, 1997 — *Yalçınkaya A. Sömürgecilik-Panislamizm Işığında Türkistan, 1856'dan Günümüze [Colonialism-pan-islamism in the context of Turkistan, 1856 to the Present]*. 2006. 268 p. (In Turk.)

ТАРИХ / ИСТОРИЯ / HISTORY

Published in the Republic of Kazakhstan
 Electronic scientific journal "edu.e-history.kz"
 Has been issued as a journal since 2014
 ISSN 2710-3994.
 Vol. 11. Is. 4, pp. 854-865, 2024
 Journal homepage: <https://edu.e-history.kz>

FTAXP / MPHTI / IRSTI 03.20
https://doi.org/10.51943/2710-3994_2024_11_4_854-865

STRUCTURE AND FUNCTIONING OF THE INDIAN CIVIL SERVICE IN THE INTERWAR PERIOD

*Aida Izmakhunovna Dautova-Khan*¹

¹KIMEP University
 (4, Abay Ave., 050010 Almaty, Republic of Kazakhstan)
 Adjunct-lecturer
 <https://orcid.org/0000-0002-3341-1418>. E-mail: aida.dautova@gmail.com

© Ch.Ch. Valikhanov IHE, 2024
 © Dautova-Khan A.I., 2024

Abstract. *Introduction.* This study is devoted to the structure and activities of the Indian Civil Service, the central apparatus of colonial administrative power in British India during the interwar period. The Indian Civil Service was considered the most prestigious among the other colonial services of the British Empire. Officers of the Indian Civil Service were represented at the executive, legislative and judicial levels of the state apparatus of colonial India. The most responsible and essential posts were reserved for service officers in both the central and provincial governments of British India, including the Indian Political Service, which was responsible for relations with the native principalities and neighbouring countries. Officers of the Indian Civil Service have also held senior positions in such services as the Indian Post and Telegraph Service, the Imperial Customs Service, the Indian Audit Office, and the Accounts Service. *Goals and objectives* of the study are to show the structure and activities of the Indian Civil Service in the system of the colonial administrative structure of British India in the interwar period. *Results.* The officers of the Indian Civil Service oversaw almost all branches of government important for the colonial presence, from the collection of taxes at the district level, ending with the posts of governor-general in the provinces of British India. All this allowed the British Empire to maintain its presence from the top of the colonial administration to the bottom of the power vertical. *Conclusions.* Thus, the central and provincial levels of government in British India were arranged according to the practical needs of the government. Officers of the Indian Civil Service controlled its most essential areas. The place and role of I.C.S. in the governance structure of British India provided direct control over the legislative, judicial, and executive powers of the imperial government.

Keywords: British India, Indian Civil Service, I.C.S. officers, colonial administration, British rule in India, district officer, colonial administration structure

For citation: Dautova-Khan A.I. Structure and Functioning of the Indian Civil Service in the interwar period // Electronic scientific journal "edu.e-history.kz". 2024. Vol. 11. No. 4. Pp. 854-865. (In Russ.). DOI: 10.51943/2710-3994_2024_11_4_854-865

СОҒЫС АРАЛЫҚ КЕЗЕҢДЕГІ ҮНДІСТАННЫҢ МЕМЛЕКЕТТІК ҚЫЗМЕТІНІҢ ҚҰРЫЛЫМЫ МЕН ҚЫЗМЕТІ

Даутова-Кхан Аида Измахуновна¹

¹КИМЕП университеті

(4-үй, Абай даңғ., 050010 Алматы, Қазақстан Республикасы)

Адъюнкт оқытушы

<https://orcid.org/0000-0002-3341-1418>. E-mail: aida.dautova@gmail.com

© Ш.Ш. Уәлиханов атындағы ТЭИ, 2024

© Даутова-Кхан А.И., 2024

Андатпа. *Кіріспе.* Бұл зерттеу соғыс аралық кезеңде Британдық Үндістандағы әкімшілік отаршылдық биліктің негізгі аппараты болған Үндістанның Азаматтық қызметінің құрылымы мен қызметіне арналған. Үндістанның Азаматтық қызметі Британ империясының басқа отаршылдық қызметтерінің ішіндегі ең беделдісі болып саналды. Үндістанның Азаматтық қызмет офицерлері отаршыл Үндістанның мемлекеттік аппаратының атқарушы, заң шығарушы және сот деңгейлерінде ұсынылды. Қызмет офицерлері үшін Британдық Үндістанның орталық және провинциялық үкіметтеріндегі ең жауапты және маңызды лауазымдар, соның ішінде жергілікті князьдіктермен және оған жақын елдермен қарым-қатынасқа жауапты Үнді саяси қызметі сақталды. Үндістанның Азаматтық қызмет офицерлері Үндістанның пошта және телеграф қызметі, Империялық кеден қызметі, үнді аудиті және шот қызметі сияқты лауазымдарда да жауапты қызметтер атқарды. *Зерттеудің мақсаты мен міндеттері* – соғыс аралық кезеңдегі Британдық Үндістанның отаршылдық әкімшілік құрылымы жүйесінде Үндістанның Азаматтық қызметінің құрылымы мен атқаратын жұмыстарын көрсету. *Нәтижелер.* Үндістанның Азаматтық қызметінің офицерлері Британдық Үндістан провинцияларындағы генерал-губернаторлық лауазымдарға дейін округтік деңгейде салық жинаудан бастап, отаршылдық үшін маңызды барлық дерлік басқару салаларын басқарды. Мұның бәрі Британ Империясына өзінің қатысуын отаршылдық әкімшіліктің жоғарғы жағынан биліктің тігінен ең төменгі жағына дейін ұстауға мүмкіндік берді. *Қорытындылар.* Осылайша, Британдық Үндістандағы биліктің орталық және провинциялық деңгейлері мемлекеттік басқарудың практикалық қажеттіліктеріне сәйкес құрылды. Оның ең маңызды салаларын Үндістанның Азаматтық қызмет офицерлері басқарды. Британдық Үндістанның басқару құрылымындағы Ү.А.Қ.-ның орны мен рөлі империялық биліктің заң шығарушы, сот және атқарушы билікке тікелей бақылауын қамтамасыз етті.

Түйін сөздер: Британдық Үндістан, Үндістанның Азаматтық қызметі, Ү.А.Қ., офицерлері, отаршылдық әкімшілігі, колонияны басқару, Үндістандағы Британдық билік, округ офицері, отаршылдық әкімшілігінің құрылымы

Дәйексөз үшін: Даутова-Кхан А.И. Соғыс аралық кезеңдегі Үндістанның мемлекеттік қызметінің құрылымы мен қызметі // «Edu.e-history.kz» электрондық ғылыми журналы. 2024. Т. 11. № 4. 854-865 бб. (Орысш.). DOI: 10.51943/2710-3994_2024_11_4_854-865

СТРУКТУРА И ДЕЯТЕЛЬНОСТЬ ИНДИЙСКОЙ ГРАЖДАНСКОЙ СЛУЖБЫ В МЕЖВОЕННЫЙ ПЕРИОД

Даутова-Кхан Аида Измахуновна¹

¹Университет КИМЕП

(д. 4, просп. Абая, 050010 Алматы, Республика Казахстан)

Адъюнкт-преподаватель

<https://orcid.org/0000-0002-3341-1418>. E-mail: aida.dautova@gmail.com

© ИИЭ имени Ч.Ч. Валиханова, 2024

© Даутова-Кхан А.И., 2024

Аннотация. *Введение.* Данное исследование посвящено структуре и деятельности Индийской Гражданской Службы, которая являлась основным аппаратом административной колониальной власти в Британской Индии в межвоенный период. Индийская Гражданская Служба считалась самой престижной среди других колониальных служб Британской Империи. Офицеры Индийской Гражданской Службы были представлены на исполнительном, законодательном и судебном уровнях государственного аппарата колониальной Индии. Для офицеров службы были зарезервированы самые ответственные и важные посты как в центральном, так и в провинциальных правительствах Британской Индии, включая Индийскую Политическую Службу, которая была ответственна за отношения с туземными княжествами и сопредельными странами. Офицеры Индийской Гражданской Службы также занимали ответственные посты в таких службах как Индийская почтовая и телеграфная служба, Имперская таможенная служба, индийский аудит и Служба счетов. *Цель и задачи исследования* – показать структуру и деятельность Индийской Гражданской Службы, в системе колониальной административной структуры Британской Индии в межвоенный период. *Результаты.* Офицеры Индийской Гражданской Службы ведали практически всеми важными для колониального присутствия отраслями управления, начиная со сбора налогов на окружном уровне, заканчивая постами генерал-губернаторов в провинциях Британской Индии. Все это позволяло Британской империи удерживать свое присутствие с самого верха колониальной администрации до самого низа по вертикали власти. *Выводы.* Таким образом, центральный и провинциальный уровни власти в Британской Индии были выстроены в соответствии с практическими потребностями государственного управления. Наиболее важные ее сферы контролировались офицерами Индийской Гражданской Службы. Место и роль И.Г.С. в структуре управления Британской Индии обеспечивало непосредственный контроль над законодательной, судебной и исполнительной властью со стороны имперского правления.

Ключевые слова: Британская Индия, Индийская Гражданская Служба, офицеры И.Г.С., колониальная администрация, управление колонией, Британское правление в Индии, окружной офицер, структура колониальной администрации

Для цитирования: Даутова-Кхан А.И. Структура и деятельность Индийской Гражданской Службы в межвоенный период // Электронный научный журнал «edu.e-history.kz». 2024. Т. 11. № 4. С. 854-865. (На Русс.). DOI: 10.51943/2710-3994_2024_11_4_854-865

Введение

Индийская Гражданская Служба – Indian Civil Service (I.C.S.) являлась фундаментальной административно-бюрократической организацией, на которую опиралось Британское правление в Индии. В рамках этой службы власть делилась на несколько уровней: правительственный, провинциальный и окружной. Офицеры службы были представлены на всех уровнях власти и во всех сферах управления. Самым распространённым уровнем, на которой находились офицеры службы, была должность окружного офицера – district officer. Окружной офицер занимал центральное место в британско-индийской административной структуре.

Офицеры службы также играли центральную роль в инициировании, реализации и управлении проектами модернизации индийского общества. Их компетенции были определены административной структурой, территориальными задачами управления и политическими задачами Империи. Отдельный окружной офицер был ключевым игроком в стабильном существовании колониальной власти, поскольку успешное урегулирование и сбор налоговых требований зависели от его способности устанавливать и поддерживать рабочие отношения с местными сообществами. Окружной офицер был ключевой фигурой во многих из этих инициатив. Он также реагировал на чрезвычайные ситуации, такие как наводнения и голод, и судьба округа в эти кризисные моменты во многом зависела от компетентности

окружного офицера. Как сборщик налогов, магистрат, судья, инженер-любитель и политический агент, окружной чиновник был в центре колониального правительства в британском владычестве.

Еще одним немаловажным фактором, который влиял на Индийскую Гражданскую Службу, были взаимоотношения между Лондоном и Дели в межвоенный период. Значительные изменения в отношениях между Лондоном и Дели в межвоенной Индии повлияли на разные сферы в экономической, социальной и политической жизни в Британской Индии. «Политические обстоятельства претерпели еще более радикальные изменения, когда имперское правительство приняло стратегию умеренных реформ и передачи власти, направленную на сохранение имперских отношений в их сути. Реформа, однако, приобрела собственный импульс по мере того, как национализм превратился из элиты в массовое движение» (Misra, 1999: 162). Традиционно, элитарность была отличительной чертой систем государственных служб в Южной Азии (Jamil, Dhakal, Paudel, 2018: 3). Индийская Гражданская Служба возглавляла список самых элитных гражданских служб.

Индийская Гражданская Служба повсеместно считалась престижным корпусом имперской администрации. Метод отбора в службу посредством открытых конкурсных экзаменов гарантировал, по крайней мере, высокий средний уровень интеллектуальной компетентности, если не гениальности (Alexander, 1982: 1). Многие из будущих офицеров Индийской Гражданской Службы готовились к этой карьере с детства (Oral History Archive, 246).

Цель исследования: показать структуру и деятельность Индийской Гражданской Службы, в системе административной структуры Британской Индии в межвоенный период.

Материалы и методы

Исследование опирается на большую базу архивных источников из фондов Британской библиотеки и Бодлианской библиотеки Оксфордского университета. В данной работе в качестве исторического источника используются воспоминания бывших офицеров службы как опубликованные, так и неопубликованные из коллекции India Office Records and Private Papers, также в обиход вводятся официальные бумаги Правительства Индии, такие как отчеты комиссий и материалы из различных официальных справочников колониальной администрации Британской Индии. Также при работе над исследованием использовались устные интервью и воспоминания некоторых офицеров Индийской Гражданской Службы и членов их семей о жизни и работе в Британской Индии, хранящиеся в Центре Южно-Азиатских Исследований в Университете Кембриджа (The Centre of South Asian Studies, University of Cambridge). Методологическую основу составляют новые подходы к изучению имперской политики, и изучение различных методов управления метрополией колонии. При исследовании применялись историко-сравнительный и историко-типологический методы. Анализ архивных материалов осуществлен на таких принципах, как объективность и историзм.

Обсуждение

Британская Ост-Индская компания впервые ввела термин «гражданская служба» для разграничения военного и гражданского персонала (Jamil, Dhakal, Paudel, 2018: 4). Именно в британский колониальный период (1757–1947 гг.) современная концепция государственной службы, а также тесно связанные с ней понятия найма, продвижения по службе, авторитета, престижа и постоянства приобрели то значение, которое они имеют сегодня. Из личных слуг королей и императоров в древней Индии и в последующие периоды мусульманского правления, государственная служба в британский колониальный период стала основываться на безличных правилах, стандартных рабочих процедурах и верховенстве закона. И.Г.С. напоминала то, что Макс Вебер назвал юридически-рациональной системой власти, то есть бюрократией, характеризующейся наймом и продвижением по службе на основе заслуг, иерархией, фиксированной заработной платой, разделением между частной и

официальной жизнью, безличным порядком (официальные функции ограничены правилами), сроком службы и стабильностью (Jamil, Dhakal, Paudel, 2018: 4).

Индийская Гражданская Служба занимала особое место в управлении Британской Индией. Офицеры Службы были представлены на исполнительном, законодательном и судебном уровнях государственного аппарата колониальной Индии. В таблице ниже приведена структура карьеры офицеров службы:

Таблица 1 взята из (Hunt, Harrison, 1980: 25)
[Table 1 is taken from (Hunt, Harrison, 1980: 25)]

Структура карьеры			
Годы службы			
1–2	Помощник Коллектора/ Помощник комиссара во время обучения		
2–10	Офицер подразделения / младший коллектор / объединенный магистрат. Заместитель секретаря в провинциальном секретариате.		
7–10	Исполнительная власть Коллектор/ заместитель комиссара и окружной магистрат. Секретарь или совместный секретарь в провинциальном штабе. Несколько других старших должностей в штаб-квартире	Судебная власть Судебная подготовка с последующим назначением дополнительным окружным и сессионным судьей, а также окружным и сессионным судьей.	Другая карьера Индийская политическая служба, Индийская почтовая и телеграфная служба, Имперская таможенная служба, индийский аудит и Служба счетов.
25 лет и далее	Отборочные посты Главный секретарь, Комиссар, Член Совета по доходам, Секретарь губернатора.	Отборочные посты Судья Верховного суда провинции.	

Власть в Британской Индии делилась на несколько уровней:

- 1.Правительственный уровень – Central or Government of India level
- 2.Провинциальный уровень – Provincial level
- 3.Округ – District level

Судебный уровень также делился на разные уровни: окружные суды и провинциальные верховные суды. Из таблицы выше видно, что некоторая часть офицеров среднего и старшего звена И.Г.С. занимали руководящие посты в Индийской Политической Службе – ИПС, Индийской почтовой и телеграфной службе – Indian Posts and Telegraph Service, а также в Имперской Таможенной Службе – Imperial Customs Service, и в Индийском аудите и Службе счетов – Indian Audit and Accounts Service.

Офицеры Службы были представлены на всех уровнях власти и во всех сферах колониального управления. Однако, имелись географические различия в должностях окружных офицеров (180/8; 180/33; 180/49а; 180/85). Секретариат при главном секретаре был стандартным, и каждое президентство или провинция, в зависимости от своего размера и статуса, возглавлялись губернатором, вице-губернатором или главным комиссаром. В большинстве провинций должности в судебных органах заполнялись из И.Г.С. Мадрас, однако, разделил свою судебную ветвь на И.Г.С. и провинциальную государственную службу (Kirk-Greene, 2000: 05). Например, в Бенгалии начинающий офицер Службы должен был продвигаться от должности помощника магистрата и заместителя коллектора через должность магистрата и коллектора до комиссара (180/8: 5). В другом президентстве, Мадрасе, карьерная лестница проходила путь от помощников коллекторов и магистратов через суб-коллекторов и совместных магистратов к коллекторам и окружным магистратам (180/56: 5; 180/57: 9). В Бомбее иерархия была упрощена до помощника коллектора, коллектора и комиссара (180/33: 21). Среди провинций, таких как Пенджаб, Центральные провинции, в Бирме и

Ассаме, ранг повышался просто от помощника комиссара через заместителя комиссара до комиссара, но в Соединенных провинциях прогресс был от помощника коллектора к должности коллектора, и далее к заместителю комиссара и комиссару. Таким образом, несмотря на всеобъемлющий термин «окружной офицер» в литературе Индийской Гражданской Службы, это была должность, а не звание (Kirk-Greene, 2000: 105–106).

Еще одна особенность службы, отличающая Индийскую Гражданскую Службу от родственных ей колониальных гражданских служб, заключалась в том, что на определенном этапе своей карьеры молодой сотрудник И.Г.С. должен был решить, в каком направлении он хотел бы служить дальше. По прошествии пяти или шести лет ему предлагалось (хотя его собственные пожелания могли быть отвергнуты в более широких интересах Службы) решить, хочет ли он остаться в исполнительной власти, выполнять основную работу «коллектора» или быть переведенным к судебной власти. На вершине первого лежала должность Комиссара, членство в Налоговом Совете или, возможно, влияние и высокий пост в Секретариате правительства Индии в Дели, и даже должность губернатора. В судебной ветви манил статус Высшего суда. Также был вариант сделать выбор в пользу третьего вида карьеры, перехода в структуру индийской политической службы (Hunt, Harrison, 1980: 24). Для И.Г.С. существовала обычная временная шкала оплаты, начиная примерно с 300 фунтов стерлингов в год и заканчивая немногим более 2000 фунтов стерлингов, независимо от того, какой выбор они сделали или как сложилась их ранняя карьера. Выход на пенсию был обязательным после тридцатипятилетней службы, хотя полную пенсию в размере 1000 фунтов стерлингов в год можно было требовать после двадцатипятилетней службы. Окружные офицеры, откомандированные на службу в губернские или центральные секретариаты, полностью укомплектованные таким образом, получали небольшие надбавки к жалованью. Дополнительные надбавки также выплачивались в пределах 3600 фунтов стерлингов в год тем, кто назначался, как правило, после двадцати пяти лет службы путем отбора на такие высокие должности, как комиссар, член налоговой палаты, главный секретарь или секретарь губернатора или судья провинциального Высшего суда (Hunt, Harrison, 1980: 24).

В межвоенный период Британская Индия более или менее устоялась в своей административной структуре (Statistical Abstract relating to British India, 1934). В его двенадцати провинциях было около 250–280 «округов» или подчиненных административных единиц (в которых Бирма продолжала фигурировать после своего формального образования в качестве колонии короны в 1937 году) (Blunt, 1937: 91). Синд был добавлен в 1936 году, и в том же году Орисса была отделена от Бихара (Kirk-Greene, 2000: 106). Общая численность офицеров службы в межвоенный период колебалась от 1 тыс. человек до 1300, включая офицеров службы в Бирме и в Индийской Политической Службе. В 1939 г. из 1299 офицеров 540 были индийцами по происхождению (Mason, 1954: 364–5).

В период с 1919 по 1947 год произошла реорганизация отделов Центрального секретариата. В 1920 году было создано Промышленное управление, в 1924 году было создано Центральное налоговое управление, а в 1929 году был создан Совет по сельскохозяйственным исследованиям. Управление административных реформ было впервые создано в 1919 году, упразднено в 1921 году и вновь создано в 1930 году для проведения различных конституционных реформ. В 1929 году был создан Совет сельскохозяйственных исследований. Министерство труда было создано в 1937 году (Srinivas, 2019: 4).

Кроме того, в соответствии с Законом о правительстве Индии 1935 г. была создана Федеральная комиссия по государственной службе, а высшие службы были разделены на три класса: (а) вся Индия, (б) центральная и (в) провинциальная. Сотрудники Всеиндийских служб нанимались государственным секретарем для работы в любой части Индии, и, хотя, как правило, они назначались в провинцию, их члены подлежали переводу в другую провинцию. Некоторое количество офицеров было заимствовано из провинций для выполнения функций центрального аппарата правительства Индии.

Центральные службы занимались индийскими штатами и иностранными делами, администрацией государственных железных дорог, почтой и телеграфом, таможней, аудитом и бухгалтерией, а также научно-техническими отделами (Srinivas, 2019: 6).

Британское правление распространялось не на всю Индию, под прямым управлением были одиннадцать провинций: Пенджаб, Бенгалия, Синд, Бихар, Ассам, Орисса, Мадрас, Бомбей, Центральные провинции, Соединенные Провинции и Северо-Западная провинция (Burra, 2007: 12). 2/5 территории Индии занимали Туземные княжества, которые не входили в состав Британской Индии административно, но находились под британским протекторатом – не прямое правление, и подчинялись генерал-губернатору Индии (Bandyopadhyay, 2004: 113–114). Контроль осуществлялся через Политических агентов или, как их еще называли – резидентов, назначавшихся генерал-губернатором Индии.

Индийская Политическая Служба (ИПС) набиралась на 70 процентов из индийской армии и на 30 процентов из числа офицеров И.Г.С. на неопределенный срок (Oral History Archive, 012b). Индийская Политическая Служба предоставляла квазидипломатических и консульских представителей правительства Индии в индийские штаты, индийские княжества и на определенные должности в странах за пределами Индии. Также, из ИПС набирались администраторы Северо-Западной пограничной провинции и Белуджистана. Служба функционировала под непосредственным руководством вице-короля или генерал-губернатора и состояла из трех отделов: офицеры, отправленные в штаты Индии с конституционными претензиями, офицеры, отправленные в Белуджистан и Северо-Западную пограничную провинцию, и офицеры, отправленные в зарубежные страны, такие как Персия, Афганистан и Непал. В ИПС не было различий в условиях службы, офицеры свободно переводились из одной местности в другую. У Индийской Политической Службы было три основных функции: дипломатия в штатах, администрация на границе и консульские функции в странах-лимитрофах (Srinivas, 2019: 6).

Офицеры Индийской Политической Службы, которые служили резидентами или политическими агентами, проживали в княжеских штатах. Работа резидента или политического агента в индийском штате включала огромный объем повседневной работы, связанной со школами, муниципалитетами, больницами и различными учреждениями. Однако, как вспоминал бывший офицер И.Г.С. Пелли, служивший резидентом при навабе Бахавалпура, их основная роль состояла в том, чтобы представлять Британскую Индию в Туземных княжествах (Oral History Archive, 012b).

Политические агенты играли важную роль в правопреемстве в индийских штатах. Офицеры политической службы Индии, служившие в княжеских штатах, также должны были выдавать паспорта и лицензии на оружие. Подтверждалось, что владелец паспорта был «лицом, находящимся под защитой Великобритании». Офицеры индийской политической службы несли ответственность за административные районы, включая железнодорожные территории, места расквартирования, куда войска могли передвигаться по взаимному согласию или уведомлению. Офицеры индийской политической службы служили заместителями уполномоченных в шести округах приграничных провинций, где они отвечали за отношения с племенами патханов (Srinivas, 2019: 7–8).

Ограниченное количество сотрудников И.Г.С. привело к созданию уникальной кадровой системы для управления обширными территориями Британской Индии, при которой нехватка кадров решалась перемещением офицеров службы по стране и сосредоточением нескольких должностей в одном лице, эта концепция называлась «Дислокация и перемещение» – Location and movement. Дислокация предоставляла офицерам службы общий контроль над государственными структурами на разных уровнях власти. Они могли устанавливать новые правила, когда происходили изменения в политике, а также были в состоянии обеспечить соблюдение основных принципов Британского правления в Индии (Potter, 1996: 20). Эта концепция была введена во избежание коррупции, и лучшего администрирования.

Особое внимание нужно уделить численности И.Г.С., которая в самый пик достигала 1200 человек, а в годы недобора недотягивала и до 1 тыс., что «составляло 0,01% всех лиц,

нанятых колониальным правительством в Индии. Перепись 1931 года насчитала около 1 млн таких людей, при населении в 353 млн человек» (Potter, 1996: 21). Примерно 50% офицеров И.Г.С. работали в округах. Округ, в свою очередь, был основной единицей полевой администрации в каждой провинции, которым руководил District officer – окружной офицер. Как глава магистратуры, полиции, поземельных доходов и общего управления, он обладал широкими полномочиями. Подавляющее большинство коллекторов в Британской Индии были офицерами И.Г.С. К примеру, «в Бихаре в 1938 году из 16 коллекторов, 13 были из И.Г.С., остальные трое были из высших чинов из провинциальной гражданской службы. 19 из 23 коллекторов Мадраса и 13 из 20 округов Бомбея, были из И.Г.С.» (Potter, 1996: 23).

Центральный и провинциальный уровни власти в Британской Индии

Согласно иерархическому делению, во главе центрального уровня власти стоял Министр по делам Индии, из числа министров британского кабинета министров. Он был ответственен за управление Индией, и являлся политическим главой Министерства по делам Индии, и был подотчетен Британскому парламенту. Министерство по делам Индии – India Office, управляло колониальными владениями Британской Империи на полуострове Индостан и на побережье Индийского океана, и находилось в Лондоне. Эдвард Блант, бывший офицер И.Г.С., писал следующее про министра по делам Индии: «его власть была обширна. Генерал-губернатор в совете должен был подчиняться его приказам. Никакая законодательная мера не могла быть введена и никакое изменение налогообложения не могло быть произведено без его одобрения. Он контролировал внутренние расходы на пенсии, отпускные, военную технику и всевозможные запасы. Он вел для правительства Индии все их дела в Англии. Он был конституционным советником Короны по всем вопросам, касающимся Индии» (Blunt, 1937: 68). Министр по делам Индии консультировался Советом Индии в Лондоне, совещательным органом, состоявшим из пятнадцати членов, девять из которых должны были иметь не менее десяти лет опыта работы в Индии. Эти девять членов также должны были покинуть Индию в течение десяти лет, предшествовавших их назначению и как правило, они были отставными офицерами И.Г.С. (Blunt, 1937: 68).

Согласно официальному географическому справочнику Британской Индии, ее территория находилась под управлением вице-короля, который официально носил титул генерал-губернатора (Imperial Gazetteer of India, 1909: 29; Blunt, 1937: 70). Генерал-губернатор назначался по рекомендации премьер-министра Англии из числа ведущих членов парламента в Лондоне, и назначение имело политический окрас. Штат вице-короля или генерал-губернатора состоял из нескольких секретарей по различным делам, из которых должности личного секретаря и его ассистента были зарезервированы для офицеров И.Г.С.

Правительство Индии (Government of India), возглавляемое вице-королем, на практике имело большую степень свободы в решении политических вопросов в Индии, хотя с конца девятнадцатого века более быстрые средства связи позволяли Лондону в большей степени контролировать их деятельность. В Индии вице-королю ассистировал Имперский законодательный совет (Imperial Legislative Council), состоящий из членов, выдвинутых от И.Г.С., и пары индийских назначенцев. Кроме того, его консультировал Исполнительный совет (Executive Council), состоящий из трех членов И.Г.С., по одному члену от права и финансов и двух военных (Burra, 2007: 14). Также исполнительная власть в Центральном правительстве была распределена между различными департаментами, которые работали под началом Центрального Секретариата.

Центральный секретариат, в свою очередь, делился на девять профильных департаментов, которые контролировали и координировали всю работу:

- 1) финансовый (который делился на два отдела общий и военный),
- 2) внешних и политических дел,
- 3) департамент внутренних дел
- 4) образования, здравоохранения и земельных дел
- 5) законодательный

- 6) армейский
- 7) коммерческий
- 8) железнодорожный
- 9) промышленности и труда совместно с филиалом общественных работ.

Восемь из этих девяти департаментов возглавляли офицеры И.Г.С. (The Indian Office List, 1930: 12–13). Все стратегически важные посты Центрального правительства были зарезервированы для сотрудников этой службы (Gupta, 2019: 71).

Закон о правительстве Индии 1919 года полностью изменил характер индийской администрации, особенно в провинциях (Blunt, 1937: 77). Провинциальные правительства получили большую автономность от центрального управления.

Провинциальное управление было разделено на две части. Первая - состоящая из таких частей, как закон и порядок, земельные доходы и финансы, была зарезервирована за губернатором в совете, который, как и прежде, был ответственен перед парламентом через министра по делам Индии. Тогда как образование, сельское хозяйство, здравоохранение и промышленность, были переданы в управление индийским министрам, которые избирались членами индийского законодательного собрания и отвечали перед ним. Эта система управления, получившая название двоевластия, распространилась на все провинции. Все лейтенант-губернаторы и главные комиссары стали губернаторами и получили исполнительные советы. В то же время провинциальные законодательные собрания, называемые законодательными советами, были значительно расширены (Blunt, 1937: 78–79).

Провинции возглавлялись губернаторами, также назначаемыми государственным секретарем по совету вице-короля – большинство губернаторов были отставными офицерами И.Г.С., должность которых считалась венцом карьеры на государственной службе в Индии. Провинциальные правительства также имели разветвлённый административный аппарат, со своими законодательными, судебными и исполнительными органами. Которые в свою очередь, состояли из министерств, секретариатов и департаментов, также возглавляемые офицерами И.Г.С.

В конце XIX века в помощь И.Г.С. были созданы Провинциальные Гражданские Службы (ПГС), однако по статусу и оплате труда, они стояли гораздо ниже Индийской Гражданской Службы. Несмотря на то, что небольшая часть сотрудников ПГС получали продвижение в И.Г.С., они продолжали получать меньшую заработную плату и им не разрешалось использовать инициалы «ICS» после их имен, тогда как те офицеры, которые изначально поступали на службу в И.Г.С., ставили аббревиатуру «ICS» после своих имен, как знак отличия (Burra, 2007: 15).

Так же, как и на центральном уровне, все стратегически важные посты в провинциальных правительствах и департаментах, закреплялись за офицерами Индийской Гражданской Службы, и лишь в случае нехватки кадров, доукомплектовывались выдвиженцами из провинциальных гражданских служб.

Примерно 50% офицеров И.Г.С. находились в округах, хотя никогда не занимали одни и те же посты подолгу, вследствие концепции «Дислокации и перемещения». Около четверти были в провинциальных правительствах, где они укомплектовывали правительственные секретариаты или работали в провинциальных законодательных советах. Секретариаты действовали как небольшие, но чрезвычайно мощные посредники между техническими правительственными департаментами и министрами или губернатором. В Секретариате офицеры И.Г.С. официально должны были играть только консультативную роль, но на практике они имели большое влияние на формирование политики. Их опыт в административных вопросах заставлял министров в значительной степени полагаться на них; и что касается повседневного управления администрацией, они имели почти исключительный контроль. В случае разногласий между секретарем и министром, секретари имели прямой доступ к губернатору провинции или (через него) к вице-королю (Potter, 1996: 48–49).

По данным Д. Поттера, кадры Индийской Гражданской Службы были распределены следующим образом: в 1919 году 48% офицеров службы занимали посты в окружной

администрации, а в 1939 году это количество составляло уже 53% офицеров. Оставшиеся кадры были распределены следующим образом в 1918 году 15% офицеров состояли на службе в судебной ветви, 27% занимали должности в провинциальных правительствах, 11% находились в правительстве Индии. В 1939 году данные следующие: 14% в судебной ветви, 22% в провинциальных правительствах, и 11% в правительстве Индии (Potter, 1996: 22). Как видно из этих данных, основная часть офицеров находилась на службе в окружной администрации. Как писал по этому поводу Дипак Гупта: «Большинство британских офицеров И.Г.С. предпочитали власть и азарт исполнительной власти. Судебная работа считалась довольно скучной и однообразной. Поэтому на практике большее число индийских офицеров и тех, кого британцы считали менее компетентными, были переведены на судебную сторону. Это отстранило индийских офицеров от исполнительных обязанностей, что устраивало британскую администрацию» (Gupta, 2019: 76).

Таким образом, центральный и провинциальный уровни власти в Британской Индии были выстроены в соответствии с практическими потребностями государственного управления. Наиболее важные ее сферы контролировались офицерами Индийской Гражданской Службы. Место и роль И.Г.С. в структуре управления Британской Индии обеспечивало непосредственный контроль над законодательной, судебной и исполнительной властью со стороны имперского правления.

Заключение

В период с 1919 по 1939 годы Индийская Гражданская служба занимала главенствующее место в административной структуре Британской Индии. В ее функции и задачи входило управление и укрепление вертикаль власти в колонии и продвижение интересов метрополии на местах. Офицеры Индийской Гражданской Службы занимали самые ответственные и важные посты в законодательной, судебной, и исполнительной отраслях власти, пронизывали как центральный, так и провинциальный уровни власти в Британской Индии, и самое главное руководили окружной администрацией. То, что означала Империя, во многом зависела от человека, о котором шла речь (Luginbill, 2021: 267). Все это давало контроль И.Г.С. над самыми важными для Империи отраслями как в административной сфере, так и в финансовой вкупе с бизнесом. В рамках сложной структуры имперской бюрократии, с многими каналами контроля и взаимодействия, центральные и провинциальные чиновники обладали определенной степенью автономии, находясь на расстоянии от центральной власти.

Особое место И.Г.С. в управлении Британской Индией до сих пор является неоспоримым фактом в современной историографии, вопрос лишь идет о внутреннем содержании службы и затрагивает такие вопросы как набор и подготовка, причины и процесс в вопросе Индианизации. Как пишут современные исследователи службы: «на руководящих должностях по-прежнему доминировали члены административной службы, которая была самой престижной и могущественной в британский колониальный период (Jamil, Dhakal, Paudel, 2018: 3). «Окружной офицер (District Officer), без сомнения, был самой важной должностью в британские времена, ... он сохраняет свое значение даже сегодня — свидетельство не только «его устойчивости, но и внутренней силы концепции»» (Gupta, 2019: 216).

Несмотря на все те изменения, которые происходили в Британской Индии, И.Г.С. сохранила за собой главенствующее место в административной структуре страны. Поскольку И.Г.С. была, по существу, прагматичной организацией, она продолжала функционировать с теми же приоритетами — служение народу Индии, сохранение закона и порядка, защита крестьян, отправление правосудия. Акцент И.Г.С. делался на текущей работе, на практическом повседневном управлении, а не на впечатляющих достижениях или радикальных изменениях, проходивших в стране (Alexander, 1982: 9).

Как символ имперской власти окружной офицер имел широкие полномочия, будучи прямым представителем правительства и его положение автоматически имело огромный вес и влияние. Он был главой вездесущей налоговой службы, которая больше, чем какая-либо другая ветвь администрации, доносила «распоряжения правительства до народа сотней

способов» и, таким образом, обладала самой простой и прозаической властью над сельскими районами — сбором налогов с земельного дохода; ежегодной оценкой земли и посевов; назначением старост и счетоводов и т.д. Он отвечал за общее управление округом, за все чрезвычайные ситуации и, собственно, за все, что происходило в округе» (Blunt, 1937: 110–119; Gupta, 2019: 219). В его компетенцию входил огромный лист вопросов, проблем, ситуаций – которые он должен был решать на ежедневной основе, начиная с украденной коровы и до неправильно срубленной веткой на священном дереве; инспекцией дорог, школ, больниц, колодцев, полей, тюрем, совета директоров различных направленностей. От защиты лесных хозяйств от незаконной вырубki и до вакцинации населения, пересмотра и мониторинга цен на ежедневную продукцию, борьбой с грабителями и воровством невест, контроль над поливом полей, экстренная деятельность во время засухи, голода и эпидемий – все это и многое другое входило в повседневную работу окружного офицера. Он выступал главой банков и регламентировал торговую деятельность в своем округе (180/8; 180/33; 180/56; 180/57).

Таким образом, в связи с тем, что деятельность офицеров службы часто выходила за рамки прописанных инструкций, их рабочие обязанности были обширны, то на ее эффективность влияли как личные качества офицеров, так и общая командная работа их помощников.

Индия, считавшаяся жемчужиной империи, была ключевым символом британского империализма, власти и престижа (Cooper, 2013: 437). Присутствие офицеров Индийской Гражданской Службы во всех структурах как центральной, так и провинциальной администрации обеспечивало контроль над этим символом. А так как округ был основной административной единицей на уровне провинции, то основным действующим лицом на местах был окружной офицер, обладавший широтой и полнотой власти, так же, как и длинным списком должностных обязанностей. Все это ставило Индийскую Гражданскую Службу на самый верх административной структуры Британской Индии.

Sources

India Office Records and Private Papers — British Library: Asian and African Studies // MSS. Eur. F.
Audio Archive of the Centre of South Asian Studies — University of Cambridge

Источники

Архивы и частные бумаги Офиса по делам Индии — Британская библиотека: Отдел азиатских и африканских исследований // MSS. Eur. F.

Аудиоархив Центра южноазиатских исследований — Кембриджский университет

References

180/33 — 180/33. Papers of David Symington 1926–1947 I.C.S. (Ret). – Collection of memories by former members of the Indian Civil Service chiefly relating to their experience of district administration 1930–1947, British Library: Asian and African Studies // MSS. Eur. F. 180/33. 21 p. (In Eng.).

180/49a — 180/49a. Papers of Hadden Hamilton Carleston CIE, OBE, M.A.(Cantab.), I.C.S. (Ret). – Collection of memories by former members of the Indian Civil Service chiefly relating to their experience of district administration 1930–1947, British Library: Asian and African Studies // MSS. Eur. F. 180/49a. Pp. 4–7. (In Eng.).

180/56 — 180/56. Papers of Chakravarthi Vijiaraghava Narasimhan. Indian Civil Service Memoir by A. J. Platt I.C.S. (Ret). Collection of memories by former members of the Indian Civil Service chiefly relating to their experience of district administration 1930–1947, British Library: Asian and African Studies // MSS. Eur. F. 180/56. 5 p. (In Eng.).

180/57 — 180/57. Papers of Arthur James Platt. Indian Civil Service Memoir by A. J. Platt I.C.S. (Ret). Collection of memories by former members of the Indian Civil Service chiefly relating to their experience of district administration 1930–1947, British Library: Asian and African Studies // MSS. Eur. F. 180/57. Pp. 9, 11–13. (In Eng.).

180/8 — 180/8. Papers of Frank Owen Bell I.C.S. (Ret). – Collection of memories by former members of the Indian Civil Service chiefly relating to their experience of district administration 1930–1947, British Library: Asian and African Studies // MSS. Eur. F. 180/8. (In Eng.).

180/85 — 180/85. Papers of C.S. Venkatachar I.C.S. (Ret). – Collection of memories by former members of the Indian Civil Service chiefly relating to their experience of district administration 1930–1947, British Library: Asian and African Studies // MSS. Eur. F. 180/85. Pp. 2, 10, 11, 13, 16. (In Eng.).

- Alexander, 1982 — *Alexander H.M.L.* Discarding the “Steel Frame” changing images among Indian civil servants in the early twentieth century. *South Asia: Journal of South Asian Studies*, 1982. 5:2, 1–12, DOI: 10.1080/00856408208723033. (In Eng.).
- Bandyopadhyay, 2004 — *Bandyopadhyay S.* From Plassey to Partition: A History of Modern India. New Delhi: Orient Longman, 2004. Pp. 113–114. (In Eng.).
- Blunt, 1937 — *Blunt E.* The I.C.S.: the Indian Civil Service. London: Faber and Faber limited, 1937. 91 p. (In Eng.).
- Burra, 2007 — *Burra A.V.* The ICS and the Raj: 1919–50. SSRN Electronic Journal, 11 February 2007. 12 p. Available at: https://papers.ssrn.com/sol3/papers.cfm?abstract_id=2052658 (In Eng.).
- Centre of South Asian Studies. (1971, January 26). Audio interview of the I.C.S. officer R.K. Patil (Ref. No. 246) [Audio recording]. University of Cambridge. URL: <https://www.s-asian.cam.ac.uk/archive/audio/collection/r-k-patil/> (In Eng.).
- Centre of South Asian Studies. (1978, February 15). Audio interview of the I.C.S. officer C.J. Pelly (Ref. No. 012 b) [Audio recording]. University of Cambridge. URL: <https://www.s-asian.cam.ac.uk/archive/audio/collection/c-j-pelly/> (In Eng.).
- Cooper, 2013 — *Cooper C.* The Politics of Empire: Douglas Hailsham and the Imperial Policy of the National Government, 1931–38. *The Journal of Imperial and Commonwealth History*, 41(3), 426–450. Doi:10.1080/03086534.2013.779099 (In Eng.).
- Gupta, 2019 — *Gupta D.* The Steel Frame. A History of the IAS. New Delhi: Roli Books, 2019, 777 p. (In Eng.).
- Hunt, Harrison, 1980 — *Hunt, R. and Harrison, J.*, eds, *The District Officer in India, 1930-1947*. London: Scholar Press. 1980, 255 p. (In Eng.).
- Imperial Gazetteer of India, 1909 — *Imperial Gazetteer of India (New ed.)*. Oxford: Clarendon Press. 1908–1909. Vol. 4. Administrative. (In Eng.).
- Jamil, Dhakal, Paudel, 2018 — *Jamil I., Dhakal T. N., & Paudel N. R.* Introduction: Understanding Civil Service in South Asia. *Civil Service Management and Administrative Systems in South Asia*, 1 - 24. Doi:10.1007/978-3-319-90191-6_1 (In Eng.).
- Kirk-Greene, 2000 — *Kirk-Greene A. H. M.* Britain’s Imperial Administrators, 1858–1966. Palgrave Macmillan, St.Martin’s Press, 2000. 347 p. (In Eng.).
- Luginbill, 2021 — *Luginbill K.* Penny Post Imperialists: Imagining and Experiencing Empire in Letters to the Colonial Office, 1903. *The Journal of Imperial and Commonwealth History*, 2021. 49:2. Pp. 260–283. DOI: 10.1080/03086534.2021.1892375 (In Eng.).
- Mason, 1954 — *Mason P.* The Men Who Ruled India. London, 1954. Vol. 2. 316 p. (In Eng.).
- Misra, 1999 — *Misra M.* Business, Race, and Politics in British India, c. 1850–1960 (Oxford Historical Monographs). Oxford University Press, USA, 1999. 264 p. (In Eng.).
- Potter, 1996 — *Potter D.* India's political administrators, from ICS to IAS. London: Oxford University Press, 1996. 324 p. v
- Srinivas, 2019 — *Srinivas V.* The Central Secretariat, Indian Civil Service and the Indian Political Service 1834–1947: Foundation Day Lecture of National Archives of India. *Indian Journal of Public Administration*, Dated: 11 March 2019. (In Eng.).
- Statistical Abstract, 1934 — *Statistical Abstract relating to British India*, with Statistics where available, relating to certain Indian States from 1922–23 to 1931–32. Delhi: Manager of Publications, 1934. 898 p. (In Eng.).
- The Indian Office List, 1930 — *The Indian Office List for 1930*. London: Harrison and Sons, Pall Mall, 1930. 1010 p. (In Eng.).

ТАРИХ / ИСТОРИЯ / HISTORY

Published in the Republic of Kazakhstan
 Electronic scientific journal “edu.e-history.kz”
 Has been issued as a journal since 2014
 ISSN 2710-3994.
 Vol. 11. Is. 4, pp. 866-883, 2024
 Journal homepage: <https://edu.e-history.kz>

FTAXP / MPHTI / IRSTI 03.20
https://doi.org/10.51943/2710-3994_2024_11_4_866-883

SOCIO-ECONOMIC SITUATION OF SPECIAL SETTLERS IN THE COLLECTIVE FARMS OF NORTHERN KAZAKHSTAN IN THE POST-WAR PERIOD (1946–1956)

Kozybaeva Makhabbat Malikovna¹

¹L.N. Gumilyov Eurasian National University
 (2, Satpayev Str., 010008 Astana, Republic of Kazakhstan)
 PhD, Leading Researcher, Institute of Culture and Spiritual Development “Alash”
 <https://orcid.org/0000-0002-7223-2439>. E-mail: koz.mahabbat_85@mail.ru

© Ch.Ch. Valikhanov IHE, 2024
 © Kozybayeva M.M., 2024

Abstract. *Introduction.* The peasantry of Kazakhstan in the post-war period was heterogeneous and represented by diversity in ethnic and socio-economic terms. As is known, in 1936, 1941–1944 Germans, Poles, Kalmyks, Karachays, Ingush, Chechens, etc. were deported to Northern Kazakhstan. In 1946–1956, special settlers were actively involved in various sectors of agriculture, but their labor was especially actively used in collective and state farms of the country. *The purpose and objectives of the study* are to study the features of the socio-economic situation of special settlers in collective farms of Northern Kazakhstan in the post-war period in 1946–1956 based on a comprehensive study of new archival materials identified in regional archives. *Results.* The article, based on archival sources, studies the specifics of the socio-economic situation of special settlers, placed in Northern Kazakhstan, in particular, the problems of providing food, clothing, and the poor attitude of local representative bodies. *Conclusions.* A significant part of the special settlers, placed in the regions of Northern Kazakhstan, was distributed between collective farms, state farms, enterprises and institutions. Food provision and the standard of living of special settlers remained at a fairly low level. In turn, the post-war period was characterized by the strengthening of administrative management of collective farms, which was manifested in the implementation of reforms. However, a number of agrarian reforms to consolidate collective farms could not restore the pre-war level of production, since the reason lay in the alienation of the peasant from the means of production, the lack of his material interest. As studies show, Kazakhstan's agriculture was unable to provide the country with the necessary amount of food, and industry – with agricultural raw materials, a food deficit appeared. Therefore, the country's leadership began to solve the problem in an extensive way: to develop huge areas of new lands, which led to a mass campaign to develop virgin lands, where the labor of special settlers was also actively used.

Key words: Special settlers, Northern Kazakhstan, post-war period, special commandant's office, collective farms, agriculture, food shortage, workdays, production leader, virgin land development

Acknowledgments. The article was prepared within the framework of the grant funding project of the Ministry of Science and Higher Education of the Republic of Kazakhstan “Virgin Lands and the Special Contingent of Northern Kazakhstan: Oral Narratives and New Archival Sources” (registration number: AP23489276).

For citation: Kozybayeva M.M. Socio-economic situation of special settlers in collective farms of Northern Kazakhstan in the post-war period (1946–1956) // Electronic scientific journal “edu.e-history.kz”. 2024. Vol. 11. No. 4. Pp. 866-883. (In Russ.).
DOI: 10.51943/2710-3994_2024_11_4_866-883

СОҒЫСТАН КЕЙІНГІ КЕЗЕҢДЕ (1946–1956 жж.) СОЛТҮСТІК ҚАЗАҚСТАННЫҢ КОЛХОЗДАРЫНДАҒЫ АРНАЙЫ ҚОНЫС АУДАРУШЫЛАРДЫҢ ӘЛЕУМЕТТІК-ЭКОНОМИКАЛЫҚ ЖАҒДАЙЫ

Қозыбаева Махаббат Мәлікқызы¹

¹Л.Н Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті
(2-үй, Сәтбаев көш., 010008 Астана, Қазақстан Республикасы)
PhD, «Алаш» мәдениет және рухани даму институтының жетекші ғылыми қызметкері
 <https://orcid.org/0000-0002-7223-2439>. E-mail: koz.mahabbat_85@mail.ru

© Ш.Ш. Уәлиханов ат. ТЭИ, 2024
© Қозыбаева М.М., 2024

Аңдатпа. *Kіріспе.* Соғыстан кейінгі кезеңдегі Қазақстан шаруалары бір текті болды және этникалық және әлеуметтік-экономикалық жағынан алуан түрлілігімен сипатталды. Белгілі болғандай, 1936, 1941–1944 жж. Солтүстік Қазақстанға неміс, поляк, қалмақ, қарашай, ингуш, шешен, т.б. 1946–1956 жылдары арнайы қоныстанушылар ауыл шаруашылығының әртүрлі салаларына белсене араласты, бірақ олардың еңбегі әсіресе еліміздің колхоздары мен совхоздарында белсенді пайдаланылды. *Зерттеудің мақсаты мен міндеттері* - облыстық архивтерде анықталған жаңа архив материалдарын жан-жақты зерттеуге негізделген соғыстан кейінгі 1946–1956 жылдардағы Солтүстік Қазақстанның колхоздарындағы арнайы қоныстанғандардың әлеуметтік-экономикалық жағдайының ерекшеліктерін зерттеу болып табылады. *Нәтижелер.* Архив деректеріне сүйене отырып, мақалада Солтүстік Қазақстанға қоныстанған арнайы қоныс аударушылардың әлеуметтік-экономикалық жағдайының ерекшеліктері, атап айтқанда, азық-түлік, киім-кешекпен қамтамасыз ету мәселелері, жергілікті өкілді органдардың әлсіз қарым-қатынастары зерттеледі. Қорытындылар. Солтүстік Қазақстан облыстарында орналасқан арнайы қоныстанғандардың едәуір бөлігі колхоздарға, совхоздарға, кәсіпорындар мен мекемелерге бөлінді. Арнайы қоныстанушыларды азық-түлікпен қамтамасыз ету және өмір сүру деңгейі айтарлықтай төмен деңгейде қалды. Өз кезегінде, соғыстан кейінгі кезең колхоздарды әкімшілік басқарудың күшеюімен сипатталды, ол реформаларды жүзеге асыру арқылы көрінді. Алайда колхоздарды ірілендіру мақсатында жүргізілген бірқатар аграрлық реформалар өндірістің соғысқа дейінгі деңгейін қалпына келтіре алмады, себебі шаруаның өндіріс құралдарынан алшақтауында және оның материалдық қызығушылығының жоқтығында болды. Зерттеулер көрсеткендей, Қазақстанның ауыл шаруашылығы елді қажетті мөлшерде азық-түлікпен, ал өнеркәсібі ауыл шаруашылығы шикізатымен қамтамасыз ете алмады, нәтижесінде азық-түлік тапшылығы туындады. Сондықтан ел басшылығы мәселені экстенсивті түрде шешуге кірісті: кең-байтақ жаңа жерлерді игеру, бұл тың игеру науқанын жаппай жүргізді, мұнда арнайы қоныс аударушылардың еңбегі де белсенді түрде қолданыла бастады.

Түйін сөздер: Арнайы қоныс аударушылар, Солтүстік Қазақстан, соғыстан кейінгі кезең, арнайы комендатура, колхоздар, ауыл шаруашылығы, азық-түлік қиындықтары, жұмыс күндері, озық өндіріс қызметкерлері, тың игеру

Алғыс. Мақала Қазақстан Республикасы Ғылым және жоғары білім министрлігінің «Тың игеру және Солтүстік Қазақстанның арнайы контингенті: ауызша нарратив және жаңа архив деректері» тақырыбындағы гранттық қаржыландыру жобасын жүзеге асыру аясында орындалды (жеке тіркеу нөмірі: AP23489276).

Дәйексөз үшін: Қозыбаева М.М. Соғыстан кейінгі кезеңде (1946–1956 жж.) Солтүстік Қазақстанның колхоздарындағы арнайы қоныс аударушылардың әлеуметтік-экономикалық жағдайы // «Edu.e-history.kz» электрондық ғылыми журналы. 2024. Т. 11. № 4. 866-883 бб. (Орысш.). DOI: 10.51943/2710-3994_2024_11_4_866-883

СОЦИАЛЬНО-ЭКОНОМИЧЕСКОЕ ПОЛОЖЕНИЕ СПЕЦПЕРЕСЕЛЕНЦЕВ В КОЛХОЗАХ СЕВЕРНОГО КАЗАХСТАНА В ПОСЛЕВОЕННЫЙ ПЕРИОД (1946–1956 ГГ.)

Козыбаева Махаббат Маликовна¹

¹Евразийский национальный университет имени Л.Н. Гумилева

(д. 2, ул. Сатпаева, 010008 Астана, Республика Казахстан)

PhD, ведущий научный сотрудник Института культуры и духовного развития «Алаш»

 <https://orcid.org/0000-0002-7223-2439>. E-mail: koz.mahabbat_85@mail.ru

© ИИЭ Ч.Ч. Валиханова, 2024

© Козыбаева М.М., 2024

Аннотация. *Введение.* Крестьянство Казахстана в послевоенный период было неоднородно и представлено разнообразием в этническом и социально-экономическом плане. Как известно, в 1936, 1941–1944 гг. в Северный Казахстан были депортированы немцы, поляки, калмыки, карачаевцы, ингуши, чеченцы и т.д. В 1946–1956 гг. спецпереселенцы были активно задействованы в различных отраслях сельского хозяйства, но особенно активно их труд применялся в колхозах и совхозах страны. *Цель и задачи исследования* – изучить особенности социально-экономического положения спецпереселенцев в колхозах Северного Казахстана в послевоенный период в 1946–1956 гг. на основе комплексного изучения новых архивных материалов, выявленных в региональных архивах. *Результаты.* В статье по архивным источникам изучены особенности социально-экономического положения спецпереселенцев, размещенных в Северном Казахстане, в частности, проблемы обеспечения продовольствием, одеждой, негативное отношение местных представительных органов. *Выводы.* Значительная часть спецпереселенцев, размещенная в областях Северного Казахстана, была распределена между колхозами, совхозами, предприятиями и учреждениями. Продовольственное обеспечение и уровень жизни спецпереселенцев оставались на довольно низком уровне. В свою очередь, послевоенный период отличался усилением административного управления колхозами, что проявлялось проведением реформ. Однако ряд аграрных реформ по укрупнению колхозов не смогли восстановить довоенный уровень производства, поскольку причина лежала в отчуждении крестьянина от средств производства, отсутствии его материальной заинтересованности. Как показывают исследования, сельское хозяйство Казахстана не смогло обеспечить страну необходимым количеством продовольствия, а промышленность – сельскохозяйственным сырьем, появился дефицит продовольствия. Поэтому руководство страны стало решать проблему экстенсивным путем: осваивать огромные площади новых земель, что привело к массовой кампании по освоению целины, где также стал активно применяться труд спецпереселенцев.

Ключевые слова: Спецпереселенцы, Северный Казахстан, послевоенный период, спецкомендатура, колхозы, сельское хозяйство, продовольственное затруднение, трудодни, передовик производства, освоение целины

Благодарность. Статья подготовлена в рамках реализации проекта грантового финансирования Министерства науки и высшего образования Республики Казахстан «Целина и спецконтингент Северного Казахстана: устный нарратив и новые архивные источники» (регистрационный номер: AP23489276).

Для цитирования: Козыбаева М.М. Социально-экономическое положение спецпереселенцев в колхозах Северного Казахстана в послевоенный период (1946–1956 гг.) // Электронный научный журнал «edu.e-history.kz». 2024. Т. 11. № 4. С. 866-883. (На Русс.).
DOI: 10.51943/2710-3994_2024_11_4_866-883

Введение

Одним из малоизученных аспектов является изучение особенностей социально-экономического положения спецпереселенцев в колхозах Северного Казахстана в послевоенный период в 1946–1956 гг. на основе комплексного изучения новых архивных материалов, выявленных в региональных архивах. Послевоенный период отличался дальнейшим прессингом тоталитарного режима. В особенности, это коснулось колхозного крестьянства, жизнь которого помимо ежедневного изнурительного труда за трудовни усугублялась еще жесткими законами и налогами, которые предназначались для восстановления разрушенного хозяйства. Положение крестьянства отягощали последствия засухи и последовавшего за ней голода в 1946–1947 гг. в центральных регионах России, что не могло не отразиться на усилении давления на казахскую степь. В этих условиях особо сложным было положение спецпереселенцев, труд которых активно применялся в сельском хозяйстве в послевоенное время, а также в период освоения целины, что повлекло за собой ряд изменений в их социально-правовом статусе.

Материалы и методы

В исследовании крестьянской повседневности в послевоенный период большое значение имеет источниковая база, которая в силу сложности объекта изучения носит весьма разноплановый характер. Необходимо отметить, что до недавнего времени большинство из них не было широко доступно для исследователей советского периода. Большой пласт уникальных источников по теме исследования был выявлен в областных государственных архивах, в том числе архивах Акмолинской, Костанайской, Северо-Казахстанской областей. При этом большинство использованных в исследовании архивных материалов впервые вводится в научный оборот.

В фондах областных и городских комитетов Компартии Казахстана сосредоточена обширнейшая информация об общественно-политической и социально-экономической жизни регионов Казахстана. Особый интерес представляют документы об истории колхозного строительства в послевоенный период накануне освоения целинных и залежных земель. В фондах личного происхождения отложились документы Героев Советского Союза, Героев Социалистического труда. В целом, источники носят разноплановый характер, в них показаны основные черты советского колхоза в послевоенный период, которые проявлялись не только в положительных тенденциях, но и в кризисных явлениях. В частности, источники показали тяжелое состояние послевоенного крестьянства, жесткую привязку крестьян к колхозам, большие продовольственные налоги, изъятие из колхозов основной массы получаемой продукции по низким ценам, разрушение традиционного уклада жизни колхозника с постепенным превращением его в наемного сельскохозяйственного рабочего и другие.

Методологической основой исследования являлся принцип историзма, поскольку объект исследования исследуется в своем эволюционном развитии и претерпевает изменения в обозначенный период. Системный подход позволяет представить научную проблему, обладающую многообразными внутренними элементами, связями и процессами, как составную часть более широкой системы взаимоотношений, а спецпереселенцев региона – как составную часть населения страны. Многомерность и сложность объекта исследования определили в качестве одного из основных – междисциплинарный подход. Для оценки уровня жизни спецпереселенцев в различных аспектах повседневности необходима сумма отдельных исследований социологического, демографического, экономического и культурологического характера.

В исследовании использован синтез макро- и микроисторических подходов. Если макроисторический подход отражает изменения социально-экономического, политического, духовного развития общества, то микроисторический подход позволяет проследить влияние множества макрособытий на характер повседневной жизни спецпереселенцев, то есть образ жизни, межличностные отношения и так далее. Все эти направления были объединены единой методологической схемой, единой программой, исходящей из цели исследования. При написании научного исследования применялись общенаучные методы, такие как анализ, синтез, статистический метод, а также специальные методы, к которым относятся методы сравнительного анализа, историко-типологический, проблемно-хронологический, историко-систематический методы.

Обсуждение

На сегодня в отечественной исторической науке накоплен некоторый опыт изучения социально-экономических аспектов жизни крестьянства Казахстана послевоенного времени, в том числе особенностей социально-экономического положения спецпереселенцев в послевоенный период. В фундаментальных научных трудах казахстанских ученых, таких как М.К. Козыбаев (Козыбаев, Алдажуманов, 1997), К.С. Алдажуманов (Алдажуманов, 1997), Т.О. Омарбеков (Омарбеков, 2003), Ж.Б. Абылхожин (Абылхожин, 1997, 2019) поднимались методологические вопросы изучения депортации народов в Казахстан и социально-экономического положения спецпереселенцев в структуре советского крестьянства в контексте изучения социально-экономической истории Казахстана. Вопросы социально-экономического развития колхозного крестьянства поднимали К.А. Берденова и С.И. Иманбердиева (Берденова, 1994), Р.Ж. Кадысова (Кадысова, 2006) З.Г. Сактаганова (Сактаганова, 2017). Вопросам депортации народов в Казахстан и проблемам статуса спецпереселенцев посвящены работы М.Ч. Калыбековой (Калыбекова, 2008), С.Д. Шаймухановой, Т.Ж. Макалакова (2012), Н.А. Абуова (Абуов, 2014) и других. Малоизученной проблеме участия спецконтингента Северного Казахстана в освоении целины посвящены работы исследователей А.С. Мусагалиевой (Мусагалиева, 2018) и Р.М. Мусабековой (Мусагалиева, Мусабекова, 2018). Большой вклад в изучение вопроса внесли опубликованные сборники документов по истории депортированных народов в Казахстан, такие как «Белая книга (Из истории выселения чеченцев-ингушей 1944–1957 гг.)» (1991), «История российских немцев в документах (1763–1992)» (1993), «Депортированные в Казахстан народы: время и судьбы» (1998), «Из истории немцев Казахстана (1921–1975 гг.)» (1997), «Из истории поляков в Казахстане (1936–1956 гг.)» (2000) и другие.

В зарубежной историографии идет активное переосмысление послевоенной истории крестьянства и применения труда спецпереселенцев с позиций новых подходов и концепций. В рамках цивилизационного подхода сельское население изучалось в работах А.А. Данилова и А.В. Пыжикова (Данилов, 2001), В.Ф. Зимы (Зима, 1996), Е.Ю. Зубковой (Зубкова, 2000), В.П. Попова (Попов, 2000). В рамках историко-антропологического подхода различные аспекты жизни спецпереселенцев в составе крестьянства изучали В.Н. Земсков (Земсков, 1991, 2003), Ш. Фицпатрик (Фицпатрик, 2001), Н.Б. Лебина (Лебина, 2015) и другие. Общие тенденции отечественной и зарубежной историографии показывают, что практически отсутствуют работы, посвященные применению труда спецпереселенцев в различных отраслях сельского хозяйства в послевоенный период.

Результаты

Крестьянство Казахстана в послевоенный период было неоднородно и представлено разнообразием в этническом и социально-экономическом плане. Как известно, в 1936, 1941–1944 гг. в Казахстан были депортированы немцы, поляки, калмыки, карачаевцы, ингуши, чеченцы, крымские татары (Алдажуманов, 1997: 5). В середине марта 1944 г. в Северо-Казахстанскую область было направлено на поселение 39542 человека из числа чеченцев и ингушей. Как свидетельствуют документы, забота об их устройстве на новых

местах возлагалась на местные представительные органы. Значительная часть спецпереселенцев, размещенная в Северо-Казахстанской области, была распределена между сельхозартелями (17060 человек), совхозами (2460 человек), предприятиями и учреждениями (1165 человек). Спецпереселенцы направлялись в колхозы имени Вильямса, «Молодая гвардия» Мамлютского района, «Пламя» Конюховского района, зерносовхозы Чистовский, Булаевский Булаевского района (Северо-Казахстанская область, 1993: 291). В голодном 1946 г. остро нуждавшимся спецпереселенцам Северного Кавказа правительство Казахской ССР выделило 96 тонн зерна, что в перерасчете на количество нуждающихся составило расчетную норму – 200 г в день на одного человека, раздавалась одежда и обувь, но это не могло разрешить всех проблем. Зимой 1945–1946 гг. в колхозах и совхозах Северо-Казахстанской области не работали 1800 человек переселенцев из-за отсутствия теплой одежды, обуви, кроме того, 2816 детей не посещали школу.

Неустроенный быт, отсутствие постоянного обеспечения продовольствием нередко приводили к тяжелому материальному положению спецпереселенцев. Например, в апреле 1945 г. в ряде колхозов Кокчетавского района спецпереселенцы жили в исключительно тяжелых материальных условиях, в занимаемых ими квартирах была большая скученность – по 15 человек в одной комнате, было грязно и совершенно отсутствовали продукты питания. В колхозах радиуса Джаянгузской МТС «Ленин жолы», имени Кирова спецпереселенцы извлекли трупы павших лошадей из земли и растащили по квартирам для употребления в пищу. Правления этих колхозов не уделяли никакого внимания спецпереселенцам, не оказывали помощи. В шести колхозах насчитывалось 56 человек, сильно истощенных и больных дистрофией, раздетых спецпереселенцев, которым требовалась немедленная продовольственная помощь: «Ленин жолы» – 15 человек, имени Фрунзе – 5 человек, имени Кирова – 6 человек, имени Сталина – 8 человек, «Кайырлы кун» – 6 человек, «Новая жизнь» – 15 человек. В порядке государственной помощи колхоз «Ленин жолы» получил для раздачи спецпереселенцам по 19 кг на человека 214 пудов зерна. Однако хлеб спецпереселенцам не выдали, а по распоряжению председателя колхоза роздали колхозникам. О присвоении указанного хлеба колхозом было проведено расследование, и материал находился у райпрокурора более трех месяцев, меры не принимались. Спецпереселенцы не получили хлеб, и от недоедания в этом колхозе умерло пять человек. Председатель колхоза вместо оказания помощи требовал, чтобы их убрали из колхоза, не предоставлял подвод для подвозки дров в зимнее время (ГААО. Ф. 1451 (730). Оп. 1. Д. 27. Л. 12).

В колхозе имени Фрунзе было присвоено и израсходовано 290 кг хлеба, предназначенного для спецпереселенцев, и который также не был восстановлен. В колхозе «Красный май» спецпереселенцы использовались на второстепенных низкооплачиваемых работах, следствием чего явился низкий заработок и острые продовольственные затруднения. На колхозные собрания спецпереселенцы не приглашались, несмотря на то, что они являлись членами колхоза, из их числа не привлекались люди, способные организовать и руководить работой звеньев, бригад. Проявление недоверия к спецпереселенцам вызывало у последних отрицательное отношение к труду и порождало серьезные последствия. Поэтому требовались немедленные меры по устранению недочетов и оказанию спецпереселенцам помощи (ГААО. Ф. 1451 (730). Оп. 1. Д. 27. Л. 12 об.).

В мае 1945 г. из фондов СНК КССР на посев огородов спецпереселенцам из Северного Кавказа в Кокчетавской области была отпущена ссуда – 30 тонн проса и 10 тонн гороха, которая по решению облсовета была распределена районам области из расчета 6,4 г. на одну семью. Арык-Балыкскому району по числу поселенного контингента Северного Кавказа было выделено проса – 5726 кг, причем по указанию председателя райсовета Арык-Балыкского района полученное просо было разделено между колхозами района, которыми был произведен посев и по указанию предрайсовета был включен в общий план сева по колхозу. В июне 1945 г. на заседании Президиума Облсовета стоял отчет председателя райсовета о хозяйственно-трудовом устройстве спецпереселенцев Северного Кавказа, в котором он заявил, что колхозами для спецпереселенцев было посеяно просо в отдельных массивах и

после уборки предназначалось для раздачи зерном спецпереселенцам. Однако просо колхозами было убрано, но спецпереселенцам не выдавалось, что явилось нарушением постановления СНК СССР от 15 мая 1945 г. (ГААО. Ф. 1451 (730). Оп. 1. Д. 27. Л. 24.).

В январе 1946 г. в колхозах «Коллективист» и «Красный Броневик» Щучинского района было отмечено два случая смертности на почве голода из числа спецпереселенцев с Северного Кавказа. Кроме того, в этих же колхозах из числа остро ощущающих продовольственные затруднения имелись опухшие. Всего выявлено остро нуждающихся и очутившихся на грани опухания в колхозе «Коллективист» – 18 семей, в них 67 человек. В колхозе «Красный Броневик» – 16 семей, в них 79 человек и в колхозе «Светлый луч» – 3 семьи, 14 человек. Подобные явления имелись и в ряде других колхозов этого района: например, в колхозе «Советский», «Ульге-Алган», Калинина и других (ГААО. Ф. 1451 (730). Оп. 1. Д. 63. Л. 1). Всего по состоянию на 15 января 1946 г. в Кокчетавской области числилось 1243 семей или 5638 человек остро нуждающихся спецпереселенцев Северного Кавказа, которые на почве отсутствия продуктов питания хлеба и недоедания стали болеть и стояли перед перспективой голодной смерти. При этом число остро нуждающихся спецпереселенцев в области постоянно росло.

Таблица 1 – Распределение остро нуждающихся спецпереселенцев по районам Кокчетавской области в начале 1946 г. (ГААО. Ф. 1451 (730). Оп. 1. Д. 63. Л. 5)
[Table 1 – Distribution of special settlers in dire need by districts of Kokchetav region at the beginning of 1946 (SAAR. F. 1451 (730). In. 1. F. 63. L. 5)]

№	Название района	Семей	Человек
1	Айртавский	115	517
2	Арык-Балыкский	78	380
3	Зерендинский	128	517
4	Кокчетавский	101	395
5	Красноармейский	198	792
6	Рузаевский	41	196
7	Чкаловский	65	280
8	Щучинский	300	1500
9	Енбекшильдерский	101	504
10	Келлеровский	145	670
	Итого	1272	5751

В феврале 1946 г. в отдельных колхозах Арык-Балыкского, Чкаловского и Красноармейского районов Кокчетавской области также имело место продовольственное затруднение у спецпереселенцев Северного Кавказа, в результате чего имелись случаи опухания. В колхозах имени Ворошилова, имени Сталина, имени Чкалова, «Искра», имени Буденного, «Красный полевод» и других Арык-Балыкского района число остро нуждающихся спецпереселенцев Северного Кавказа составляло 78 семей, в них 37 человек. В колхозах Чкаловского района остро нуждающихся было 65 семей, в них 280 человек, и в Красноармейском районе 188 семей, в них 792 человек. Указанный контингент находился на грани опухания, хотя случаев смертности от голода еще не было, а в Чкаловском и Красноармейском районах у них отсутствовало и топливо. Однако местные власти отмечали, что оказать помощь этим семьям за счет районных ресурсов не представлялось возможности из-за отсутствия последних (ГААО. Ф. 1451 (730). Оп. 1. Д. 63. Л. 4).

В марте 1946 г. в ряде колхозов Арык-Балыкского района имелись факты острого продовольственного затруднения среди спецпереселенцев Северного Кавказа. В числе остро нуждающихся имелись случаи опухания, в том числе: в колхозе имени Дзержинского – 8 случаев опухания, в колхозе «Тахтаброд» – 6 случаев, в колхозе имени Ворошилова – 6 случаев, в колхозе «Полевод» – 12, в колхозе имени Кирова – 4. Всего – 43 случая (ГААО. Ф. 1451 (730). Оп. 1. Д. 63. Л. 20). Аналогичное положение имело место и в других колхозах района, где по данным учета РО НКВД из числа спецпереселенцев Северного Кавказа 258 человек были истощены и находились на грани опухания. Всего по

Арык-Балыкскому району было учтено остроноуждающихся семей – 360, в них 1758 человек. Оказанная материальная помощь за счет местных ресурсов района, выделенная продовольственная помощь из областных фондов в феврале 1946 г. в количестве 10 тонн зерноотходов не дали возможность разрядить создавшееся острое затруднение ввиду мизерности этой помощи.

В мае 1946 г. для остроноуждающихся семей спецпереселенцев Северного Кавказа, расселенных на территории Кокчетавской области, Советом министров Казахской ССР из специальных фондов была оказана продовольственная помощь в размере 20 тонн зерна, которая в том же 1946 г. Кокчетавским облсоветом была передана для обмена на семена Щучинскому району, то есть была израсходована не по назначению, и не была восстановлена. Поэтому периодически поднимался вопрос о восстановлении израсходованного в 1946 г. не по назначению зерна с расчетом его использования для оказания продовольственной помощи остроноуждающимся семьям спецпереселенцев с Северного Кавказа (ГААО. Ф. 1451 (730). Оп. 1. Д. 94. Л. 1–2).

В декабре 1946 г. в отдельных колхозах Щучинского, Кокчетавского и Енбекшильдерского районов, где в результате низкой урожайности и невыполнения плана хлебозаготовок оплата за трудодни колхозникам не производилась, также среди спецпереселенцев Северного Кавказа имелись семьи, находившиеся в весьма затруднительном материальном положении. К таким колхозам относились «Оркен», «Джамбул», «Кзыл-тан», «Кзыл-сая», «12-й октябрь», «Коминтерн», «Донгул-агаш», «Берлистик», «Пахарь», «Елтай» Кокчетавского района, имени Чапаева, «Вороновка», «Киндык-Карагай», «Курнекты», «Карасу», «Достижение» Щучинского района, «Кзыл-угом», «Макинтруд», «Красный яр» Енбекшильдерского района. По одному только Кокчетавскому району по состоянию на 1 декабря 1947 г. остроноуждающихся насчитывалось 223 семьи, в них 873 человека (ГААО. Ф. 1451 (730). Оп. 1. Д. 94. Л. 1).

В феврале 1947 г. в колхозах, где ощущались острые продовольственные затруднения, были выявлены опухшие от голода спецпереселенцы. Например, в колхозе «Время труда» Зерендинского района опухших было выявлено 13 человек. В Енбекшильдерском районе в селе Карловка среди остроноуждающихся выявлено 12 случаев опухания. В этом селении ощущались острые продовольственные затруднения и среди местных колхозников. В Арык-Балыкском, Кокчетавском и Рузаевском районах также имелись случаи опухания. Руководящие партийно-советские организации, ссылаясь на отсутствие возможностей, реагировали медленно, не видя сигналы, и немедленные меры по предотвращению опухания и смертности за счет любых ресурсов не принимали (ГААО. Ф. 1451 (730). Оп. 1. Д. 95. Л. 10–11).

В марте 1947 г. имевшее место продовольственное затруднение среди спецпереселенцев Северного Кавказа, расселенных и трудоустроенных в колхозах и хозяйственных организациях Кокчетавского района серьезно обострилось. В результате отсутствия каких-либо средств к существованию среди спецпереселенцев, нуждавшихся в продовольствии, отмечены не единичные случаи заболеваний в тяжелой форме дистрофией, опуханий и смертности. На конезаводе № 47 из общего числа трудоустроенных спецпереселенцев в количестве 26 семей, 36 человек имелись больные дистрофией и опухшие – 3 семьи, 13 человек. Такие же факты были отмечены среди спецпереселенцев, расселенных и трудоустроенных в колхозах района (ГААО. Ф. 1451 (730). Оп. 1. Д. 95. Л. 12). Как видно, продовольственные затруднения среди части населения, а особенно среди спецпереселенцев в марте 1947 г. серьезно обострились и в отдельных населенных пунктах имели место случаи резкого истощения с угрозой смертности на почве недоедания. Не имея каких-либо средств к существованию, нуждавшиеся в продовольствии занимались нищенством, совершали кражи и другие более тяжкие уголовные преступления, а спецпереселенцы также – побеги с мест обязательного поселения. Эти обстоятельства и интересы общественной безопасности, требовали принятия решительных мер к смягчению продовольственных затруднений, с тем, чтобы ни в коем случае не допустить смертности и исключить возможность нежелательных последствий.

Между тем, председатели некоторых колхозов вместо изыскания ресурсов для оказания помощи нуждающимся, проявляли недопустимое бездушие и преступные действия (ГААО. Ф. 1451 (730). Оп. 1. Д. 95. Л. 17). Так, например, директором конезавода № 47 (Кокчетавский район) в связи с создавшимися продовольственными затруднениями 11 семей, 41 человек спецпереселенцев, самовольно без ведома спецкомендатуры МВД были вывезены на территорию Акмолинской области. Председатель колхоза «Заря» Арык-Балыкского района, не принимая никаких мер к облегчению положения нуждающихся спецпереселенцев ингушей, написал от их имени коллективное заявление в РО МВД с требованием оказания помощи, так как они были обречены на голодную смерть. С учетом того, что отпуска продовольственной помощи извне для нуждающихся не было запланировано, колхозы вынуждены были организовать необходимые мероприятия в этой части, ориентируясь только на внутренние ресурсы. Председатели колхозов несли личную ответственность за смертность на почве недоедания, учитывали всех остро нуждающихся в продовольствии, запрашивали эти данные в отношении спецпереселенцев от РО МВД и за счет изыскания всех источников пытались предотвратить смертельные исходы. При этом лиц резко истощенных (опухших и дистрофиков) госпитализировали и содержали на необходимом режиме до полного восстановления сил. Особое внимание обращалось на 100% трудоустройство выявленных органами МВД беспризорных детей, определение их в порядке трудового устройства в колхозы и другие организации (ГААО. Ф. 1451 (730). Оп. 1. Д. 95. Л. 18).

Однако продовольственные затруднения испытывали не только спецпереселенцы, но и рядовые колхозники. По данным Кокчетавского облисполкома, в 1948 г. общее количество колхозного населения составляло 15526 семей, 183547 человек, из них 10879 семей, 40169 человек, в том числе 3958 семей погибших воинов и инвалидов отечественной войны к моменту обследования находились в крайне затруднительном продовольственном положении и нуждались в помощи (ГААО. Ф. 1451 (730). Оп. 1. Д. 176. Л. 15). От недостатка питания было установлено много истощенных и обессиленных колхозников, как из числа спецпереселенцев, так и местных жителей, не имевших никаких запасов продовольствия и в течение всей зимы 1947–1948 гг., вынужденных питаться за счет помощи из местных ресурсов, которые были полностью исчерпаны.

В связи с недостатком продовольствия имелись случаи откочевок колхозного населения с места постоянного жительства. Имели место продажи скота личного пользования и вещей домашнего обихода для приобретения продуктов. В Рузаевском районе из колхоза имени Фрунзе выехали в Акмолинскую и Кустанайскую области 10 семей колхозников местных жителей. Всего по данным облстатуправления из области в течение 1948 г. выбыли из колхозов 1544 семьи. В колхозе «Алгабас» в течение 1948 г. было продано и забито 45 голов крупного рогатого скота личного пользования. В колхозе «Бирлик» было продано 25 голов крупного рогатого скота личного пользования. По данным на 1 апреля 1948 г., в области уменьшилось поголовье скота личного пользования колхозных овец на 16 %, коз на 22% и свиней 3% по отношению данных, имеющих на 1 января 1947 г. По данным областного отдела народного образования, в 1948 г. не было охвачено обучением 3854 человека детей школьного возраста. Из них по причине отсутствия одежды, обуви и недостатка питания – 2082 человека и по неуважительным причинам – 1772 человека. В связи с невыполнением плана государственных поставок зерна, мяса и молока, многие колхозы области не имели никаких средств на текущем счете в госбанке и поэтому были не в состоянии оказать какую-либо помощь (ГААО. Ф. 1451 (730). Оп. 1. Д. 176. Л. 15–16).

В других регионах Северного Казахстана была похожая ситуация. Так, в 1948 г. Кустанайский спецпереселенческий отдел препровождал годовой отчет по хозяйственному и трудовому устройству семей спецпереселенцев из Северного Кавказа чечено-ингушского населения за 1947 г. Согласно отчета, если на 1 января 1947 г. в области численность спецпереселенцев Северного Кавказа составляла 9481 семью или 36612 человек, из них чеченцев – 10060 человек, ингушей – 26552 человека, то на 1 января 1948 г. с учетом естественного движения численность спецпереселенцев составила 8956 семей или 34647 человек, из них чеченцев – 9518 человек, ингушей – 25129 человек (Таблица 2).

Таблица 2 – Численность спецпереселенцев из Северного Кавказа в Кустанайской области на 1 января 1947 г. (ГАКО. Ф. 72-П. Оп. 12. Д. 41. Л. 1–3)
 [Table 2 – Number of special settlers from the North Caucasus in Kustanai region as of January 1, 1947 (SAKR. F. 72-P. In. 12. F. 41. L. 1–3)]

№	Спецпереселенцы	На 1 января 1947 г.		На 1 января 1948 г.	
		Количество семей	В них чел.	Количество семей	В них чел.
1	Чеченцев	2539	10060	2467	9518
2	Ингушей	6942	26552	6489	25129
3	Балкарцев				
4	Калмыков				
5	Из Грузинской ССР				
6	Из бывшей Крымской АССР				
	Итого	9481	36612	8956	34647

При этом, согласно материалам отчета, прибытие спецпереселенцев в Кустанайскую область и убытие в другие области и республики в 1947 г. проходило в порядке воссоединения семей с близкими родственниками после того, как они разыскали своих родных, по разрешению органов МВД. В то же время смертность среди спецпереселенцев (999 человек) объяснялась случаями смертей среди престарелых людей за счет семей одиночек и престарелых семей, которые состояли из двух стариков, а также частично за счет больных туберкулезом и весенней септической ангиной (Таблица 3).

Таблица 3 – Сведения об естественном движении спецпереселенцев в Кустанайской области в 1947 г. (ГАКО. Ф. 72-П. Оп. 12. Д. 41. Л. 2)
 [Table 3 – Information on the natural movement of special settlers in Kustanai region in 1947 (SAKR. F. 72-P. In. 12. F. 41. L. 2)]

	Количество семей	В них чел.
Прибыло	305	1136
Родилось	-	703
Итого	-	1839
Убыло	733	2805
Умерло		999
Итого	733	3804

В целом, по состоянию на конец 1947 г., спецпереселенцы из Северного Кавказа были расселены по Кустанайской области по 17 районам, включая г. Кустанай, при этом наибольшее число спецпереселенцев приходилось на Семиозерный, Карабалыкский, Тарановский, Орджоникидзеvский, Федоровский, Затобольский и Мендыкаринский районы. При этом труд спецпереселенцев применялся преимущественно в колхозах, затем на предприятиях и организациях, а также в совхозах (Таблица 4).

Таблица 4 – Распределение спецпереселенцев по районам Кустанайской области на конец 1947 г. (ГАКО. Ф. 72-П. Оп. 12. Д. 41. Л. 3)
 [Table 4 – Distribution of special settlers by districts of Kustanai region at the end of 1947 (SAKR. F. 72-P. In. 12. F. 41. L. 3)]

№	Наименование районов и городов	К-во семей всего	В них душ	В том числе семей					
				В колхозах		совхозах		В пред-х и орган-х	
				К-во кол.	К-во семей	К-во сов-в	К-во семей	К-во пред., орган.	К-во семей
1	Введенский	117	470	12	114	-	-	7	3
2	Джетыгаринский	250	1000	4	58	3	25	16	167
3	Затобольский	687	2704	23	585	3	53	7	49
4	Кустанайский	379	1172	19	287	3	92	3	-
5	Карасуский	140	597	6	47	5	61	3	32
6	Карабалыкский	819	3282	22	606	3	132	33	81

7	Мендыгаринский	621	2373	23	552	-	-	12	69
8	Орджоникидзеvский	739	2873	29	488	6	225	8	26
9	Урицкий	494	1958	37	445	-	-	11	49
10	Убаганский	418	1681	28	404	-	-	14	14
11	Пешковский	456	1893	26	453	-	-	6	3
12	П. Горьковский	341	1339	15	310	2	23	4	8
13	Семиозерный	1784	6560	15	575	4	356	28	853
14	Узункольский	133	493	15	121	-	-	7	12
15	Федоровский	691	2895	20	408	6	204	16	79
16	Тарановский	772	2893	35	536	1	77	9	159
17	г. Кустанай	115	464	-	-	-	-	32	115
	Итого	8956	34647	329	5989	36	1248	216	1719

В Кустанайской области в 1948 г. числилось 17119 трудоспособных, из них в народном хозяйстве работало 15645 человек, в том числе в колхозах числилось трудоспособных – 12598 человек, из них работало – 11716 человек, в совхозах трудоспособных – 2162 человек, работали – 1892 человека. На предприятиях числилось трудоспособных – 2359 человек, работали – 2043 человека, кроме этого, на производстве работало подростков – 1085 человек и престарелых – 360 человек. В числе трудоспособных были учтены 402 человека, женщин-домохозяек, которые ввиду многодетности не имели возможности участвовать в работе, а также 1474 человек из числа чечено-ингушского населения не работали из-за отсутствия одежды и обуви. Многодетные домохозяйки также принимали участие в общих работах в колхозах и совхозах, но нечасто в силу недостаточного количества детсадов и детских яслей даже на период полевых сельскохозяйственных работ (ГАКО. Ф. 72-П. Оп. 12. Д. 41. Л. 4–5).

Работающие в колхозах Кустанайской области спецпереселенцы на 1 января 1948 г. выработали 1939229 трудодней. Если на 1 января 1947 г. было 6337 семей, то на 1 января 1948 г. осталось членами колхозов 5989 семей, то есть выбыли из колхозов на 1947 г. в другие области 348 семей. Роста производительности труда в 1947 г. по сравнению с 1946 г. снизился на 8 %: если в 1946 г. на одного трудоспособного выработка трудодней составляла 205, то в 1947 г. составляла 165,5 трудодней. Это снижение явилось следствием того, что в 1947 г. увечилось число трудоспособных на 2861 человек, к тому же следует объяснить снижение производительности труда за счет выехавших из области более активной части контингента 2805 человек в другие области по соединению с близкими родственниками. Разница трудового уровня спецпереселенцев по сравнению с коренным населением в 1947 г. была менее различна. Отличие только в том, что спецпереселенцы были одеты и обуты хуже, поэтому в холодное время года они часто отказывались от регулярного выхода на общие работы.

Во всех колхозах Кустанайской области были спецпереселенцы, которые показали хорошие образцы труда, выработали в период года от 850 до 1500 трудодней, получили хлеба по 400-500 кг. И в колхозах им было выдано на один трудодень от 1 до 2 кг хлеба (пшеницы), то есть выдача хлеба по трудодням производилась наравне с коренным населением – колхозниками. И только в отдельных колхозах Урицкого, Пресногорьковского и Мендыкаринского районов получили на один трудодень от 100-200 г. Спецпереселенцы, которые жили и работали в колхозах получали среднемесячную зарплату: наивысшая – от 400 до 600 руб., самая низкая – от 250 до 400 руб. Для сравнения, на промышленных предприятиях получали среднемесячную зарплату от 350 до 500 руб., а рабочие железнодорожного транспорта – от 450 до 700 руб. в месяц. В целом, материальное состояние семей спецпереселенцев по сравнению между 1946 г. и 1947 г. улучшилось, большинство спецпереселенцев жило не хуже коренного населения (ГАКО. Ф. 72-П. Оп. 12. Д. 41. Л. 5–6).

Повышение квалификации спецпоселенцев чаще всего проводилось по месту жительства путем прохождения курсов механизаторов, 3-годовой агрозоветучебы в совхозах, колхозах и МТС. Малая часть проходила заочное и очное обучение в техникумах и вузах, в основном получали профессии учителя, веттехника, агронома. Например, в 1947 г. в кустанайской школе

механизации учились 13 чел. По состоянию на 1 января 1948 г. в области спецпереселенцев специалистов, работающих по специальности было: зубных техников – 4 человека, инженеров-нефтяников – 1 человек, инженеров-гидротехников – 2 человека; юристов – 2 человека, бухгалтеров – 26 человек, учителей – 16 человек, инженеров-строителей – 1 человек, ветфельдшеров – 9 человек, агрономов – 6 человек, зоотехников – 8 человек (ГАКО. Ф. 72-П. Оп. 12. Д. 41. Л. 7).

Большинство спецпереселенцев участвовали в соцсоревнованиях путем агитмассовой работы. Трудовое законодательство обеспечивало за всеми спецпереселенцами виды поощрения за хорошие производственные показатели в работе. Передовики заносились на доски почета, публиковались на страницах газет. (ГАКО. Ф. 72-П. Оп. 18. Д. 72. Л. 1-3). Например, сохранились сведения о передовиках производства области из числа спецпереселенцев. Например, в Джетыгаринском районе в колхозе Ворошилова отличился колхозник Богучев Магомет, который выработал 700 трудодней, за хорошую работу был премирован коровой. В Затобольском районе в колхозе «10 лет Октября» тракторист Котиков Хусаин выработал 1200 трудодней и получил дополнительно 11 центнеров зерна, в колхозе имени Крупской колхозник Кугучев Махта выработал 750 трудодней, за что был премирован ценными подарками. В Мендыгаринском районе в колхозе «Кок-Терек» бригадир тракторной бригады Гайсиев Мустафа выработал 852 трудодня, за что получил 17 центнеров зерна. В Тарановском районе в колхозе имени Кагановича колхозник Исмаил Малден за систематическое перевыполнение нормы был премирован двумя овцами. В Урицком районе в колхозе «Красный Восток» сапожник Турхаев Сальман за перевыполнение норм был награжден медалью «За доблестный труд» и премирован 200 рублями. Тракторист Тарахман Басан за систематическое перевыполнение норм был премирован посылкой 500 руб. В Федоровском районе в колхозе имени Калайда чабан колхоза Мамилов Заудит за сохранение поголовья скота получил дополнительно в премию 12 овец. В Убаганском районе в колхозе «Свободный труд» Катив А. выработал 718 трудодней, за что был премирован тёлкой. В колхозе «Восток» чабан Каржанов Ума выработал 708 трудодней и был премирован двумя овцами (ГАКО. Ф. 72-П. Оп. 12. Д. 41. Л. 6).

Согласно установленным сведениям, приусадебные участки в 1947 г. в Кустанайской области получили всего – 7378 семей, в том числе в колхозах – 6913 семей, в совхозах – 202 семьи, на предприятиях – 263 семьи, а также огородных участков получили всего – 8956 семей, в том числе в колхозах – 5989 семей, в совхозах – 1248 семей, на предприятиях – 1719 семей. На полученных приусадебных участках (огородах) спецпереселенцы засеяли 3308 га огородов в том числе, картофелем – 2809 га, зерновыми – 267 га, овощебахчевыми – 211 га, фасолью – 21 га. При этом на посев огородов не было выделено семенных фондов, а некоторые колхозы и совхозы оказывали помощь за счет местных ресурсов. Максимальный сбор урожая в среднем по Тарановскому району в 1947 г. составил: с площади 100 га намолочено проса 300 центнеров, с площади 143 га снято картофеля 4290 центнеров, с площади 50 га собраны овощебахчевые 625 центнеров. В среднем по Затобольскому району был снят урожай картофеля с 315 га 10450 центнеров, овощебахчевых с 20 га 240 центнеров. По Мендыгаринскому району был снят урожай картофеля с 346 га 20760 центнеров, проса с 36 га 1404 центнера, бахчевых с 44 га 4800 центнеров, фасоли с 21 га 102 центнера. Однако в 1947 г. имелись случаи гибели урожая. В частности, по районам Введенскому, Пресногорьковскому, Узункольскому и Мендыкаринскому вследствие затяжного весеннего сева и завоза не акклиматизированных семян из южных районов для посева, а также наличие заморозков в вышеуказанных районах в большинстве своем яровые посева в колхозах погибли. Колхозники максимально получили на трудодень от 100 до 500 гр., в силу чего материальное положение спецпереселенцев значительно ухудшилось (ГАКО. Ф. 72-П. Оп. 12. Д. 41. Л. 8.).

Согласно установленным данным, в 1947 г. было обеспечено постоянной жилой площадью 770 семей спецпереселенцев, в том числе в колхозах – 516 семей, в совхозах – 87 семей, на предприятиях – 167 семей. Из них в построенных домах проживало

622 семьи, в купленных – 148 семей. С начала вселения постоянную жилую площадь получили 8956 семей, в том числе в колхозах – 5989 семей, в совхозах – 1248 семей, на предприятиях – 1719 семей. Из них в построенных домах проживало 5395 семей, в купленных – 2274 семьи, в пустующих – 35 семей, в домах предприятий и организаций – 1252 семьи (ГАКО. Ф. 72-П. Оп. 12. Д. 41. Л. 8–9).

Советом министров Казахской ССР распоряжением за № 153-р от 10 апреля 1947 г. Кустанайской области был утвержден план строительства и покупки 740 домов, а также ремонта 1100 домов. На 1 января 1948 г. по данному плану в колхозах было построено 399 домов, куплено 134 дома, отремонтировано 1503 домов; в совхозах построено 7 домов, куплено 4 дома, отремонтировано 165 домов; в предприятиях построено 216 домов, куплено 10 домов, отремонтировано 328 домов. Всего на строительство и покупку домов было затрачено всего средств 1751,0 тыс. рублей, в том числе: за счет кредита сельхозбанка – 130 тыс. рублей, средств спецпереселенцев – 1621, 0 тыс. руб. Таким образом, из средств кредита сельхозбанка в 1947 г. было использовано всего 130 тыс. рублей. Такое низкое использование кредитов сельхозбанка явилось следствием отказа спецпереселенцев от получения кредитов, к тому же сельхозбанк первую половину года не кредитовал спецпереселенцам покупку домов, поэтому они покупали дома на свои средства (ГАКО. Ф. 72-П. Оп. 12. Д. 41. Л. 10–11).

Усугубляли тяжелое социально-экономическое положение спецпереселенцев в 1947 г. злоупотребления руководителей колхозов. Например, в Кустанайском районе председатель колхоза «Красное знамя» получил ссуду для спецпереселенца в сумме 5000 рублей, и присвоил ее себе, за что был снят с работы, материалы были переданы в районную прокуратуру для привлечения его к ответственности. Имело место, когда председатель Убаганского райисполкома забрал стекло 60 кв. м. и отдал на остекление школы, несмотря на данное телеграфное указание со стороны облисполкома это район стекло в фонд спецпереселенцев так и не восстановил (ГАКО. Ф. 72-П. Оп. 12. Д. 41. Л. 11).

В плане продовольственного снабжения спецпереселенцев правительством на 1947 г. по Кустанайской области было выдано из продфонда 33 тонн кукурузы, из местных ресурсов выделено 188,5 тонн картофеля. Несмотря на то, что отпущенные фонды промтоварного снабжения были получены полностью и использованы по прямому назначению, но их количество не удовлетворяло необходимую потребность. Так, у спецпереселенцев в большинстве не было нательного белья и постельных принадлежностей, одна треть не имела теплой одежды и обуви, что не давало возможности постоянно участвовать в работе (ГАКО. Ф. 72-П. Оп. 12. Д. 41. Л. 13–14.).

По учету облоно на 1947 г. детей спецпереселенцев школьного возраста по Кустанайской области насчитывалось 8332 человек, из которых охвачено учебой было только 2235 человек, в основном возраст от 10 до 14 лет. Большинство детей от 7 до 10 лет не посещали школу ввиду того, что слабо или совсем не владели русским языком, а также 1461 человек не посещали школу из-за отсутствия теплой одежды – дети из многодетных семей или семей, в которых не было трудоспособных лиц. Слабо шло дело по наградам многодетных матерей из числа спецпереселенцев в соответствии Указа Президиума Совета Казахской ССР. Например, в 1947 г. получали пособие 390 многодетных матерей, а представлено было к наградам лишь 238 человек, получила награды только 31 мать. Такое положение было следствием того, что местные советы не придавали значения спецконтингенту и порой неправильно оформляли материалы на представления, к тому же много матерей не имело на руках метрических выписок, о которых приходилось запрашивать на прежних местах жительства, откуда порой ответы задерживались, а иногда не высылались совсем (ГАКО. Ф. 72-П. Оп. 12. Д. 41. Л. 14).

Медико-санитарному обслуживанию спецконтингента уделялось особое внимание, проводились профилактические мероприятия. При таких болезнях, как сыпной и брюшной тиф, в населённом пункте устанавливался немедленный карантин, медицинская и санитарная обработка очагов. В 1947 г. среди чечено-ингушского населения в Кустанайской области были зарегистрированы следующие случаи заразных заболеваний: корь – 15 человек, септическая ангина – 4 человека, чесотка в 5 колхозах области, сыпной тиф – 3 человека в одном колхозе,

брюшной тиф – 3 человека, дизентерия – 11 очагов, малярия – 13 очагов. В целом, случаи смертей среди спецконтингента относились к преклонному возрасту, а также вследствие продолжительного заболевания – туберкулезом легких и др. (ГАКО. Ф. 72-П. Оп. 12. Д. 41. Л. 16).

В целях повышения производства после принятия 30 мая 1950 г. постановления ЦК ВКП(б) «Об укрупнении мелких колхозов и задачах партийных организаций в этом деле» в сельском хозяйстве было проведено укрепление колхозов путем слияния мелких и маломощных. В итоге количество колхозов в республике уменьшилось с 6737 в 1949 г. до 2290 в 1953 г. В свою очередь, проблемы коренным образом не решались. С карты исчезли целые населенные пункты, сократились личные наделы, власти пошли на урезание натуральной оплаты. Эти меры, естественно, не привели к улучшению дел в сельском хозяйстве. В результате в стране в конце 1940-х – начале 1950-х гг. вновь появились предпосылки к продовольственному кризису. Труд сельчан оплачивался в четыре раза ниже рабочих совхозов, к тому же колхозники не имели права свободного передвижения по стране. Увеличение производства зерна достигалось зачастую экстенсивным путем за счет расширения посевных площадей (Крестьянство Казахстана, 2022: 75).

В этот период усиливается внимание к спецконтингенту, что отразилось в принятии Постановления ЦК КП(б) Казахстана от 24 февраля 1951 г. «О работе среди спецпоселенцев», согласно которому было необходимо усилить контроль и политическую работу среди спецпереселенцев. Согласно установленным данным, в Кустанайской области на 1 декабря 1952 г. было расселено спецпоселенцев 80034 человека, из них взрослых – 49048 человек, детей – 30986 человек (Таблица 5). В свою очередь, взрослые спецпоселенцы были представлены следующими национальностями: немцев – 30295 человек, ингушей – 8995 человек, чеченцев – 8488 человек, русских – 443 человека, казахов – 237 человек, украинцев – 182 человека, азербайджанцев – 1247 человек, греков – 110 человек, других – 171 человек. Спецпоселенцы мужского пола составляли 18817 человек, из которых до 18 лет – 1981 человек, от 18 лет и выше – 16836 человек. По состоянию на 20 декабря 1952 г., число награждённых спецпоселенцев, расселённых на территории Кустанайской области, составляло: орденами – 29 человек, медалями – 1613 человек (ГАКО. Ф. 72-П. Оп. 18. Д. 72. Л. 14–15).

Таблица 5 – Расселение спецпереселенцев по районам Кустанайской области на 1 декабря 1952 г. (ГАКО. Ф. 72-П. Оп. 18. Д. 72. Л. 14–15).

[Table 5 – Resettlement of special settlers by districts of the Kustanai region as of December 1, 1952 (SAKR. F. 72-P. In. 18. F. 72. L. 14–15)]

№	Районы	Всего	В том числе взрослых
1	Амангельдинский	33	28
2	Введенский	2134	1189
3	Джетыгаринский	3886	2495
4	Затобольский	6365	3468
5	Карабалыкский	6095	3940
6	Карасуский	2442	1576
7	Кустанайский	6296	3677
8	Мендыгаринский	3660	2136
9	Орджоникидзевский	7131	4055
10	Пресногорьковский	1815	1170
11	Пешковский	4051	2357
12	Семиозерный	10226	6470
13	Тарановский	9060	6286
14	Тургайский	79	54
15	Убаганский	3171	1815
16	Урицкий	2541	1493
17	Узункольский	1515	1016
18	Федоровский	7340	4381
19	г. Кустанай	2194	1442

Спецпереселенцами соблюдался режим и общественный порядок, установленный органами МГБ, согласно постановления СНК СССР № 35 от 8 января 1945 г. «О правовом положении спецпереселенцев» и Указа Президиума Верховного Совета СССР от 26 ноября 1948 г. «Об уголовной ответственности за побег из мест обязательного и постоянного поселения лиц, выселенных в отдаленные районы Советского Союза в период Великой Отечественной войны», совершенные ими преступления рассматривались на общих основаниях. Партийными и комсомольскими организациями, отделами по работе среди женщин активно проводилась политическая работа среди спецпереселенцев (ГАКО. Ф. 72-П. Оп. 18. Д. 72. Л. 1–3).

В отчетах того времени говорилось, что проявление национализма не наблюдалось, однако имели место соблюдения религиозных обрядов. Взаимоотношения с местным населением были удовлетворительными, имелись факты ассимиляционных взаимоотношений. В июне 1953 г. в Убаганском, Тарановском, Семиозерном районах Кустанайской области были зафиксированы факты хулиганства среди спецпоселенцев – чечено-ингушей. Однако эти случаи носили единичный характер, и не могли характеризовать общую обстановку (ГАКО. Ф. 72-П. Оп. 18. Д. 72. Л. 30–32).

В целом, послевоенное восстановление сельского хозяйства привело к незначительному улучшению материального положения крестьянства. Кризис в производстве и низкий уровень жизни приводили к оттоку населения на заработки в близлежащие города, что сказалось на демографической ситуации. Вместе с тем в организации колхозного производства республики в послевоенное десятилетие имелось немало недостатков и перегибов, крайне низкой оставалась культура земледелия, неудовлетворительно развивалось общественное животноводство. Как показывают исследования, сельское хозяйство Казахстана не смогло обеспечить страну необходимым количеством продовольствия, а промышленность – сельскохозяйственным сырьем, появился дефицит продовольствия. Поэтому руководство страны стало решать проблему экстенсивным путем: осваивать огромные площади новых земель, что привело к массовой кампании по освоению целинных и залежных земель.

Как известно, февральско-мартовский пленум ЦК КПСС 1954 г. принял постановление о расширении посевов зерновых культур за счет распашки целины и залежи в районах Северного Казахстана, Кавказа, Поволжья, Западной Сибири. Целинные районы Казахстана располагались в северной его части – в пределах Акмолинской, Кокчетавской, Кустанайской, Северо-Казахстанской, Павлодарской и Карагандинской областей.

Власть понимала, что главной земледельческой силой должны стать спецпереселенцы, хорошо знакомые с сельскохозяйственной техникой. Поэтому главное внимание обращалось на спецконтингент региона. Но спецконтингент был прикреплен к постоянному месту жительства, что повлекло за собой принятие совместного постановления ЦК КПСС и Совета Министров СССР № 1439–649сс от 5 июля 1954 г. «О снятии некоторых ограничений в правовом положении спецпереселенцев». С них снимались ограничения по спецпоселению и одновременно их приглашали на целину (Мусагалиева, 2018: 157). Дальнейшее освобождение спецпоселенцев в Северном Казахстане было тесно связано с целинной кампанией и проводилось в рамках тех постановлений, которые были приняты высшими органами власти СССР с 1954 по 1956 гг., когда поэтапно стали освобождаться спецпереселенцы из числа немцев, поляков, чечено-ингушей. Так, например, Указ Президиума Верховного Совета СССР от 13 декабря 1955 г. снимал правовые ограничения с немцев без права возврата к прежнему месту жительства и без возврата конфискованного имущества (История российских немцев, 1993: 177). В период с марта по июль 1956 г. снятие ограничений по спецпоселению уже носило массовый характер: были освобождены калмыки, греки, болгары, армяне, крымские татары, балкарцы, турки. По Указу Президиума Верховного Совета СССР № 139/19 от 16 июля 1956 г. были освобождены чеченцы, ингуши, а также карачаевцы (Земсков, 2003: 252). В свою очередь, ослабление позиций спецкомендатур и снятие некоторых ограничений по спецпоселению сразу отразилось на настроениях спецпоселенцев, которые стали мигрировать как внутри области, так и пределах республики

(Абуов, 2014: 213–214). Таким образом, к 1957 г. была ликвидирована система спецкомендатур и жесткого контроля жизни депортированных народов. Однако если народам Северного Кавказа разрешалось покинуть место своей ссылки, то немцы, крымские татары, поляки чаще всего закреплялись на местах проживания в Казахстане, что позволяло использовать в дальнейшем их как главную силу в освоении целины.

Заключение

Послевоенные годы сопровождались кризисными явлениями практически во всех сферах, и в особенности, в сельском хозяйстве, что показывало на необходимость менять методы административного давления, что отразилось на социально-экономическом положении спецпереселенцев. Как показывают исследования, сельское хозяйство Казахстана не смогло обеспечить страну необходимым количеством продовольствия, а промышленность – сельскохозяйственным сырьем, появился дефицит продовольствия. Поэтому руководство страны стало решать проблему экстенсивным путем: осваивать огромные площади новых земель, что привело к массовой кампании по освоению целинных и залежных земель. В свою очередь, власть понимала, что главной земледельческой силой должны стать спецпереселенцы, хорошо знакомые с сельскохозяйственной техникой, поэтому стала проводить снятие ограничений по спецпоселению без права покидать места ссылки, что привело к закреплению Северного Казахстана как основного места их проживания и работы на освоении целины.

Источники

ГАОО — Государственный архив Ақмолинской области
 ГАКО — Государственный архив Костанайской области
 ГАСКО — Государственный архив Северо-Казахстанской области

Sources

SAAR — State Archives of Akmola Region
 SAKR — State Archives of Kostanay Region
 SANKR — State Archives of North Kazakhstan Region

Литература

- Абуов, 2014 — *Абуов Н.А.* Источниковая база исследований депортаций народов в Северо-Казахстанскую область в 1936–1957 гг. // Сб. Ст. Второй конгресс историков Казахстана: сборник научных статей. Астана: Издательство ЕНУ им. Л.Н. Гумилева, 2014. С. 213–218.
- Абылхожин, 1997 — *Абылхожин Ж.Б.* Очерки социально-экономической истории Казахстана. XX век. Алматы: «Юат», 1997. 360 с.
- Абылхожин, 2019 — *Абылхожин Ж.Б.* Постсталинский период в истории советского Казахстана: череда обреченных реформ и несостоявшихся деклараций (1953–1991 гг.). Алматы: КБТУ, 2019. 468 с.
- Алдажуманов, 1997 — *Алдажуманов К.С., Алдажуманов Е.К.* Депортация народов – преступление тоталитарного режима. Алматы, 1997. 16 с.
- Белая книга, 1991 — *Белая книга* (Из истории выселения чеченцев-ингушей 1944–1957 гг.). Воспоминания, архивные материалы, фотодокументы. Грозный-Алма-Ата, 1991. 235 с.
- Берденова, Иманбердиева, 1994 — *Берденова К.А., Иманбердиева С.И.* Аграрная политика тоталитарного государства как фактор кризисного состояния сельского хозяйства Казахстана. Алматы, Ылым, 1994, 144 с.
- Данилов, Пыжиков, 2001 — *Данилов А.А., Пыжиков А.В.* Рождение сверхдержавы. СССР в первые послевоенные годы. М., РОССПЭН, 2001, 304 с.
- Депортированные в Казахстан, 1998 — *Депортированные в Казахстан народы: время и судьбы / Сост. Анес Г.* Алматы: «Арыс»-«Казахстан», 1998. 428 с.
- Земсков, 1991 — *Земсков В.Н.* Массовое освобождение спецпоселенцев и ссыльных (1954–1960 гг.) // Социологические исследования. 1991. № 1 С. 5–26.
- Земсков, 2003 — *Земсков В.Н.* Спецпоселенцы в СССР, 1930–1960. М.: Наука. 2003. 306 с.
- Зима, 1996 — *Зима В.Ф.* Голод в СССР. 1946–1947 гг.: происхождение и последствия. М., Прометей, 1996, 304 с.
- Зубкова, 2000 — *Зубкова Е.Ю.* Послевоенное советское общество: политика и повседневность. 1945–1953. М., РОССПЭН, 2000. 229 с.
- Из истории немцев Казахстана, 1997 — *Из истории немцев Казахстана (1921–1975 гг.).* Сб. док.: Архив Президента Республики Казахстан. Алматы – Москва: «Готика», 1997. 365 с.

- Из истории поляков в Казахстане, 2000 — Из истории поляков в Казахстане (1936–1956 гг.). Сб. док.: Архив Президента Республики Казахстан. Алматы: «Издательский дом «Қазақстан», 2000. 344 с.
- История российских немцев, 1993 — История российских немцев в документах (1763–1992). М. Международный институт гуманитарных программ, 1993. 448 с.
- Кадысова, 2006 — *Кадысова Р.Ж.* Историография социокультурной модернизации. Павлодар: НПФ «Эко», 2006. 187 с.
- Калыбекова, 2008 — *Калыбекова М.Ч.* История депортированных народов Казахстана (1937–1956 гг.). Алматы, ТОО «Издательство ЖЕМ», 2008. 188 с.
- Козыбаев, Алдажуманов, 1997 — *Козыбаев М.К., Алдажуманов К.С.* Тоталитарный социализм: реальность и последствия. Алматы: Фонд «XXI век», 1997. 28 с.
- Крестьянство Казахстана, 2022 — Крестьянство Казахстана в послевоенное десятилетие: социальная трансформация и повседневность. Коллективная монография. / Под общей ред. Козыбаевой М.М. Алматы: ИП «Мадияр», 2022. 356 с.
- Лебина, 2015 — *Лебина Н.* Советская повседневность: нормы и аномалии. От военного коммунизма к большому стилю. М., НЛО, 2015. 483 с.
- Мусагалиева, 2018 — *Мусагалиева А.С.* Немцы в истории освоения целинных и залежных земель в Северном Казахстане // Ежегодник Международной ассоциации исследователей истории и культуры российских немцев, 2018. № 4. С. 157-168
- Мусагалиева, Мусабекова, 2018 — *Мусагалиева А.С., Мусабекова Р.М.* Спецконтингент в освоении целинных и залежных земель Северного Казахстана // Вестник КарГУ, 2018. № 3. С. 63–73
- Омарбеков, 2003 — *Омарбеков Т.* XX ғасырдағы Қазақстан тарихының өзекті мәселелері. Алматы: Өнер, 2003. 552 б.
- Попов, 2000 — *Попов В.П.* Экономическая политика советского государства. 1946–1953 гг. Тамбов, Издательство ТГПУ, 2000. 222 с.
- Сактаганова, 2017 — *Сактаганова З.Г.* Экономическая модернизация Казахстана. 1946–1970 гг.: монография. Караганда: Изд-во КарГУ, 2017. 365 с.
- Северо-Казахстанская область, 1993 — Северо-Казахстанская область: страницы летописи родного края. Алматы: Казахстан, 1993. 392 с.
- Фицпатрик, 2001 — *Фицпатрик Ш.* Сталинские крестьяне: социальная история Советской России в 30-е годы: деревня. М.: Российская политическая энциклопедия, 2001. 422 с.
- Шаймуханова, Макалаков, 2017 — *Шаймуханова С.Д., Макалаков Т.Ж.* Вклад спецпереселенцев и депортированных народов в развитие экономики Центрального Казахстана // Современные проблемы науки и образования, 2012. № 3. URL: <https://science-education.ru/ru/article/view?id=6498> (дата обращения: 17.09.2024).

Reference

- Abuov, 2014 — *Abuov N.A.* Istochnikovaya baza issledovaniy deportatsiy narodov v Severo-Kazakhstanskuyu oblast' v 1936–1957 gg. [Source base for research on the deportations of peoples to the North Kazakhstan region in 1936–1957] // Sb. St. Vtoroy kongress istorikov Kazakhstan: sbornik nauchnykh statey. Astana: Izdatel'stvo ENU im. L.N. Gumileva, 2014. Pp. 213-218. (In Russ.).
- Abylkhozhin, 1997 — *Abylkhozhin Zh.B.* Ocherki sotsial'no-ekonomicheskoy istorii Kazakhstana. XX vek. [Essays on the socio-economic history of Kazakhstan. XX century]. Алматы: «Yuat», 1997. 360 p. (In Russ.).
- Abylkhozhin, 2019 — *Abylkhozhin Zh.B.* Poststalinskiy period v istorii sovetskogo Kazakhstana: chereda obrechennykh reform i nesostoyavshikh deklaratsiy (1953–1991 gg.). [Post-Stalin period in the history of Soviet Kazakhstan: a series of doomed reforms and failed declarations (1953–1991)]. Алматы: KBTU, 2019. 468 p. (In Russ.).
- Aldazhumanov, Aldazhumanov, 1997 — *Aldazhumanov K.S., Aldazhumanov Ye.K.* Deportatsiya narodov – prestupleniye totalitarnogo rezhima. [Deportation of peoples – a crime of the totalitarian regime]. Алматы, 1997. 16 p. (In Russ.).
- Belaya kniga, 1991 — *Belaya kniga* (Iz istorii vyseleniya chechentsev-ingushey 1944–1957 gg.). Vospominaniya, arkhivnyye materialy, fotodokumenty [White Book (From the history of the deportation of Chechens-Ingush in 1944–1957). Memories, archival materials, photo documents]. Groznyy-Alma-Ata, 1991. 235 p. (In Russ.).
- Berdenova, Imanberdieva, 1994 — *Berdenova K.A., Imanberdiyeva S.I.* Agrarnaya politika totalitarnogo gosudarstva kak faktor krizisnogo sostoyaniya sel'skogo khozyaystva Kazakhstana. [Agrarian policy of a totalitarian state as a factor in the crisis state of agriculture in Kazakhstan]. Алматы: Gylim, 1994. 144 p. (In Russ.).
- Danilov, Pyzhikov, 2001 — *Danilov A.A., Pyzhikov A.V.* Rozhdeniye sverkhderzhavy. SSSR v pervyye poslevoynnyye gody. [The Birth of a Superpower. USSR in the First Post-War Years]. М.: ROSSPEN, 2001. 304 p. (In Russ.).
- Deportirovannyye v Kazakhstan, 1998 — *Deportirovannyye v Kazakhstan narody: vremya i sud'by.* [Peoples deported to Kazakhstan: time and fate.] / sost. Anes G. Алматы: «Arys»-«Kazakhstan», 1998. 428 p. (In Russ.).
- Fitzpatrick, 2001 — *Fitzpatrik Sh.* Stalinskiye krest'yane: sotsial'naya istoriya Sovetskoy Rossii v 30-ye gody: derevnya [Stalin's peasants: a social history of Soviet Russia in the 1930s: the village]. М.: Rossiyskaya politicheskaya entsiklopediya, 2001. 422 p. (In Russ.).
- Istoriya rossiyskikh nemtsev, 1993 — *Istoriya rossiyskikh nemtsev v dokumentakh* (1763–1992). [History of Russian Germans in documents (1763–1992)]. М.: Mezhdunarodnyy institut gumanitarnykh programm, 1993. 448 p. (In Russ.).

Iz istorii nemtsev Kazakhstana, 1997 — *Iz istorii nemtsev Kazakhstana* (1921–1975 gg.) [From the history of Germans in Kazakhstan (1921–1975)] // Sb. dok.: Arkhiv Prezidenta Respubliki Kazakhstan. Almaty–Moskva: “Gotika”, 1997. 365 p. (In Russ.).

Iz istorii polyakov v Kazakhstane, 2000 — *Iz istorii polyakov v Kazakhstane* (1936–1956 gg.). [From the history of Poles in Kazakhstan (1936–1956)] // Sb. dok.: Arkhiv Prezidenta Respubliki Kazakhstan. Almaty: «Izdatel'skiy dom «Kazakhstan», 2000. 344 p. (In Russ.).

Kadysova, 2006 — *Kadysova R.Zh. Istoriografiya sotsiokul'turnoy modernizatsii*. [Historiography of socio-cultural modernization]. Pavlodar: NPF «Eko», 2006. 187 p. (In Russ.).

Kalybekova, 2008 — *Kalybekova M.Ch. Istoriya deportirovannykh narodov Kazakhstana* (1937–1956 gg.). [History of the deported peoples of Kazakhstan (1937–1956)]. Almaty, TOO «Izdatel'stvo JEM», 2008. 188 p. (In Russ.).

Kozybayev, Aldazhumanov, 1997 — *Kozybayev M.K., Aldazhumanov K.S. Totalitarnyy sotsializm: real'nost' i posledstviya*. [Totalitarian socialism: reality and consequences] Almaty: Fond «XXI vek», 1997. 28 p. (In Russ.).

Krest'yanstvo Kazakhstana, 2022 — *Krest'yanstvo Kazakhstana v poslevoyennoye desyatiletie: sotsial'naya transformatsiya i povsednevnost'*. [Peasantry of Kazakhstan in the Post-War Decade: Social Transformation and Everyday Life]. Kollektivnaya monografiya. / Pod obshchey red. Kozybayevoy M.M. Almaty: IP «Madiyar», 2022. 356 p. (In Russ.).

Lebina, 2015 — *Lebina N. Covetskaya povsednevnost': normy i anomalii. Ot voyennogo kommunizma k bol'shomu stilyu* [Soviet everyday life. Norms and anomalies. From military communism to the grand style]. M., NLO, 2015. 483 p. (In Russ.).

Musagaliyeva, 2018 — *Musagaliyeva A.S. Nemtsy v istorii osvoyeniya tselinnykh i zaleznykh zemel' v Severnom Kazakhstane* [Germans in the history of the development of virgin and fallow lands in Northern Kazakhstan] // *Yezhegodnik Mezhdunarodnoy assotsiatsii issledovateley istorii i kul'tury rossiyskikh nemtsev*. 2018. No. 4. Pp. 157–168. (In Russ.).

Musagaliyeva, Musabekova, 2018 — *Musagaliyeva A.S., Musabekova R.M. Spetskontingent v osvoyenii tselinnykh i zaleznykh zemel' Severnogo Kazakhstana* [Special contingent in the development of virgin and fallow lands of Northern Kazakhstan] // *Vestnik KarGU*, 2018. No. 3. Pp. 63–73 (In Russ.).

Omarbekov, 2003 — *Omarbekov T. XX gasyrdağy Qazaqstan tarikhynun ozektí maseleleri*. [Actual issues of the history of Kazakhstan in the 20th century] Almaty: Oner, 2003. 552 p. (In Kaz.).

Popov, 2000 — *Popov V.P. Ekonomicheskaya politika sovetского gosudarstva. 1946–1953 gg.* [Economic policy of the Soviet state. 1946–1953]. Tambov, Izdatel'stvo TGPU, 2000. 222 p. (In Russ.).

Saktaganova, 2017 — *Saktaganova Z.G. Ekonomicheskaya modernizatsiya Kazakhstana. 1946–1970 gg.*: [Economic modernization of Kazakhstan. 1946–1970] monografiya. Karaganda: Izd-vo KarGU, 2017. 365 p. (In Russ.).

Severo-Kazakhstanskaya oblast', 1993 — *Severo-Kazakhstanskaya oblast': stranitsy letopisi rodnogo kraya*. [North Kazakhstan Region: Pages of the Chronicle of the Native Land]. Almaty: Kazakhstan, 1993. 392 p. (In Russ.).

Shaymukhanova, Makalakov, 2017 — *Shaymukhanova S.D., Makalakov T.Zh. Vklad spetspereselentsev i deportirovannykh narodov v razvitiye ekonomiki Tsentral'nogo Kazakhstana* [The contribution of special settlers and deported peoples to the development of the economy of Central Kazakhstan] // *Sovremennyye problem nauki i obrazovaniya*, 2012. No. 3. URL: <https://science-education.ru/ru/article/view?id=6498> (data obrashcheniya: 17.09.2024). (In Russ.).

Zemskov, 1991 — *Zemskov V.N. Massovoye osvobozhdeniye spetsposelentsev i ssyl'nykh* (1954–1960 gg.) [Mass release of special settlers and exiles (1954–1960)] // *Sotsiologicheskiye issledovaniya*. 1991. No. 1 Pp. 5–26. (In Russ.).

Zemskov, 2003 — *Zemskov V.N. Spetsposelentsy v SSSR, 1930–1960*. [Special settlers in the USSR, 1930–1960]. M.: Nauka. 2003. 306 p. (In Russ.).

Zima, 1996 — *Zima V.F. Golod v SSSR. 1946–1947 gg.: proiskhozhdeniye i posledstviya*. [Famine in the USSR. 1946–1947: origin and consequences.] M., Prometey, 1996, p. (In Russ.).

Zubkova, 2000 — *Zubkova Ye.Yu. Poslevoyennoye sovetское obshchestvo: politika i povsednevnost'*. 1945–1953. [Post-war Soviet society: politics and everyday life. 1945–1953] M., 2000. 204 p. (In Russ.).

ТАРИХ / ИСТОРИЯ / HISTORY

Published in the Republic of Kazakhstan
 Electronic scientific journal “edu.e-history.kz”
 Has been issued as a journal since 2014
 ISSN 2710-3994.
 Vol. 11. Is. 4, pp. 884-899, 2024
 Journal homepage: <https://edu.e-history.kz>

FTAXP / МПНТИ / IRSTI 03.20
https://doi.org/10.51943/2710-3994_2024_11_4_884-899

THE DZUNGAR FACTOR AND THE MILITARY-POLITICAL RESOLUTION OF THE ISSUE OF KAZAKH MIGRATION TO THE INNER SIDE (1750S–1770S)

Yerzhan M. Toraigyrov¹, Anar D. Arepova²

¹Ch.Ch. Valikhanov Institute of History and Ethnology
 (28, Shevchenko Str., 050010 Almaty, Republic of Kazakhstan)
 Candidate of Historical Sciences, Leading Researcher
 <https://orcid.org/0000-0002-3586-5691>. E-mail: toranet2013@gmail.ru

*Corresponding author

²Ch.Ch. Valikhanov Institute of History and Ethnology
 (28, Shevchenko Str., 050010 Almaty, Republic of Kazakhstan)
 Master, PhD doctoral student
 <https://orcid.org/0000-0003-0954-8032>. E-mail: arepovaanar@mail.ru

© Ch.Ch. Valikhanov IHE, 2024
 © Toraigyrov Y.M., Arepova A.D., 2024

Abstract. This article examines the impact of the Dzungar factor on the migration of the Kazakh population in the 18th century. It analyzes the military and political decisions adopted by the Russian Empire in response to migration processes, as well as the interactions between Kazakh clans and the Dzungars. The study is based on archival materials and historical sources, providing deeper insights into the socio-economic and political transformations in the region. *Introduction.* The relevance of studying the migration of the Kazakh population and its interaction with the Dzungars in the 18th century stems from significant changes in the socio-economic and political structure of the nomadic society. This period is pivotal in the history of Kazakhstan, marked by critical events that shaped internal migration processes and the region's foreign policy. *Research Goals and Objectives.* The primary goal of this study is to analyze the impact of the Dzungar factor on Kazakh migration and the military-political decisions of the Russian Empire. The objectives include: examining archival materials related to the migration attempts of the Kazakh population; analyzing the interactions of Kazakh sultans with the Dzungars and Russian authorities. *Materials and Methods.* The research utilized a variety of archival documents and historical materials, including data from the United State Archive of the Orenburg Region and the State Historical Archive of the Omsk Region. Methods of chronological and retrospective analysis were applied, as well as source criticism techniques that allowed for the assessment of the reliability of archival documents and the identification of their informational potential, alongside an interdisciplinary approach incorporating elements of historical geography and geopolitics. *Results.* The findings reveal that interactions between the Kazakhs and the Dzungars, along with actions taken by the Russian Empire, significantly influenced migration processes in the region. Archival data indicate that decisions concerning resettlement and the administration of border territories had a substantial impact on the social structure of Kazakh society. *Conclusions.* The weakening of the Dzungar threat in the mid-18th century allowed the Kazakhs to

attempt to return to their traditional pastures on the right bank of the Irtysh. However, these efforts by Kazakh sultans such as Abulai and Sultanmamet faced strict migration policies imposed by the Russian Empire. The participation of Kazakh forces in the "Dust Campaign" of 1771 contributed to a temporary easing of migration restrictions, though Russian authorities maintained strict control.

Keywords: Kazakh khanate, dzungar factor, kazakh-dzungar relations, kazakh-russian relations, settlement of the Irtysh region, kazakh sultans, Ablai

Acknowledgements: The article was prepared within the framework of the grant-funded project of the Ministry of Science and Higher Education of the Republic of Kazakhstan, titled «New pages from the history of Kazakh-Dzungarian relations: second half of the XVII – 50s of the XVIII century» (IRN AP23488522).

For citation: Toraigyrov Y.M., Arepova A.D. The dzungar factor and the military-political resolution of the issue of kazakh migration to the inner side (1750s–1770s) // Electronic scientific journal "edu.e-history.kz". 2024. Vol. 11. No. 4. Pp. 884-899. (In Russ.).

DOI: 10.51943/2710-3994_2024_11_4_884-899

ЖОҢҒАР ФАКТОРЫ ЖӘНЕ ҚАЗАҚТАРДЫҢ ІШКІ ЖАҚҚА ҚОНЫС АУДАРУ МӘСЕЛЕСІНІҢ ӘСКЕРИ-САЯСИ ТҮРҒЫДА ШЕШІЛУІ (1750–1770 ЖЫЛДАР)

Ержан Мұратұлы Торайғыров¹, Арепова Анар Дүйсенбайқызы²

¹Ш.Ш. Уәлиханов атындағы Тарих және этнология институты
(28-үй, Шевченко көш., 050010 Алматы, Қазақстан Республикасы)
Тарих ғылымдарының кандидаты, жетекші ғылыми қызметкері
 <https://orcid.org/0000-0002-3586-5691>. E-mail: toranet2013@gmail.ru

*Автор-корреспондент

²Ш.Ш. Уәлиханов атындағы Тарих және этнология институты
(28-үй, Шевченко көш., 050010 Алматы, Қазақстан Республикасы)
Аға ғылыми қызметкері, докторант
 <https://orcid.org/0000-0003-0954-8032>. E-mail: arepovaanar@mail.ru

© Ш.Ш. Уәлиханов атындағы ТЭИ, 2024

© Торайғыров Е.М., Арепова А.Д., 2024

Аңдатпа. Бұл мақалада XVIII ғасырда жоңғар факторының қазақ халқының көші-қонына әсері қарастырылады. Зерттеу барысында көші-қон үдерістеріне байланысты Ресей империясы қабылдаған әскери-саяси шешімдер мен қазақ руларының жоңғарлармен өзара қарым-қатынасы талданады. Архивтік материалдар мен тарихи деректер негізінде жүргізілген зерттеу аймақтағы әлеуметтік-экономикалық және саяси өзгерістерді тереңірек түсінуге мүмкіндік береді. *Кіріспе.* XVIII ғасырда қазақ халқының көші-қоны және оның жоңғарлармен өзара қарым-қатынасын зерттеудің өзектілігі көшпелі қоғамның әлеуметтік-экономикалық және саяси құрылымындағы елеулі өзгерістермен байланысты. Бұл кезең – Қазақстан тарихындағы маңызды оқиғалар орын алған, ішкі көші-қон үдерістері мен аймақтың сыртқы саясатын қалыптастырған негізгі кезең. *Зерттеудің мақсаты мен міндеттері.* Зерттеудің негізгі мақсаты – жоңғар факторының қазақ халқының көші-қонына және Ресей империясының әскери-саяси шешімдеріне әсерін талдау. Міндеттері: қазақ халқының көші-қон әрекеттеріне қатысты архив материалдарын зерделеу; қазақ сұлтандарының жоңғарлармен және Ресей билігімен өзара қарым-қатынасын талдау. *Материалдар мен әдістер.* Зерттеу барысында Біріктірілген Орынбор облыстық мемлекеттік архиві мен Омбы облыстық тарихи архивінің мәліметтері сияқты түрлі құжаттар мен тарихи материалдар қолданылды. Хронологиялық және ретроспективті талдау әдістері, сондай-ақ архивтік құжаттардың шынайылығын бағалап, олардың ақпараттық әлеуетін анықтауға мүмкіндік берген деректанулық талдау әдістері және тарихи география мен геосаясат элементтерін

қамтитын пәнаралық тәсіл қолданылды. *Нәтижелер.* Зерттеу нәтижелері қазақтар мен жоңғарлардың өзара қарым-қатынасы және Ресей империясының іс-әрекеттері аймақтағы көші-қон үдерістеріне айтарлықтай әсер еткенін көрсетеді. Архив деректері қоныс аудару және шекаралық аумақтарды басқару туралы шешімдердің қазақ қоғамының әлеуметтік құрылымына үлкен ықпал еткенін айғақтайды. *Қорытынды.* Жоңғар қауіпінің XVIII ғасырдың ортасында әлсіреуі қазақтардың Ертістің оң жағалауындағы дәстүрлі жайылымдарға қайта оралу әрекеттеріне мүмкіндік берді. Алайда, Абылай мен Сұлтанмамет сияқты қазақ сұлтандарының бұл ұмтылыстары Ресей империясының қоныс аударуды шектеу саясатына тап болды. 1771 жылғы «Далалық жорық» кезінде қазақтардың Ресей империясына көмек көрсетуі қоныс аударуға қатысты шектеулердің уақытша жұмсаруына ықпал етті, бірақ ресейлік әкімшілік қатаң бақылауды сақтап қалды.

Түйін сөздер: Қазақ хандығы, жоңғар факторы, қазақ-жоңғар қатынастары, қазақ-орыс қатынастары, Ертіс өңірін қоныстандыру, қазақ сұлтандары, Абылай

Алғыс. Мақала Қазақстан Республикасы Ғылым және жоғары білім министрлігінің гранттық қаржыландыру жобасы аясында дайындалған «Қазақ-жоңғар қатынастары тарихының жаңа беттері: XVII ғасырдың екінші жартысы – XVIII ғасырдың 50-жж.» (ИРН АР23488522).

Дәйексөз үшін: Торайғыров Е.М., Арпова А.Д. Жоңғар факторы және қазақтардың ішкі жаққа қоныс аудару мәселесінің әскери-саяси тұрғыда шешілуі (1750–1770 жылдар) // «Edu.e-history.kz» электрондық ғылыми журналы. 2024. Т. 11. № 4. 884-899 бб. (Орысш.). DOI: 10.51943/2710-3994_2024_11_4_884-899

ДЖУНГАРСКИЙ ФАКТОР И ВОЕННО-ПОЛИТИЧЕСКОЕ РЕШЕНИЕ ВОПРОСА О ПЕРЕКОЧЕВКАХ КАЗАХОВ НА ВНУТРЕННЮЮ СТОРОНУ (1750–1770-е ГОДЫ)

Торайғыров Ержан Муратович¹, Арпова Анар Дуйсенбаевна²

¹Институт истории и этнологии имени Ч.Ч. Валиханова
(д. 28, ул. Шевченко, 050010 Алматы, Республика Казахстан)
Кандидат исторических наук, ведущий научный сотрудник
 <https://orcid.org/0000-0002-3586-5691>. E-mail: toranet2013@gmail.ru

* Автор-корреспондент

²Институт истории и этнологии имени Ч.Ч. Валиханова
(д. 28, ул. Шевченко, 050010 Алматы, Республика Казахстан)
Старший научный сотрудник, докторант
 <https://orcid.org/0000-0003-0954-8032>. E-mail: arepovaanar@mail.ru

© ИИЭ имени Ч.Ч. Валиханова, 2024
© Торайғыров Е.М., Арпова А.Д., 2024

Аннотация. В данной статье рассматривается влияние джунгарского фактора на миграцию казахского населения в XVIII веке. Анализируются военно-политические решения, принятые Российской империей в ответ на миграционные процессы, а также взаимодействие казахских родов с джунгарами. Исследование основано на архивных материалах и исторических источниках, что позволяет глубже понять социально-экономические и политические изменения в регионе. *Введение.* Актуальность исследования вопросов миграции казахского населения и его взаимодействия с джунгарами в XVIII веке обусловлена значительными изменениями в социально-экономической и политической структуре кочевого общества. Этот период является ключевым в истории Казахстана, когда происходили важные события, формировавшие внутренние миграционные процессы и внешнюю политику региона. *Цели и задачи исследования.* Целью данного исследования является анализ влияния джунгарского фактора на миграцию казахов и военно-политические решения Российской империи. Задачи исследования включают: изучение архивных материалов, касающихся

попыток миграции казахского населения; анализ взаимодействия казахских султанов с джунгарами и российскими властями. *Материалы и методы.* В процессе исследования использовались разнообразные архивные документы и исторические материалы, включая данные из объединенного государственного архива Оренбургской области и Государственного исторического архива Омской области. Применялись методы хронологического и ретроспективного анализа, а также методы источниковедческого анализа, позволившие оценить достоверность архивных документов и выявить их информационный потенциал, и междисциплинарный подход, включающий элементы исторической географии и геополитики. *Результаты.* Результаты исследования показывают, что взаимодействие казахов с джунгарами и действия Российской империи существенно повлияли на миграционные процессы в регионе. Архивные данные свидетельствуют о том, что решения о переселении и управлении пограничными территориями оказывали значительное влияние на социальную структуру казахского общества. *Выводы.* Джунгарская угроза в середине XVIII века сыграла ключевую роль в решении вопроса о переселении казахов на правобережье Иртыша. Ослабление джунгар и действия казахских султанов, таких как Абылай и Султанмамат, столкнулись с жесткой политикой Российской империи, направленной на укрепление контроля над миграциями. Участие казахов в «Пыльном походе» 1771 года способствовало временным послаблениям в миграционной политике, однако российская администрация продолжила строгий контроль над переселениями.

Ключевые слова: Казахское ханство, Джунгарский фактор, казахско-джунгарские отношения, казахско-русские отношения, заселение Прииртышья, казахские султаны, Абылай
Благодарности: Статья подготовлена в рамках реализации проекта грантового финансирования Министерства науки и высшего образования Республики Казахстан «Новые страницы из истории казахско-джунгарских отношений: во второй половине XVII – 50-х гг. XVIII вв.» (ИРН AP23488522).

Для цитирования: Торайгыров Е.М. Арпова А.Д. Джунгарский фактор и военно-политическое решение вопроса о перекочевках казахов на внутреннюю сторону (1750–1770-е годы) // Электронный научный журнал «edu.e-history.kz». 2024. Т. 11. № 4. С. 884-899. (На Русс.). DOI: 10.51943/2710-3994_2024_11_4_884-899

Введение

Актуальность исследования вопросов, связанных с миграцией казахского населения и его взаимодействием с джунгарами в XVIII веке, обусловлена многими факторами. Во-первых, этот период является ключевым в истории Казахстана, когда происходили значительные изменения в социально-экономической и политической структуре кочевого общества, что оказало долгосрочное влияние на его дальнейшее развитие. Во-вторых, взаимодействие казахов с джунгарами и Российской империей не только формировало внутренние миграционные процессы, но и существенно определяло внешнюю политику региона, создавая основы для современных геополитических реалий.

Дополнительно важно отметить, что анализ военно-политических решений, связанных с перекочевками, позволяет выявить характер взаимоотношений между казахскими султанами и российской администрацией, что помогает лучше понять механизмы интеграции степных народов в структуру имперского управления.

В последние десятилетия наблюдается возрастание интереса к изучению кочевых обществ и их роли в истории Центральной Азии. Однако многие аспекты, такие как влияние джунгарской угрозы на территориальное перераспределение ресурсов, стратегия российских властей в отношении казахских переселений и внутривосточная реакция казахского общества на эти процессы, остаются недостаточно исследованными.

Необходимость более глубокого анализа архивных материалов и изучения межэтнических взаимодействий в контексте внешнего давления подчёркивает актуальность данной темы как для национальной историографии, так и для более широких историко-географических исследований.

Материалы и методы

В процессе исследования темы использовались разнообразные архивные документы и исторические материалы, отражающие различные аспекты военно-политической и социально-экономической истории казахско-джунгарских и казахско-русских отношений в XVIII веке.

Объединенный государственный архив Оренбургской области (ОГАОрО) предоставил информацию о военно-политической ситуации на южных границах Российской империи и действиях региональных властей в условиях взаимодействия с казахскими ханами и султанами. Документы фонда № 3 ОГАОрО содержат данные о распоряжениях военного руководства, приказах губернаторов и мерах по обеспечению пограничной безопасности. Например, в материалах архивов зафиксированы отчеты о движении казахских табунов, приказах по недопущению переселений на правобережье Иртыша и взаимодействию с российскими военными структурами.

Материалы Государственного исторического архива Омской области (ГИАОО) использовались для анализа дипломатической переписки и событий, связанных с казахскими родами, проживавшими в Прииртышье. Документы фонда № 1 предоставляют сведения о прошениях султанов Абылая и Султанмамета о переселении, ответах региональных властей и стратегиях Российской империи в отношении Среднего жуза. В архиве также находятся рапорты и описания пограничных инцидентов, отражающие реалии того времени.

Фонд 276 Научно-исторического архива Санкт-Петербургского Института истории Российской академии наук (НИА СПбИИ РАН) содержит материалы о миграции казахов, использовании пастбищ и изменениях в кочевом хозяйстве. Особое внимание уделяется вопросам, связанным с пересечением границ, распределением земельных ресурсов и переписке между казахскими и российскими властями. Архивные материалы также освещают условия, в которых осуществлялись межэтнические контакты, включая взаимодействие с джунгарами.

Ценными для изучения представленной тематики являются сборники узаконений и исторические материалы. Такие источники, как «Сборник узаконений о киргизах степных областей» и «Материалы для географии и статистики России», предоставляют важные данные о законодательных актах и правовом регулировании вопросов, связанных с казахскими кочевьями. В них фиксируются решения о запрете или разрешении переселений, описываются меры, направленные на управление пограничными территориями, и оценивается их эффективность. Эти материалы дают возможность понять, как административные меры влияли на повседневную жизнь казахов.

Для изучения указанной темы, использовались различные исследовательские методы. Например, исследованию событий в их временной последовательности для выявления закономерностей и изменений способствовал хронологический анализ. Для анализа последствий исторических событий, таких как переселения и конфликты использовался ретроспективный метод. Также использовались методы источниковедческого анализа, позволившие оценить достоверность архивных документов и выявить их информационный потенциал, и междисциплинарный подход, включающий элементы исторической географии и геополитики.

Обсуждение

Впервые в историографии казахско-джунгарские отношения отразил Г.Ф. Миллер (Миллер, 1941), где собраны тщательно подобранные, закреплённые подписями свидетелей документы, а также копии официальных документов. Много фактов о казахам и калмыкам приводится в капитальном труде И.Е. Фишера (Фишер, 1774). Взгляды И.Е. Фишера дополняют выводы Г. Ф. Миллера, который считает, что одной из главных причин разделения ойратов является казахский фактор (Миллер, 1941: 261–262). Труд А.И. Левшина (Левшин, 1996) имел большое значение в изучении проблемы взаимоотношений казахов и джунгар. Весьма ценные свидетельства казахско-калмыцких отношений собрал капитан Н. Рычков (Рычков, 1772). Дополнительные материалы можно найти в работах Н.Я. Бичурина (Бичурин, 1991) и И. Г. Андреева (Андреев, 1998).

Первые скудные сообщения об экономических связях между казахами и джунгарами представил Г. Н. Потанин (Потанин, 1868). Новую страницу в проблеме изучения взаимоотношений казахов и джунгар открыл Ч. Ч. Валиханов (Валиханов, 1984) в целом ряде своих работ. Данной проблеме уделялось много внимания в трудах М. Ж. Копейулы (Копеев, 1993).

Одним из первых советских историков, которые занимались проблемами взаимосвязи казахов и джунгар, является ученый В.В. Бартольд (Бартольд, 1963), глубоко изучивший историю Средней Азии. Новые стороны казахско-джунгарских отношений освещены в труде И. Я. Златкина (Златкин, 1983). Им исследованы причины казахско-джунгарских войн, роль и место правителей обеих сторон в этой войне, а также введено в научный оборот много документов, касающихся этих взаимосвязей.

Большое значение в разработке новых аспектов казахско-джунгарских взаимоотношений имели труды В.А. Моисеева (Моисеев, 1991), Ж.К. Касымбаева (Касымбаев, 1986), И.В. Ерофеевой (Ерофеева, 1990) и др.

Проблему повторного заселения правобережья Иртыша сквозь призму казахско-джунгарских, казахско-русских отношений рассматривали Р.Б. Сулейменов и В.А. Моисеев (Сулейменов, Моисеев, 1988), М. Исин и З.Е. Кабульдинов (Исин, Кабульдинов, 1998; Исин, Кабульдинов, 2000; Исин, Кабульдинов, 2001) и др.

Таким образом, несмотря на имеющийся вклад историков в изучение казахско-джунгарских отношений, тема не может считаться полностью изученной. Сохраняется необходимость более глубокого анализа архивных источников, пересмотра устоявшихся взглядов и междисциплинарного подхода, который позволил бы выявить новые аспекты проблемы в её военно-политическом и социально-экономическом контексте.

Результаты

Нехватка плодородных пастбищ на степной стороне Среднего жуза была одной из насущных и острых проблем казахского кочевого общества XVIII и последующего веков, решить которую старались многие авторитетные казахские ханы и влиятельные султаны. К середине XVIII века в результате постепенного укрепления Иртышской линии и выдвижения Староишимской линии вглубь степей основной массе степных жителей было запрещено переходить на так называемую «внутреннюю сторону» (правобережье Иртыша): царизм вел относительно жесткую политику сдерживания казахского населения в пределах внешней стороны (Касымбаев, 1997: 12–13).

Казахские владельцы с началом ослабления джунгарской угрозы активно пытались переселиться на земли правобережья Иртыша, которые всегда считались кочевьями казахов, но столкнулись с явным противодействием со стороны Российской империи, которая за 30 лет успела установить контроль над этим обширным районом. В историографии до сих пор существует устаревшее мнение о том, что пограничные крепости были возведены с целью обеспечения защиты казахов от наступающих врагов. Но ключевая функция прииртышских крепостей, напротив, заключалась в создании плацдарма для захвата как земель, когда-то принадлежавших казахам на правом берегу Иртыша и завоеванных джунгарами, так и территорий, населенных казахами на левом берегу.

Более того, наличие крепостей на Иртыше не спасало казахов от обострения ожесточенной и кровопролитной борьбы с джунгарами и последовавших с самого начала XVIII века бедствий и лишений вне зависимости от того, находились они в российском подданстве или нет. Джунгары угоняли пленных и скот, отнимали пастбища и имущество, истребляя целые роды и аулы. В начале 1740-х годов джунгарские войска несколько раз разбивали казахские ополчения. В результате одного из сражений в плен попал и султан Абылай, а часть казахских улусов двинулась к Оренбургу, чтобы попытаться найти защиту там (История Казахской ССР, 1979: 14–15, 64).

14 декабря 1754 года командующий в Ямышевской крепости К.Е. Дебонг докладывал командующему войсками на Сибирских пограничных линиях бригадиру И.И. Крафту о

получении письма от Султанмамет султана с настоятельной просьбой разрешить переход на правобережье Иртыша. На эту просьбу он ответил отказом: *«Минувшего ноября 29 дня присланы ко мне были от киргис-кайсацкого старшины Султанмаметя киргисцов два человека с письмом... И те присланные от него, старшины, киргисцы просили меня, чтоб им дозволено было табуны на здешнюю русскую сторону перегнать. Напротиво того от меня им объявлено, чтоб они табунов всемерно на здешнюю сторону не перегоняли, и такого позволения о перегоне их табунов дать в силе указов невозможно»* (ГИАОО. Ф. 1. Оп. 1. Д. 35. Л. 316–316 об.).

Следует подчеркнуть, что султан Султанмамет, обратившийся с просьбой о разрешении на перекочевку вместе со скотом, как и султан Абылай, к этому времени уже более десяти лет находился в российском подданстве. Региональные власти, включая командующих крепостями, были осведомлены о сложной ситуации казахов, которая усугублялась не только нехваткой пастбищ, но и угрозой со стороны воинственных джунгар. Однако вместо содействия в решении этой проблемы, похоже, было принято решение использовать давление джунгар как инструмент для усиления зависимости казахов от России и их ослабления через сокращение поголовья скота.

Более того, на Иртышскую линию перебрасывали дополнительные военные силы и в готовности держали резервные подразделения на случай осложнения военно-политической обстановки (ОГАОрО. Ф. 3. Оп. 1. Д. 37. Л. 29–34 об.).

Нередко Абылай лично обращался к региональным начальникам с просьбой предоставить пастбища в приграничной зоне, как, например, 6 мая 1755 года к полковнику К.Е. Дебонгу: *«А по Иртышу-реке лошадей пасты и с кибитками кочевать не запрещайте, дабы они по своей воле кочевали»* (Архив СПбИИ РАН. Ф. 276. Оп. 1. Д. 24. Л. 54).

Согласно приказу Военной коллегии оренбургскому губернатору И.И. Неплюеву от 31 мая 1755 года всем сибирским пограничным укреплениям было велено принять меры «крепкой предосторожности» от казахов: *«После означенного из Правительствующаго сената указа к брегадиру Крофту подтвердить наикрепчайшим указом и велеть в Сибирских пограничных местах, х которым означенныя киргис-кайсацкия кочевья прилегли от нечаянных, по их лехкомыслию к нападению, поступок, в силе прежних указов, иметь весьма крепкую и неоплошную предосторожность, дабы верноподданным Ея императорскаго величества живущим по той границе никакого разорения произойти не могло. А особливо в случае перегону их киргиских табунов з здешней на степную сторону поступать с осторожностью, и во всем так, как посланными из Коллегии иностранных дел указами повелено непременно. И что по команде у него брегадира происходить будет, о том без всякого замедления давал знать Сибирской губернской канцелярии, почему б могла и та канцелярия к лутчей предосторожности потребныя меры воспринимать»* (ОГАОрО. Ф. 3. Оп. 1. Д. 37. Л. 55 об.–56). И в ходе ежегодной осенней перекочевки казахов на внутреннюю сторону предписывалось *«иметь на границе сильные команды и выдворять киргизов силою оружия»* (Сборник узаконений, 1989: 75).

Переброска дополнительных военных сил на Иртышскую линию и предписания Военной коллегии демонстрируют стратегию жесткой регламентации передвижений казахов. Такие меры имели двойной эффект. С одной стороны, они позволяли предотвратить несанкционированные перекочевки, которые могли ослабить пограничные линии. С другой стороны, они усиливали хозяйственные трудности казахских аулов, уже страдавших от нехватки пастбищ, что снижало их независимость и вынуждало искать защиты у российской администрации.

Прямые обращения Абылая к региональным властям с просьбой разрешить выпас скота свидетельствуют о критической необходимости в доступе к пастбищам. Однако отказ властей и требование жесткого контроля над перекочевками говорят о том, что империя сознательно стремилась ограничить возможности казахских правителей укреплять свои позиции. При этом политика «крепкой предосторожности» отражала страх перед возможными беспорядками, что объясняет чрезмерную милитаризацию приграничных территорий.

В периоды обострения казахско-джунгарских отношений казахские правители Абылай и Султанмамет настаивали на переходе на правобережье Иртыша с целью обеспечения безопасности своих степных аулов. Например, в ходе нападений джунгар во главе с Даваци на кочевья Среднего жуза Абылай просил сибирское пограничное начальство впустить жен и детей казахов во внутрь пограничной линии, но получил категорический отказ (Материалы, 1868: 86).

Немного позднее сенатским указом от 24 октября 1756 года казахам Среднего жуза было позволено кочевать поблизости Уйской линии. В случаях нападения джунгар их даже не запрещалось пропускать за линию. Но данный указ не относился к территории Иртыша. По замечанию Н.И. Красовского, «довольно было одного такого несправедливого отказа, как отказ 1755 года, чтобы совершенно отторгнуть Аблая от России» (Алтай, 1890: 324).

В ответ на подобные отказы Абылай, видимо, разрешал казахам самовольно переходить Иртыш. О таком случае, произошедшем между форпостом Коряковым и станицей Подстепной, известно из рапорта командующего в Коряковском форпосте капитана Ветберха в Ямышевскую канцелярию от 9 декабря 1757 года. Согласно донесению, около станицы Подстепной было замечено множество табунов, для сгона которых из Коряковского форпоста был направлен вахмистр Иванов с десятью драгунами и переводчиком. Иванов обнаружил табуны до 200 и более лошадей при одном безоружном пастухе. После расспросов Иванова выяснилось, что табуны принадлежали Керейской волости, старшины которой Бабок Чиев и Тугул Сазойбай расположились недалеко кочевьем в количестве 15 кибиток. Иванов объявил старшинам через толмача татарина Лазарева: *«Зачем на сю восточную сторону Иртыша реки перешли с кибитками и со всем скотом своим? А вам подлежало, хотя и по дружбе и по соседству с Россиею, да на западной и зарешной стороне кочевать. И там степь велика и кормов довольно. Чтоб ехали обратно на ту сторону реки Иртыша, и скот свой гнали. Да и впредь бы не ездили на сю сторону реки Иртыша»* (ГИАОО. Ф. 1. Оп. 1. Д. 60. Л. 327–327 об.).

На требования военных вернуться за реку Иртыш на степную сторону казахские старшины отвечали: *«Нам-де от Аблая приказ есть, чтоб скот свой не морить и, где корма есть, хотя и на восточной стороне, то б пущать, и от недовольного б корму не пришел скот в худобу и упадок, и от того б мы, киргисцы, не пришли в крайнее разорение. Только бы отнюдь российских людей не обидели и не воровали, да и сены не отравливали под жестоким штрафом. А у меня-де с Россиею дружба и согласие обстоит. И в силе-де того ево, Аблая-салтана, приказания, за неимением на степной стороне кормов, и пускали на восточную сторону реки Иртыша, в луки и острова, а внутрь-де линии, за тракт, пущать не будем. А с сего места со скотом обратно не пойдём, а как-де и с нами хотите, и разве разорить желаете? И ежели-де силою погоните, то мы-де чево смотрим, и указали на имеющие у них копыя и ружья»* (ГИАОО. Ф. 1. Оп. 1. Д. 60. Л. 327 об.–328). Как видно, казахи, руководствуясь распоряжениями Абылая и мотивируя свои действия острой нехваткой кормовых ресурсов, переселились на правобережье и не выражали готовности возвращаться, стремясь предотвратить массовый падеж скота. При этом они утверждали, что их действия не сопровождались какими-либо нарушениями установленных порядков.

В рапорте командующего войсками на Сибирских пограничных линиях бригадира К.Л. фон Фрауендорфа сибирскому губернатору Ф.И. Соимонову от 5 августа 1758 года имеется информация о том, что Абылай все же пытался добиться разрешения кочевать в районе Новоишимской линии, для чего намеревался направить посланников в Петербург: *«С новопрожектированной линии Святого Петра минуваго июня 25 числа выехавшие из степной стороны два человека киргисцов Сана Мурадой да Копыш Анысбой объявили, якоб Аблай-салтан намерен послать своих посланцов в Санкт-Питербурх дву человек да при них для услуг двух человек и просит позволения где повелено будет ему Аблаю-салтану ведения ево со всеми улусами и со скотом в зимние и летние времена стоять, ибо де во время прикочевания к российским границам не только самих киргизцов, но и скота их близ линии не пускают»* (РГАДА. Ф. 248. Оп. 113. 1758 г. Кн. 874. Л. 6–6 об.).

После безрезультатных переговоров с Жолбарыс султаном 6 июня 1760 года в Омске по поводу общей просьбы Абылая и Султанмамета пропустить табуны последнего на внутреннюю сторону генерал-майор И.И. фон Веймарн 9 июня отправил небольшое письмо и самому заявителю с аргументацией, что кормов там не имеется, а осенью есть опасность степных пожаров (11, л. 143 об.). Когда же количество просьб о переселении выросло, российская сторона ответила заметным увеличением численности военных сил на Иртышской линии, куда были переброшены отряды из башкир и мещеряков. При этом казахи-просители, подданные Российской империи, наряду с китайцами были названы «неприятельскими людьми». Об этом свидетельствует секретное письмо из Оренбургской губернской канцелярии пограничной экспедиции в военную походную канцелярию И.И. фон Веймарна от 7 августа 1760 года: *«О имении здесь повсюду от них, китайцов, от киргис-кайсак и протчих неприятельских людей отменной предосторожности... А дабы напряженные на сибирскую линию башкиры и мещеряки тысяча человек и сверх того и еще мещерятская трехсотная команда»* (ОГАОрО. Ф. 3. Оп. 1. Д. 56. Л. 180–180 об.).

10 октября 1763 года Абылай султан обратился к командующему в Петропавловской крепости генерал-майору И.А. Деколонгу с просьбой пропустить его табуны внутри военных линий из-за засухи: *«И вашего превосходительства всепокорно прошу, что наша степная сторона вся сгорела и нигде не осталось, и прошу о пропуске внутрь линии наших табунов. Ибо земля государева и лошади государевы, ибо мы из милости всемилостивейшей г-дарыни отойти далее не охота. А хотя в Китайской стороне непогорелых мест есть и довольно, точию мы туда табунов своих не отгоняем. А ежели уже здесь тех наших табунов внутрь линии пропустить не прикажетца, в таком случае принуждены те наши табуны отогнать х Китайской стороне в степь на необожженные места. Ибо наперед сего более тридцети лет от всемилостивейшей г-дарыни к нам милость явлена была и все в здешней степи во близость к российским жилищам находятся. А естли той милости не будет, то откочуем в степь. Ибо мы всегда под защищением всемилостивейшей государыни от нападения на нас других орд находятся близь самых российских границ»* (ГИАОО. Ф. 1. Оп. 1. Д. 116. Л. 344–344 об.). В данном контексте султан обращался не только с просьбой о разрешении переселения за пограничную линию, но и демонстрировал стратегический расчет, намекая на потенциальную возможность миграции в пределы Китая, на территории, освобожденные после разгрома джунгар.

Но Абылаю вновь было отказано в пропуске скота на внутреннюю сторону, что видно из рапорта И.А. Деколонга командиру Сибирского корпуса генерал-майору К.Л. фон Фрауендорфу от 24 октября 1763 года: *«Табунов ево и протчих киргис-кайсацких для довольства в зимнее время в жилую сторону пропустить никак не можно»* (ГИАОО. Ф. 1. Оп. 1. Д. 116. Л. 418–418 об.).

Несмотря на последовавший отказ, сибирские власти были явно озабочены перспективой перехода части казахов в подданство Китая, что хорошо видно из указа Коллегии иностранных дел К.Л. фон Фрауендорфу от 9 февраля 1764 года: *«Прошение киргис-кайсацкаго Средней орды Аблай-солтана о пропуске, за выгорением в их стороне трав, конских и скотских их табунов внутрь Новой линии с таким его притом представлением, что киргис-кайсаки просят о том, не желая от границ здешних отлучаться, хотя в китайской стороне непогорелых степей еще довольно есть. Но ежели, однако, на пропуск табунов их внутрь линии недозволится, принуждены уже будут отогнать оныя и к китайской стороне да и сами вдаль откочевать... Вы потому изъясняя содержание имеющихся у Вас указов, которыми, с одной стороны, такой: табунов киргис-кайсацких и их самих на внутреннюю сторону пропуск в разсуждении происходящих от них своевольств (воровства и других не порядков) запрещается, а с другой – повелевается стараться их, киргис-кайсак, и при здешней стороне удерживать, по причине непрестанно употребляемого от китайцов старательства, переманить их к себе, а уважая то и другое, представляете свое разсуждение, что хотя и была бы некоторая причина на прошение Аблай-солтана снизить, но находятся притом и такая обстоятельства, которые до того не допускают»* (АВПРИ. Ф. 122. 1764 г. Д. 3. Л. 1–1 об.).

Предполагалось, с одной стороны, не пропускать казахов через Иртыш, с другой стороны, удерживать их рядом в пределах границы, чтобы избежать китайского влияния. Кроме того, выяснились и другие причины, по которым Абылаю постоянно отказывали кочевать на внутренней части линии. Во-первых, возможное воровство со стороны местных крестьян: «1) При перегоне табунов киргисских внутрь линии, причем, необходимо перейдут при них несколько из киргис-кайсаков и с кибитками бывающие в тамошних местах для звериных и рыбных промыслов здешние крестьяне, и другие люди могут покушаться у них, киргис-кайсаков, на воровство, подавая тем затруднение в разбирательстве между ими спор, да и повод киргис-кайсакам ко взаимным мщениям». Во-вторых, установление нежелательной или тайной торговли между кочевниками и крестьянами: «2) Произойдет притом между ими и россиянами непозволенной указами торг». В-третьих, потеря контроля над кочевым населением: «3) Притом же и все находящиеся по тамошней линии воинския чины могут в должностях своих ослабеть, видя свободное киргис-кайсаков чрез линию переходение, тем больше, что не остается уже притом никакого разделения и в следах, которые донныне только и служили к перениманию киргис-кайсацких воровских партий, когда тамошния места киргис-кайсацкими табунами затоптаны быть имеют, а киргис-кайсаки Средней орды под претекстом такого дозволения могут, переезжая, на внутреннюю сторону и многим числом не только сами собою сделать нападение и всякое разорение, но соединиться по той же внутренней стороне с киргис-кайсаками и Меньшой орды к произведению толь вящих злодейств». В-четвертых, разовое разрешение могло превратиться в опасный прецедент с последующим возникновением постоянного права на перекочевки через Иртыш: «4) Киргис-кайсаки Средней орды не впервые уже производя свое прошение о перепущении их скота на внутреннюю сторону и домогаясь того ж самага и ныне, чтоб, получа единожды в том позволение, сделать, может быть, из того и впредь для себя право, не нарочно ль для того стращают отлучением своим в китайскую сторону, ибо как генерал-майор Деколонг, на Новой линии находящейся, по уведомлению доброжелательнаго к здешней стороне киргис-кайсацкого старшины Куляки-батыря рапортовал Вам: тамошние степи весьма далеко выгорели, потому и опасности не настоят, чтоб Аблай-солтан вдаль от здешних границ отлучиться мог» (АВПРИ. Ф. 122. 1764 г. Д. 3. Л. 3–3 об.).

При этом К.Л. фон Фрауендорфу была дана инструкция, в какой форме отказать Абылаю: «На основании таких разсуждений приказали Вы генералу-майору Деколонгу, к которому Аблай-солтан с прошением о том адресовался, ему, Аблай-солтану, не отказывая прямо, чтоб вовсе его и других старшин не огорчить, дать знать, что и внутрь линии от пришедшаго с их стороны пожара степи едва не во всех местах выгорели, а по Новой линии множество и казенных сен и хлеба (как то в самом деле правда), то и способа нет в прошении его удовольствоваться, однако ж могут они табуны свои близ здешних линий содержать, с которым Вашим распоряжением и сибирской губернатор гвардии пример-майор Чичерин, как он в коллегию доносил, также согласен был, а Вы, впротчем, просите от коллеги наставления, что Вам в таком случае делать, ежели Аблай-солтан и его киргис-кайсаки на здешнюю сторону переходить станут силою» (АВПРИ. Ф. 122. 1764 г. Д. 3. Л. 4–4 об.).

В феврале 1764 года Коллегия иностранных дел также предписала строго объявить всем казахам, чтобы они на «перепущение за линию не надеялись, потому что внутри российских границ кочевья быть не может и что если они когда впредь к переходу за линию усилятся станут, то придется употребить против них силу» (Прошлое Казахстана, 1997: 302).

Запреты на переселение казахов на так называемую «жилую сторону» продолжались и в последующие годы. Новые владельцы правобережья Иртыша, выступавшие в роли «защитников» казахов из числа военных, действовали с позиции силы и как представители колониальной администрации. Один из линейных бригадиров, И.И. Крафт, сообщал, что казахи массово и «дерзко» перегоняли скот к крепостям на внутреннюю сторону линии. В связи с этим он предлагал разместить линейные войска в тех местах, где вероятность несанкционированного перехода через пограничную линию была наиболее высокой. Несмотря на такие меры противодействия, стремление казахов Среднего жуза вернуть свои

исконные земли на правобережье Иртыша оставалось значительным (Исин, Кабульдинов, 2001: 70). Среди активных инициаторов повторного заселения внутренней стороны линии выделялись султаны Абылай и Султанмамат, руководившие кыпчаками, аргынами, керееми и уаками в районе Среднего Прииртышья (Исин, Кабульдинов, 1998: 77). Именно эти группы казахов особенно пострадали от территориальных потерь на Иртыше в результате нападений джунгар и расширения Российской империи. Это обстоятельство объясняет массовые миграции казахов на «жилую сторону» и их определенную лояльность к царским властям, что, в свою очередь, позволило Абылаю и Султанмамату проводить политику так называемого двойного подданства (Исин, Кабульдинов, 2000: 61).

В 1765 году отношение властей к прииртышским казахам еще более ужесточилось. Командующий Сибирскими пограничными линиями генерал-поручик И.И. Шпрингер отдал распоряжение отмежевать на левобережной степной стороне 10-верстную полосу, «чтобы была доступна для них не иначе как только с дозволения русского военного пограничного начальства и то лишь для торговых сообщений» (Архив, 1889: 19). В этом же году были введены должности комендантов крепостей Иртышской линии, наделенных полномочиями принимать аманатов от казахов в случае их перемещения в пределах установленной полосы. Что касается правобережья, то переход на эти территории был строго запрещен, и соответствующие ограничения оставались в силе (Хронологический перечень, 1883: 282). На Иртышской военной линии было сосредоточено 7578 военных, не считая резервных отрядов, готовых в любое время выступить из городов Западной Сибири и Новошымской линии (Андреев, 1998: 27). Конечно, этого было недостаточно для охраны всей Сибирской линии протяженностью в 1684 версты (Исин, Кабульдинов, 2001: 12), и казахи нередко без разрешения переходили на внутреннюю сторону. В случае обнаружения они подвергались немедленной высылке, в том числе «военною рукою» (Хронологический перечень, 1883: 45).

Одновременно казахские султаны добивались права пользоваться землями и на Новошымской линии. Подтверждение чему можно найти в следующих двух письмах. 15 мая 1769 году Абылай и Жолбарыс султаны просили оренбургского губернатора генерал-майора И.А. Рейнсдорпа «дабы повелено было за неурожаем от жаров трав нам травы дал на внутренней стороне реки Уя» (АВПРИ. Ф. 122. Оп. 1. 1766–1769 гг. Д. 18. Л. 376–376 об.). А 7 ноября того же года Абылай обратился к И.А. Рейнсдорпу с просьбой пропускать казахов на внутреннюю сторону «со взятием аманатов» (АВПРИ. Ф. 122. Оп. 2. 1769–1773 гг. Д. 19. Л. 18–18 об.). Как видно, Абылай даже предлагал отправить аманатов как гарантов безопасности со стороны казахов. Следует заметить, что примерно в это же время китайцы за перегон казахского скота в их пределы аманатов не брали, но зато получали ясак – со 100 голов скота по одной, а в случае, если «табуңники их причиняют, будучи в их границах, какие шалости, то весьма строго их наказывают» (Андреев, 1998: 73).

Российские власти осознавали сложность военно-политической обстановки в Степи, что вынуждало их проводить двойственную и противоречивую политику в отношении казахов и султанов Среднего Прииртышья. Эта политика заключалась в том, чтобы не допускать переселения на правый берег Иртыша, но одновременно препятствовать откочевкам в пределы Китая. Для реализации этой стратегии казахских правителей иногда привлекали временными разрешениями на перекочевку на внутреннюю сторону. Указанные обстоятельства в значительной степени определяли характер взаимоотношений казахских султанов, таких как Абылай и Султанмамат, с царской администрацией в районе Среднего Прииртышья в 1750–1760-х годах.

К концу 1750-х годов угроза джунгарских нападений была практически устранена. Случаи атак на русские крепости со стороны подданных Абылая и Султанмамата также значительно сократились. Несанкционированные переходы через границу стали реже благодаря наличию достаточных военных сил, способных выдворять казахов с правого берега Иртыша.

В 1771 году прииртышские казахи сыграли ключевую роль, оказав значимую поддержку российским властям. Они успешно препятствовали переселению волжских калмыков на их

историческую родину и участвовали в разгроме групп калмыков, отказавшихся от верности российской короне.

К этому времени социально-экономическое и политическое положение в калмыцких улусах значительно ухудшилось. Усилился колониальный гнет царской администрации, что привело к ограничению прав волжских калмыков. Чувствовался дефицит пастбищных угодий, а часть калмыков столкнулась с государственной политикой христианизации. Ежегодно калмыки обязаны были предоставлять военные отряды для российской армии. Кроме того, немало калмыков погибло в многочисленных завоевательных походах царизма. После разгрома Джунгарского государства Китаем, среди калмыков распространились слухи о том, что их историческая родина опустела, что вызвало у них желание вернуться на восток. Агитацию за возвращение на прежнюю родину возглавил сподвижник Амурсаны, Шерен.

Осенью 1770 года калмыки достигли соглашения о переселении с китайскими властями. Под влиянием буддийского духовенства часть волжских калмыков поддалась агитации, и в январе 1771 года калмыки, численностью около 180 тысяч человек, предприняли попытку откочевать в китайские пределы. На правом берегу Волги осталось около 60 тысяч калмыков, которые не смогли пересечь реку из-за тонкого льда.

Маршрут большого калмыцкого кочевья проходил через казахские степи, и его возглавил князь Убаши. Действия переселенцев не входили в планы царского правительства, поскольку оно теряло значительное количество населения, которое платило подать. Более того, калмыки создавали опасный прецедент, подрывая авторитет российской власти среди других народов региона. Яицкое казачество отказалось преследовать калмыков, аналогично действовало и оренбургское казачество.

В этих условиях российское правительство решило использовать традиционные казахско-калмыцкие противоречия. Когда беглые калмыки приблизились к Яику (Уралу), оренбургский губернатор Неплюев обратился к хану Нуралы с сообщением, что калмыки собираются напасть на казахов, и предоставил ему полномочия сражаться с ними. Однако казахам было предписано вернуть калмыков на прежние кочевья. Похожее распоряжение было отправлено и султанам Среднего жуза, Абылаю и Султанмамету.

В этих условиях Урус султан, через своего брата Имана, поддерживал постоянную связь с командующим Сибирским корпусом генерал-майором С.К. Станиславским. По указанию своего правителя Султанмамета, казахи Среднего Прииртышья подготовили войско численностью 7 тысяч человек. Для получения информации казахи этого региона направили в Омск старшину Сейбая Утегулова.

Ожидание действий калмыков было крайне напряженным, что видно из письма Уруса султана к генералу С.К. Станиславскому от 24 марта 1771 года: *«Через сие вашему превосходительству объявляю: изволили писать отцу моему о ушедших из российского подданства вольских калмыках. Почему он приказал мне изготовить киргисцов семь тысяч человек. Кои и изготовлены, и состоят во всякой готовности. В бытность же у вас брата моего, Имана, изволили объявить – егда получите известие о тех калмыках, где они действительно находятся, уведомит нас обещаю... Брат же мой Иман мне объявил, якоб ваше превосходительство изволили сказать, что будто тех вольских калмык уж восемь тысяч человек в полон взято. Так если сие справедливо – мы очень радуемся. Однако прошу обстоятельнее о сей победе, и о нахождении их, где именно состоят, чрез сего старшину объявить»* (ГАОО. Ф. 1. Оп. 1. Д. 173. Л. 94 об.).

Казахи активно воспользовались предложением, стремясь отомстить калмыкам за их прежние набеги. Калмыки, попытавшиеся пройти через земли Младшего и Среднего жуза, столкнулись с сильным сопротивлением казахских ополченцев. В сражениях с калмыками участвовали казахские ханы и султаны, такие как Абылай, Нуралы, Султанмамет, Абулфеис, Ералы и другие. Несмотря на наличие боеспособного войска калмыков численностью 40 тысяч человек, они потерпели ряд поражений от казахов.

Отряды Абылая, Султанмамета и Абулфеиса также нанесли калмыкам несколько сокрушительных поражений.

Такой вклад требовал соответствующего вознаграждения. Кроме того, объединение казахов различных жузов в ходе военных кампаний создало новую угрозу для Российской империи, что требовало шагов по смягчению приграничного режима. В ответ на изменившиеся обстоятельства региональные власти предприняли беспрецедентные меры, сняв строгие запреты на зимние переходы казахов на правобережье Иртыша.

Командующий Сибирскими пограничными линиями генерал-майор С.К. Станиславский в этих условиях направил ходатайство в Коллегию иностранных дел с предложением разрешить казахам переселение на внутреннюю сторону во время зимних кочевков. В ответ он получил предписание от 16 июня 1771 года: *«Киргизам (казахам – авт.) из-за реки Иртыша с конскими табунами на российскую сторону переходить позволить»* (Сборник узаконений, 1898: 45–46). Однако это разрешение сопровождалось важным условием – размещение казахов должно было осуществляться на большом расстоянии от неукрепленных поселений, дорог и горно-металлургических заводов.

Казахам разрешалось перемещаться с табунами не далее 25 верст от границы, и их передвижения находились под постоянным наблюдением казачьих отрядов. При проходе табунов возле крепостей и форпостов султаны и старшины обязывались обеспечивать порядок, предоставляя подписки о «хорошем» поведении. В качестве гарантии порядка оставлялись аманаты. В отдельных случаях казахские старшины вместо подписок использовали похвальные листы с печатями, выданные российскими пограничными офицерами (Сборник узаконений, 1898: 46).

27 ноября 1771 года Абылай обратился к коменданту Петропавловской крепости полковнику К.И. Валленстерну с просьбой пропустить его подданных на внутреннюю сторону: *«Да покорно прошу пропустить наши киргисские табуны внутрь линии со взятием от нас аманатов»* (ГИАОО. Ф. 1. Оп. 1. Д. 170. Л. 390). Как видно, Абылай был вполне не против давать аманатов за пользование правобережными кочевьями.

Об аналогичных уступках он просил и командующих крепостями Новоишимской линии. Так, в рапорте командующего в Петропавловской крепости бригадира С.В. Суморокова командиру Сибирского военного корпуса генерал-майору Н.Г. Огареву от 5 сентября 1778 года была описана просьба Абылай хана пропустить через линию без взятия аманата тысячу лошадей Дат батыра, который сопровождал его сына Тугум султана в поездке в Петербург: *«Сего числа киргиской владелец Аблай-салтан присланным ко мне письмом просил о пропуске в жилую сторону подвластного его старшины Дать-батыря конских табунов в тысячу лошадей без аманата, в рассуждении, что оной Дать отбыл с сыном ево Аблай-салтана ко двору Ея императорскаго величества. Противу чего от меня ему ответствовано, что я без воли вашего превосходительства сам собою пропустить оных не осмеливаюсь. По чему и представление учинил»*. Абылаю был разрешен такой переход со скотом под гарантию самого Абылая: *«Ежели Аблай за все, могущие быть, от киргисцов шалости берется отвечать, о том с ним Суморокову списаться. И ежели он в том будет согласен, то пустить»* (ГИАОО. Ф. 1. Оп. 1. Д. 213. Л. 312).

Итак, основными причинами, по которым царизм в 1750-е – начале 1770-х годов не мог допустить даже временных кочевков подданных султанов Абылая и Султанмамета на внутренней стороне были, во-первых, небезосновательные опасения конфликтов между местными крестьянами и казахами, ведь последние считали себя законными хозяевами этих земель; во-вторых, нежелание сибирской администрации, кровно заинтересованной в пополнении государственной казны, допускать возможных несанкционированных торгов крестьян и казахов, не попадавших под официальный фискальный контроль; в-третьих, потеря бдительности пограничными властями и вероятное соединение казахов Младшего и Среднего жузов на внутренней стороне, что представляло определенную опасность особенно на фоне непрерывных башкирских восстаний. Беспокоило власти и то, что казахи могли «привыкнуть» к временным разрешениям на переход во внутреннюю сторону (Архив, 1889: 9–11).

Заключение

Джунгарский фактор играл ключевую роль в военно-политическом решении вопроса о перекочевках казахов на внутреннюю сторону Иртыша в 1750–1770-е годы. Ослабление джунгарской угрозы в середине XVIII века создало предпосылки для активных попыток казахских султанов, включая Абылая и Султанмамета, вернуть контроль над исконными пастбищами на правобережье. Однако эти стремления столкнулись с серьезным противодействием со стороны Российской империи, которая использовала вопрос переселений для усиления зависимости казахов и закрепления своих позиций на приграничных территориях.

Стратегия Российской империи в отношении миграций казахов определялась комплексом факторов, включая угрозу возможного усиления казахских объединений, опасения экономических конфликтов с местным русским населением и необходимость предотвращения перехода казахов под влияние Китая. Несмотря на многочисленные просьбы султанов, основанные на объективной нехватке пастбищ и экономических трудностях, царская администрация предпочитала жесткую политику ограничения миграций, используя административные и военные меры.

Значительным поворотным моментом стало участие казахских войск в «Пыльном походе» 1771 года, когда казахи, проявив военно-политическую активность, помогли Российской империи предотвратить переселение калмыков в Джунгарию. Этот вклад способствовал временному смягчению ограничений на переселения, что, однако, сопровождалось строгим контролем и соблюдением условий со стороны российской администрации.

Таким образом, джунгарский фактор выступал не только причиной миграционных процессов, но и инструментом, определявшим характер взаимодействия казахов и Российской империи. Сложные военно-политические решения, принятые в этот период, не только отразили противоречивую природу российско-казахских отношений, но и заложили основы для дальнейшего трансформирования степного общества в условиях внешнего давления и колониальной экспансии.

Источники

- АВПРИ — Архив внешней политики Российской империи
 ГИАОО — Государственный исторический архив Омской области
 НИА СПбИИ РАН — Научно-исторический архив Санкт-Петербургского Института истории Российской академии наук
 ОГАОрО — Объединенный государственный архив Оренбургской области
 РГАДА — Российский государственный архив древних актов

Sources

- AFPRE — Archive of Foreign Policy of the Russian Empire
 RSAAA — Russian State Archive of Ancient Acts
 SHA SPIH RAS — Scientific-Historical Archive of the Saint Petersburg Institute of History of the Russian Academy of Sciences
 SHAOR — State Historical Archive of the Omsk Region
 USAOR — United State Archive of the Orenburg Region

Литература

- Алтай, 1890 — Алтай: историко-статистический сборник по вопросам экономического и гражданского развития Алтайского Горного округа / Под ред. П.А. Голубева. Томск: Типо-литография Михайлова и Макушина, 1890. 436 с.
 Андреев, 1998 — *Андреев И.Г.* Описание Средней орды киргиз-кайсаков. Алматы: Гылым, 1998. 280 с.
 Архив, 1889 — Архив бывшего Оренбургского генерал-губернаторского управления // Труды Оренбургской Ученой архивной комиссии. Вып. 1: Указы Оренбургским военным губернаторам Императрицы Екатерины II (1764 г.) и Императора Павла I (1797–1800 гг.). Оренбург: Типография Б.А. Бреслина, 1889. 114 с.
 Бартольд, 1963 — *Бартольд В.В.* Очерк истории Семиречья. Т. 2. М.: Наука, 1963. 400 с.
 Бичурин, 1991 — *Бичурин Н.Я.* Историческое обозрение ойратов или калмыков с XV в. до нашего времени. Элиста, 1991. 285 с.

- Валиханов, 1984 — *Валиханов Ч.Ч.* Собрание сочинений в 5 томах. А.-А., 1984. Т. 1. 500 с.
- Ерофеева, 1990 — *Ерофеева И.В.* Русско-джунгарские отношения 40-х годов XVII в. и Казахстан. Посольства Миллера / Из истории международных отношений Центральной Азии. Алматы: Гылым, 1990. 300 с.
- Златкин, 1983 — *Златкин И.Я.* История джунгарского ханства. М.: Наука, 1983. 345 с.
- Исин, Кабульдинов, 1998 — *Исин М.Е., Кабульдинов З.Е.* Письма султанов Павлодарского Прииртышья как исторический источник // Ученые записки Павлодарского государственного университета им. С. Торайгырова, 1998. № 4 (5). С. 76–80.
- Исин, Кабульдинов, 2000 — *Исин М.Е., Кабульдинов З.Е.* Султаны Султанбет и Урус – видные государственные деятели Казахского ханства // Ученые записки Павлодарского государственного университета им. С. Торайгырова. 2000. № 1. С. 58–63.
- Исин, Кабульдинов, 2001 — *Исин М.Е., Кабульдинов З.Е.* Роль Султанбета и его потомков в отстаивании правобережья Иртыша (вторая половина XVIII – начало XIX вв.) // Вестник Павлодарского государственного университета им. С. Торайгырова. 2001. № 1. С. 69–81.
- История Казахстана, 1979 — История Казахской ССР (с древнейших времен до наших дней). В пяти томах. Т. III. Алма-Ата: «Наука» КазССР, 1979. 544 с.
- Касымбаев, 1986 — *Касымбаев Ж.К.* Под надежную защиту России. А.-А., 1986. 280 с.
- Касымбаев, 1997 — *Касымбаев Ж.К.* История Казахстана. Алматы: Рауан, 1997. 224 с.
- Копеев, 1993 — *Копеев М.Ж.* Тандамалы. Алматы, 1993. 365 б.
- Левшин, 1996 — *Левшин А.И.* Описание киргиз-казачьих, или киргиз-кайсацких, орд и степей. Алматы: Санат, 1996. 300 с.
- Материалы, 1868 — Материалы для географии и статистики России, собранные офицерами Генерального штаба. Область сибирских киргизов / Составил Генерального штаба подполковник Красовский. Ч. 1. СПб.: Типография Траншеля; Типография Ретгера и Шнейдера, 1868. 428 с.
- Миллер, 1941 — *Миллер Г.Ф.* История Сибири. М.-Л., 1941. 600 с.
- Моисеев, 1991 — *Моисеев В.А.* Джунгарское ханство и казахи (XVII-XVIII вв.). А.-А.: Гылым, 1991. 360 с.
- Потанин, 1868 — *Потанин Г.Н.* О караванной торговле с Джунгарской Бухарией в XVIII столетии. М., 1868. 120 с.
- Прошлое Казахстана, 1997 — Прошлое Казахстана в источниках и материалах / Под ред. проф. Асфендиярова С.Д. и проф. Кунте П.А. 2-е изд. Сб. 1: (V в. до н.э. – XVII в. н.э.). Алматы: Қазақстан, 1997. 383 с.
- Рычков, 1772 — *Рычков Н.* Дневные записки путешествия в киргиз-кайсацкой степи в 1771 году. СПб., 1772. 250 с.
- Сборник узаконений, 1898 — Сборник узаконений о киргизах степных областей. 1730–1898 / Сост. ст. советник Тург. обл. правл. И.И. Крафт. Оренбург: Типо-лит. П.Н. Жаринова, 1898. 870 с.
- Сулейменов, Моисеев, 1988 — *Сулейменов Р.Б., Моисеев В.А.* Из истории Казахстана XVIII века (о внешней и внутренней политике Аблая). Алмата: Наука, 1988. 144 с.
- Фишер, 1774 — *Фишер И.Р.* Сибирская история. СПб., 1774. 420 с.
- Хронологический перечень, 1883 — Хронологический перечень важнейших данных из истории Сибири 1032–1882 гг. / Сост. И.В. Щеглов; Издание Восточно-Сибирского отделения Императорского Русского географического общества под редакцией члена Отдела В.И. Вагина. Иркутск: Типография Штаба Восточно-Сибирского военного округа, 1883. 779 с.

References

- Altai, 1890 — Altai: istoriko-statisticheskii sbornik po voprosam ekonomicheskogo i grazhdanskogo razvitiya Altaiskogo Gornogo okruga [Altai: Historical-Statistical Collection on Economic and Civil Development Issues of the Altai Mining District] / Ed. by P.A. Golubev. Tomsk: Tipo-litografiya Mikhailova i Makushina, 1890. 436 p. (In Russ.).
- Andreev, 1998 — *Andreev I.G.* Opisanie Srednei ordy kirgiz-kaisakov [Description of the Middle Horde of the Kirghiz-Kaisaks]. Almaty: Gylym, 1998. 280 p. (In Russ.).
- Arkhiv, 1889 — Arkhiv byvshego Orenburgskogo general-gubernatorskogo upravleniya [Archive of the Former Orenburg Governor-General's Administration] // Trudy Orenburgskoi Uchenoi arkhivnoi komissii. Issue 1: Ukazy Orenburgskim voennym gubernatoram Imperatrity Ekateriny II (1764 g.) i Imperatora Pavla I (1797–1800 gg.) [Decrees of the Orenburg Military Governors of Empress Catherine II (1764) and Emperor Paul I (1797–1800)]. Orenburg: Tipografiya B.A. Breslina, 1889. 114 p. (In Russ.).
- Bartold, 1963 — *Bartold V.V.* Ocherk istorii Semirech'ya [Essay on the History of Semirechye]. Vol. 2. Moscow: Nauka, 1963. 400 p. (In Russ.).
- Bichurin, 1991 — *Bichurin N.Ya.* Istoricheskoe obozrenie oiratov ili kalmykov s XV v. do nashego vremeni [Historical Review of the Oirats or Kalmyks from the 15th Century to the Present]. Elista, 1991. 285 p. (In Russ.).
- Erofeeva, 1990 — *Erofeeva I.V.* Russko-dzhungarskie otnosheniya 40-kh godov XVII v. i Kazakhstan. Posol'stva Millera / Iz istorii mezhdunarodnykh otnoshenii Tsentral'noi Azii [Russo-Dzungar Relations of the 1740s and Kazakhstan. Miller's Embassies / From the History of International Relations in Central Asia]. Almaty: Gylym, 1990. 300 p. (In Russ.).
- Fisher, 1774 — *Fisher I.R.* Sibirskaya istoriya [Siberian History]. SPb., 1774. 420 p. (In Russ.).

Isin, Kabul'dinov, 1998 — *Isin M.E., Kabul'dinov Z.E. Pis'ma sultanov Pavlodarskogo Priirtysh'ya kak istoricheskii istochnik* [Letters of the Sultans of the Pavlodar Irtysh Region as a Historical Source] // *Uchenye zapiski Pavlodarskogo gosudarstvennogo universiteta im. S. Toraigyrova*, 1998. No. 4 (5). Pp. 76–80. (In Russ.).

Isin, Kabul'dinov, 2000 — *Isin M.E., Kabul'dinov Z.E. Sultany Sultanbet i Urus – vidnye gosudarstvennye deyateli Kazakhskogo khanstva* [Sultans Sultanbet and Urus – Prominent Statesmen of the Kazakh Khanate] // *Uchenye zapiski Pavlodarskogo gosudarstvennogo universiteta im. S. Toraigyrova*, 2000. No. 1. Pp. 58–63. (In Russ.).

Isin, Kabul'dinov, 2001 — *Isin M.E., Kabul'dinov Z.E. Rol' Sultanbeta i ego potomkov v otstaiivanii pravoberezh'ya Irtysha (vtoraya polovina XVIII – nachalo XIX vv.)* [The Role of Sultanbet and His Descendants in Defending the Right Bank of the Irtysh (Second Half of the 18th – Early 19th Centuries)] // *Vestnik Pavlodarskogo gosudarstvennogo universiteta im. S. Toraigyrova*, 2001. No. 1. Pp. 69–81. (In Russ.).

Istoriya Kazakhstana, 1979 — *Istoriya Kazakhskoi SSR (s drevneishikh vremen do nashikh dnei). V pyati tomakh. T. III* [History of the Kazakh SSR (from Ancient Times to the Present Day). In Five Volumes. Vol. III]. Alma-Ata: Nauka KazSSR, 1979. 544 p. (In Russ.).

Kasymbaev, 1986 — *Kasymbaev Zh.K. Pod nadezhnyu zashchitu Rossii* [Under the Reliable Protection of Russia]. Alma-Ata, 1986. 280 p. (In Russ.).

Kasymbaev, 1997 — *Kasymbaev Zh.K. Istoriya Kazakhstana* [History of Kazakhstan]. Almaty: Rauan, 1997. 224 p. (In Russ.).

Khronologicheskii perechen', 1883 — *Khronologicheskii perechen' vazhneishikh dannyykh iz istorii Sibiri 1032–1882 gg.* [Chronological List of the Most Important Data from the History of Siberia 1032–1882] / Comp. by I.V. Shcheglov; Published by the East Siberian Branch of the Imperial Russian Geographical Society under the editorship of member V.I. Vagin. Irkutsk: Tipografiya Shtaba Vostochno-Sibirskogo voennogo okruga, 1883. 779 p. (In Russ.).

Kopeev, 1993 — *Kopeev M.Zh. Tandamaly* [Selected Works]. Almaty, 1993. 365 p. (In Kaz.).

Levshin, 1996 — *Levshin A.I. Opisanie kirgiz-kazach'ikh, ili kirgiz-kaisatskikh, ord i stepei* [Description of the Kirghiz-Kazakh or Kirghiz-Kaisak Hordes and Steppes]. Almaty: Sanat, 1996. 300 p. (In Russ.).

Materialy, 1868 — *Materialy dlya geografii i statistiki Rossii, sobrannye ofitserami Generalnogo shtaba. Oblast' sibirskikh kirgizov* [Materials for the Geography and Statistics of Russia, Collected by Officers of the General Staff. The Siberian Kyrgyz Region] / Comp. by Lieutenant Colonel Krasovskii of the General Staff. Part 1. SPb.: Tipografiya Transhelya; Tipografiya Retgera i Shneidera, 1868. 428 p. (In Russ.).

Miller, 1941 — *Miller G.F. Istoriya Sibiri* [History of Siberia]. M.-L., 1941. 600 p. (In Russ.).

Moiseev, 1991 — *Moiseev V.A. Dzhungarskoe khanstvo i kazakhi (XVII–XVIII vv.)* [The Dzungar Khanate and the Kazakhs (17th–18th Centuries)]. Alma-Ata: Gylym, 1991. 360 p. (In Russ.).

Potanin, 1868 — *Potanin G.N. O karavannoi torgovle s Dzhungarskoi Bukharei v XVIII stoletii* [On Caravan Trade with Dzungarian Bukharia in the 18th Century]. M., 1868. 120 p. (In Russ.).

Proshloe Kazakhstana, 1997 — *Proshloe Kazakhstana v istochnikakh i materialakh* [The Past of Kazakhstan in Sources and Materials] / Ed. by Prof. S.D. Asfendiyarov and Prof. P.A. Kunte. 2nd ed. Collection 1: (5th Century BC – 17th Century AD). Almaty: Kazakhstan, 1997. 383 p. (In Russ.).

Rychkov, 1772 — *Rychkov N. Dnevnye zapiski puteshestviya v kirgiz-kaisatskoi stepi v 1771 godu* [Daily Notes on a Journey in the Kirghiz-Kaisak Steppe in 1771]. SPb., 1772. 250 p. (In Russ.).

Sbornik uzakonenii, 1898 — *Sbornik uzakonenii o kirgizakh stepnykh oblastei. 1730–1898* [Collection of Laws on the Kyrgyz of the Steppe Regions. 1730–1898] / Comp. by State Counsellor of the Turgai Regional Administration I.I. Kraft. Orenburg: Tipo-lit. P.N. Zharinova, 1898. 870 p. (In Russ.).

Suleimenov, Moiseev, 1988 — *Suleimenov R.B., Moiseev V.A. Iz istorii Kazakhstana XVIII veka (o vneshnei i vnutrennei politike Ablai)* [From the History of Kazakhstan in the 18th Century (on the Foreign and Domestic Policy of Abylai)]. Alma-Ata: Nauka, 1988. 144 p. (In Russ.).

Valikhanov, 1984 — *Valikhanov Ch.Ch. Sobranie sochinenii v 5 tomakh* [Collected Works in 5 Volumes]. Alma-Ata, 1984. Vol. 1. 500 p. (In Russ.).

Zlatkin, 1983 — *Zlatkin I.Ya. Istoriya Dzhungarskogo khanstva* [History of the Dzungar Khanate]. Moscow: Nauka, 1983. 345 p. (In Russ.).

ТАРИХ / ИСТОРИЯ / HISTORY

Published in the Republic of Kazakhstan
 Electronic scientific journal “edu.e-history.kz”
 Has been issued as a journal since 2014
 ISSN 2710-3994.
 Vol. 11. Is. 4, pp. 900-914, 2024
 Journal homepage: <https://edu.e-history.kz>

FTAXP / MPHTI / IRSTI 03.20
https://doi.org/10.51943/2710-3994_2024_11_4_900-914

THE FOREIGN POLICY OF KHAN YESIM IN ORAL HISTORIOGRAPHY

Aizhan A. Doskarayeva¹, Orazgul Kh. Mukhatova^{2*}

¹Institute of History and Ethnology named after Ch.Ch. Valikhanov
 (28, Shevchenko Str., 050010 Almaty, Republic of Kazakhstan)
 Doctor of Historical Sciences, Professor, Chief Researcher
 <https://orcid.org/0000-0002-0035-1623>. E-mail: doskaraeva@gmail.com

²Institute of History and Ethnology named after Ch.Ch. Valikhanov
 (28, Shevchenko Str., 050010 Almaty, Republic of Kazakhstan)
 Junior Researcher, 1st year doctoral student of Al-Farabi Kazakh National University
 <https://orcid.org/0000-0002-8613-7248>. E-mail: Orazgul7@rambler.ru

*Correspondent author

© Ch.Ch. Valikhanov IHE, 2024

© Doskarayeva A.A., Mukhatova O. Kh., 2024

Abstract. *Introduction.* Kazakh oral historiography contains historical poems “The Majestic hero Yesim”, “Yesim Khan”, “Olzhash batyr”. These poems reflect the period of life of Tauekel and Yessimkhans, their role in the preservation and development of the Kazakh Khanate, a number of historical figures, the internal and foreign policy of the khanate. Poems based on historical events often provide a lot of information about the life and work of Yesim Khan. It is known from history that Yessim Khan ruled in the period 1598–1628. Khan, who remained in people's memory under the name “Majestic Hero Yessim”, sought to create a centralized state, establish peaceful relations with distant and close neighbors. To achieve this goal, he entered into an alliance with Russia, the Nogais and the Mongols and was forced to fight with the Kalmyks and Ashtarkhanids. *The goals and objectives of the study* – are to determine the significance and degree of study of historical epics as sources; to study the foreign policy of Yessim Khan and its directions based on historical poems; to show the struggle, campaigns and battles of Yessim Khan against the Ashtarkhanids and Kalmyks based on the content of historical epics; to determine the reliability of information from historical epics. *Results.* The article examines the foreign policy of Yesim Khan on the basis of information that took place in historical poems. Yessim Khan's foreign policy was carried out in the following directions: the struggle against the attempts of the descendants of the Sheibanids to oust the Kazakh rulers from Tashkent and Turkestan; the creation of a military and political alliance with the Nogais in the fight against the Ashtarkhanids and Kalmyks; the establishment of close political ties with the Kyrgyz; strengthening relations with Moghulistan and the Russian state. He moved towards strengthening relations with Mongolia and the Russian state. During his thirty-year reign, the khan, in an effort to ensure peace for his people, tried to establish peaceful relations with neighboring states. *Conclusions.* In relations with the Kalmyk, Ashtarkhanid, Russian, Chinese and Mongolian states encroaching from all sides, Yesim Khan resorted to various actions and tricks. In the political situation of the first quarter of the XVII century, he intended to strengthen the position of the country, to include the Kazakh Khanate among the advanced countries of the world.

Keywords: Source, historical poem, Khan Yesim, Kazakh Khanate, foreign policy, relations, Ashtarkhanid, Kalmyks, Mogolistan

For citation: Doskarayeva A.A., Mukhatova O.H. The foreign policy of khan Yesim in oral historiography // Electronic scientific journal “edu.e-history.kz”. 2024. Vol. 11. No. 4. Pp. 900-914. (In Kaz.). DOI: 10.51943/2710-3994_2024_11_4_900-914

АУЫЗША ТАРИХНАМАДАҒЫ ЕСІМ ХАННЫҢ СЫРТҚЫ САЯСАТЫ

Айжан Асхатқызы Доскараева¹, Оразгүл Хасенқызы Мұхатова^{2*}

¹Ш.Ш. Уәлиханов атындағы Тарих және этнология институты
(28 үй, Шевченко көш., 050010 Алматы, Қазақстан Республикасы)
Кіші ғылыми қызметкер,
Әл-Фараби атындағы Қазақ Ұлттық Университетінің 1 курс докторанты
 <https://orcid.org/0000-0002-0035-1623>. E-mail: doskaraeva@gmail.com

²Ш.Ш. Уәлиханов атындағы Тарих және этнология институты
(28 үй, Шевченко көш., 050010 Алматы, Қазақстан Республикасы)
Тарих ғылымдарының докторы, профессор, бас ғылыми қызметкер
 <https://orcid.org/0000-0002-8613-7248>. E-mail: Orazgul7@rambler.ru

*Автор-корреспондент

© Ш.Ш. Уәлиханов атындағы ТЭИ, 2024

© Доскараева А.А., Мұхатова О.Х., 2024

Аңдатпа. *Kіріспе.* Қазақтың ауызша тарихнамасынан «Еңсегей бойлы ер Есім», «Есім хан», «Олжаш батыр» атты тарихи жырлар орын алған. Бұл жырларда Тәуекел, Есім хандардың өмір сүрген кезеңі, олардың Қазақ хандығын сақтау мен дамытудағы рөлі, бірқатар тарихи тұлғалар, хандықтың ішкі және сыртқы саясаты көрініс тапқан. Тарихта болған оқиғаларға негізделген жырлар көбінесе Есім ханның өмірі мен қызметі бойынша мол мәлімет береді. Тарихтан белгілі Есім хан 1598–1628 жылдар аралығында билік еткен. Халық жадында «Еңсегей бойлы ер Есім» атымен қалған хан бір орталыққа бағынған мемлекет құруға, алыс, жақын көршілерімен бейбіт қарым-қатынаста тұруға ұмтылды. Осы мақсатына жету үшін орыстар, ноғайлар, моғолдармен одақ құрса, қалмақ, Аштарханидтермен соғысуға мәжбүр болды. *Зерттеудің мақсаты және міндеттері* – тарихи жырлардың дереккөздері ретіндегі маңызын және зерттелуін анықтау; Есім ханның сыртқы саясатын және оның бағыттарын тарихи жырлардың негізінде зерделеу; жырлардың желісі бойынша Есім ханның Аштарханидтерге, қалмақтарға қарсы күресін, жорықтары мен шайқастарын көрсету; тарихи жырлар мәліметтерінің шынайылығын анықтау. *Нәтижелер.* Мақалада тарихи жырлардан орын алған мәліметтер бойынша Есім ханның сыртқы саясаты зерттелді. Есім ханның сыртқы саясаты Шейбан ұрпақтарының қазақ билеушілерін Ташкент пен Түркістаннан ығыстыруға тырысқан әрекетіне қарсы күрес; Аштарханидтер мен қалмақтарға қарсы күресте ноғайлармен әскери-саяси одақ құру; қырғыздармен тығыз саяси байланыстар орнату; Моғолстан және орыс мемлекетімен қарым-қатынастарды нығайту бағыттарында жүрді. Отыз жылдық билігінде хан халқының тыныштығын қамтамасыз етуде көрші мемлекеттермен бейбіт қарым-қатынас орнатуға ұмтылды. *Қорытынды.* Жан-жағынан анталаған қалмақ, Аштарханид, орыс, қытай және моғол мемлекеттерімен қарым-қатынастарда Есім хан түрлі амалдарға, айла-әрекеттерге барды. XVII ғасырдың алғашқы ширегіндегі қалыптасқан саяси жағдайда ол елдің жағдайын күшейтуді, Қазақ хандығын әлемдегі озық елдердің қатарына қосуды көздеді.

Түйін сөздер: Дерек, тарихи жыр, Есім хан, Қазақ хандығы, сыртқы саясат, өзара қарым-қатынас, Аштарханид, қалмақтар, Моғолстан

Дәйексөз үшін: Доскараева А.А., Мұхатова О.Х. Ауызша тарихнамадағы Есім ханның сыртқы саясаты // «Edu.e-history.kz» электрондық ғылыми журналы. 2024. Т. 11. № 4. 900-914 бб. (Қаз.). DOI: 10.51943/2710-3994_2024_11_4_900-914

ВНЕШНЯЯ ПОЛИТИКА ХАНА ЕСИМА В УСТНОЙ ИСТОРИОГРАФИИ

Айжан Асхатовна Доскараева¹, Оразгуль Хасеновна Мухатова^{2*}

¹Институт истории и этнологии имени Ч.Ч. Валиханова
(д. 28, ул. Шевченко, 050010 г. Алматы, Республика Казахстан)
Младший научный сотрудник, докторант 1 курса Казахского национального университета имени Аль-Фараби

 <https://orcid.org/0000-0002-0035-1623>. E-mail: doskaraeva@gmail.com

²Институт истории и этнологии имени Ч.Ч. Валиханова
(д. 28, ул. Шевченко, 050010 г. Алматы, Республика Казахстан)
Доктор исторических наук, профессор, главный научный сотрудник

 <https://orcid.org/0000-0002-8613-7248>. E-mail: Orazgul7@rambler.ru

*Автор-корреспондент

© ИИЭ имени Ч.Ч. Валиханова, 2024

© Доскараева А.А., Мухатова О.Х., 2024

Аннотация. *Введение.* Казахская устная историография содержит исторические поэмы «Величественный герой Есим», «Есим хан», «Олжаш батыр». В этих поэмах отражен период жизни Тауекеля и Есим-ханов, их роль в сохранении и развитии Казахского ханства, ряд исторических личностей, внутренняя и внешняя политика ханства. Поэмы, основанные на исторических событиях, часто дают много сведений о жизни и деятельности Есим-хана. Известно из истории что, Есим-хан правил в период 1598–1628 гг. Хан, оставшийся в народной памяти под именем «Величественный герой Есим», стремился создать централизованное государство, наладить мирные отношения с дальними и близкими соседями. Для достижения этой цели он заключил союз с Россией, ногайцами и монголами и был вынужден воевать с калмыками и Аштарханидами. *Цель и задачи исследования* – определить значение и степень изученности исторических эпосов как источники; изучить внешнюю политику Есим-хана и ее направления на основе исторических поэм; показать борьбу, походы и сражений Есим-хана против Аштарханидов и калмыков на основе содержания исторических эпосов; определить достоверность информации исторических эпосов. *Результаты.* В статье рассматривается внешняя политика Есим-хана на основе сведений имевших место в исторических поэмах. Внешняя политика Есим-хана была проведена в следующих направлениях: борьба против попыток потомков Шейбанидов вытеснить казахских правителей из Ташкента и Туркестана; создание военно-политического союза с ногайцами в борьбе против Аштарханидов и калмыков; установление тесных политических связей с кыргызами; укрепление отношений с Моголистаном и Российским государством. Он двинулся по пути укрепления отношений с Монголией и Российским государством. За время своего тридцатилетнего правления хан стремясь обеспечить мир своему народу пытался наладить мирные отношения с соседними государствами. *Выводы.* В отношениях с посягавшими со всех сторон калмыцкими, аштарханидскими, русскими, китайскими и монгольскими государствами Есим-хан прибегал к различным действиям и ухищрениям. В политической ситуации первой четверти XVII века он намеревался укрепить положение страны, включить Казахское ханство в число передовых стран мира.

Ключевые слова: Источник, историческая поэма, хан Есім, Казахское ханство, внешняя политика, взаимоотношения, Аштарханид, калмыки, Моголистан

Для цитирования: Доскараева А.А., Мухатова О.Х. Внешняя политика хана Есіма в устной историографии // Электронный научный журнал «edu.e-history.kz». 2024. Т. 11. № 4. С. 900-914. (На Каз.). DOI: 10.51943/2710-3994_2024_11_4_900-914

Кіріспе

Қазақ тарихының жазба деректеріне қарағанда ауызша дереккөздерінің мол екендігі белгілі. Олар түрлеріне қарай аңыз-әңгімелер, жыр-дастандар, өлеңдер, толғаулар, арнаулар және т.б. деп бөлінеді. Осылардың арасында тарихи оқиғалардың желісіне сәйкес келетіндері – тарихи жырлар. Тарихи жырлар ұрпақтан ұрпаққа жеткізілген, халық жадында сақталған рухани азық ретінде ауызша тарихнамадан да орын алады. Себебі, XIX ғасырдың екінші жартысынан бастап олардың кейбір үлгілері хатқа түсіріліп, жарияланды. Алайда жырлар талданып, маңызына баға берілмеді. XX ғасырдың басында ұлт зиялылары тарихи жырлар төңірегінде ой білдірді. Советтік кезеңде Қазақстан К(б)П Орталық комитетінің 1947 жылы 21 қаңтардағы «Қазақ ССР Ғылым Академиясы тіл және әдебиет институты жұмысындағы дөрекі саяси қателер туралы» деген қаулысына сәйкес халықтың ғасырлар бойы жинақталған рухани мұрасы, ұлттық мүдде атаулының бәрі феодалдық-рулық құрылысты, хандарды дәріптеушілік, ұлтшылдық ретінде қабылданды. Осыған орай ауызша деректерді, соның ішінде тарихи жырларды зерттеуге тыйым салынды. Дегенмен советтік кезеңде батырлық эпостық жырлар зерттелген әдебиетшілердің еңбектері жарық көрді. Тәуелсіздікке қол жеткізген тұста «Мәдени мұра» мемлекеттік бағдарламасы аясында жүз томдық «Бабалар сөзі» жарық көріп, жанрлық құрамы өте бай, мазмұны алуан түрлі қазақ фольклоры оқырманға қолжетімді болды (Бабалар сөзі, 2009). Ауызша дереккөздердің арасында тарихи жырлар да жарияланды.

Тарихилық сипаттағы жырлар қазақ қоғамының әлеуметтік-саяси жағдайы, шаруашылығы, тұрмыс-тіршілігі, әдет-ғұрпы, салт-санасы бойынша мәлімет береді. Тарихи жырлар жекелеген тұлғаларға, ел билеген хандарға, ерлігімен даңқы шыққан батырларға, даналығымен, әділдігімен әмбеге таралған билерге және т.б. арналды. Тарихи жырларда хандардың ел басқарудағы ұстанымдары, қолбасшылық, батырлық келбеті және өзге де қасиеттері көрініс тапқан. Мұндай жырлардың кейбіреулерін әдебиеттанушы, фольклоршы ғалымдар талдап, зерттеулер жүргізген. Жырлар тарихи дерек ретінде зерделенбеген. Тарихи жырларға негізделген қазақ хандарының өмірі мен қызметі туралы да зерттеулер отандық тарих ғылымынан орын алмаған. Сондықтан да XVI–XVII ғасырдың бірінші ширегінде билік еткен хандар, соның ішінде Есім хан туралы тарихи жырларды талдаудың өзектілігі дау тудырмайды.

Материалдар мен әдіс-тәсілдер

Есім ханның сыртқы саясатына қатысты тарихи дереккөздер көбінесе ауызша тарих айтуда сақталған. Жүз томдық «Бабалар сөзі» атты топтаманың 56-томында Есім хан туралы тарихи жырлар басылған. Томдағы «Еңсегей бойлы ер Есім», «Есім хан», «Олжаш батыр» жырлары бұрын-соңды тарихи тұрғыда зерделенбеген. Бұл жырлар әдебиеттанушылардың өздері де толық зерттемеген. Сондықтан да аталған жырларды тарихи тұрғыда зерттеп, деректанулық талдаудан өткізіп, шынайылығын айқындау міндеті туындайды.

Тақырыпты зерделеуде деректанудың әдістемесі қолданылды. Деректану ғылымындағы деректермен жұмыс істеудің екі деңгейі басшылыққа алынды. Біріншісі – зерттеушінің ақпаратты бағалай білу қабілеті болуы тиіс, өйткені алынған ақпарат арқылы ол белгілі бір шешім қабылдайды. Сонымен қатар дерек авторының шығармашылығын түсіну қабілетін қалыптастыру маңызды, себебі басқа адамның шығармасы тарихи білім жүйесінде дереккөзі ретінде саналады. Екінші деңгейде деректану тарихшы-зерттеушінің кәсібилігінің негізіне айналуы тиіс, яғни тарихшы деректермен жұмыс жасай алуы керек. Өйткені деректану деректерді объективті өмір шындығын бейнелейтін, күрделі қоғамдық құбылыс ретінде қарастырады (Источникведение, 2015: 8).

Зерттеуде деректану ғылымындағы тарихилық, объективтілік және әлеуметтік қағидалар қолданылды. Мәселен, тарихилық қағида жырларда баяндалатын оқиғаларды және тұлғалардың өмірі мен қызметін зерттеуге мүмкіндік береді. Объективтілік қағида жыр мәліметтерінің шынайылығын анықтауға септеседі. Әлеуметтік қағида Есім ханның өмір сүрген кезеңінің ерекшеліктерін, оның билеуші ретіндегі келбетін, ұстанған саясатын ашуға көмектесті.

Ғылыми зерттеу қағидаларымен қатар талдау, контент-талдау, сыни талдау, ретроспективтілік, баяндау, сипаттау, қорыту әдістері қолданылды. Осылардың бәрі мәселені жан-жақты қарастыруға, тұжырым жасауға ықпал етті.

Талқылау

XIX–XX ғасырларда ғылымда тарихи жырлардың өзге ауызша дереккөздермен салыстырғанда маңызы айқындалған. Тарихи жыр төңірегінде ұлт зиялылары мен ғалымдары өздері өмір сүрген кезеңдерде пікір танытып, баға берген. Сонау XIX ғасырда Шоқан Уәлихановтың фольклорлық тарихи шығармаларды жинақтап, талдаған зерттеулері әлі күнге дейін өзектілігін жоймай келеді. Шоқан «тарихи жыр» («исторический джир») сөзін қолданған (Валиханов, 1961: 201) қолданған. Шоқан тарихи жырды батырлық эпостан өзгеше, өзіндік ерекшеліктері бар жанр деп білген (Бабалар сөзі, 2009: 9). Шоқанның пікірімен салыстырғанда өзгеше көзқарасты тарихи жыр үлгілерін жинап, жарыққа шығару ісінде көп еңбек сіңірген академик В.В. Радлов танытқан. Ол тарихи жырды жеке жанр ретінде бөлмеген. Сондықтан ол батырлық жырды да, тарихи жырды да «Қазақтың бұрынғы батырлары туралы сөз» деп атаған (Радлов, 1870:71). Тарихи жырларды жазып алған Г.Н. Потанин де оларды дербес жанр ретінде санамаған.

Эпостың осы екі түрі бөлек жанр екенін Ахмет Байтұрсынұлы «Әдебиет танытқышында»: «Тарихи жыр деп тарихта бар, мағлұм уақиғалар туралы өлеңмен шығарған сөздер айтылады. Қазақта өз тілінде жазылған тарих болмағанмен, қазақта болған уақиғалар, қазақтан шыққан адамдар турасында басқа жұрттардың тарихында жазылған мағлұматтар бар, халықтың өзінің есінен кетпеген, қазақ басынан кешірген уақиғалары толып жатыр. Солар туралы өлең етіп шығарған сөздер болса, солар тарихи жыр болады», – деп көрсеткен (Байтұрсынов, 2003: 289).

Алаш қайракері Халел Досмұхамедұлы «батырлық және тарихи поэмалар» деген атауларды қолданған (Досмұхамедұлы, 1991: 27). Тарихи жырдың орнына тарихи өлең деген атауды қолдану дұрыс деп санаған М. Әуезов «Бұл жырлардың бәрі де, ертеде туғандары да, кейінірек шығарылғандары да – анық тарихи оқиғаларға негізделген, ал басты-басты кейіпкерлер – тарихта болған адамдар. Жырлардың авторлары – көбінесе сол оқиғаларды көзімен көрген тұстастары. Авторлар көзімен көрген, өздері бастан кешірген оқиғаларды уақытына қарай сап-сабымен баяндайды», – деп жазды (Әуезов, 1962: 76). Ә. Марғұлан да тарихи жырды батырлық эпос құрамында қарастырып, оларды бес кезеңге бөлген. Солардың төртінші кезеңі XVII–XVIII ғасырларға сәйкес келеді.

Тарихи жырларды арнайы зерттеген ғалымдардың бірі Қ. Жұмалиев тарихи жырдың өзіндік жанр екенін анықтап, оларды хронологиялық қағида бойынша төрт кезеңге жіктей отырып, өзіндік ерекшеліктерін дәл көрсеткен (Жұмалиев, 1958: 221). Е.Ісмайылов тарихи жырды көп уақыт зерделеп, бірқатар еңбектер жариялады. Ғалым тарихи жырды батырлық эпосқа қосқан. XVII–XVIII ғасырлардағы қазақ-қалмақ арасының қарым-қатынасына байланысты туған батырлар жыры деп Есім хан, Қабанбай, Олжабай, Бөгенбай, Арқалық, Алатай, Қаратай т.б. туралы шығармаларды атаған (Бабалар сөзі, 2009: 18). Б. Кенжебаев тарихи жырдың анықтамасын бере отырып, «Ауыз әдебиеті тарихи оқиғаны, тарихи істі зерттеу тілімен айтпай, көркем әдебиет тілімен айтып береді. Тарихи шындықты көркем шындыққа айналдырып айтады деген сөз» деп дереккөзінің ерекшелігін дәп басып көрсеткен (Қазақ әдебиетінің тарихы, 1948: 302).

Тарихи жырды кең көлемде жинау, зерттеу және жариялау тәуелсіздік жылдары белсенді түрде жүргізілді. Тарихи жырлар талданған әдебиет тарихы бойынша диссертациялар

қорғалып, монографиялық зерттеулер жарық көрді. Айтылғандар тарих ғылымында Есім хан туралы дастандарды былай қойғанда жалпы тарихи жырларды талдаған еңбектердің орын алмаған деп ой түйіндеуге негіз болады.

Зерттеу нәтижелері

Қазақ хандары және олардың өмірі мен қызметінен ақпарат беретін ауызша тарихнамалық деректер көп емес. Дәстүрлі дереккөздердің арасында анағұрлым мол мәлімет беретін әрі шынайылығы біршама жоғары ол – тарихи жырлар. Тарихи жырлардың біразы «Мәдени мұра» мемлекеттік бағдарламасы аясында жарияланған ғылыми басылым – «Бабалар сөзінен» көрініс тапты. Топтаманың 56-томында берілген жырлар XVI ғасырдың соңындағы XVII ғасырдағы оқиғаларды сипаттайды. Ондағы «Еңсегей бойлы ер Есім», «Есім хан», «Олжаш батыр» жырлары қазақ хандарының өмірі мен отбасынан, қызметінен ақпарат береді. Томға ұсынылған «Еңсегей бойлы ер Есім» жырының нұсқасын халық ақыны Қазанғап Байболовтың жырлауында хатқа түсірілген. И. Ырсымбетов 1938 жылы Орталық ғылыми кітапханаға тапсырған. Шығарманың түпнұсқасы осы кітапхананың сирек кездесетін кітаптар мен қолжазбалар қорында сақтаулы. Жырдың сақталуы туралы басқа мәліметтер кездеспейді. Еңсегей бойлы ер Есім» жыры алғаш рет 1991 жылы Алматы қаласындағы «НБ-Пресс» баспасында жеке кітап түрінде жарық көрді. Кітапты баспаға дайындағандар: филология ғылымдарының докторы, профессор М. Мырзахметов, тарих ғылымдарының докторы, профессор М. Қойгелдиев пен филология ғылымдарының кандидаты М. Қалдыбаев (Бабалар сөзі, 2009: 365–366). «Еңсегей бойлы ер Есім» деп аталатын шығарманы Тәуекел деген тарихи тұлғаның ғұмырына жасалған шолу ретінде санауға болады. Жырдағы бас қаһарманның әкесі ретінде көрінетін Тәуекел хан – шындығында, Есімнің ағасы. Қадырғали Жалайыр өз шежіресінде Тәуекел хан мен Есім сұлтанды Шығай ханның Яхшым бегі деген бәйбішесінен туған және Тәуекелдің есімін «Төкей» деп жазған (Бабалар сөзі, 2009: 366). Ал Есім ханның жырда Тәуекел ханның ұлы ретінде көрінуі тарихи шындыққа жанаспайды. Бұл бір жағынан эпостық шығарманың ойдан шығарылған, оқиғаны әсірелеу үшін қолданылған тәсілінің нәтижесі болса, екінші жағынан жырды жаттап айтушылар өз тараптарынан оған өзгерістер мен толықтырулар жасап отырған. Мұның өзі – ауызша тарих айтуға тән құбылыс. Сондай-ақ Шыңғыс ханның ұрпағы Түркістанның ханы Тәуекелдің (Тәукенің) қырыққа келгенше баласыз болғаны, оның Қашқардағы Аппақ кожа⁶ дегеннің қолдауымен перзент көргені, ұлының атын Есім қойғаны баяндалады. Алайда жырда көрсетілгендей, Тәуекелдің қырықтан асқанда көрген ұлы – Есімнің он сегізге толғанда Тұрсын ханның қолынан қаза табуын тарихи деректер растамайды. (Бабалар сөзі, 2009: 366). Керісінше Есім хан он сегіз жасқа толғанда таққа отырған. Сонымен қатар Тәуекелдің хан болғандығы, халқы, жері, отбасы, жұбайы, ұлы мен қызы туралы айтылады. Дегенмен бұл жырда тарихилық сипат басымдық: Есім ханның бейнеленуі, Ташкентті билеген Тұрсын ханның жауыздығы, сондай-ақ Дешті Қыпшақ, Түркістан, Қашқар сияқты жер атауларының болуы – тарихи шындықтың көріністері (Бабалар сөзі, 35).

«Түркістан атты қалада,
Дешті-Қыпшақ далада,
Баласына үш жүздің
Тәуекел атты төреңіз
Хан болып көп жыл тұрады.
Он сегізде хан болып,
Жері байтақ, елі бай,
Алтын-күміс, қазына сай.

⁶ Аппақ кожа (лақап аты – «Һидаятулла») – XVII ғасырда Шығыс Түркістанда өмір сүрген кожа, ишандардың ірі өкілдерінің бірі. Аса күрделі тарихи тұлға. Ата-бабалары «қылыш қожалар» әулетінен тарайды. Өз әкесі Мұхаммед Юсуф деген адам – Орталық Азияда өмір сүріп, ислам әлемінде «Ағзам» деген дәрежеге жеткен ғұлама Махтұм Ағзамның ұрпағы. Мұхаммед Юсуфтің өзі де оқымысты, сопылық жолын ұстаған адам (Бабалар сөзі, 2009: 376).

Иісі қазақ баласы

Лақап қылып сол күнде

«Хандардың ханы» дер еді» деген жыр жолдары Тәуекелдің он сегіз жасынан нағыз билеушіге лайық халқына қызмет еткендігін дәйектейді (Бабалар сөзі, 2009: 122). Осы мәліметті дәлелдейтін тарихи фактілер кездеспейді. Тарихи деректер Тәуекелден гөрі Есімнің он сегіз жасында билік басына келгендігін айғақтайды.

«Қазақстан жұртының

Атырабын болжасаң,

Еділ, Жайық, Қапқазбен

Бір шеті Жаркент, Құлжамен,

Омск пен Томск, Ауған, Бұқар арасы,

Есепсіз жұрты көп еді» деген жолдардан Тәуекелдің кезінде Қазақ хандығының көршілері елдермен тығыз қарым-қатынас орнатып, орасан үлкен аумақта билік жүргізгендігін айғақтайды (Бабалар сөзі, 2009: 122). Бұл туралы Мәшһүр Жүсіп Көпейұлы да айтқан. Дала деректанушысының жазуы бойынша, Тәуекел аталған аумақты өзіне қаратқан. Осы турасында дала данасы «Тәуекел ханның ат арқасына мінген заманында Бұхара, Самарқан, ханы болып тұрған «Жақсы Ғабдолла» ханды өлтіріп, оның баласы Ғабдолмүмин ханды да өлтіріп, Мауралиаһрге (Мауеренахр) қожайын қылып. Ол уақыттарда Сауранда бір хан, Сунақта да бір хан, Отырарда да бір хан, Созақта да бір хан, әр күл төбенің басында тауықтың қоразындай қоқырайғандардың бәрін көк өрім бос шөптей, оп-оңай жұлып алып, Имамқұлы хан үш қабат соғысып, түк өндіре алмай, Ташкен, Түркістан, Андижан, Марғұлан, Самарқан – бәрін өзіне қаратып алып, орданы Ташкентке алып барып орнатқан», – деп жазды (Көпейұлы, 2008: 237). Шындығында Тәуекел Ташкентті хан ордасы ету үдерісін бастады. Оны аяқтаған Есім хан еді. Тарихтан белгілі Тәуекел хан 1583 жылы өзбектермен арадағы келісім шартты бұзып, Бұхараға қарсы Ресеймен саяси одақ құруға ұмтылды. Екі ел арасында елшіліктер алмастырылып, сауда байланыстарын кеңейтуге, өзара көмек көрсетуге, қолдауға бағытталған келіссөздер жүргізілді. Келіссөздерге байланысты Тәуекел хан Ресейдің қолдауымен Сырдария бойындағы қалаларды өзіне бағындырды. Дегенмен хандықтың қас жауы Шейбан әулеті болып қала берді. Жырда осы мәселе былай айтылады:

«Шекарасы – Қазығұрт,

Шаһары –Ташкент, Самарқанд

Қатаған деген бір жұрттың

Шибани дейді хандығын

Осыдан үлкен жауың жоқ» (Бабалар сөзі, 2009: 140).

Есім ханның Аппақ ишанға сапарын сәтті пайдаланған Шейбан билеушісі Тұрсын хан Түркістанға жорық жасайды. Жырда осы ахуал және Тұрсынның жоспары

«Ұлы кетті Қашқарға

Адамын алып жарамдар.

Қарауылсыз, күтімсіз,

Бейқам жатқан жайы бар.

Шөлейтпенен барайық,

Олжа, жесір талайық.

Білінбей барып түнінде,

Түркістанда шабайық.

Бір аяқ жансыз жіберіп,

Әуелі хабар алайық,

Неше жылғы кегінді

Сөйтіп бір енді алайық», – деп көрсетіледі (Бабалар сөзі, 2009: 142). Жыр желісінен Тұрсын ханның Түркістанды басып алуы алдын-ала жоспарланған, тыңғылықты ойластырған әрекет екендігін байқау қиын емес. Шындығында да жаулап алу – кек алудың жолы ғана емес, тұтастай билікке ұмтылған тұлғаның агрессиялық әрекеті.

Бұдан кейін Тұрсынның Түркістанды басып алуы жырда

«Желбіретіп туларын,
Жалаң қылыш байланып,
Қатаған деген елінен
Есепсіз қосын айдалып.

Түркістанды қамады,
Түн ішінде айналып», – деп айтылады (Бабалар сөзі, 2009: 142)

Жырдың мазмұны бойынша Тұрсын хан қартайған Тәуекелдің елін шауып, өзін өлтіріп, отбасындағы әйелдерін күң еткен. Тарихи жыр орын алған оқиғаны былай жеткізеді:

Тәуекел атты ханыңыз
Он бес жерден жаралы,
Денесін бір күн қараса.
Есі кетіп, сандалып,
Құлады жерге жанаса.
Туы құлап қалыпты,
Есін жиып бір уақта,

Оң-солына қараса. Гүлханым бәйбіше мен жеті жасар қызы Ханымша қолға түсіп, зарлап қалың жаудың ортасында тұр екен». (Бабалар сөзі, 2009: 144).

М. Тынышбаевтың еңбегінде осы оқиғаны 1923 жылы Бөген өзенінің бойындағы Шошқа-Бұлақ ауылының тұрғыны, ошақты руының ақсақалы Бәзектің аузынан жазып алып, аңыз ретінде келтірген. Аңызда Есім екі жыл бойы жорықта болып, қалмақтарды шауып, үйіне оралады. Күйік тауының бөктерінде (Әулие атадан батысқа қарай 40 шақырым жерде) Тұрсын ханға тиесілі бұзау бағып жүрген кемпірді көреді. Кемпір: «Батыр ұлым – Есім келіп, ханшаны бақташы еткен Тұрсын ханнан кегін алады», – деп жылайды. Есім кемпірдің анасы екенін біледі. Олардың бойын күйік, кек кернейді. Осыдан жердің аты Күйік атанады. Арыс өзенімен төмен түсіп, Тұрсын шапқан ауылының орнын табады. Есімнің отбасы мүшелері осында мал бағып жүреді. Құтырған адамша ашуға булыққан Есім ханды өлтіруге бел буады. Содан жердің аты Құтырған деп аталады (Тынышбаев, 2001:210).

«Еңсегей бойлы ер Есім» жырында Есім ханның қалмақтарды шабуға жер қайысқан қолмен аттанғаны, төрт күн бойы олармен шайқасып, бесінші күні жауды жеңіп, жеңіске жеткені ретімен баяндалады (Бабалар сөзі, 2009: 166–167; 174–175). Ақыры екі жақ мәмлеге келіп, ынтымақтасқан. Жырда осы оқиға былай айтылады:

«Қалмақтың жалпы адамы.

Ынтымақ қылып ханымен,

Ойласып жасы-кәрімен,

Қазаққа қалмақ қарады.

Жарасып, қалмақ, қазақ тату болды» (Бабалар сөзі, 2009: 181).

Жырдың мазмұны бойынша Омбыда жүрген кезінде Есім түс көреді. Түсінде қой бағып жүріп малының қасқырға таланғанын, анасы – Гүлханымның басына түскен ауыр халды жеткізуін, Аппақ қожа Ешеннің аянын көреді. Оянған сәтте Түркістанды Тұрсын ханның шапқанын біледі. Осыдан кейін қалмақтың ханы Темірмен келісімін бекітіп, еліне жол тартады. Есім ханның Темірмен өзара келісімге келгендігін мына жыр жолдарынан көруге болады:

«Қас едің әуелінде, енді доспыз,

Көруге қайта айналып болдым зарлы.

Ынтымақ, бірлік, тірлік күн көрейік,

Күш келсе, біз де мүштеп жасқағанды.

Таяныш керек кезде болысайық,

Ел жауын бірдей көріп, басқаларды» (Бабалар сөзі, 2009: 185). Шындығында да XVII ғасырдың екінші онжылдығының соңында В.А. Моисеевтің зерттеуінше, қазақ-қалмақ қатынастарында айтарлықтай өзгерістер болған. Ғалымның тұжырымынша, Есім ханға қалмақтарды жеңіп, оларды бейбітшілікке мәжүрлеген (Моисеев, 1991: 25). Аудармашы П.

Семеновтың 1620 жылғы хабарламасына сәйкес қалмақ тайшылары 1619 жылы Есім ханға келіссөздер өздерінің елшілерін жіберген (Атыгаев, 2023: 123). Осылардың бәрі Есім хан келіссөздерге дайын, еларалық, соғыс мәселелерін бейбіт жолмен шешуді таңдаған тұлға болған деген ой түйіндеуге негіз қалайды.

Еліне оралғаннан кейін Есім «өзі жансыз бөтен кісі болып, хан Тұрсын алдына бармақ болды. Осы атырапта үш хан болушы еді. Олар – айтылып отырған хан Тәуке, хан Тұрсын және Үргеніш жағын Әбілғазы баһадүр хан билейтін. Есім хан Тұрсынға осының жіберген елшісі болып бармақ болды» (Бабалар сөзі, 2009: 153). Мұның өзі Есімнің жаугершілік кезеңде ұтымды шешім қабылдайтын, мәмлегер, терең ойлы тұлға екендігін көрсетеді. Бұдан әрі жырда «Есім елші пормасына түсіп, ханның алдына кіріп келеді. Хан орнынан ыршып түрегеледі. Елші бірнеше күн елшіханада қонақ болып жатты. ...Баланың қағазын көрсе, Үргеніштегі Әбілғазы баһадүр ханның елшісі. «Әбілғазы баһадүр күллі мұсылман хандарын шақырып, бір үлкен мәжіліс құрмақшы еді, соған сізді шақыра келіп едім», – дейді бала. Хан бұған нанды. Жарамды ерлерін алып: «Әңгіменің ішінде болалық», – деп Үргенішке жүріп кетті (Бабалар сөзі, 2009: 155).

«Еңсегей бойлы ер Есім» деген жырда Есім елші ретінде Көкім биді жіберген деген мәлімет бар. «Қағазбенен хат беріп,

Мүддесін жазып ап келіп.

Хан Тұрсынға Есім хан

Елші қылып жіберді (Бабалар сөзі, 2009: 219). Елші болып Көкім би барған. Ташкентті басып алғаннан кейін Көкім биді бек етіп сайлаған.

Хан Үргенішке кеткенде Есім Ташкентті жаулап алу үшін Олжашқа және өзге де батырларға жасақ жинатады. Бұған «Олжаш батыр» жырындағы мына жолдар дәлел.

Батырға амандаса Есім келді,

Сол күнде қазақ ханы Есім еді.

«Қатағанды қол жиып, шабыңыз» деп,

Қазақтан қалың әскер жиып берді» (Бабалар сөзі, 2009: 301).

Атап айтар жайт, Олжаш батыр» жырын жеткізуші – белгілі жырау Жақсылық Төлепов. Тапсырушы – Қазақ КСР Ғылым академиясының Тіл және әдебиет институты 1949 жылы ұйымдастырған Гурьев экспедициясының мүшесі Аралбаев Жұбаныш. Бір ғана нұсқада жеткен туынды бұрын еш жерде жарияланбаған. Оның қолжазбасы Орталық ғылыми кітапхананың сирек кездесетін кітаптар мен қолжазбалар қорының 560-бумасында сақтаулы (Бабалар сөзі, 2009: 369).

Шығайұлы Есім ханның заманында,

Ғасырдың он алтыншы бас кезінде

Олжаш шықты аттанып, туын байлап» деген жолдар Есім хан мен Олжаштың замандас, қалмаққа қарсы күресте үзеңгілес болғандығынан хабар береді (Бабалар сөзі, 2009: 210).

«Олжаш батыр» жырының желісі Есім хан мен Тұрсын ханның арасындағы қайшылықты қатынастарға құрылған. Қатаған ханы – Тұрсын қалмақтың ханы Қатаған болып көрсетіледі. Оның іс-әрекеті Есім ханға, қазақ еліне қарсы жауыздық ретінде суреттеліп, Қатаған жеңіліске ұшырап, оның қыздарының олжаға түскені жырда біршама кең баяндалады. Мәшһүр Жүсіп осы оқиға туралы: «Қазақ ханы» атанған Есім Ташкентті билеп тұрған Қатаған ханы Тұрсынмен соғысып, Қатағанды қырып, Тұрсынды өлтіріп, қырық қыз олжалап алып қайтты», – деп жазды (Көпейұлы, 2008: 237). Бұл жағдай қазақ шежірелерінде де айтылады. Мысалға, Шәкәрім жазған шежірені, М.Тынышбаевтың жазбаларын айтуға болады (Бабалар сөзі, 2009: 35).

Жиылған қазақтың қалың қолы Ташкентті басып алған. Бұл турасында жырда былай делінген:

«Ташкенге қосын шығарды.

Сапсыз ерлер жиылып,

Дүркін-дүркін айдады.

Әр дарбаза аузына

Мыңнан әскер қояды.

Зеңбірек атып, талқандап,

Ордасын ханның бұзады» (Бабалар сөзі, 2009: 157). Осыдан кейін Есім Үргеніштен қайтқан Тұрсынды өлтіруге бел буады. Осыны жыр жолдары анық жеткізеді:

«Бармаққа Үргеніште хан қасына.

Есім хан айтты: «Халқым, құлағың сал,

Олжаны тақсымымен үлесіп ал.

Алдынан жолын тосып іс қылайын,

Хан Тұрсын Үргеніштен қайтқан шығар» (Бабалар сөзі, 2009: 158).

Алайда жырда Есім ханның Тұрсынды өлтірмегені, керісінше Әбілғазы баһадүр ханның өтінішімен оны кешіріп, екеуінің өзара келісімге келгені баяндалады.

«Кештім» деді ер Есім,

Құрмет етіп патшаны.

Құсаметтерін тастады,

Қағаз қылып шартнама.

Хан Тұрсын Құран ұстады,

Өтірік қана өтініп,

Иламен көзін жастады» деген жыр жолдары осыны дәйектейді (Бабалар сөзі, 2009: 162). «Еңсегей бойлы ер Есім» деген жырында Есім ханның билеуші, сыртқы саясатын терең бағамдайтын тұлға ретіндегі келбеті оның Тұрсынды өлтіруден гөрі қалмақ, орыс тәрізді елдермен қарым-қатынасты реттеуді басты орынға қойғанынан көрінеді.

«Есім хан айтты бір сөз:

Құлағың сал, Баһадүр Әбілғазы, арызым бар.

Баласын мұсылманның жылатпайық,

Өр жақта қалмақтайын дұшпаным бар.

Омск, Томскінің айналасы,

Темір хан, Атас пірас кәпір шығар.

Хан Тұрсын мына жұртты аңғарып тұр,

Зерек қас надан достан артық шығар» деген жолдар айтылған ойды бекіте түседі (Бабалар сөзі, 2009: 163).

Шәкәрім Құдайбердіұлы «Қазақтың түп атасы» деген шежіресінде Есімнің Тұрсынды түнде ұйықтап жатқан жерінде өлтірген деп жазған. Бұл жөнінде:

«Тұрсынды өлтірерде түнде барып,

Күзетшісін есіктің байлап алып.

Есімнің қасындағы бір жыршысы,

Оятқан Тұрсын ханды әнге салып» деп жырлаған (Құдайбердіұлы, 1991:75). Шежіреде Тұрсынды өлеңдетіп оятқан Есім ханның қасында жүрген, соның ақылшысы, болған Төлеген, яғни Марқасқа жырау деп көрсетіледі. Ол былайша жырлаған:

«Ей, Қатаған хан Тұрсын!

... Еңсегей бойлы ер Есім,

Есігіңе келіп тұр,

Шашқалы тұр қаныңды,

Кешікпей содан қатарсың!» (Алдаспан, 1970: 104).

Ташкент және Түркістан билеушілері арасындағы шиеленіске толы оқиғаны, олардың жауласуын Мәшһүр Жүсіп те баяндады. Оның естіп, айтуынша «Еңсегей бойлы ер Есім Түркістанда қазақ ханы болып тұрған күнде Ташкентте Тұрсын хан Қатаған деген жұртты билеп тұрды. Тұрсын хан анттасып, Есім ханмен ата-бата қылысты бір-бірімен жау болмасқа» (Көпейұлы, 2008: 276). Алайда келісім-шарт бұзылған. Мұны Қазақ хандығы мен аштарханидтердің қарым-қатынасын зерттеген ғалым Н. Атығаев та анықтады. Оның зерделеуінше, Бұхара хандығының қазақ билеушілерімен өзара қарым-қатынастары XVII ғасырдың басында шеіленісті болып қала берді. Қазақ хандарымен келісім-шартты бұза отырып, олар XVI ғасырдың соңынан қазақтардың қолында болған Ташкентті өздерінің

билігіне қайтарып алуға ұмтылды (Атығаев, 2023: 49). Айта кетерлік жайт, осы кезде Қазақ хандығының өзінің ішінде мемлекеттегі билік үшін өзара күресті бастаған жоғарғы ақсүйек өкілдерінің арасында қақтығыс басталды (Атығаев, 2023: 51). Қазақ сұлтандарының арасында Есім, Тұрсын, Абылай, Ханзада сұлтандар басқарған, өзара бақталас бірнеше топтар болды. Қазақтардың бір тобын Есім хан және Абылай бастады. Екінші топтың басында Жәлім сұлтанның ұлы Тұрсын сұлтан (Тұрсын-Мұхаммед-сұлтан) тұрды. Бұл топтың өкілдері Аштарханидтермен одақ идеясын жақтады (Атығаев, 2023: 51). Осы кезде қазақ әміршілері мен аштарханидтер тартылған саяси оқиғалар бұлардың өзара қатынастарының тұрақсыздануына себепті болды, олардың арасындағы қақтығыстар уақытша одақтармен алмасып отырды. Мәселен, Түркістан мен Ташкенттен жасақталған 5 мың қазақты бастаған Есім хан 1611 жылы Иранға және Уәли-Мұхаммедке қарсы күресінде Имамқұл (Имамқули) ханға көмек көрсеткен. Алайда бұл одақ уақытша сипатта болды және Имамқұл хан қазақтарға қарсы талай рет жорықтар жасады. 1613 жылы Имамқұл хан қазақ сұлтаны Тұрсынды Ташкентке билеуші деп жариялады (Қазақстан тарихы, 1998: 425–426). Осыған орай Мәшһүр Жүсіптің айтуы бойынша Есім мен Тұрсын арасында туған араздық өрши түскен. Тұрсын хан Түркістанды басып алған. Осы оқиғаны Махмұд ибн Уәлидің «Бахр ал-асрар» атты жазба дерегі және шығыстанушы ғалымдардың зерттеулері негізінде талдаған Н. Атығаев Имамқұл ханның қолдауының нәтижесінде 1613–1614 жылдары Тұрсын Мұхаммед хан Ташкенттегі билікті және Түркістанның кейбір қалаларын басып алды. Алайда оның билігі берік болмай шықты, оған жоғарыда көрсетілгендей, Шығай ханның ұрпақтары Есім ханмен және Абылай сұлтанмен бәсекелес болуға тура келді (Атығаев, 2023: 52).

«Бабалар сөзінің» 56-томындағы «Есім хан» жыры өзінің мазмұнымен әрі құнды мәліметтерімен ерекшеленеді. Әсіресе «Есім хан» жырының құндылығын өз кезінде М. Әуезов, Ә. Марғұлан атап өткен. Ұзақ жылдар бойы белгісіз болып келген жыр тек Қытай Халық Республикасында тұратын қазақтар арасында сақталды. (Бабалар сөзі, 2009:6). «Есім хан» жыры Қытай Халық Республикасында шығатын «Шалғын» журналының 1987 жылғы үшінші санында жарияланды. Соңында берілген түсінікте: «Айтып берген – Боранбай Ләмжанұлы. Жазып алған – Оразбек Қанапин» деген мәлімет келтірілген. Өзге нұсқалары кездеспейді (Бабалар сөзі, 2009:368).

Жырда Есім ханның жеке басына және қызметіне

«Қазаққа әділдікпен патша болып,
Халықтың алған ықылас-батасын да.
Сол кезде жерге талас қазақ, қалмақ,
Сыр өзен Қамыстақтың арасында.
Алайда астам көңіл шапқыншылар
Алдында кім тұрғанға қарасын ба?
Осындай сабаз басшы тұрған кезде
Сұмырай жау елді басып ала алсын ба?
Жазуға қалам алып басшым қағаз,

Есім хан – тым айлакер, әділ сабаз» деген баға берілген (Бабалар сөзі, 2009: 291). Бұл жолдардан Есім ханның қазіргі тілмен айтқанда стратег, сыртқы саясатында «жеті рет өлшеп, бір рет кесетін» әрекеттерге барған, елшілік байланыстардың қыр-сырын жетік білген билеуші болғандығы анық көрінеді. Есім билік еткен уақыттың күрделі болғандығын халық жады «Елеуреп елдің жайын біліп тұр» деп,

Хандарға ұзақ-жақын сәлем айтып...
Қазаққа сондай заман болған емес,
Көсіліп қол-аяғын тыныш жатып. (Бабалар сөзі, 2009: 285).

Аумалы-төкпелі кезеңде билеушісімен қоса әскері, халқы да кез келген жағдайға дайын болып, тас түйін отырған. Тарихи жырда қоғамның жағдайы

«Бел шешіп төсегіне ер жатпайды,
Жылқыға ат жіберіп оттатпайды.
Үйде найза сүйеулі, белдеуде аты,

Дайындықсыз жүрегіне ас батпайды» деп дәл көрсетілген (Бабалар сөзі, 2009: 302). Сондықтан да бұл кезең ханнан сыртқы саясатты байсалды, даналықпен, көрегендікпен шешуді талап еткен.

Ел арасында «Еңсегей бойлы ер Есім» атанған хан өзі билік еткен тұста Түркістан мен Ташкентті Қазақ хандығына қаратты. Сыртқы саясатқа ерекше мән берген Есім Бұхарамен бітім-шартын жасасып, Орталық Азия қалаларымен бейбіт, экономикалық байланыс орнатуға ұмтылды. Қалмақтарға қарсы күрес жүргізуге де мәжбүр болды. Қалмақтар мен Аштарханидтерге қарсы ноғай билеушілерімен әскери-саяси одақ құруға тырысты. Себебі ноғайларға жайылымдарын басып ала бастаған қалмақтарға қарсы күресте серіктес қажет болды. Сондықтан да ноғайлар мұндай одақ құруға мүдделі еді (Атыгаев, 2023: 52). Жоғарыда айтылғандай, қалмақтармен келіссөздер жүргізіліп жатқан кезде қазақ ұлыстарына тайшылар шабуыл жасаған. Осыған ашуланған Есім хан қалмақтардың елшілерін өлтіріп, екі қалмақ тайшысының ұлысына жорыққа аттанған. Көп ұзамай қалмақтар талқандалып, қазақтар жеңіске жеткен. Алайда қалмақтар шабуылының мұнымен тоқтамайтындығын білген Есім хан халқын осы турасында хабардар еткен. Жырда сыртқы жауының көздеген мақсатын айқын таныған билеушінің ескертуі мынадай түрде жеткізілген:

«Есім хан халқын жиып, ақыл сапты:

– Қашқан жау Алтайдағы ханын тапты.

Олар кеп қайта аралап, жеңсе бізді,

Көрсетпейді бұл дүниеде рақатты» (Бабалар сөзі, 2009: 297). Есім ханға екі бөлікке бөлініп кеткен қалмақтармен соғысуға тура келген. Жырда шабуылдардың екі жақтың бейбіт келісімге келе алмауынан болғандығы

«Тағы да үлкен майдан басталады,

Белгісіз кімнің соры, кімнің бағы.

Патшаның бағы тайса, соры қайнап,

Тиынға жарамайды алтын тағы.

«Тәуекел не көрсек те, соғыстық» деп,

Қол қойды қазақ-қалмақ екі ханы» деп көрсетіледі (Бабалар сөзі, 2009: 298). Есім ханның жырда бейнеленгендей, қалмақтардың басқыншылығына әлденеше рет ойсырата тойтарыс беріп, оларға өзінің үстемдігін мойындатқаны – тарихи шындық (Бабалар сөзі, 2009: 368). Соғыстардың бірінде жеңіске жетсе, екінші біреуінде сәтсіздікке ұшыраған.

Ғалым А.И. Исиннің пікірінше, 1616 жылы Есім хан орталығы Ташкент саналған орта жүздің билеушісі болған (Исин, 2005: 529). Ол сол кезде қалыптасқан саяси жағдайда орасан зор аумағы, мықты әскері, дамыған шаруашылығы, әлеуметтік құрылымы бар бір орталыққа бағынған мемлекет құруды көздеді. Тарихи жырда стратегиялық ұмтылыс былайша көрсетілген:

«Өлімде малы-басың, күнде талан,

Алты ауыз ала болсаң бұл сияқты.

Өр жағың-қалмақ, қытай, бұяғы-орыс,

Қатаған не қып жатыр артқы жақты?!

Артынан Есім ханның ере берсең,

Сендерді жұрт қылармын бір сияқты» (Бабалар сөзі, 2009:180). Мұның өзі бір жағы қалмақ, екінші жағы Аштарханид, үшінші жағы орыс, қытай және моғол мемлекеттерімен байланыс орнатуға мәжбүр болған Қазақ елінің жағдайынан хабар береді. Қалыптасқан саяси ахуалда тиімді әрі дұрыс жолды таңдау, ұтымды қарым-қатынас орнату Есім ханға оңайға түспегені анық. Тарихи деректер Есім ханның сыртқы саясаты Аштархан әулетінің қазақ билеушілерін Ташкент пен Түркістаннан ығыстыруға тырысқан әрекетіне қарсы күрес; қырғыздармен тығыз саяси байланыстар орнату; Моғолстан және орыс мемлекетімен қарым-қатынастарды нығайту, қалмақтардың жаулап алу жорықтарын тойтару бағыттарында жүргендігіне көз жеткізеді.

Қырғыздармен тығыз саяси қарым-қатынастардың орнатылуын дәйектейтін деректер жеткілікті. XVII ғасырдың бірінші ширегіндегі Есім ханның соғыстарына қырғыздардың

қатысуы жөнінде аңыздар мен тарихи әңгімелерде қызықты мәліметтер сақталған. Солардың бірін Ш. Уәлиханов келтірген. Шоқан Есім ханның өз қарамағында қырғыздың ру басы Көкем би болғаны, соның көмегімен оның қатағандар мен шанышқылардың Тұрсынын құлата алғаны туралы аңызды келтірген. Қырғыздар мен қазақтар одағының ескерткішіне Есім Ташкентте мұнара салғызды, ол осы кезге дейін тұр және «Көкемнің көк күмбезі» деп аталады (Қазақстан тарихы, 1998: 428). Ал қырғыздар болса Есім ханды хан етіп көтерді. Бұл тарихи факті В.В. Бартольд Қашғар тарихы бойынша деректерді толықтырып, нақтылайтын маңызды тарихи дерек деп баға берген «Тарих-и Қашғарда» орын алған. «Қырғыздар Есімді хан деп жариялады. Есім хан оларды марапаттады» деген мәлімет айтылғанның дәлелі (Материалы, 2002: 243). Мұның өзі қазіргі Орталық Азиядағы халықаралық қатынастарда туысқан қырғыз елімен тығыз байланыстар орнатқандығын дәйектейді.

Моғолдар мемлекетімен байланыстарды күшейтуде Есім хан түрлі айла-шарғыларға барған. Моғолстанға қалқан болуды уәде еткен қазақ хандарының ісін жалғастырған Есім хан моғол билеушілерінің жорықтарына қатысқан. Н. Атығаевтың зерттеуінше, Моғол мемлекетін билеген Абд ар-Рашид ханның кезінде моғолдар мен өзбектер қазақ-қырғыз одағының күшімен сәтті соғыстар жүргізіп отырған (Атығаев, 2023: 77). Бұл жөнінде «Әбдірақым хан (Абд ар-Рашид) тағы да Ақсу мен Үшке барды. Қазақ – Шығай ханның ұлы Есім хан Ташкенттен Әбдірақым ханға келіп, мулазим (билеуші алдында қызмет етуге міндетті) болды. Хан оған лайықты құрмет пен құрмет көрсетіп, жасақтарын Ақсуға бастап барады. Әбдірақым хан Жар-Башыға, ал Есім хан Сауық-Бұлаққа қосын құрды» (Фазил Чурас, 2010: 186–187). Есім хан Жаркент хандығына қарсы болып Тұрпанды билеген Әбдірақым ханмен одақтасып қана қойған жоқ, өзіне мықты сүйеніш ету үшін онымен құдандалық байланыс орнатты. Есім хан Әбдірақымның қызы Патша ханымға үйленген. Ал Есім ханның ағасы Күшік сұлтан қызын Әбдірақымға берген (Ахтанов, 2015). Бұның өзі бір жағынан Есім ханның сыртқы саясатында өзіне одақтас іздеуде, мемлекетаралық қатаныстарды бекітуде тиімді әрекеттерге барғандығын көрсетеді.

Есім хан Қазақ хандығын басқыншылардан қорғау мақсатында өз заманына лайық саясат ұстанғандығын жырдың «Бейнетті дүниенің рақаты бар,

Сопы боп, тәркі дүние безбеген соң.

Пәлеңді неше түрлі сөндіремін,

Лайық заманыма кез келген соң.

Өлгенше маңайымнан жүргізбеймін,

Не болсаң, ол бол, қазақ, мен өлген соң» деген жолдар дәлелдейді. (Бабалар сөзі, 2009: 207).

Билеуші мұнымен шектелмей Қазақ хандығын сол заманда атақтары әлемге танылған мемлекеттердің қатарына енгізуді де армандаған.

«Артымнан бұл қалыппен ере берсең,

Бәлеге қарсы келген міндеткермін.

Өнерлі Түркиядай болмасаң да,

Ауғандай Иранменен қып кетермін.

Өлгенше өзім, қазақ, қор қылмаймын,

Онан соң ит пен құстың жеп кетерін» деген жыр жолдарынан Есім ханның көзі тірісінде Қазақ елін Түркия, Ауғанстан, Иран тәрізді мәдениеті мен экономикасы дамыған мемлекеттер деңгейіне көтеруге бағытталған ұмтылысын анық көруге болады (Бабалар сөзі, 2009: 216).

Қорытынды

Сонымен ауызша тарихнамалық үлгілердің бірі саналатын «Еңсегей бойлы ер Есім», «Есім хан», «Олжаш батыр» тарихи жырлары Есім ханның ұстанған сыртқы саясатын талдауға мүмкіндік берді. Жырларда тарих шындық пен поэтикалық қоспалар тығыз астасқан. Мұның өзі – эпостың ғасырлар бойы қалыптасқан дәстүрі. Тарихшы-зерттеуші жырды дереккөзі ретінде талдауда оның шынайылығына көз жеткізуі тиіс. Тарихи шындықты көркемдік әсерлеуден ажырату – зерттеушінің басты міндеті. Себебі эпикалық жырларда бас кейіпкерді

дәріптеу, оны мінсіз етіп бейнелеу орын алған. Жырды жеткізушілердің, жадта сақтап, айтып берушілердің де оқиғаларды бұрмалап немесе ұмытып қалған тұстарын өздерінше қалпына келтіргендерін назарға алу қажет. Сонымен қатар дереккөзінің пайда болу объективтілігін, авторын, сақталу формасын анықтау зерттеудің құндылығы мен ғылымилығын арттырады. Тарихи тұлғалардың есімдерін анықтау, жер-су атауларын нақтылау, тарихи хронология мен сабақтастықты сақтаудың маңызы зор.

Болашақта Есім ханның ішкі және сыртқы саясатын зерделеуде аталған тарихи жырлармен қатар ауызша тарих айтудың өзге де дереккөздерін, тың архив құжаттарын ғылыми айналымға енгізу әрі кешенді зерттеу жүргізудің қажеттілігі анық байқалады.

Әдебиеттер

Алдаспан, 1970 — *Алдаспан*. XV–XVIII ғасырлардағы қазақ ақын-жырауларының шығармалар жинағы. Құрастырып, баспаға әзірлеген М. Мағауин. Алматы: «Жазушы» баспасы, 1970. 279 б.

Атыгаев, 2023 — *Атыгаев Н.* Казахское ханство: очерки внешнеполитической истории XV–XVII веков. Алматы: Евразийский научно-исследовательский институт МКТУ им. Х.А. Ясави, 2023. 225 с.

Ахтанов, 2015 — *Ахтанов Е.* Есім хан тұсындағы қазақ хандығы 1598–1628. Есім ханның ішкі және сыртқы саясаты // [Электронды ресурс]. URL: https://vk.com/wall-95665579_72. 25 маусым 2015. (Қаралған күні: 9 мамыр 2024.)

Әуезов, 1962 — *Әуезов М.* Уақыт және әдебиет. Құрастырушы Ы. Дүйсенбаев. Алматы: Қазақтың мемлекеттік көркем әдебиет баспасы, 1962. 430 б.

Бабалар сөзі, 2009 — *Бабалар сөзі*: Жүзтомдық. Т. 56: Тарихи жырлар. Томның редакция алқасы: Б. Әзібаева, Ш. Елеуенов, С. Қасқабасов, С. Қорабай (жауапты редактор). Астана: «Фолиант», 2009. 408 б.

Байтұрсынұлы, 2003 — *Байтұрсынұлы А.* Бес томдық шығармалар жинағы. 1-том. Өлеңдер, әдеби-ғылыми зерттеулер. Алматы, Алаш, 2003. 408 б.

Валиханов, 1961 — *Валиханов Ч.Ч.* Предания и легенды Большой киргиз-кайсацкой орды; Исторические предания о батырах XVIII в. // Валиханов Ч. Собр. соч., в 5-ти т. Т. I. Алма-Ата, Изд-во АН КазССР, 1961. 426 с.

Досмұхамедұлы, 1991 — *Досмұхамедұлы Х.* Аламан. Құрастырушылар: Ғ. Әнесов, А. Мектепов, Ш. Керімов. Алматы: Ана тілі, 1991. 176 б.

Жұмалиев, 1958 — *Жұмалиев Қ.* Қазақ эпосы мен әдебиет тарихының мәселелері. Алматы, Қазақ мемлекет. Көркем әдебиет баспасы, 1958. 404 б.

Исин, 2005 — *Исин А.* История Казахстана в русских источниках. Том I. Посольские материалы Русского государства (XVI–XVII вв.). Составление, транскрипция скорописи, специальное редактирование текстов, вступительная статья, комментарии, составление словариков указателей А. Исина. Алматы, Дайк-Пресс, 2005. 704 б.

Исмаилов, 1967 — *Исмаилов Е.* В поисках нового. Алма-Ата, Жазушы, 1967. С. 189–227.

Источниковедение, 2015 — *Источниковедение*. Учеб пособие / И.Н. Данилевский, Д.А. Добровольский, Р.Б. Казаков и др. Отв. ред. М.Ф. Румянцева. М.: Изд. дом Высшей школы экономики, 2015. 685 с.

Көпейұлы, 2008 — *Көпейұлы Мәшһүр Жүсіп*. Ит дүние. Таңдамалылары. Құрастырушысы һәм жауапты редакторы Клара Серікбаева. Алматы: Халықаралық Абай клубы, 2008. 416 б.

Қазақ әдебиетінің тарихы, 1948 — *Қазақ әдебиетінің тарихы*. 1 том. Ред. басқарған М. Әуезов. Алматы, Қазақ ССР Ғылым Академиясы, 1948. 439 б.

Қазақстан тарихы, 1998 — *Қазақстан тарихы (көне заманнан бүгінге дейін)*. Бес томдық. II т. Алматы: «Атамұра», 1998. 640 б.

Құдайбердіұлы, 1991 — *Құдайбердіұлы Ш.* Түрік, қырғыз-қазақ һәм хандар шежіресі. Алматы: Қазақстан; Сана, 1991. 80 б.

Маргулан, 1946 — *Маргулан А.* О характере и исторической обусловленности казахского эпоса // Известия Каз ФАН СССР. Серия историческая. 1946. Вып. 2. С. 75–81.

Моисеев, 1991 — *Моисеев В.А.* Джунгарское ханство и казахи (XVII–XVIII вв.). Алма-Ата: Ғылым, 1991. 238 с.

Радлов, 1870 — *Радлов В.В.* Образцы народной литературы тюркских племен, живущих в Южной Сибири и Джунгарской степи. Ч. III. Киргизское наречие. СПб., 1870. 712 с.

Тарих-и Кашгар, 2002 — *Тарих-и Кашгар* // Материалы по истории кыргызов и Киргизстана. Отв. ред. В.А. Ромодин. Бишкек, «Манас», 2002. 315 с.

Тынышбаев, 2001 — *Тынышбаев М.* Таңдамалы. Избранные. Составители: Б. Байғалиев, Г. Жугенбаева. Алматы: «Арыс» баспасы, 2001. 332 с.

Шах-Махмуд ибн Мирза Фазил Чурас, 2010 — *Шах-Махмуд ибн Мирза Фазил Чурас*. Хроника. Критический текст, перевод, комментарии, исследование и указатели О.Ф. Акимовкина. 2-е изд. СПб: Петербургское лингвистическое общество, 2010. 496 с.

References

- Ahtanov, 2015 — *Ahtanov E.* Esim han tusyndaqy qazaq handygy 1598–1628. Esim hanynyn ishki jáne syrtyq saiasaty [The Kazakh Khanate during the reign of Yesim Khan 1598–1628. Domestic and foreign policy of Yesim Khan] // [Elektronnyy resyrs]. URL: https://vk.com/wall-95665579_72. 25.05.2015. (Qaralgan kun: 9.05.2024). (In Kaz.).
- Aldaspan, 1970 — *Aldaspan.* XV–XVIII gasyrlardaqy qazaq aqyn-jyraylarynyn shygarmalar jnagyy. [Collection of works by Kazakh poets of the XV–XVIII centuries]. Qurastyryp, baspaga azerlegen M. Magaym. Almaty: «jazshy» baspasy, 1970. 279 p. (In Kaz.).
- Atygaev, 2023 — *Atygaev N.* Kazahskoe hanstvo: ocherki vneshnepoliticheskoi istorii XV–XVII vekov [The Kazakh Khanate: essays on the foreign policy history of the XV–XVII centuries]. Almaty: Evraziiskii naychno-issledovatel'skii instityt MKTY im. H.A. Iasavi, 2023. 225 p. (In Russ.).
- Ayezov, 1962 — *Ayezov M.* Yaqyt jane adebiet [Time and literature]. Qurastyryshy Y. Dusenbaev. Almaty: Qazaqtyn memlekettik korkem adebiet baspasy, 1962. 430 p. (In Kaz.).
- Babalar sozi, 2009 — *Babalar sozi:* Juztomdyq. Vol. 56. Tarihi jyrlar. [The words of the ancestors]. In 100 vol. Vol 56. Tomnyn redaksiyasi: B.Azibaeva, Sh. Eleykenov, s. Qasqabasov, S. Qorabai (jayapty redaktor). Astana: «Foliant», 2009. 408 p. (In Kaz.).
- Baitursynuly, 2003 — *Baitursynuly A.* Bes tomdyq shygarmalar jnagyy. [Baitursynuly A. Essays in five volumes]. Vol. 1. Olender, adebiet-gylymymy zertteyley. Almaty: Alash, 2003. 408 p. (In Kaz.).
- Dosmuhameduly, 1991 — *Dosmuhameduly H.* Alaman [Alaman]. Qurastyryshylar: G. Anesov, A. Mektep, Sh. Kerimov. Almaty: Ana tili, 1991. 176 p. (In Kaz.).
- Isin, 2005 — *Isin A.* Istoriya Kazahstana v russkikh istochnikah. Tom I. Posolskie materialy Russkogo gosudarstva (XVI–XVII vv.) [The history of Kazakhstan in Russian sources. Embassy materials of the Russian State (XVI–XVII c.)]. Vol 1. Sostavlenie, transkriptsiya skoropisi, spetsialnoe redaktirovanie tekstov, vstupitelnaya statya, kommentarii, sostavlenie slovníkov ukazatelei A. Isina. Almaty, Daik-Press, 2005. 704 p. (In Russ.).
- Ismailov, 1967 — *Ismailov E.* V poiskah novogo [In search of a new one]. Alma-Ata, Jazyshy, 1967. Pp. 189–227. (In Russ.).
- Istochnikovovedenie, 2015 — *Istochnikovovedenie* [Source studies]. Ycheb posobie / I.N. Danilevskii, D.A. Dobrovolskii, R.B. Kazakov i dr. Otv. red. M.F. Rymiantseva. M.: Izd. dom Vysshei shkoly ekonomiki, 2015. 685 p. (In Russ.).
- Jumaliev, 1958 — *Jumaliev Q.* Qazaq epostary men adebiet tarihnynyn qoloneri [Kazakh epics and the craft of literary history]. Almaty, Qazaq. memleket. Korkem adebiet baspasy, 1958. 404 p. (In Kaz.).
- Kopeuly, 2008 — *Kopeuly M.J.* It dunie. Tandamaly [Favourites]. Qurastyryshy ham jayapty redaktorlary Klara Serikbaeva. Almaty: halyqaraldyq Abai klybtary, 2008. 416 p. (In Kaz.).
- Margylan, 1946 — *Margylan A.* O haraktere i istoricheskoi obyslovlennosti kazahskogo eposa [About the nature and historical conditionality of the Kazakh epic]. // *Izvestiia Kaz FAN SSSR. Serii istoricheskaiia*, 1946. Vol. 2. Pp. 75–81. (In Russ.).
- Moiseev, 1991 — *Moiseev V.A.* Dzyngarskoe hanstvo i kazahi (XVII–XVIII vv.). [The Dzungarian Khanate and the Kazakhs (XVII–XVIII cc.)]. Alma-Ata: Gylym, 1991. 238 p. (In Russ.).
- Qazaq adebietinin tarihy, 1948 — *Qazaq adebietinin tarihy* [The history of Kazakh literature]. Vol. 1. Basqarqan M. Ayezov. Almaty: Qazaq KSR Gylym Akademiasy, 1948. 439 p. (In Kaz.).
- Qazaqstan tarihy, 1998 — *Qazaqstan tarihy* (kone zamannan bogenge deing) [The history of Kazakhstan (from ancient times to the present day)]. Bes tomdyq. Vol. II. Almaty: “Atamura”, 1998. 640 p. (In Kaz.).
- Qudaiberdiuly, 1991 — *Qudaiberdiuly Sh.* Turik, qyrgyz-qazaq ham handar shejiresi [Genealogy of Turks, Kyrgyz-Kazakhs and Khans]. Almaty: Qazaqstan, Sana, 1991. 80 p. (In Kaz.).
- Radlov, 1870 — *Radlov V.V.* Ontustik Sibir men Zhyngar dalasynda turatyn turki taipalarynyn halyq adebietinin ulgileri [Samples of folk literature of Turkic tribes living in Southern Siberia and the Dzungarian steppe]. III vol. Qyrgyz usteyi. Sankt-Petersburg, 1870. 712 p. (In Kaz.).
- Shah-Mahmyd ibn Mirza Fazil Chyras, 2010 — *Shah-Mahmyd ibn Mirza Fazil Chyras.* Hronika [Shah Mahmud ibn Mirza Fazil Churas. The Chronicle]. Kriticheskii tekst, perevod, kommentarii, issledovanie i ykazateli O.F.Akimyshkina. 2-e izd. SPb: Peterbyrgskoe Lingvisticheskoe obestvo, 2010. 496 p. (In Russ.).
- Tarih-i Kashgar, 2002 — *Tarih-i Kashgar* [Tarih-i Kashgar] // Materialy po istorii kyrgyzov i Kirgizstana. Otv.red. V.A. Romodin. Bishkek: “Manas”, 2002. 315 p. (In Russ.).
- Tynyshbaev, 2001 — *Tynyshbaev M.* Tandamaly. Tandylylar. [Favourites]. Qurastyryshylar: B. Baigaliev, G. Jugenbaeva. Almaty: “Arys” baspasy, 2001. 332 p. (In Kaz.).
- Valihanov, 1961 — *Valihanov Ch.Ch.* Predaniia i legendy Bolshoi kirgiz-kaisatskoi ordy; Istoricheskie predaniia o batyrah XVIII v. [Legends and legends of the Great Kirghiz-Kaysak Horde; Historical legends about the batyrs XVIII c.] // *Valihanov Ch. Sobr. soch., v 5-ti t.* Vol. I. Alma-Ata: Izd-vo AN KazSSR, 1961. 426 p. (In Russ.).

ТАРИХ / ИСТОРИЯ / HISTORY

Published in the Republic of Kazakhstan
 Electronic scientific journal “edu.e-history.kz”
 Has been issued as a journal since 2014
 ISSN 2710-3994.
 Vol. 11. Is. 4, pp. 915-927, 2024
 Journal homepage: <https://edu.e-history.kz>

FTAXP / MPHTI / IRSTI 03.20
https://doi.org/10.51943/2710-3994_2024_11_4_915-927

ACTIONS CARRIED OUT BY LAW ENFORCEMENT AGENCIES WHILE ENFORCING THE “SOCIAL PROPERTY PROTECTION” LEGISLATION

Sagnaikyzy Samal¹, Asylbekova Zhamilya Malik-Aidarovna^{2}, Gulnar Alimbekovna Omarova³*

¹Al-Farabi Kazakh National University
 (71, Al-Farabi Av., 050038 Almaty, Republic of Kazakhstan)
 Candidate of historical sciences, senior lecturer, Al-Farabi Kazakh National University
 <https://orcid.org/0000-0002-6335-3271>. E-mail: Samal7373@mail.ru

²Narxoz University
 (55, Zhandosova Str., Almaty, 050035, Republic of Kazakhstan)
 Doctor of sciences (History), Professor, Narxoz University
 <https://orcid.org/0000-0002-4546-0110>. E-mail: asylbekova777@mail.ru

³Ch.Ch. Valikhanov Institute of History and Ethnology
 (28, Shevchenko Str., 050010 Almaty, Republic of Kazakhstan)
 Master (History)
 <https://orcid.org/0000-0002-0583-1113>. E-mail: Gulnara_78@mail.ru

© Ch.Ch. Valikhanov IHE, 2024
 © Sagnaikyzy S., Asylbekova Zh. M-A., Omarova G.A., 2024

Abstract. *Introduction.* In the 1920s and 1930s, a campaign for the “defense of socialist property” was carried out in Kazakhstan, initiated in 1932. This campaign was part of the Soviet government's political agenda aimed at eliminating private property, seen as a threat to socialist ideals. The campaign unfolded against the backdrop of the 1931–1932 famine, during which millions of people suffered from hunger. In such conditions, the struggle for socialist property became an additional threat to citizens, leading to persecution, arrests, and repression. Law enforcement agencies actively pursued “enemies of the people”, including peasants accused of supporting the old order. The campaign resulted in mass repressions, significantly altering the political landscape in Kazakhstan. The aim of the study is to analyze the activities of law enforcement agencies during the period of the “Defense of Socialist Property” legislation and assess their actions in terms of legality and the moral norms of the time. Special attention is given to archival materials, which reveal how laws were interpreted and how this impacted citizens' lives. *Results.* The campaign was accompanied by harsh repressive measures and an expansion of the powers of law enforcement agencies. In 1932, directives were introduced demanding severe punishments for theft and embezzlement of valuables. In practice, the actions of the authorities often exceeded legal norms, leading to arbitrary punishments. Law enforcement agencies acted as instruments of authoritarian power, ignoring citizens' rights. This led to mass arrests, torture, and executions, especially of “class enemies”. The law influenced judicial practice, revealing numerous violations such as delays in case hearings and unjustified accusations. The campaign became a tool for consolidating Soviet power but undermined the foundations of the

rule of law. *Conclusion.* The "protection of socialist property" campaign in 1930s Kazakhstan became a tool of the Soviet government's repressive policies. It led to widespread violations of citizens' rights, arbitrary punishments, and the use of law enforcement as an instrument to strengthen the authoritarian regime, causing significant harm to legal and moral norms.

Keywords: Law enforcement agencies, socialist property, legislation, repression, human rights violations, property confiscation, violation of rights

For citation: Sagnaikyzy S., Asylbekova Zh. M-A., Omarova G.A. Actions carried out by law enforcement agencies while enforcing the “Socialist Property Protection” legislation // Electronic scientific journal “edu.e-history.kz”. 2024. Vol. 11. No. 4. Pp. 915-927. (In Russ.). DOI: 10.51943/2710-3994_2024_11_4_915-927

«СОЦИАЛИСТИК МЕНШІКТІ ҚОРҒАУ» ЗАҢЫН ОРЫНДАУ БАРЫСЫНДАҒЫ ҚҰҚЫҚ ҚОРҒАУ ҰЙЫМДАРЫНЫҢ ҚЫЗМЕТІ

Сағнайқызы Самал¹, Асылбекова Жамиля Мәлік-Айдарқызы^{2*}, Гүлнар Әлімбекқызы Омарова³

¹Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті
(71-үй, Әл-Фараби даңғ., 050038 Алматы, Қазақстан Республикасы)
Тарих ғылымдарының кандидаты, аға оқытушы
 <https://orcid.org/0000-0002-6335-3271>. E-mail: Samal7373@mail.ru

²Нархоз университеті
(55-үй Жандосов көш., 050035 Алматы, Қазақстан Республикасы)
Тарих ғылымдарының докторы, профессор, Нархоз университеті
 <https://orcid.org/0000-0002-4546-0110>. E-mail: asylbekova777@mail.ru

Ш.Уалиханов атындағы Тарих және этнология институты
(28-үй, Шевченко көш., 050010 Алматы, Қазақстан Республикасы)
Магистр
 <https://orcid.org/0000-0002-0583-1113>. E-mail: Gulnara_78@mail.ru

© Ш.Ш. Уәлиханов атындағы ТЭИ, 2024

© Сағнайқызы С., Асылбекова Ж. М-А., Омарова Г.Ә., 2024

Аңдатпа. *Kipicne.* 1920–1930 жылдары Қазақстанда 1932 жылы басталған «социалистік меншікті қорғау» саяси-экономикалық науқаны жүргізілді. Бұл науқан социалистік идеалдарға қауіп ретінде қабылданған жеке меншікті жоюға бағытталған кеңестік биліктің саяси курсының бір бөлігі болды. Науқан 1931–1932 жылдардағы жаппай ашаршылық кезеңінде, миллиондаған адамдар аштылық нәубәтін тартып жатқан кезде басталды. Мұндай жағдайларда социалистік меншікті қорғау азаматтар үшін қосымша қауіп тудырып, қудалауды, тұтқындауды және құғын-сүргінді арттырды. Құқық қорғау ұйымдары «халық жауларын», соның ішінде ескі тәртіпті қолдады деп айыпталған шаруаларды белсенді түрде қудалады. Науқан Қазақстандағы саяси жағдайды айтарлықтай ушықтырып, жаппай халықты құғын-сүргінге ұшыратты. *Зерттеу мақсаты* – «Социалистік меншікті қорғау» туралы заңы талаптарын жүзеге асыру барысындағы құқық қорғау ұйымдарының қылмысты қызметін талдау және олардың әрекеттерін сол кездегі заң мен моральдық нормалар тұрғысынан бағалау. Ерекше назар мұрағат материалдарға аударылды, оларнауқан нормативті-құқықтық құжаттарының қалай түсіндірілгенін және бұл халықтың өміріне қалай әсер еткенін көрсетеді. *Нәтижелер.* Науқан қатал құғын-сүргін шаралармен және құқық қорғау ұйымдарының өкілеттіктерін кеңейтумен қатар жүрді. 1932 жылы азық-түлік пен материалдық құндылықтарды ұрлау және ысырап ету үшін қатаң жаза қолдануды талап ететін директивалар енгізілді. Науқан барысында құқық қорғау ұйымдары билік пұрсатын бұрмалап, заң талаптарын асыра қолданды. Құқық қорғау ұйымдары авторитарлық биліктің құралы

ретінде әрекет етіп, азаматтардың жеке құқықтарын елемеді. Бұл жаппай тұтқындауларға, азаптаулар мен өлім жазаларына әкелді, әсіресе «тап жауларына» қатысты қатаң жазалар қолданылды. Науқан талаптарын орындау барысында кеңес өкіметін нығайту айтылғанымен, іс жүзінде мемлекеттің құқықтық негіздері әлсіреді. *Қорытынды.* 1930-жылдары Қазақстанда социалистік меншікті қорғау кампаниясы Кеңес өкіметінің репрессивтік саясатының құралына айналды. Бұл науқан азаматтардың құқықтарының жаппай бұзылуына, негізсіз жаза қолдануға және құқық қорғау органдарын авторитарлық режимді күшейту құралы ретінде пайдалануға әкелді, нәтижесінде құқықтық және моральдық нормаларға үлкен зиян келтірілді.

Түйін сөздер: Құқық қорғау органдары, социалистік меншік, заң, репрессия, адам құқықтарының бұзылуы, мүлікті тәркілеу, құқықты бұзу.

Дәйексөз үшін: Сағнайқызы С., Асылбекова Ж. М.-А., Омарова Г.Ә. «Социалистік меншікті қорғау» заңын орындау барысындағы құқық қорғау ұйымдарының қызметі // «Edu.e-history.kz» электрондық ғылыми журналы. 2024. Т. 11. № 4. 915-927 бб. (Орысш.). DOI: 10.51943/2710-3994_2024_11_4_915-927

ДЕЯТЕЛЬНОСТЬ ПРАВООХРАНИТЕЛЬНЫХ ОРГАНОВ В ХОДЕ РЕАЛИЗАЦИИ ЗАКОНА «О ЗАЩИТЕ СОЦИАЛИСТИЧЕСКОЙ СОБСТВЕННОСТИ»

Сағнайқызы Самал¹, Асылбекова Жамиля Малик-Айдаровна^{2*}, Омарова Гулнар Алимбековна³

¹Казахский национальный университет им.аль-Фараби

(д. 71, просп. аль-Фараби, 050038 Алматы, Республика казахстан)

Кандидат исторических наук, старший преподаватель, КазНУ им. Аль-Фараби

 <https://orcid.org/0000-0002-6335-3271>. E-mail: Samal7373@mail.ru

²Университет Нархоз

(д. 55, ул. Жандосова, Алматы 050035, Республика Казахстан)

Доктор исторических наук, профессор, университет Нархоз

 <https://orcid.org/0000-0002-4546-0110>. E-mail: asylbekova777@mail.ru

³Институт истории и этнологии им. Ч.Ч. Валиханова

(д. 28, ул. Шевченко, Алматы 50010, Республика Казахстан)

магистр, институт истории и этнологии им.Ш.Уалиханова

 <https://orcid.org/0000-0002-0583-1113>. E-mail: Gulnara_78@mail.ru

© ИИЭ имени Ч.Ч. Валиханова, 2024

© Сағнайқызы С., Асылбекова Ж. М.-А., Омарова Г.А., 2024

Аннотация. *Введение.* В 1920–1930-х годах в Казахстане проводилась кампания «защиты социалистической собственности», начатая в 1932 году. Эта кампания была частью политического курса советской власти, направленного на уничтожение частной собственности, воспринимаемой как угроза социалистическим идеалам. Кампания развернулась на фоне голодомора 1931–1932 годов, когда миллионы людей страдали от голода. В таких условиях борьба за социалистическую собственность стала дополнительной угрозой для граждан, добавляя преследования, аресты и репрессии. Органы правопорядка активно преследовали «врагов народа», включая крестьян, обвиняемых в поддержке старого порядка. Кампания вызвала массовые репрессии, значительно изменив политическую ситуацию в Казахстане. Цель исследования – анализ деятельности правоохранительных органов в период действия законодательства «О защите социалистической собственности» и оценка их действий с точки зрения законности и моральных норм того времени. Особое внимание уделено архивным материалам, раскрывающим, как трактовались законы и как это влияло на жизни граждан. *Результаты.* Кампания сопровождалась жесткими репрессивными мерами и расширением полномочий правоохранительных органов. В 1932 году были введены

директивы, требующие суровых наказаний за хищения и растрату ценностей. На практике действия органов часто выходили за рамки законных норм, что приводило к произвольным наказаниям. Правоохранительные органы действовали как инструмент авторитарной власти, игнорируя права граждан. Это вело к массовым арестам, пыткам и смертным казням, особенно в отношении «классовых врагов». Закон повлиял на судебную практику, выявив множество нарушений, таких как задержки в рассмотрении дел и необоснованные обвинения. Кампания стала инструментом укрепления советской власти, но подорвала основы правового государства. *Выводы.* Кампания «защиты социалистической собственности» в Казахстане 1930-х годов стала инструментом репрессивной политики советской власти. Она привела к массовым нарушениям прав граждан, произвольным наказаниям и использованию правоохранительных органов для укрепления авторитарного режима, что нанесло серьезный ущерб правовым и моральным нормам.

Ключевые слова: Правоохранительные органы, социалистическая собственность, закон, репрессии, нарушения прав человека, конфискация имущества, нарушение прав.

Для цитирования: Сагнайкызы С., Асылбекова Ж. М-А., Омарова Г.А. Деятельность правоохранительных органов в ходе реализации закона «о защите социалистической собственности»// Электронный научный журнал «edu.e-history.kz». 2024. Т. 11. № 4. С. 915-927. (На Русс.). DOI: 10.51943/2710-3994_2024_11_4_915-927

Введение

В Казахстане в 1920–1930-х годах большевики провели ряд политических и экономических кампаний, одной из которых стала кампания «защиты социалистической собственности», реализованная в 1932 году. Население, пытавшееся выжить в условиях голодомора 1931–1932 годов, столкнулось с новой угрозой в рамках процесса советизации. Органы правопорядка, интегрированные в систему советского административно-командного управления и исполняющие указания коммунистической партии, проявили чрезмерную активность в защите интересов государства, а не граждан, в ходе кампании «защиты социалистической собственности». Эта кампания продолжала политику уничтожения «кулаков» как класса, начатую в 1928 году, и была тесно связана с другими политическими и экономическими кампаниями того времени. В рамках исследования темы «защита социалистической собственности» как составной части красного террора, в статье впервые публикуются архивные документы, ранее не входившие в научный оборот.

Цель данного исследования – комплексный анализ деятельности правоохранительных органов в период действия законодательства «О защите социалистической собственности». Основной задачей является изучение методов, применявшихся правоохранительными органами, их воздействия на общественное устройство, а также оценка их действий с точки зрения соответствия законодательным и моральным стандартам того времени. В исследовании предполагается исторический обзор внедрения этого закона, анализ его ключевых положений и нормативных актов, а также изучение его практического применения и влияния на различные социальные группы, с акцентом на деятельность правоохранительных органов и общественное сопротивление советской власти.

Статья направлена на анализ деятельности правоохранительных органов в процессе реализации указанного закона и оценку его влияния на общество и систему правосудия. В работе рассматриваются вызовы и противоречия, которые возникли в ходе выполнения этого закона, а также на основе анализа извлекаются уроки для современного исторического процесса.

Материалы и методы

В процессе исследования темы статьи мы опирались на основные научные принципы познания, включая системность, объективность и историко-сравнительный подход. Применялись методы сбора и обобщения фактического материала, а также аналитические, логические и статистические методы исследования. Правоохранительные органы, которые

осуществляли кампанию «защиты социалистической собственности» в условиях советского тоталитарного строя, стали ответственными за репрессии и нарушение прав человека, что привело к геноциду казахского народа. Под эгидой идеологии «защиты революционной законности» они искажали власть, злоупотребляя ею и доводя страну до масштабного голодомора. Главной целью исследования является раскрытие данной проблемы, а также введение в научный оборот ранее неопубликованных архивных материалов, относящихся к кампании «защиты социалистической собственности», что позволяет выявить «белые пятна» в отечественной истории. В контексте гуманитарных наук в данной работе применен подход, возникший в Европе в XX веке и получивший название «мемориальный поворот» или «парадигма памяти». Этот подход направлен на сохранение исторического наследия нации в общественном сознании в процессе исторического исследования, извлечение уроков из прошлого и предотвращение повторения ошибок в будущем. В качестве источников информации использовались архивные материалы Народного комиссариата юстиции (фонд 1380, описи 1–2), директивные приказания Казахского областного комитета ВКП(б) правоохранительным органам, а также публикации в газете «Еңбекші Қазақ», которая с 1932 года носит название «Социалистік Қазақстан».

Обсуждение

В исследованиях, проведенных в эпоху советской власти, зачастую наблюдается искажение реальной картины происшедших событий, что связано с отсутствием объективности в оценке деятельности государственных органов. Советская власть трактовала функционирование правоохранительных органов, организованных в соответствии с марксистско-ленинской доктриной, как временную меру, считая, что с установлением коммунизма они утратят свою необходимость (Федоров, 1964: 13).

В период начала независимости Казахстана одним из первых ученых, объективно оценивших деятельность правоохранительных органов в 1920-30-х годах, был Талас Омарбеков. В статьях «Шаруаларға шабуыл қалай басталды» (Омарбеков, 1993: 62–69) и «Қазақстанда революциялық заңдылық қалай жүргізілді», опубликованных в журнале «Ақиқат» в 1995 году (Омарбеков, 1995: 29–32), он анализировал действия правоохранительных органов в контексте экономико-политических кампаний того времени, уделяя внимание закону о защите социалистической собственности. В работах Т. Омарбекова «20-30 жылдардағы Қазақстан қасіреті» (Омарбеков, 1999: 320) и коллективном исследовании М.К. Козыбаева, Ж.Б. Абылгожина и К.С. Алдажуманова «Коллективизация в Казахстане – трагедия крестьянства» (Козыбаев, Абылгожин, 1992: 1–5), а также в обзоре Ж.Б. Абылгожина «Очерки социально-экономической истории Казахстана XX века» (Абылгожин, 1997: 204–206) рассматриваются экономико-политические кампании 1920-30-х годов. Однако в этих источниках не акцентируется деятельность правоохранительных органов в рамках реализации закона «О защите социалистической собственности».

В ходе работы над исследованием также были проанализированы диссертации Г.И. Молдахановой «Деятельность ОГПУ в Казахстане» и Д.Ш. Орынбаевой «Политические репрессии в Казахстане в 1937-1938 годах: сравнительно-политический анализ проблемы» (Молдаханова, 1999: 204-206), а также статья Е.Л. Фурмана «Подготовка и переподготовка кадров в системе советских органов власти в Нижне-Волжском крае на первом этапе социалистической реконструкции (1928–1932 гг.)», в которой рассмотрены ключевые задачи и цели деятельности советских правоохранительных органов в ходе реализации политико-экономических кампаний 1920-30-х годов (Фурман, 2023: 107–121).

В процессе написания статьи были изучены работы российских историков, исследующих вопросы охраны государственной и общественной собственности в Советском Союзе. Среди них выделяются труды А.В. Белякова, посвященные деятельности органов юстиции в 1930-е годы, в частности, по материалам Горьковского края (Беляков, 2014: 585-588). Также была проанализирована работа Х.С. Гамидуллаевой, в которой рассматривается уголовная ответственность за хищение социалистической собственности в СССР в 1930–1940-е годы

(Гамидуллаева, 2007: 161–165). Потёмкина М.Н. и Филатов В.В. в работе о применении закона об охране социалистической собственности в Уральской деревне (1932–1933) отмечают его социальные последствия и противоречия с местными реалиями (Потемкин, Филатов, 2018: 542–551). Пыхалов И.В. в исследовании закона о «пяти колосках» анализирует его влияние на общество и строгие меры, вызвавшие социальную напряжённость (Пыхалов, 2011: 100–104). Эти работы раскрывают правовые меры СССР по защите социалистической собственности и их восприятие обществом.

Результаты

Одной из центральных задач, поставленных перед советской властью, было не только формирование идентичности нового советского народа, но и обеспечение охраны социалистической собственности. В рамках данного исследования будет проведен анализ деятельности правоохранительных органов, направленной на защиту социалистической собственности. Архивные материалы Центрального государственного архива Республики Казахстан свидетельствуют о начале активных действий в этом направлении с мая 1932 года. Так, 4 мая 1932 года Народный комиссариат юстиции РСФСР издал секретный циркуляр, адресованный областным и краевым прокурорам, судам, а также главным судам и прокурорам автономных республик. В этом документе содержатся конкретные указания:

1. Применять наиболее жесткие репрессивные меры в случаях растраты, конфискации и продажи зерна, кражи продовольственных товаров и иных материальных ценностей, в отношении которых применяется положение пункта 7 статьи 58 Уголовного кодекса.

2. Провести срочное расследование уголовных дел, возбужденных местными правоохранительными органами против лиц, занимающихся спекуляцией, которые заключили контракты на поставку продовольственных товаров в сотрудничестве с местными отделами ОГПУ.

3. Каждый квартал представлять в Народный комиссариат юстиции отчет о действиях, предпринятых местными правоохранительными органами для пресечения упомянутых преступлений.

Документ был подписан комиссаром юстиции РСФСР Крыленко (ЦГА РК, ф. 1380, 1 опись, 268-дело, 16 с.).

На заседании Народного комиссариата юстиции Казахской АССР, состоявшемся 26 мая 1932 года, было рассмотрено секретное директивное письмо, полученное из центра. В документе, подписанном заместителем председателя ОГПУ Генрихом Ягодой и народным комиссаром юстиции СССР Николаем Крыленко, указывалось на нарушения, связанные с хищением социалистической собственности, и предлагались методы борьбы с расхитителями. Согласно документу:

1. Лица, осуществившие хищение продовольствия или его расточение, должны подвергаться внесудебному наказанию согласно статье 58-7 Уголовного кодекса;

2. Обвинительный вердикт прокурора республики может быть вынесен до судебного разбирательства уголовного дела, при условии, что уголовные дела указанной категории, включая случаи, когда предусмотрен расстрел, подлежат рассмотрению областным или краевым прокурором в судебном порядке (ЦГА РК, ф. 1380, 1 опись, дело 268, 21 с.).

Эти документы выявляют два основных аспекта: во-первых, усиление мер правоохранительными структурами в области охраны социалистической собственности и, во-вторых, зафиксированы случаи, когда в ходе осуществления этих мер правоохранительные органы совершали действия, не соответствующие их конституционным обязанностям. Исследователи в области прав человека отмечают, что в процессе реализации закона о защите социалистической собственности правоохранительные органы превратились в инструмент государственной власти, игнорируя права граждан и действуя как репрессивный механизм авторитарного режима.

7 августа 1932 года был принят закон «О защите социалистической собственности», после чего 19 августа состоялось закрытое заседание НКЮ. На нем было принято

постановление «Охране социалистической собственности и усилении колхозного строительства», которое дополняло закон от 7 августа, предлагая следовать определенным политическим указаниям. Поскольку общественная (социалистическая) собственность была основой советского общества, ее защита стала приоритетной задачей правительства. Те, кто пытался посягнуть на социалистическую собственность, рассматривались как враги народа. Борьба с такими нарушениями воспринималась как классовая борьба, что привело к разделению нарушителей на категории. К первой категории относились организаторы саботажа, поджигатели, лица, совершавшие взрывные акты, и агенты иностранных империалистических государств – контрреволюционеры, против которых применялись строгие наказания. Спекулянты, ранее состоявшие в советских снабженческих, торговых и кооперативных организациях, входили во вторую категорию. Они подвергались наказаниям в виде 10 лет лишения свободы за неорганизованные или незначительные хищения. Наибольшее количество преступлений касалось третьей категории, включающей посягательства на колхозное имущество, например, животных или инвентарь. Эта категория возглавлялась баими-кулаками, которых решено было наказывать даже расстрелом.

Теперь рассмотрим внедрение закона «О защите социалистической собственности» в судебную практику. Несмотря на то, что с момента принятия закона до 1 февраля 1933 года дела о защите социалистической собственности должны были рассматриваться не более 15 дней, 18% уголовных дел не укладывались в эти сроки. Кроме того, НКЮ выразил недовольство низкой эффективностью работы органов, ответственным за выявление преступлений, и недостаточным качеством расследований. В своем докладе НКЮ привел несколько примеров неправильного применения закона местными судебными органами, среди которых:

1. Член колхоза Ковчук был приговорен к 10 годам лишения свободы за дважды избивание колхозной скотины лопатой.
2. По решению Кордайского районного народного суда бригадир Самойленко, член колхоза, был приговорен к 10 годам тюремного заключения за ненадлежащее выполнение обязанностей по закону о социалистической собственности.
3. Под руководством судьи Таранухина в Карагандинской области граждан Белова и Малых приговорили к расстрелу без предварительного допроса и вынесения обвинения.
4. Чернорабочий Филиппов был осужден к 10 годам лишения свободы за скрывание 1 литра водки во время разгрузки.

По мнению Народного комиссариата юстиции, основная причина трудностей с пониманием закона заключалась в том, что организаторы преступлений, такие как бай-кулаки, оставались безнаказанными, что подчеркивало важность классовой борьбы в данной кампании. В результате народный суд Аксуского района приговорил двух кулаков к 4 месяцам принудительных работ, а в казахских селах Енбекши, Октябрьск и Кастек виновных, похитивших колосья пшеницы, осудили на 3 месяца принудительных работ.

В докладе Наркомата юстиции отмечается, что после принятия закона (август 1932 – февраль 1933) суды не всегда верно трактовали его и пытались найти способы обойти. Для более эффективной борьбы с похитителями социалистической собственности необходимо было усилить меры, направленные на пресечение этих преступлений. Это включало разработку жестких нормативных актов, обеспечение неотвратимости наказания, усиление прокурорского надзора и укрепление сотрудничества с другими правоохранительными органами. Также требовалось строгое наказание нарушителей. Приговоры с наказанием менее 10 лет подвергались критике как проявление правого оппортунизма. Судебные решения, вынесенные в Восточном и Западном Казахстане, были остро осуждены Наркоматом юстиции. В Южном Казахстане, из 555 осужденных по закону, только 90 человек были приговорены к расстрелу или 10 годам лишения свободы. Судьи, вынесшие такие «мягкие» приговоры, были наказаны.

Закон «О защите социалистической собственности» от 7 августа 1932 года и его дополнение постановлением НКЮ подчеркивали приоритет защиты государственной

собственности, рассматриваемой как основа советского общества. Нарушителей, угрожавших этой собственности, классифицировали как врагов народа и называли людьми против власти, подвергая их строгим наказаниям, включая расстрел для баев-кулаков и контрреволюционеров. Закон способствовал усилению классовой борьбы, устанавливая жесткую систему наказаний для разных категорий преступников. Это демонстрирует стремление советской власти укрепить социалистический строй через репрессии и жесткий контроль.

Закон, принятый 7 августа, был в первую очередь направлен против бай-кулаков, что привело к тщательному мониторингу Наркоматом Юстиции случаев, когда правоохранительные органы накладывали легкие наказания на представителей этой социальной группы, а также проверке другой категории нарушителей связи с бай-кулаками. Правоохранители, уличенные в сотрудничестве с классовыми врагами, подвергались ответственности. Например, судья Келесского района Южно-Казахстанской области Коконянов, следователь Лесовой, инспектор милиции Менжебаев и другие были обвинены в содействии бай-кулакам и привлечены к судебному разбирательству (ЦГА РК, ф. 1380, 2 опись, дело 413, 5 с.).

Принятие закона 7 августа стало частью политической кампании, проводимой административно-командной системой, в рамках которой правоохранительные органы часто нарушали законы, действуя в пределах жестких рамок, установленных тоталитарным режимом. В то же время, защита социалистической собственности как элемент политической кампании привела к активному просвещению по вопросам закона. Суды, не сочетавшие судебную деятельность с политической грамотностью, подвергались обвинениям в правом оппортунизме. В рамках реализации закона «О защите социалистической собственности» до 15 февраля 1933 года было организовано 1310 мероприятий в 5 областях для разъяснения положений данного закона населению. Каждый областной суд провел по 20 сессий (ЦГА РК, ф. 1380, 1 опись, дело 267а, 6 с.).

До 1 июня 1933 года было проведено 85 заседаний по данному закону, и общественные обвинители выступили в суде 105 раз. С 1932 по 1933 год в 14 областях прошло 49 показательных судов (ЦГА РК, ф. 1380, 1 опись, дело 267а, 7 с.). Несмотря на оперативность данной инициативы, часто наказывались сами сотрудники правоохранительных органов, которых обвиняли в неспособности соблюдать требования тоталитарного режима. Например, помощник прокурора города Алматы и один судья были привлечены к суду, другие были смещены с должностей или получили выговоры. В Восточно-Казахстанской области несколько сотрудников также понесли наказание за нарушение закона от 7 августа.

Малое количество обвиняемых в связи с законом 7 августа стало основанием для наказания сотрудников. В период с момента его принятия до 1 августа 1933 года было наказано 23 345 человек. Далее следует рассмотреть санкции, применяемые правоохранительными органами к подозреваемым, и проанализировать их социальный статус. Данные о судебных делах, возбужденных в период с 7 августа 1932 года по 1 августа 1933 года, по различным областям Казахстана дают полное представление о судебной нагрузке того времени. Согласно этим данным, народные суды играли основную роль в судебном процессе, возбудив 11,831 уголовных дел, что значительно превышает число дел, возбужденных областными судами, где было зарегистрировано всего 1,014 дел. Областные суды, несмотря на меньшую нагрузку, рассмотрели 559 дел, что указывает на их более ограниченную роль в данном контексте. Основное количество дел пришлось именно на народные суды, и именно они завершили 10,666 дел, что также составляет значительную часть общего числа завершенных дел – 11,225.

При этом следует отметить, что в народных судах было приостановлено 354 дела. Это может свидетельствовать о том, что расследования и судебные процессы были сложными и требовали дополнительного времени или разбирательств. Такие приостановки дел не были редкостью в условиях политических репрессий, когда многие дела могли быть замедлены или остановлены из-за внешних факторов, таких как вмешательство власти или необходимость

соблюдения политической линии. Прокурорские протесты, которые составили 155 случаев, также указывают на контроль прокуратуры за соблюдением правовых норм и на возможные ошибки, замеченные в ходе судебных разбирательств. Это важный аспект, поскольку протесты могли быть направлены на устранение нарушений, допущенных в процессе расследования и судебного разбирательства.

Если рассматривать данные по областям, то в Алматинской области следователи возбудили 73 уголовных дела, прокуроры – 3, а всего было завершено 39 дел. В Восточно-Казахстанской области народный суд рассмотрел 1,369 дел, из которых 1,215 были завершены. Карагандинская область также показала высокую активность народных судов: здесь было возбуждено 2,845 дел, из которых 2,301 было завершено (ЦГА РК, ф. 1380, 2 опись, дело 413, 4-6 с.). Эти цифры показывают, что народные суды были значительно более загружены по сравнению с областными судами, что является важным свидетельством их основной роли в судебной системе того времени.

Народные суды действительно занимали центральное место в судебной системе, активно рассматривая уголовные дела, несмотря на тяжелейшие условия политического контроля и давления. Нагрузка на народные суды была значительно выше, что могло быть связано с их более широкой юрисдикцией и возможностью быстрого принятия решений, даже если это иногда требовало упрощенного подхода к правосудию. Несмотря на это, народные суды продемонстрировали высокие показатели завершения дел, что говорит о высоком уровне их эффективности, особенно если учесть, что судебный процесс в условиях тоталитарного режима был крайне сложным и нередко политически мотивированным. При этом следует подчеркнуть, что областные суды, несмотря на меньшую нагрузку, также играли важную роль в судебном процессе. Их меньшая активность может быть связана с более глубокими, длительными процессами расследования, которые требовали большей правовой проработки, а также с ограниченным числом дел, которые попадали в их юрисдикцию. Количество приостановленных дел и прокурорских протестов также указывает на наличие проблем в судебной системе того времени. Приостановление дел могло быть связано с дополнительными проверками, вмешательством высших органов власти или даже с попытками скрыть истинные причины обвинений. Прокурорские протесты, в свою очередь, подчеркивают важность контроля за законностью судебных процессов, что было особенно важно в условиях политической репрессии.

Таким образом, можно сделать вывод, что народные суды в этот период действовали с высокой нагрузкой и эффективностью, несмотря на многочисленные трудности. Однако весь процесс, включая высокое количество приостановленных дел и протестов прокуратуры, также свидетельствует о жесткости и репрессивности судебной системы того времени.

Сведения о наказанных с 7 августа 1932 года по 1 февраля 1933 года показывают, что из 6901 возбужденного дела, 4570 были завершены, 1431 не завершены, а 634 дела переданы в суд. Наибольшее количество наказанных составляют члены колхоз (3165 человек), зажиточные слои (1405 человек) и работники государственных учреждений (919 человек). Среди осужденных также были бай-кулаки (131 человек) и лица, обвиненные в расхищении имущества, включая колхозное (3651 человек), кооперативное (422 человека), а также имущество железных дорог и водного транспорта. Основная часть наказанных понесла тяжелые наказания: 186 человек были приговорены к расстрелу, 131 человек – к 10 годам лишения свободы, 4949 человек подверглись конфискации имущества, а 1609 человек были приговорены к ссылке. Значительная часть осужденных (3651 человек) была приговорена за расхищение колхозного имущества, что подчеркивает критическую важность закона от 7 августа для государства. (ЦГА РК, ф.1380, 2 опись, дело 451, 11 с.). Жесткие наказания, включая расстрел, длительные сроки лишения свободы и массовую конфискацию имущества, свидетельствуют о репрессивной политике 30-х годов, направленной на уничтожение «врагов социалистического государства». Социальный состав осужденных включает колхозников, зажиточные слои и работников государственных учреждений. В соответствии с историческими данными, в годы голода 1931–1932 годов члены колхозов и совхозов, пытаясь

выжить, собирали замерзшие продукты с полей, и за это подвергались наказаниям по закону от 7 августа, квалифицируемым как преступление. Деятельность правоохранительных органов подтверждает классовый характер репрессий, направленных на подавление «классовых врагов», таких как кулаки, а также на борьбу с любыми проявлениями сопротивления коллективизации. Несмотря на фактическое исчезновение кулаков и баев как классов в тот период, советские органы правопорядка наделяли хищение социалистической собственности ярко выраженным политическим контекстом.

Состав осужденных к расстрелу и 10 годам лишения свободы за период с 7 августа 1932 года по 1 февраля 1933 года включает 13,905 человек, из которых 42% (5,837 человек) были приговорены к расстрелу, а 58% (8,068 человек) получили 10 лет лишения свободы. Наибольшее количество осужденных приходится на Карагандинскую область — 752 человека, наказанных за расхищение колхозного и кооперативного имущества, что свидетельствует о значительной роли экономических преступлений в этом регионе. Среди осужденных к расстрелу, наибольшее число наблюдается в Восточно-Казахстанской области, где расстреляно 151 человек, а также в Алматы, где 204 человека были приговорены к расстрелу. Также в архивных материалах указываются на различия в типах преступлений, связанных с расхищением имущества. Например, в Восточно-Казахстанской области особое внимание уделяется расхищению совхозного и колхозного имущества, в то время как в других областях более выражено расхищение кооперативного имущества и имущества, связанного с производственными предприятиями. В Алматы расхищение колхозного имущества также имело высокие показатели.

Таким образом, видно, что наибольшее внимание уделялось борьбе с экономическими преступлениями, связанными с хищением общественного и кооперативного имущества. Это отражает строгость политики, направленной на пресечение нарушений в условиях тоталитарного режима. Кроме того, наличие высокой доли расстрела среди наказанных указывает на серьезность и масштабность репрессий того времени, что подтверждается жестокими мерами наказания для осужденных за экономические преступления.

Социальный состав приговоренных к расстрелу и лишению свободы на 10 лет по различным областям представляет собой разнообразие категорий, включая кулаков, служащих, зажиточных, середняков, бедняков, рабочих, членов колхоз и тех, кто не занимался определенной деятельностью. В Алматы осуждено 33 человека, относящихся к кулакам, и 31 человек – к прочим категориям, из которых 23 человека получили 10 лет лишения свободы, а 6 человек – расстрел. Это указывает на жесткие меры, направленные против тех, кто был признан социально опасным элементом, в том числе среди кулаков и зажиточных. Также стоит отметить, что в Алматы осужденные из рабочей и колхозной категорий в основном получали 10 лет лишения свободы, а не расстрел. В Карагандинской области заметно большое количество осужденных, относящихся к категории зажиточных (218 человек осуждено к 10 годам лишения свободы), а также к рабочим (57 человек осуждены к 10 годам, 63 человека – к расстрелу). Это подтверждает высокий уровень репрессий в отношении представителей рабочего класса и зажиточных, которые считались врагами социалистического порядка.

В Актюбинской области было осуждено всего несколько человек, в основном из рабочих и членов колхоз, причем 8 человек получили 10 лет лишения свободы. Это может свидетельствовать о меньшем масштабе репрессий в этом регионе по сравнению с другими областями. В Южно-Казахстанской области расстрел и 10 лет лишения свободы были назначены в основном за расхищение имущества, с акцентом на рабочие и колхозные слои, что также указывает на политику подавления элементов, которые противостояли коллективизации и экономическому реформированию. Линейные суды также рассматривали дела, однако их количество было значительно меньше, что может свидетельствовать о меньшем числе осужденных в данной категории (ЦГА РК, ф.1380, 2 опись, дело 456, 1 с.).

Анализируя данные, можно сделать вывод, что наибольшее внимание было уделено борьбе с теми социальными группами, которые считались угрозой для советского государства,

такими как кулаки, зажиточные и другие слои, не вписывающиеся в идеологическую и экономическую структуру советского общества. Рабочий класс, а также члены колхозов и совхозов, также стали основными объектами репрессий, что подчеркивает противоречие между социальной структурой и идеологией советского государства, основанного на трудовом классе. Это свидетельствует о усилении командно-административной системы, в рамках которой началось преследование и уничтожение простых людей.

Даже в публикациях тех лет широко распространялось учение, поддерживаемое правительством и партией, о так называемом бай-кулакском классе, который расхищал социалистическую собственность. Например, в газете «Социал Казахстан» отмечалось, что «бай-кулаковский класс выражал свое недовольство социалистическим строительством путем кражи, поджога и разграбления имущества общества, а также путем дестабилизации внутренних дел колхоза... Расточительство зерна, кража, неуважительное отношение к имуществу колхоза, ухудшение организации труда, несанкционированное вмешательство в общественное имущество, препятствие к сбору урожая, недобросовестное использование авансов для колхозников — вот лишь некоторые проявления влияния кулаков на колхозы... В настоящее время сопротивление баев-кулаков становится все более актуальным по двум важным аспектам: хлебозаготовительной кампании и защите общественного имущества...». Этот принцип является одним из ключевых девизов советского общества, стремящегося к созданию социалистического общества. С другой стороны, отношение тружеников социалистического государства к бай-кулакам, их агентам, вора, желавшим растратить социуму, должно быть строгим, как подчеркивается во многих публикациях. По данным закона от 7 августа, на практике наибольшее количество осужденных представляли члены колхозов (ЦГА РК, ф. 1380, 1 опись, дело 267а, 1 с.). Интересный факт заключается в том, что бай-кулаки и другие «чуждые элементы» занимали лишь третье место по числу осужденных, что указывает на то, что в данные годы не оставалось зажиточных людей. Народный комиссариат юстиции представил ситуацию односторонне, акцентируя внимание на неспособности судебных органов выявить организаторов атак на социалистическое строительство и силы, стоящие за преступлениями против общественной собственности.

В 1931-1932 годах Казахстан пережил голод, который привел к тяжелым демографическим последствиям для местного населения. В условиях нехватки пищи не только народ страдал от голода, но и скот погибал из-за плохого ухода и недостаточного кормления. За умерший скот люди несли ответственность в соответствии с «Законом от 7 августа». Об этом писалось в газете «Енбекши Қазак», где в одной из статей сообщается, что в Бескарагайском районе в одном сельсовете было уничтожено более 700 голов скота. При этом утверждается, что председатель и секретарь сельсовета не предприняли должных мер для решения этой ситуации. Принятый «Закон о защите социалистической собственности» оказал разрушительное воздействие на население Казахстана. Реализация этого закона и действия правоохранительных органов, осуществлявших функции административно-командной системы, привели к искажению их роли и способствовали усилению тоталитарных черт в управлении государством.

Заключение

В заключение, деятельность правоохранительных органов в ходе реализации Закона «О защите социалистической собственности» оказала глубокое воздействие на социально-экономическую ситуацию в Казахстане в период 1930-х годов. Этот закон, направленный на защиту государственного имущества, в условиях острого кризиса и голода часто становился инструментом жестокой репрессии, что усугубляло страдания местного населения. Применение административно-командной системы и необоснованные действия правоохранительных органов приводили к нарушениям прав граждан, искажению их функций и усилению тоталитарных тенденций в государственном управлении. Вместо того чтобы защищать интересы общества, органы, выполняя требования этого закона, часто становились причиной дополнительных страданий и социальной нестабильности, что подтверждает важность более глубокого анализа и оценки исторической роли таких правовых актов.

Последствия данного закона оказывали влияние на протяжении многих лет в истории Казахстана, оставив глубокий след в правовой и социальной сферах. Этот закон стал ярким примером того, как экономические и политические интересы могут затмевать защиту основных прав и свобод личности. Изучение процесса его реализации имеет большое значение для осознания исторических событий и извлечения уроков, которые могут быть полезны современным обществам, стремящимся к справедливости и правовому государству.

Источники

ЦГА РК — Центральный государственный архив Республики Казахстан.

Sources

CSA RK — Central State Archive of the Republic of Kazakhstan.

Литература

Абылхожин, 1997 — *Абылхожин Ж.Б.* Очерки социально-экономической истории Казахстана XX века. Алматы; Туран, 1997. 360 с.

Беляков, 2014 — Беляков А.В. Органы Юстиции в борьбе за охрану государственной и общественной собственности в 1930-е годы (по материалам Горьковского края). Экономика и социум. №2-1 (11). 2014, С. 585-588.

Гамидуллаева, 2007 — *Гамидуллаева Х. С.* Уголовная ответственность за хищение социалистической собственности в СССР в 1930-1940-х гг Ленинградский юридический журнал. №4. 2007. С. 161-165.

Еңбекші Қазақ, 1932 — *Бастығы бай, кулак*, оларды қостаушы Кеңес ағасы не хатшысы жеті жүз малды қырған. Еңбекші Қазақ. 1932. 8 наурыз. Б.3.

Молдаханова, 1999 — *Молдаханова Г.И.* Деятельность ОГПУ в Казахстане.; Автореф. дис. к. и. н. Алматы, 1999. 29 с.

Мұсаұлы Ә, 1932 — *Мұсаұлы Әлтіке.* Бай-кулак қарсылығының қазіргі түрі//Социалды Қазақстан. 1932. № 267.

Қозыбаев, Абылхожин, 1992 — *Қозыбаев М.Қ., Абылхожин Ж.Б., Алдажуманов К.С.* Коллективизация в Казахстане, трагедия крестьянства. Алма-Ата; Институт истории и этнологии им. Ч.Ч. Валиханова, 1992. 35 б.

Омарбеков, 1993 — *Омарбеков Т.* Шаруаларға шабуыл қалай жасалды. Ақиқат. 1993. 9. Б. 62-69.

Омарбеков, 1995 — *Омарбеков Т.* Қазақстанда революциялық заңдылық қалай жүргізілді? Ақиқат. 1995. 4. Б. 29-32.

Потёмкина, Филатов, 2018 - *Потёмкина М.Н., Филатов В.В.* Применение закона «об охране имущества государственных предприятий, колхозов и коопераций и укреплении общественной (социалистической) собственности» в Уральской деревне в 1932-1933 годах. Вестник Удмуртского университета. Серия «История и филология». 2018, С. 542-551.

Пыхалов, 2011 — *Пыхалов И.В.* Закон о пяти колосках. Общество. Среда. Развитие (Тerra Humana), № 4, 2011. С. 100-104.

Социалды Қазақстан, 1932 — *Бадамда бай-кулактың ұясы бар.* Социалды Қазақстан. 1932. 261(2472). Б. 2.

Омарбеков, 1997 — *Омарбеков Т.* 20-30жылдардағы Қазақстан қасіреті. Көмекші оқу құралы. Алматы: Санат, 1997. 320 б.

Федоров, 1964 — *Федоров К.* История советского государства и права. Ростов; Издательство Ростовского университета, 1964. 364 с. Б.13.

Фурман, 2023 — *Фурман Е. Л.* Подготовка и переподготовка кадров в системе советских органов власти в Нижне-Волжском крае на первом этапе социалистической реконструкции (1928–1932 гг.). Вестник Волгоградского государственного университета. Серия 4, История. Регионоведение. Международные отношения. 2023. Т. 28, № 4. С. 107–121.

References

Abylhozhin, 1997 — *Abylhozhin Zh.B.* Ocherki social'no-ekonomicheskoy istorii Kazahstana XX veka. [Essays on the socio-economic history of Kazakhstan of the twentieth century] Almaty; Turan, 1997. 360 p. (In Russ.)

Beljakov, 2014 – *Beljakov A. V.* Organy Justicii v bor'be za ohranu gosudarstvennoj i obshhestvennoj sobstvennosti v 1930-e gody. [The bodies of Justice in the struggle for the protection of state and public property in the 1930s]. (po materialam Gor'kovskogo kraja). Jekonomika i socium. №2-1 (11). 2014, S. 585-588.

Enbekshy Qazaq, 1932 — *Bastygy bai, kulak*, olardy qostaushi Kenes agasy ne hatshysy zheti zhuz maldy qyrgan [The head of the rich, kulak, who added and the Soviet brother killed seven hundred animals]. Enbekshy Qazaq. 1932. 3 p. (In Kaz.)

Fedorov, 1964 — *Fedorov K.* Istoriya sovetskogo gosudarstva i prava [The history of the Soviet state and law] Rostov: Izdatel'stvo Rostovskogo universiteta. Rostov University Publishing House, 364 p. (In Russ.)

Furman, 2023 — *Furman E. L.* Podgotovka i perepodgotovka kadrov v sisteme sovetskih organov vlasti v Nizhne-Volzhskom krae na pervom etape socialisticheskoy rekonstrukcii (1928–1932 gg.). [Training and retraining of personnel in the system of Soviet authorities in the Lower Volga Region at the first stage of socialist reconstruction]. Vestnik Volgogradskogo gosudarstvennogo universiteta. Seriya 4, Istoriya. Regionovedenie. Mezhdunarodnye otnosheniya. 2023. T. 28, № 4. Pp. 107–121.

Gamidullaeva, 2007 — *Gamidullaeva X. S.* Ugolovnaja otvetstvennost' za hishhenie socialisticheskoy sobstvennosti v SSSR v 1930-1940-h gg. [Criminal liability for theft of socialist property in the USSR in the 1930s and 1940s]. Leningradskij juridicheskij zhurnal. №4. 2007. S. 161-165.

Moldahanova, 1999 — *Moldahanova, G.I.* Deyatel'nost' OGPU v Kazahstane [USPA activities in Kazakhstan] *Extended abstract of candidate's thesis.* Almaty, 1999, 29 p. (In Russ.)

Musauly, 1932 — *Musauly A.* Baj-kulak karsylygynyn kazirgi turi [Modern form of Bai-Kulak resistance]. Socialdy Kazakhstan, 1932. No. 267. 2 p. (In Russ.).

Potjomkina, Filatov, 2018 — *Potjomkina M.N., Filatov V.V.* Primenenie zakona "ob ohrane imushhestva gosudarstvennyh predpriyatij, kolhozov i kooperacij i ukreplenii obshhestvennoj (socialisticheskoy) sobstvennosti" v Ural'skoj derevne v 1932-1933 godah. [Application of the law "on the protection of property of state enterprises, collective farms and cooperatives and the strengthening of public (socialist) property" in the Ural village in 1932-1933]. Vestnik Udmurtskogo universiteta. Seriya «Istoriya i filologija». 2018, S. 542-551.

Pyhalov, 2011 — *Pyhalov I.V.* Zakon o pjati koloskah. [The law on five spikelets]. Obshhestvo. Sreda. Razvitie (Terra Humana), №4, 2011. S. 100-104.

Qozybaev et al., 1992 — *Qozybaev M.Q., Abylhozhin, ZH.B., Aldazhumanov, K.S.* Kollektivizaciya v Kazahstane, tragediya krest'yanstva [Collectivization in Kazakhstan, the tragedy of the peasantry] Alma-Ata; Institut istorii i etnologii im. Ch.Ch. Valikhanova, 1992. 35 p. (In Russ.)

Omarbekov, 1993 — *Omarbekov T.* Sharualarga shabuyl qalaj zhasaldy [How the attack on the peasants was carried out] Aqiqat. 9, 62-69 p. (In Kaz.)

Omarbekov, 1995 — *Omarbekov T.* Qazaqstanda revolyuciya qandylyq qalaj zhyrgizildi? [How was the revolutionary legitimacy carried out in Kazakhstan?] Aqiqat. 4, 29-32 p. (In Kaz.)

Omarbekov, 1997 — *Omarbekov T.* 20-30 zhyldardagy Qazaqstan kasireti. Komekshi oqu quraly. [The tragedy of Kazakhstan in the 20-30s. Auxiliary training manual] Almaty: Sanat, 1993. 320 p. (In Kaz.)

Socialdy Qazaqstan, 1932 — *Badamda bay kulaktyn uyasy bar* [Bai-kulak has a home in Badam]. Socialdy Qazaqstan. 1932. 261(2472). 2 p. (In Kaz.)

ТАРИХ / ИСТОРИЯ / HISTORY

Published in the Republic of Kazakhstan
 Electronic scientific journal “edu.e-history.kz”
 Has been issued as a journal since 2014
 ISSN 2710-3994.
 Vol. 11. Is. 4, pp. 928-939, 2024
 Journal homepage: <https://edu.e-history.kz>

FTAXP / MPHTI / IRSTI 03.20
https://doi.org/10.51943/2710-3994_2024_11_4_928-939

PUBLICATION HISTORY OF THE NEWSPAPER “KAZAKH TILI”

*Nurgul E. Saylaubaeva*¹, *Samat Zhumatay*^{2,3}

¹ L.N. Gumilyov Eurasian National University
 (2, Satpayev Str., 010000 Astana, Republic of Kazakhstan)
 Acting Associate Professor, Candidate of Historical Sciences Department of History of Kazakhstan
 <https://orcid.org/0000-0001-8283-1251>. E-mail: n76l@mail.ru

² Ch.Ch. Valikhanov Institute of History and Ethnology
 (28, Shevchenko Str., Almaty, 050010 Republic of Kazakhstan)
 Researcher

³ L.N. Gumilyov Eurasian National University
 (2, Satpayev Str., 010000 Astana, Republic of Kazakhstan)
 PhD student
 <https://orcid.org/0000-0001-9667-6205>. E-mail: kopeev95@mail.ru

© Ch.Ch. Valichanov IHE, 2024
 © Saylaubaeva N.E., Zhumatay S., 2024

Abstract. *Introduction.* In the history of the Kazakh media, the role of the newspaper “Kazakh Tili”, published in Semey in 1919, in the social and cultural life of Kazakhstan is one of the topics that has not been fully explored. Not only the history of the emergence of the newspaper “Kazakh Tili” has been determined, but also its place in the history of the Kazakh media. *Goals and objectives.* Discussion and addition of information related to the emergence of the newspaper “Kazakh Tili” from a historical point of view in the science of national history. The article is intended to review the publication of the newspaper “Kazakh Tili” and the first organizers and publishers of the publication, as well as the authors-reporters. *Results.* Based on the analysis of archival documents and materials, the history of the newspaper “Kazakh Tili” was determined. The history of the emergence of the newspaper “Kazakh Tili”, which took place during the formation and development of the Kazakh media, has been studied. *Conclusion.* Based on the analysis of historical materials, the authors revealed the history of the emergence of the newspaper “Kazakh Tili”, which takes place in the formation and development of the Kazakh media, and drew conclusions.

Keywords: Society, media, people, movement, nation, elite, state, organization, politics, science, party, figure

Acknowledgment. The article was prepared within the framework of the grant-funded project of the Ministry of Science and Higher Education of the Republic of Kazakhstan, titled «Writing an illustrated biographical encyclopedia on the history of Kazakhstan» (IRN BR24993173).

For citation: Saylaubaeva N.E., Zhumatay S. Publication history of the newspaper “Kazakh tili” // Electronic scientific journal “edu.e-history.kz”. 2024. Vol. 11. No. 4. Pp. 928-939. (In Eng.). DOI: 10.51943/2710-3994_2024_11_4_928-939

«ҚАЗАҚ ТІЛІ» ГАЗЕТІНІҢ ШЫҒУ ТАРИХЫ

Нұрғұл Ерназарқызы Сайлаубаева¹, Самат Жұматай^{2,3}

¹Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті
(2-үй, Сәтпаев көшесі, 010000 Астана, Қазақстан Республикасы)
Қазақстан тарихы кафедрасының доценті м.а., т.ғ.к.
 <https://orcid.org/0000-0001-8283-1251>. E-mail: n76l@mail.ru

²Ш.Ш. Уәлиханов атындағы Тарих және этнология институты
(28-үй, Шевченко көш., 050010 Алматы, Қазақстан)
Ғылыми қызметкер

³Л.Н. Гумилев атындағы Еуразиялық ұлттық университеті
(2-үй, Сәтпаев көш., 010000 Астана, Қазақстан Республикасы)
PhD докторант
 <https://orcid.org/0000-0001-9667-6205>. E-mail: kopeev95@mail.ru

© Ш.Ш. Уәлиханов атындағы ТЭИ, 2024
© Сайлаубаева Н.Е., Жұматай С., 2024

Аңдатпа. *Kipicne.* Қазақ баспасөз тарихында Семейде 1919 жылы шыққан «Қазақ тілі» газетінің Қазақстанның қоғамдық-мәдени өміріндегі алатын орны толыққанды зерттелмеген тақырыптардың бірі. «Қазақ тілі» газетінің шығу тарихы айқындалып қана қойған жоқ, қазақ баспасөз тарихындағы алатын орны да анықталды. *Зерттеудің мақсаты мен міндеттері.* Отандық тарих ғылымындағы «Қазақ тілі» газетінің шығу тарихына қатысты мәліметтерді тарихи тұрғыдан талқылап, толықтыру. Мақалада «Қазақ тілі» газетінің жарық көруі мен басылымның алғашқы ұйымдастырушылары мен шығарушылары және автор-тілшілерін қарастыру көзделген. *Материалдар.* Мұрағат құжаттары мен материалдарды талдау негізінде «Қазақ тілі» газетінің шығу тарихы айқындалды. Қазақ баспасөзінің қалыптасуы мен дамуында орын алатын «Қазақ тілі» газетінің шығу тарихы зерделенді. *Қорытынды.* Тарихи материалдарды талдау негізінде авторлар қазақ баспасөзінің қалыптасуы мен дамуында орын алатын «Қазақ тілі» газетінің шығу тарихын ашып көрсетіп, тұжырымдар жасалды.

Түйін сөздер: Қоғам, баспасөз, халық, қозғалыс, ұлт, элита, мемлекет, ұйым, саясат, ғылым, партия, қайраткер

Алғыс. Мақала Қазақстан Республикасы Ғылым және жоғары білім министрлігінің гранттық қаржыландыру жобасы аясында дайындалған «Қазақстан тарихы бойынша иллюстрацияланған өмірбаяндық энциклопедия жазу (ИРН BR24993173).

Дәйексөз үшін: Сайлаубаева Н.Е., Жұматай С. «Қазақ тілі» газетінің шығу тарихы // «Edu.e-history.kz» электрондық ғылыми журналы. 2024. Т. 11. № 4. 928-939 бб. (Ағылш.). DOI: 10.51943/2710-3994_2024_11_4_928-939

ИСТОРИЯ ИЗДАНИЯ ГАЗЕТЫ «КАЗАХ ТИЛИ»

Сайлаубаева Нурғұл Ерназаровна¹, Самат Жұматай^{2,3}

¹Евразийский университет имени Л.Н. Гумилева
(д. 2, ул. Сатпаева, 010000 Астана, Республика Казахстан)
И.о.доцент, к.и.н. кафедры Истории Казахстана
 <https://orcid.org/0000-0001-8283-1251>. E-mail: n76l@mail.ru

²Институт истории и этнологии имени Ч.Ч. Валиханова
(д. 28, ул. Шевченко, 050010, Алматы, Республика Казахстан)
Научный сотрудник

³Евразийский университет имени Л.Н. Гумилева
(д. 2, ул. Сатпаева, 010000 Астана, Республика Казахстан)
PhD докторант

 <https://orcid.org/0000-0001-9667-6205>. E-mail: kopeev95@mail.ru

© ИИЭ имени Ч.Ч. Валиханова, 2024

© Сайлаубаева Н.Е., Жуматай С., 2024

Аннотация. *Введение.* В истории казахской печати роль газеты «Казах тили», издававшейся в Семее в 1919 году, в общественной и культурной жизни Казахстана является одной из тем, до конца не исследованных. Определена не только история возникновения газеты «Казах тили», но и ее место в истории казахской печати. *Цели и задачи исследования.* Обсуждение и дополнение информации, связанной с возникновением газеты «Казах тили» с исторической точки зрения в науке отечественной истории. В статье сделан обзор издания газеты «Казах тили» и первых организаторов и издателей издания, а также авторов-репортеров. *Полученные результаты.* На основе анализа архивных документов и материалов определена история газеты «Казах тили». В статье раскрыта история возникновения газеты «Казах тили», в период становления и развития казахской печати. *Выводы.* На основе анализа исторических материалов авторы раскрыли историю возникновения газеты «Казах тили», определили значимость газеты в становлении и развитии казахской печати.

Ключевые слова: Общество, медиа, народ, движение, нация, элита, государство, организация, политика, наука, партия, деятель

Благодарность. Статья подготовлена в рамках реализации проекта грантового финансирования Министерства науки и высшего образования Республики Казахстан «Написание иллюстрированной биографической энциклопедии по истории Казахстана» (регистрационный номер: BR24993173).

Для цитирования: Сайлаубаева Н.Е., Жуматай С. История издания газеты «Казах тили» // Электронный научный журнал «edu.e-history.kz». 2024. Т. 11. № 4. С. 928-939. (На Англ.). DOI: 10.51943/2710-3994_2024_11_4_928-939

Introduction

The beginning of the XX century is a period full of historical events. For instance, news that revolutionary forces led by Lenin become winner in Petrograd during October 1917, the Provisional Government was overthrown, and the power of state passed into hands of Soviets, it was an event that shocked not only Russia, but also the world. This event was combined with creation, strengthening of Soviet power in central regions and outskirts of Russia. It was carried out in many places without bloodshed under the influence of the central districts.

The appeal for national equality and liberation, which was rooted in the political changes in the Russian Empire as a result of the Russian revolutions of 1905–1907 years and the period after the February Revolution of 1917, when also there was banned from existence of national consciousness, and doctrine of democracy and equality was stopped with coming to power of Soviet government. One of the first activities of Soviet government in Kazakhstan was promotion of communist teachings. Special attention was paid to places of media in this activity. For this purpose, Soviet authorities stopped newspapers work in Kazakh language, such as “Kazakh”, “Saryarka”, “Abay”, “Alash”, “Zhas Azamat”, “Birlіk Tuу”, concluding them as nationalist, wealthy and with a meaningful message of Alash Orda.

Together with the closure of newspapers and magazines published in national language, Soviet authorities issued instructions to transfer all printing equipment to the Military Revaluation Committee for management of Kazakh territory in full. At this time, the local

media was supposed to conduct agitation, propaganda and organizational work in order to send workers to struggle for Soviet power.

Materials and methods

The main sources of study of the publication are the documents of Archival Fund and the originals of the magazines related to the newspaper “Kazakh Tili”. This stream of materials supplemented by historical scientific works related to formation of Kazakh Media, and results of Special Scientific Research analyzed in historical way. The methods of problem-chronological, historical analysis, historical comparison, consistency were used in the course of this study, along with general scientific methods that determine the main arguments in relation to the problem under study and allow us to determine the laws of development.

Discussions

It can be noted that history of publication of newspaper “Kazakh Tili” has not been fully studied along with history of Kazakh Media. Domestic scientists are late for a special object of study and subject is studied in reverse distortion due to Soviet ideology. This topic was covered by scientists-historians who studied it as a brief overview in their research on the history of the formation and development of the Kazakh Media. There are important scientific works on history of Kazakh Media, including newspaper “Kazakh Tili”. There are several scientists studying history of Kazakh Media, as Kh. Bekkhozhin, T. Kozhakeev, B. Kenzhebeyev and others. In their works, these scientists, studying the history of the Kazakh Media, dwell on history of newspaper “Kazakh Tili”. Editors and organizers of publication of newspaper “Kazakh Tili” were authors-correspondents. M. Kordabayev, T. Kazbalinov, K. Shamkin, M. Akinzhanov, Ye. Sydykov made a significant contribution to the study of the history of the Kazakh Media, especially the formation of the Semipalatinsk printing house, where the newspaper “Kazakh Tili” was published. However nowadays, we cannot say that the history of the Kazakh Media, including newspaper “Kazakh Tili”, is a fully studied topic. Historiography of this topic has long been founded by scientists studying history of Kazakh Media. But it is written in the works from the point of view of Soviet ideology. Since independence of Kazakhstan, scientists studying history of the Kazakh Media researching this topic in a new way.

Results of the research

The newspaper “Kazakh Tili” was published in Semipalatinsk as an organ of the Semipalatinsk Provincial Revolutionary Committee. There are many facts about the publication of the newspaper “Kazakh Tili”. Archive information reveals that the newspaper “Kazakh Tili” began to be published on December 4th in 1919 (APRK. F. 139. Inv. 1. C. 1103. P. 34). About the first Soviet edition published in Semipalatinsk, T. Kozhekeyev wrote: “On December 1st in 1919, the workers” and garrison troops led by the Bolsheviks defeated the White guards and transferred power to hands of the Military-Revolutionary Committee”. Since December 4th of same year, newspaper “Kazakh Tili” had been published, anyhow body of Semipalatinsk Provincial Committee and Provincial Executive Committee.

The publisher Muksyn Kordabayev, who took part in publication of the first issue, wrote in his article “How we published the first issue”: “So, on September 1st in 1919, Soviet power was restored in Semipalatinsk. Semipalatinsk printing houses were nationalized, and it was decided to publish a Soviet Kazakh newspaper in the province. And the newspaper was named “Kazakh Tili” (Kordabayev, 1969: 3).

After establishment of Soviet power in Semipalatinsk, Printing House “Zhardem” was also taken over by Semipalatinsk Provincial Revolutionary Committee. The first issues of the newspaper “Kazakh Tili” were printed in Printing House “Zhardem”. The organizers of the Printing House “Zhardem” (“Alashorda”) were Sadyk, Sultan, Akhmetzhan Nygmatullins’. After the February Revolution of 1917, the “Zhardem” Printing House was purchased by the Semipalatinsk regional Kazakh committee from the Tatar merchants Nygmattulins’. This lithographic

printing house was brought from Tomsk in 1910 (Sydykov, 2010:67). The newspaper “Kazakh Tili” published in Semipalatinsk regional printing house.

Regarding the history of the publication of the newspaper, Kaiken Shamkin wrote in his article “Holding hands with journalists” that: “In 1917–1919 there were four small printing houses in Semipalatinsk. One of them was located in the house adjacent to the House of Culture of the “Bolshevichka” firm, connected to the bakery shop. It turns out that this is the Printing House of the famous Semipalatinsk giant Pleshcheev. The second was located in the house where the regional military registration and enlistment office. The third is the Printing House of a rich man named Pechenkin in a house located on Mukhtar Auezov Street. The fourth is the above-mentioned Kazakh Printing House “Yardam”. At the end of February 1922, all the above-mentioned printing houses were combined and moved up to Bauyrzhan Momyshuly Street, house 16” (Irtys, 1964: 3). The newspaper “Kazakh Tili” was published from December 1919 to 1922 in the Printing House “Alashorda” (“Zhardem”) in Semipalatinsk (Alash), and from the end of February 1922 to March 17th of 1928 from the Semipalatinsk regional printing house, now it is the Joint Stock Company “Semey polygraphy”.

There are many data on how many times newspaper “Kazakh Tili” published. One of them says that the newspaper “Kazakh Tili” first came out once in a week, later two or three times (Kozhakeev, 1991:76). The newspaper “Kazakh Tili” at first had a volume of 2 pages, in subsequent years it was published on four, six, eight pages.

It is possible to understand the conditions under which the newspaper “Kazakh Tili” was published from the article “More than five thousand” published in the issue of November 13th of 1923. The newspaper “Kazakh Tili” was published there – at a time when the heads of the Kazakh commoners (communists) could not form. At that time, there was almost no one among the population who knew about road project and construction of Soviet government. It is said that “Kazakh Tili” took risks and served Kazakh workers in such turbulent times” (Bekkhodzhi, 1981: 79). From this, we can see that the Kazakh intellectuals who gathered around the newspapers published after the establishment of the Soviet government continued publishing as followers of the national publications founded by Alash figures in Semipalatinsk.

If we focus on the outer cover of “Kazakh Tili” newspaper, the “Kyrgyz Gazeti” is written in the center of the first page, and the name of the publication and “Kyrgyz word” are written in Russian at the footprint of it. In the right margin of this page, the word “Kazakh Tili” is written in Arabic script. This seems to indicate an internal resistance to the wrong name of the Russians of yesterday, “Kyrgyz”. The title of the publication “Kazakh Tili” is of great importance. Why the newspaper is called the “Kazakh Tili”: “The newspaper is the first tool for understanding what the people need, what is sad, what is flawed, what is comfortable for the people, what is uncomfortable for the people, what is simply in other countries. Everyone uses that tool to their advantage. Not only one person writes in the newspaper, after many people from different places write, life is useful for the people and big problems are solved. That’s why reading, listening to, writing a newspaper brings countless benefits to the people... Long story short, the newspaper was a tool for the poor and working people. Hardworking young people! Don’t lie down without using your tools, it’s not the time to lie down, wake up!” (Kazakh Tili, 1921: 2), as can be seen from the publication’s explanation on behalf of the board of publishers.

Historian Musatay Akynzhanov wrote in his memoir “Dawn of Semey (Semey Tany)” – “The First Soviet Kazakh Media of the “Kazakh Tili”: “On the night of the establishment of the Soviet government in Semey, Mukhsyn was one of the young activists who gathered on the other side of the Irtys, unwrapped the form of the newspaper “Sary-Arka”, put in a bag, and crossed the water at night on a boat, and that night with Mukhtar Auezov, Mannan Turganbayev and others consulted and proposed to change the name of the newspaper to “Kazakh Tili” (Akynzhanov, 1969:3). This shows the continuity between “Saryarka” and “Kazakh tili” newspapers. Mukhsyn Kordabayev was one of the youth who published “Saryarka” newspaper and typed the first issues of “Kazakh Tili” newspaper, while Mukhtar Auezov was a well-known author of “Saryarka” newspaper and editor of “Kazakh Tili” newspaper. This step shows that despite the closure of the Kazakh-language

newspaper “Saryarka” in Semipalatinsk, the first national publication “Kazakh Tili” was published in Soviet Kazakhstan.

“Kazakh Tili” newspaper was born from serving the needs and goals of ordinary people. Therefore, the title and content of the publication were intertwined. In the article “Five wishes for five years” dedicated to the anniversary of “Kazakh Tili” was written “...On the fourth of December, “Kazakh Tili” will turn five”. There is no greater Kazakh newspaper than “Kazakh Tili”. The board prepared to serve a five-year term. We intend to start the day with appropriate wishes and suitable slogans and do something effective. The first task is to raise the importance of the newspaper, bring it closer to the local people in terms of concepts, and bring it to the level of a true weapon that will be published for the benefit of the country. ... So far, the motto of the time, which is five years old, is turning six year: “The desire that the number of the Kazakh Tili reach five thousand is appropriate for the current of the times, the place of the era. This is our third duty, which we do not refrain from our high desire” (Kazakh Tili, 1924:3), the main goals and duties of meeting the needs and desires of the masses clearly shows that.

The newspaper “Kazakh Tili” published many articles covering socio-political, socio-economic and cultural-spiritual issues. As we can see from the topic range, publications on publication page are mainly arranged in four columns. Socio-political issues are covered in the main articles, while socio-economic conditions, cultural life and advertisements are in the following columns.

In the document from the archive fund, the content of the newspaper “Kazakh Tili” in expanding and increasing the importance of various inclusions, the development of resolutions of congresses of the CPSU RCP(B), the unified agricultural tax, the strengthening of the media, methods for the development of animal husbandry, land issues, cooperation, the fight against old customs, public education, health and cleanliness are put at the forefront. The task of monitoring the publication of materials on these topics on the pages of the newspaper was entrusted to such national intellectuals as Sh. Tokzhigitov, M. Turganbayev, A. Dosov, G. Ismagulov, and A. Yelshibekov.

We give the following information about the headings, circulation, and responsible publishers of materials published in the newspaper “Kazakh Tili” in the early eight years of the twentieth century. In 1919, the newspaper “Kazakh Tili” was published in Semipalatinsk, as the Media body of the Semipalatinsk Revolutionary Committee.

In 1920, the newspaper “Kazakh Tili”, which came out as an organ of the Semipalatinsk Provincial Executive Committee, published articles under headings life abroad, Soviet Russia, Kazakhstan, party life, working life, peasant life, local life, women’s equality. This year it was published under the editorship of M. Turganbayev, Zh. Aimauytov, and on behalf of the editorial board M. Auezov.

In the early years, the circulation of the newspaper was 2,500 copies. Then, in 1921, the newspaper “Kazakh Tili” represented the Semipalatinsk Provincial Executive Committee and the Provincial Committee. The editorial board of responsible publisher of newspaper, which published in Soviet Russia, Kazakhstan, the official department, advertising, women’s equality, Kazakh workers, circulation of publication about 4000, 6000, 3000 copies. Further, in 1922, Shaimerden Tokzhigitov held the position of editor of the newspaper, which published articles on topics of external messages, internal messages, official department, local messages, women’s equality, country messages, party life, response from management, workers’ life. The level of circulation of the newspaper was different, for instance 700, 600, 500, 1000, 2000, 3000 wise showed indicators.

In general, the circulation of “Kazakh Tili” newspaper decreased to 600 copies due to merger of all private printing houses in Semipalatinsk into the regional printing house (Kashlyak, 2008: 40).

Then, in 1923, the newspaper covered issues of external messages, internal messages, country messages, party life, official department, workers’ life, and also women’s equality. That year the newspaper published in wise circulation of 700, 1000, 2450, 2300, 3200, 2700 under editorship Sh. Tokzhigitov. In addition, Zh. Tattibayev, A. Dosov, Zh. Naimangozhin worked as temporary publishers of the newspaper. In 1924, Sh. Tokzhigitov was the responsible publisher of the newspaper, whose published a variety of materials under the headings: country news, party life,

official department, workers' life, external messages, internal messages, women's equality, youth life, and Zh. Naimangozhin was the temporary publisher. As well as the publication of the RCP (B) as an organ of the Semipalatinsk Provincial Executive Committee and the provincial committee and the provincial trade union council were in circulation of pieces by 1400, 1150, 1000, 950, 700, 2100.

The range of newspaper headlines expanded and changed in the period from 1925 to 1928. For example, in 1925, the newspaper's materials were published under the following headings. In particular, in the villages, in the foreign countries, in the Soviet Union, in the peasant, in the party life, in cooperation, in the Soviet election campaign, on the educational and educational front, in court cases, among women, in youth life, and in the tax season.

In 1925, Shaimerden Tokzhitov, Uali Zabirov worked as editors in the newspaper "Kazakh Tili", and Karim Toktabayuly, Zhumazhan Tattibayev worked as temporary publishers.

In 1926 publications were published in province, reports of Chinese events, labor, cattle, health-deep wealth, court cases, external messages, in villages, in foreign countries, in the Soviet Union, about the peasant, about the life of the party, about cooperation, the Soviet election campaign, on the educational front, court cases, among women, youth life, and from there, also tax season. In 1926, the responsible editor of the newspaper was U. Zabirov, and the temporary publishers were S. Arykov and A. Saydalin. At the same time, it was published on behalf of the editorial board.

In 1927, national intellectuals such as D. Sharapiev, I. Tokhtybaev, B. Aibasov, M. Beisenov, A. Ismailov were responsible for publication. Newspapers in the Union of Soviets, the election campaign of the Soviets, about the country's economy, educational work within the country, about the life of the peasants, answers to requests, answers from the board, in the center of Kazakhstan, about extreme events, in foreign countries, about cooperative affairs, among women, in the districts about tax season, and so on materials were published under those headings.

In 1928, there were various small news, news from Moscow, the need to strengthen the country's economy, party life, in the gubernias of Kazakhstan, the formation of the Soviet, initial wealth and health, various letters from within country, from around country, answers to inquiries, answers from the board, advertising, country articles dealing with social-political, socio-economic, cultural issues and mutual taxation were published under this kind of headings, among Kazakh women, educational work within the country, cooperatives of the country. And that year, the editorship of the newspaper was carried out by A. Ismailov, A. Nagymzhan, and G. Iskakov.

The direction was followed by the newspaper "Kazakh Tili" can be clearly seen from the articles published in it. The materials of "Kazakh Tili" newspaper can be grouped and divided in terms of content as follows. They are: socio-political, socio-economic articles, literary works, education among Kazakhs, the main place of the mother tongue, language issues, the place of Kazakh women, freedom, equality issues, medical and agricultural advice, scientific achievements, internal and external messages, correspondent letters, reply letters, etc.

However, when analyzing newspaper materials, it should be noted that the main focus of the publication was mainly the strengthening of the Soviet government, party policy, and campaign activities. Therefore, each issue of the newspaper of the Soviet era was necessarily sent to the regional party committee, together with the propaganda department of the Central Committee of the Republic, to the archives, to large libraries. Each number of publications was read, analyzed, and reviewed. At the same time, the Soviet authorities had their own reasons for the emphasis and strict control over the publications. After all, the publishers of the newspaper "Kazakh Tili" were M. Turganbayev, Sh. Tokzhitov, M. Auezov, Zh. Aimaulytov, S. Saduakasov, N. Nurmakov and other Kazakh intellectuals. Kazakh intellectuals judgments and conclusions and valuable articles were published in the newspaper.

Media department of the Central Committee was given a monthly report on publication, filled out a questionnaire containing all the information related to the newspaper, and provided various information.

In one of them, it is indicated that the newspaper "Kazakh Tili" is regularly sent to the media department of the Central Committee. For example, if 25 copies of the newspaper were sent in 1922, then it is instructed to send 8 copies from November 1 of that year (KZTKO. F. 1. Inv. C. 424. P. 70).

The document, signed by the secretary of the Central Committee, Comrade I. Stalin, states that five copies of books and periodicals published in Semipalatinsk will be sent to the Semipalatinsk Provincial Executive Committee from December 12th of 1922 (KZTKO. F. 1. Inv. 1. C. 424. P. 80). It turns out that each issue of the newspaper published in Soviet times was necessarily sent to the regional party committee, together with the propaganda department of the Central Committee of the Republic, to the archives, to large libraries. They read the content of periodicals and analyzed the materials. Sometimes even comments were given to the publication by them. For example, the Media Department of the Kyrgyz (Kazakh) regional committee also commented on the newspaper as follows. There written: “According to your proposal, I have viewed 19 copies of the “Kazakh-Tili” newspaper, the organ of the Semipalatinsk Provincial Executive Committee and the provincial committee of the RCP (B) from April 12th to June 22nd inclusive, and I give the following feedback: Paper, print, font, spelling, layout of materials in general, the entire technical side the newspapers are supplied satisfactorily. Questions about the unit Insurance tax, about the state, about the people’s court, etc. are touched upon.

But these coverage are often only informational in nature without detailed specification. For the most part, articles are written at length. The newspaper’s style is heavy and bookish, so reading seems very boring to me.

About organization of women, about youth organizations, about factory apprenticeship (there are working districts in the Sem. province), almost nothing is written in newspaper, about street and the state of agriculture, about cooperation and harvesting, nothing is written, whereas the question of the cooperated working population is a question of the most important why it necessary to this issue to be popularized and spread to working reading public.

The political line of the newspaper is generally correct, but it is necessary to reduce the form of presentation, coverage and specific guidance of work on youth organizations, on copying from the local population and attracting ordinary employees from the field. In addition, the newspaper should be vigilant and publish with explanations coming from the Center of the KSSR. Party, professional and Soviet actions and arrangements, and not limited to the publication of such provincial bodies and the Center of the Federation” (APRK. F. 139. Inv. 1. C. 1101. P. 9). From this it can be seen that newspapers criticized lack of broad coverage of the life of the party. All these consistent data indicate that attitude to Media under Soviet regime of yesterday was strict.

The newspaper “Kazakh Tili” was distributed in Semipalatinsk, Pavlodar, Ust-Kamenogorsk, Zaisan and Karkaraly counties. In addition to these regions of Kazakhstan, it was distributed in Mongolia. According to the document from archive fund, Mongolia had been a permanent owner of the newspaper “Kazakh Tili” since 1920. Later, even when the name of the publication was changed, it turned out that five copies of the newspaper were sent to the appropriate place (CDMH. F. 3. Inv. 1. C. 368. P. 7).

In 1920–1925 years, there were about 15 newspapers and magazines in Soviet Kazakhstan, one of which was the newspaper “Kazakh Tili”, published in Semipalatinsk from December 4th of 1919 to March 1928 (Kenzhebayev, 1962: 25).

There is a lot of information about the circulation of the newspaper “Kazakh Tili”. The newspaper “Kazakh Tili” in the first years reached 600–700 copies, then up to 6000 copies. Certainly, the newspaper was always kept in the same shape and did not grow constantly. “Kazakh Tili” has been a phenomenon inherent in all publications that have gone through periods of ups and downs.

First of all, on the basis of the original newspaper, we can provide the following information. For example, in 1921 4000, 6000, 3000, 700 copies, in 1922 700, 600, 500, 1000, 3000 copies, in 1923 700, 1000, 2450, 2700 copies, in 1924 1450, 1600, 500, 600, 1000, 2000 1000, 1200 copies in 1925, 550–1100 copies in 1926, 1350–4200 copies in 1927, 1600–2700 copies in 1928. And, based on archival data, the circulation of the newspaper in the first year shows an increase and decrease to 700 copies, in 1922–1923 1000 copies in January and in February, 1600 copies in March, 2300 copies in April, 2700 copies in May, 2250 copies in June, 2300 copies in July, 2250 copies in August, 2000 copies in September (APRK. F. 139. Inv. 1. C. 730. P. 46). In addition, the publication of the newspaper in a circulation of 2000-2500 copies is determined by documents from the archive fund

(APRK. F. 139. Inv. 1. C. 618. P. 116). It is worth noting that the newspaper also went through the years when its circulation fell sharply.

In an open letter from the newspaper “Kazakh Tili” to reporters: “Given the great importance of the media in general, especially in the Kazakh publishing house, given that the newspaper often does not respond to the needs of a large number of workers, the Semipalatinsk Provincial Executive Committee, the provincial committee of the common party and the management of the newspaper “Kazakh Tili” invite you to write a speech for the newspaper “Kazakh Tili”. To do this, it is necessary to constantly send information about the life of the same thick workers, the affairs of various makhkems, and on the issues that determine our peasant structure. It should be remembered that the newspaper is not the only intellectual, but also the teacher of letters in order to process the peasant and raise the cultural side of the people. We need the newspaper to be the advisor and teacher of the Kazakh nation in the right sense. We strongly believe in you that you will silently support our appeal”, said the correspondent comrades... “We have a strong belief that these comrades will not hesitate to respond to our appeal, consider the said duty as their duty, and get down to business” (Kazakh Tili, 1923:4), and that gives importance to newspaper’s place in society and mobilizes them to participate in publishing content of publication.

A number of correspondence was published in the special issues of the newspaper “Kazakh Tili”. Their content is also diverse: thoughts, suggestions, household items. There will also be issues that require a lot of reflection. All this has been studied, checked and taken place on pages of the publication. Publication of correspondence and paying attention to newspaper readers are one of long-established traditions. This tradition was formed and spread its wings in “Kazakh Tili”. Let’s give it a consistent proof. In 1925, 87 people wrote letters to “Kazakh Language”, 135 in 1927, and 167 in 1928. If we look at it, we can see that the number of reporters is increasing every year.

The newspaper “Kazakh Tili”, which ranked among the Soviet Kazakh media publications, was published from December 4th of 1919 to March 1928. The authors and correspondents of the newspaper “Kazakh Tili” were such Alash figures as M. Turganbayev, M. Auezov, Zh. Aimautov, Sh. Tokzhigitov, S. Donentaev, S. Toraigyrov, Sh. Kudaiberdiev, M. Dulatov, Sh. Musatayuly, Sh. Kereibayev, I. Alimbekov. These brave citizens and their trusted companions recognized the “Kazakh Tili” as the successor of the newspaper “Kazakh”, “Saryarka”, which was elevated to the rank of a nationwide publication.

During the publication of the newspaper there were difficulties. First, they are financial issues, and then the “watchful eye” of the Soviet government. At the time of the publication of the first issues of the newspaper, the possibilities of the printing house were limited. The shortage of professionals and equipment of the printing house caused a number of problems during the publication of the newspaper.

It is said about the main difficulties: “In the conditions of printing, it is difficult to produce a newspaper with a scarce and dilapidated world. Working with Arabic letters, many of which were in the overflowing points, seemed to double the difficulty. After the first two pages of the newspaper were printed, we had to pull out/type/pick up the missing letters that did not reach the last two pages and chain them to the last two pages. It was a confusing handmade work, and on the other hand, it was a difficult shoulder-to-shoulder print... The name of the newspaper, “Kazakh Tili”, was not available in large Arabic letters, so we had a skilled cobbler carve it out of wood” (Kordabayev, 1969:3). Despite the unfavorable conditions, the publishers of the publication continued to publish the newspaper without interruption.

At the same time, Kazakh intellectuals such as Akhmetzhan Kozbagharuly, Abilkhayr Dosov, Shynzhy Kereybayuly, Abzal Zhiengaliyev, and Zhumat Shanin provided financial assistance to the publication. They strengthened the printing business and contributed to the growth of newspaper circulation. The newspaper expressed its gratitude for the financial assistance provided to the printing house “Kazakh Tili”. One of them said: “The newspaper “Kazakh Tili” took more letters from Kazan and strengthened its printing house. And it was in a carefree state in terms of funds. We would like to thank the chairman of the Semipalatinsk Provincial Executive Committee Dosuly, the Food Commissioner of Kazakhstan Samatuly, the chairman of the Semipalatinsk Provincial

Executive Committee Ivanov, and a member of the board Alikhanuly. They wrote the Management of “Kazakh Tili” newspaper”. Also, the lack of funds needed for the newspaper can be clearly seen from the articles published on the newspaper page.

On the issue of funds of the newspaper “Kazakh Tili” in the article “Support for the newspaper”, published on November 20th of 1923, Mannan Turganbaev wrote: “In the past or at this time, when money advertising was found, the funds of the newspaper were mostly collected from advertisements and exmediaions. The newspaper, which has not been able to collect help from ads and exmediaions, is not able to move financially, and the national equalization can only be achieved by the efforts of science and culture. A country without science and culture cannot have a given right. So the rights were given to the poor Kazakh people.

The government of Kazakhstan was established. However, there are many shortcomings in the affairs of the poor Kazakh people. Keeping this in mind, Kazakh citizens should pay more attention to the work of spreading science and culture among the people, not just getting drunk on the rights given to them.

The department of “Kazakh Tili” was determined to carry out the assigned activities. Ads sent in Russian are quickly translated into Kazakh and printed without leaving the specified time. The department of “Kazakh Tili” calls for help and support to smart Kazakh citizens. Waiting for more service” (Turganbayev, 1923:4). The author, who pays special attention to the importance of the media, calls the Kazakh readers to a common cause for its growth and prosperity, although the newspaper receives money from advertising.

The content of the newspaper “Kazakh Tili” had expanded, and the scope of the topic had expanded. The newspaper was faced with such difficult tasks as improving the quality of the publication, increasing the circulation, and increasing the number of reporters. The anniversary celebration dedicated to the fifth anniversary of the publication of the newspaper “Kazakh Tili” was started in 1924. The commission, specially created by the propaganda department of the Semipalatinsk Provincial Executive Committee, includes such main organizers of the newspaper as Sh. Tokzhigitov, Sh. Zhantileuov, Zh. Shanin, M. Auezov, G. Ismagulov. In celebration of the fifth anniversary of the publication, special attention was paid to improving the quality and expansion of the circulation of the newspaper and sorting of journalists (CDMH. F. 1. Inv. 1. C. 764. P. 126).

The newspaper “Kazakh Tili” contributed to the formation of public consciousness and was able to mobilize the masses for a common cause. On the pages of the newspaper “Kazakh Tili”, there were often articles of intellectuals of different nationalities such as M. Turganbayev, M. Auezov, Zh. Aimauytov, Sh. Tokzhigitov, S. Donentayev, I. Moldazhanov, Zh. Tattibayev and others, who raised such topical issues as health, language, education, women’s issues. The newspaper “Kazakh Tili” played a special role in awakening and stimulating the consciousness of our people, which was blocked due to the colonial policy of the Russian Empire.

In the history of the Kazakh Media, there are publications that have been published by individuals, including the newspaper “Kazakh Tili”, published by M. Turganbayev, M. Auezov, Zh. Aimauytov, S. Saduakasov, Sh. Tokzhigitov, N. Nurmakov, A. Dosov, I. Toktybayev, M. Dulatov and others.

Periodicals in the Kazakh language published in Kazakhstan filled out monthly questionnaires. Their content was also carefully checked. This is stated in a document from the archive fund: “Kazakh Tili” is almost not interested in party life on the provinces and in the Center, not a single word is mentioned during 3 months about the party conferences of its provinces, including not to mention others” (Archive of the President of the Republic of Kazakhstan, 139-fund, 1-v. 459-issue. 63 p.). This shows that there was strict control on the part of the party over periodicals.

The name of the newspaper “Kazakh Tili”, which was published in Semipalatinsk on December 4th of 1919, was changed in 1928. In this regard, a document from the archive fund states that at the meeting of the propaganda department of the Semipalatinsk Provincial Executive Committee on March 8th of 1928, a resolution was adopted to rename the newspaper. On the basis of this resolution, in March 1928, the newspaper “Kazakh Tili” was renamed to “New Village (Zhana Auyl)” (APRK. F. 141. Inv. 1. C. 1859. P. 17-18).

The change in the name of the newspaper “Kazakh Tili” coincides with 1928, when the first group of Alash figures became “enemy of people”. At the same time, the name of the newspaper “Kazakh Tili” also disappears and changes to “New Village (Zhana Auy)”.

Thus, “Kazakh Tili” newspaper, which published in Semipalatinsk from December 4th of 1919 to March 1928, by Ahmet Baitursynov in Arabic script, was then published in Latin script under the name “New Village (Zhana Auy)”. For example, Muksyn Kordabayev “...Secretary of the regional party committee Goloshchekin took part in one of the Bureau of the region, and it was decided to leave only the Russian newspaper in the city, transfer the Kazakh newspaper to the district. According to the same decision, The “New Village (Zhana auy)” was moved to Ayagoz, where I was appointed as an editor” (Kordabayev, 1969: 2). In 1928, the newspaper “Kazakh Tili”, the first national publication in Soviet Kazakhstan, published by intelligentsia M. Turganbayev, M. Auezov, Zh. Aimauytov, Sh. Tokzhigitov, S. Donentayev and others, was politically condemned and were subject to Stalinist remediation.

Conclusion

The newspaper “Kazakh Tili” provides extensive information as a source for studying the trends in the development of Kazakh society. Recognition of the history of the newspaper “Kazakh Tili” will allow future generations to get acquainted with the socio-political, socio-economic, literary and cultural life of our people in that period.

The newspaper “Kazakh Tili” is a publication that showed needs of the people and unites Kazakh citizens along the way. It is known that the activities of the media as a whole are measured by its activities based on national interests. If we look at the history of the publication, which today manage to become an agitator and organizer of the masses of people’s issues, it came out during the turbulent period in the Irtysh region after the October Revolution and continued its work. After the establishment of Soviet power, it opened newspapers in order to establish and promote its policy in the region. The newspaper “Kazakh Tili”, although it was the first Bulletin of the Soviet Kazakh media, mainly played the role of propagandist of the national goals and interests of the Kazakh people.

Raising the issues of socio-political, literary, cultural, socio-economic life of the Kazakh people, we can say that the newspaper “Kazakh Tili” contributed to the development of the Kazakh Media. Therefore, the history of the publication must be studied in depth.

Дереккөздер

ҚЗТҚО — Қазіргі заман тарихын құжаттандыру орталығы
ҚР ПА — Қазақстан Республикасының Президенті архиві

Sources

AP RK — Archive of the president of the Republic of Kazakhstan
CDFCH — Center for documentation of contemporary history

References

- Akynzhanov, 1969 — *Akynzhanov M.* “Semei tany” – “Kazakh tili” tunqysh sovettik kazak baspasozı [“Morning of Semei” - “Kazakh tili” first Soviet Kazakh newspaper]. *Yestelik Kolzhazba*, 1969. 1–11 p. (In Kaz.).
- Bekhozhin, 1981 — *Bekhozhin H.* Kazak baspasozı tarihinyn ocherki (1866–1958 zh.zh.) [Historical essay stamp of Kazakh (1866–1958 yy.)]. *Almaty: Mektep*, 1981. 79 p.
- Kashlyak, 2008 — *Kashlyak V.N.* Semei baspasozı [Semipalatinsk Press. 1863–1963]. *Semipalatinsk*, 2008. 40 p. (In Russ.).
- Kenzhebaev, Kozhakeev, 1962 — *Kenzhebaev B., Kozhakeev T.* Qazaq soviet baspasozı tarihinan [From the history of the Kazakh Soviet media]. *Almaty*, 1962. 25 p. (In Kaz.).
- Kordabaev, 1969 — *Kordabaev M.* Birinshi nomer osylai shykty [The first issue in this form was published]. 1969. *Yestelik Kolzhazba*. 2 p. (In Kaz.).
- Kordabaev, 1969 — *Kordabaev M.* Birinshi nomer osylai shykty [The first issue in this form was published]. 1969. *Yestelik Kolzhazba*. 2 p. (In Kaz.).
- Kordabaev, 1989 — *Kordabaev M.* Qadirly Kaiken, salem sagan [Dear Kaiken, hello to you]. *Yestelik Kolzhazba*, 1989. 3 p. (In Kaz.).
- Kozhakeev, 1991 — *Kozhakeev T.* Jyl qūstary [Birds of the year]. *Almaty*, 1991. 76 p. (In Kaz.).
- Qazaq tılı, 1921 — *Qazaq tılı* newspaper, 1928. No 110. (In Kaz.).
- Sailaubayeva, 2020 — *Sailaubayeva N.Y.* History of the «Kazakh Tili» newspaper (1919–1928 yy.) Monograph. *Almaty: TechSmith*, 2020. 180 p.

- Sydykov, 2010 — *Sydykov E.B.* Alash qalasyнын тарихы [History of the city of Alash]. Semipalatinsk. 2010. 67 p. (In Kaz.).
- Tabarukuly, 2002 — *Tabarukuly S.* Qairan, Mannan [Awesome Mannan]. Almaty: Kazakhstan State Scientific Center Publishing House, 2002. 28 p. (In Kaz.).
- Ertis, 1964 — *Ertis newspaper*. No 116. November 25, 1964. (In Kaz.).
- Qazaq tili, 1924 — *Qazaq tili newspaper*. No 110. 1924. (In Kaz.).
- Qazaq tili, 1923 — *Qazaq tili newspaper*. No 110. 1923. (In Kaz.).
- Qazaq tili, 1923 — *Qazaq tili newspaper*. No 110. 1923. (In Kaz.).

Әдебиеттер тізімі

- Ақынжанов, 2008 — *Ақынжанов М.* «Семей таңы» – «Қазақ тілі» тұңғыш советтік қазақ баспасөзі. Естелік қолжазба 1–11п. Қазақ баспасөзі. Алматы: «Тай-мас» баспа үйі, 2008. 352 б.
- Бекхожин, 1981 — *Бекхожин Х.* Қазақ баспасөзі тарихының очеркі (1866–1958 жж). Алматы: «Мектеп», 1981. 79 б.
- Ертіс, 1964 — *Ертіс*. № 116, 1964. 8 б.
- Кашляк Кашляк В.Н. Печать Семипалатинска 1863–1963 гг. Семей, 2008. С. 40.
- Кенжебаев, Қожакеев, 1962 — *Кенжебаев Б., Қожакеев Т.* Қазақ совет баспасөзі тарихынан. Алматы, 1962. 25 б.
- Қазақ тілі, 1923 — *Қазақ тілі*, 1923. № 110.
- Қазақ тілі, 1923 — *Қазақ тілі*, 1923. № 110.
- Қазақ тілі, 1924 — *Қазақ тілі*, 1924. № 120.
- Қазақ тілі, 1921 — *Қазақ тілі*, 1921. № 149.
- Қожакеев, 1991 — *Қожакеев Т.* Жыл құстары. Алматы: Қазақстан, 1991. 76 б.
- Қордабаев, 1969 — *Қордабаев М.* Бірінші номер осылай шықты. Естелік қолжазба, 1969. 2 п.
- Қордабаев, 1969 — *Қордабаев М.* Бірінші номер осылай шықты. Естелік қолжазба, 1969. 2 п.
- Қордабаев, 1969 — *Қордабаев М.* Қадірлі Кәйкен, сәлем саған. Естелік – қолжазба, 1969. 3 п.
- Сыдықов, 2010 — *Сыдықов Е.* Алаш қаласының тарихы. Зерттеу. Семей, 2010. 67 б.
- Тәбәрікұлы, 2002 — *Тәбәрікұлы С.* Қайран, Мәннан. Алматы: Қазақстан ҒМО баспасы, 2002. 38 б.
- Sailaubayeva, 2020 — *Sailaubayeva N.Y.* History of the «Kazak Tili» newspaper (1919–1928 yy.) Monograph. Almaty: TechSmith, 2020. 180 p.

ТАРИХ / ИСТОРИЯ / HISTORY

Published in the Republic of Kazakhstan
 Electronic scientific journal “edu.e-history.kz”
 Has been issued as a journal since 2014
 ISSN 2710-3994.
 Vol. 11. Is. 4, pp. 940-950, 2024
 Journal homepage: <https://edu.e-history.kz>

FTAXP / MPHTI / IRSTI 03.20
 ЭЭЖ 06.35.51
https://doi.org/10.51943/2710-3994_2024_11_4_940-950

REPATRIATION OF KAZAKHS FROM MONGOLIA TO THEIR HISTORICAL HOMELAND DURING THE YEARS OF INDEPENDENCE: ADAPTATION AND DEVELOPMENT

B.B. Tokishkadyrov¹, K.K. Baissarina², B.A. Bakytzhanova³

¹NOS Shakarim University of Semey
 (20, Glinki Str., 071400 Semey, Republic of Kazakhstan)
 Doktoral student of the specialty History
 <https://orcid.org/0000-0001-7402-1590>. E-mail: botabek87@mail.ru

²NOS Shakarim University of Semey
 (20, Glinki Str., 071400 Semey, Republic of Kazakhstan)
 Doctor of Historical Sciences
 <https://orcid.org/0000-0002-5911-6716>. E-mail: bkksemey@mail.ru

³Alikhan Bukeikhan University
 (11, Mangilik El Str., 071400 Semey, Republic of Kazakhstan)
 Candidate of Historical Sciences
 <https://orcid.org/0000-0003-2747-5930>. E-mail: ana2104@mail.ru

© Ch.Ch. Valikhanov IHE, 2024
 © Tokishkadirov B.B., Baissarina K.K., Bakytzhanova A.B., 2024

Abstract. *Introduction.* Since independence, the Republic of Kazakhstan has been one of the first states to decide to return its compatriots (Repatriates) from other countries to their historical homeland. One of such important events was the resettlement of Repatriates from the Mongolian People's Republic to Kazakhstan. Currently, the history of migration of Repatriates is one of the topical issues in domestic science. *The purpose and objective of the study.* The article examines the directions and course of migration processes over the years of independence of the Republic of Kazakhstan. In the article were analyzed the country's influence on modern conditions in the field of migration and issues in the field of migration policy aimed at stabilizing the demographic situation in the region are shown. The historical prerequisites for the return of Kazakhs to their historical homeland are also analyzed. It is intended to show the progress of the Kazakh diaspora in Mongolia, returning to their homeland and adapting to their historical homeland. *Results.* Considering that the stability and unity of our country is important for our independent state, the further growth and development of the Kazakh nation are closely related to the natural increase and return of Repatriates from abroad to their homeland. The results of research on this problem will undoubtedly be extensive. The state policy of the Republic of Kazakhstan regarding the migration of Repatriates has been differentiated in terms of the main obstacles and support for migration. The article contains scientific and analytical work based on studies conducted in connection with the history of the implementation

of migration policy in the country. *Conclusion.* The article is based on the study of issues raised at the World Congress of Kazakhs during the independence period, and the process of returning to the historical homeland of blood Repatriates in Mongolia was disclosed from all sides. The indicators of the return of blood Repatriates to their historical homeland in Mongolia are differentiated, the periods of their demographic growth and decline are considered in connection with state migration programs.

Keywords: Kazakh ethnicity, Mongolia, Migration, Repatriate, Diaspora, “Nurly Kosh”

For citation: Tokishkadirov B.B., Baissarina K.K., Bakytzhanova A.B. Repatriation of Kazakhs from Mongolia to their historical homeland during the years of independence: adaptation and development // Electronic scientific journal “edu.e-history.kz”. 2024. Vol. 11. No. 4. Pp. 940-950. (In Kaz.). DOI: 10.51943/2710-3994_2024_11_4_940-950

ТӘУЕЛСІЗДІК ЖЫЛДАРЫ МОҢҒОЛИЯ ҚАЗАҚТАРЫНЫҢ ТАРИХИ ОТАНЫНА ОРАЛУЫ: БЕЙІМДЕЛУІ МЕН ҚАЛЫПТАСУЫ

Ботабек Б. Токишкадилов¹, Қымбат Қ. Байсарина², Анар Б. Бақытжанова³

¹КЕАҚ «Семей қаласының Шәкәрім атындағы университеті»
(20а-үй, Глинка көш., 071400 Семей, Қазақстан Республикасы)

Докторант

 <https://orcid.org/0000-0001-7402-1590>. E-mail: botabek87@mail.ru

²КЕАҚ «Семей қаласының Шәкәрім атындағы университеті»
(20а-үй, Глинка көш., 071400 Семей, Қазақстан Республикасы)

Тарих ғылымдарының докторы, профессор

 <https://orcid.org/0000-0002-5911-6716>. E-mail: bkksemey@mail.ru

³Әлихан Бөкейхан университеті

(11-үй, Мәңгілік Ел көш., 071400 Семей, Қазақстан Республикасы)

Тарих ғылымдарының кандидаты

 <https://orcid.org/0000-0003-2747-5930>. E-mail: ana2104@mail.ru

© Ш.Ш. Уәлиханов атындағы ТЭИ, 2024

© Токишкадилов Б.Б., Байсарина К.К., Бақытжанова А.Б., 2024

Аңдатпа. *Kipicne.* Қазақстан Республикасы тәуелсіздік алған жылдардан бастап, өзге елдердегі қандастарды өз тарихи отандарына кері қайтару туралы шешім қабылдаған алғашқы мемлекеттердің бірі саналады. Тарихи себептер салдарынан туған елінен тысқары әлемнің әр еліне бытырап кеткен қандастарымыз тарихи отанына орала бастады, олардың бір бөлігі Монғол Халық Республикасынан Қазақстанға қандастардың тарихи отанына орала бастады. *Зерттеудің мақсаты мен міндеті.* Мақалада Қазақстан Республикасының тәуелсіздік алған жылдар кезеңіндегі көші-қон үрдістерінің бағыттары мен барысы қарастырылған. Еліміздің көші-қон саласындағы қазіргі жағдайларға әсері және өңірдегі демографиялық ахуалды тұрақтандыруға бағытталған көші-қон саясаты саласындағы мәселелер көрсетіледі. Сондай-ақ, қазақтардың тарихи Отанына оралуының тарихи алғышарттарына талдау жасалады. Моңғолия жеріндегі қазақ диаспорасының атамекенге оралуы мен олардың тарихи Отанына бейімделу мәселелерінің барысын көрсету болып табылады. *Нәтижелері.* Тәуелсіз мемлекетіміз үшін аса маңызды болып тұрған мемлекетіміздің тұрақтылығы мен бірлігі, қазақ ұлтының әрі қарай өсіп, дамуына табиғи өсіммен қатар шетелдегі қандастардың өз Отанына оралуымен тығыз байланысты екенін ескерсек, оны зерттеудің нәтижелері ауқымды болары сөзсіз. Қандастардың көші-қонымен байланысты Қазақстан Республикасы мемлекеттік саясаты, қоныс аударудағы басты кедергілері мен қолдаулары аясында сараланды. Бүгінгі күнге дейін елімізде көші-қон саясатының жүзеге асырылу тарихына байланысты жүргізілген зерттеулерге сүйене отырып, ғылыми талдау жұмыстары жасалды. Тәуелсіздік жылдары

дүние жүзі қазақтарының құрылтайында көтерілген мәселелермен бастамалар негізге алынып, Монғолиядағы қандастардың тарихи Отанына оралу үрдісі әр қырынан ашып көрсетілді. Монғолиядағы қандастардың тарихи отанына оралу көрсеткіштері сараланып, олардың демографиялық өсу және төмендеу кезеңдерін мемлекеттік көші-қон бағдарламаларымен байланыстыра қарастырылды. *Қорытынды.* Тәуелсіздік жылдары Моңғолия қазақтарының тарихи отанына оралуы: қалыптасуы мен бейімделуі үдерісіне қатысты тұжырымдар жасалынды.

Түйін сөздер: Қазақ этносы, Монғолия, көші-қон, қандас, диаспора, демография, нұрлы көш
Дәйексөз үшін: Токишкадилов Б.Б., Байсарина К.К., Бакытжанова А.Б. Тәуелсіздік жылдары Моңғолия қазақтарының тарихи отанына оралуы: бейімделуі мен қалыптасуы // «Edu.e-history.kz» электрондық ғылыми журналы. 2024. Т. 11. № 4. 940-950 бб. (Қазақш.). DOI: 10.51943/2710-3994_2024_11_4_940-950

РЕПАТРИАЦИЯ КАЗАХОВ ИЗ МОНГОЛИИ НА ИСТОРИЧЕСКУЮ РОДИНУ В ГОДЫ НЕЗАВИСИМОСТИ: АДАПТАЦИЯ И СТАНОВЛЕНИЕ

Ботабек Б. Токишкадилов¹, Қымбат Қ. Байсарина², Анар Б. Бақытжанова³

¹НАО «Университет имени Шакарима г. Семей»

(д. 20, ул. Глинки, 071400 Семей, Республика Казахстан)

Докторант

 <https://orcid.org/0000-0001-7402-1590>. E-mail: botabek87@mail.ru

²НАО «Университет имени Шакарима г. Семей»

(д. 20, ул. Глинки, 071400 Семей, Республика Казахстан)

Доктор исторических наук, профессор

 <https://orcid.org/0000-0002-5911-6716>. E-mail: bkksemey@mail.ru

³Университет Алихана Букейхана

(д. 11, ул. Мангилик Ел, 071400 Семей, Республика Казахстан)

Кандидат исторических наук

 <https://orcid.org/0000-0003-2747-5930>. E-mail: ana2104@mail.ru

© ИИЭ имени Ч.Ч. Валиханова, 2024

© Токишкадилов Б.Б., Байсарина К.К., Бакытжанова А.Б., 2024

Аннотация. *Введение* Республика Казахстан с периода независимости является одним из первых государств, принявших решение вернуть своих соотечественников (репатриантов) из других стран на историческую родину. Одним из таких важных событий стало переселение репатриантов из Монгольской Народной Республики в Казахстан. В настоящее время история миграции репатриантов является одной из актуальных тем в отечественной науке. *Цель и задача исследования.* В статье рассматриваются направления и ход миграционных процессов за годы независимости Республики Казахстан. Показаны влияние страны на современные условия в сфере миграции и вопросы в сфере миграционной политики, направленные на стабилизацию демографической ситуации в регионе. Также анализируются исторические предпосылки возвращения казахов на историческую родину. Он призван показать прогресс казахской диаспоры в Монголии, возвращающейся на родину и адаптирующейся на своей исторической родине. *Результаты.* Учитывая во внимание, что стабильность и единство нашей страны является важным для нашего независимого государства, то дальнейший рост и развитие казахской нации тесно связаны с естественным приростом и возвращением репатриантов из-за границы на родину. Результаты исследований данной проблемы несомненно, будут обширными. Государственная политика Республики

Казахстан в отношении миграции репатриантов была дифференцирована с точки зрения основных препятствий и поддержки миграции. В статье проведены научно-аналитические работы опираясь на исследования, проведенные в связи с историей реализации миграционной политики в стране. *Заключение.* Статья основана на изучение вопросов, поднятых на Всемирном конгрессе казахов периода независимости, а процесс возвращения на историческую родину кровных репатриантов в Монголии был раскрыт со всех сторон. Дифференцированы показатели возвращения кровных репатриантов на историческую родину в Монголию, рассмотрены периоды их демографического роста и спада в связи с государственными миграционными программами.

Ключевые слова: Казахский этнос, Монголия, Миграция, Репатриант, Диаспора, «Нурлы кош»

Для цитирования: Токишкадиров Б.Б., Байсарина К.К., Бакытжанова А.Б. Репатриация казахов из Монголии на историческую родину в годы независимости: адаптация и становление // Электронный научный журнал «edu.e-history.kz». 2024. Т. 11. № 4. С. 940-950. (На Каз.). DOI: 10.51943/2710-3994_2024_11_4_940-950

Кіріспе

Қазақстан да өз тәуелсіздігін алған алғашқы жылдардан бастап, қандастарын тарихи Отандарына шақыруда белсенді саясат ұстануда. Мемлекет басшысы Қасым-Жомарт Тоқаевтың «Egemen Qazaqstan» газетінде жарық көрген «Тәуелсіздік бәрінен қымбат» мақаласында көтерілген мәселелердің бірі – шетел қазақтарының, яғни қандастардың атажұртқа қоныс аударуы. Президент аталған мақаласында «соңғы жылдарда түрлі себептерге байланысты бәсеңдеп қалған қандастар көшін барынша қолдап, оларды солтүстік және шығыс өңірлерге орналастыруды жандандырамыз» (Тоқаев, 2021: 6) деп атап көрсетті. Өйткені, шетел қазақтарының атажұртқа көптеп қоныс аударуы еліміздің әлеуметтік-экономикалық, мәдени-рухани дамуына, демографиялық жағдайымыздың жақсарып, қорғаныс қабілетіміздің нығаюына оң ықпалын тигізеді.

Тарихи отанына оралған қандастарымызға көші-қоны, орналасу, бейімделу мәселелерін шешуде мемлекет тарапынан үлкен қолдау көрсетілгені белгілі. Қазақстан қоғамының бүгінгі әлеуметтік-мәдени ерекшеліктері этникалық қазақтар үшін тарихи Отанына бейімделуге барлық мүмкіндік бар, ендеше қазақтардың көші-қон проблемалын зерделеу бүгінгі күннің негізгі талаптарына жатады. Сонымен қатар, елге оралған қандастардың қазіргі таңдағы экономикалық-әлеуметтік жағдайы, келген орталарына бейімделуі Қазақстан Республикасының қандастарға байланысты ұстанған мемлекеттік біртұтас саясатының аса маңызды және өзекті мәселелерінің бірі болып табылды. Мемлекет басшысының қолдауымен елге оралған қандастарымыздың мәртебесі мемлекеттік деңгейде өз шешімін тауып, ол «қандас» атауымен өзгертіліп, 2020 жылы мамырдағы заңмен бекітілді. Жалпы алғанда этникалық қазақтардың өз отанына қоныстандыру мәселесі Қазақстан Республикасының мемлекеттік саясатының басым бағыты болып табылады.

Елімізге оралып жатқан қандастарымыздың көш-қонындағы орналасу ерекшеліктерін, әлеуметтік-мәдени, рухани тыныс-тіршілігіндегі сұраныстары мен мәселелерін талдау арқылы ұлт бірлігін нығайта отырып, ұлтымыздың тұтастығын сақтай аламыз. Қазақтардың тарихи отанына оралуы мен бейімделуін тарихи тұрғыда зерттеу, олардың мәдени мұраларын жоғалтпай жандандыруға, мәдениетіміздің озық үлгілерін насихаттауға мүмкіндік береді. Елге оралған қандастарымыз қазақ халқының тұтастығын көздейтін болсақ, қазақтың дәстүрлі мәдениеті мен қазіргі жағдайдағы этномәдени үдерісіндегі мәдени мұралардың сақталуы мен жалғастығын зерделеу қажет. Сондықтан шетелдегі қазақ қауымының қалыптасуы, олардың қайта оралуы мен қазақстандық өмірге бейімделуі мен сіңуі тарихын зерттеу қазіргі таңда өзекті мәселелердің бірі деп санаймыз. Сондай-ақ, шетелдегі қазақтардың үлкен топтасқан елдің бірі Моңғолия өзіндік тарихи қалыптасу ерекшелігімен дараланады. Моңғолия қазақтарының басынан кешкен тарихи оқиғаларын ой елегінен өткізіп, тарихи оқиғаларды толығымен түсініп, ата-бабаларымыз қандай қилы тағдырды басынан өткізгенін, көрген қасіретін жан-жақты зерттеп, әділ қорытынды беру бүгінгі күннің ғылыми талабы.

Материалдар мен әдістер

Ғылыми мақаланы дайындауда қолданылған материалдардың негізгі бөлігін тақырыптың атауы мен мазмұны көрсетіп тұрғандай халықтың саны мен орналасу жағдайына қатысты материалдар құрайды. Оның ішіндегі статистикалық мәліметтер мен халықтың саны туралы жарияланып отырған санақ материалдары тақырыптың деректік негізі болып табылады (Национальный состав, 2000: 5–25). Сонымен қоса, Қазақстан Республикасы Президентінің архивінің № 5, 7 және 75-қорларынан алынған тарихи құжаттар шетелдік қазақтардың тарихи Отанына қоныстану туралы анықтамалар, 1999–2004 жылдар аралығындағы шетелмен көші-қон және демография мәселесі бойынша деректер пайдаланылды. Қазақстанның ұстанып отырған бағыты Біріккен Ұлттар ұйымының жарғысымен адам құқықтарының жалпы декларациясымен бекітілген мақсаттар мен принциптердің негізі болып табылды. ҚР-ның көші-қон процесін жүйелеу мен негізгі бағыттарды реттеу жолында қабылданған ҚР көші-қон саясатының 2001–2010 жылдарға арналған салалық бағдарламасы (2001 ж. 29 қазан) мен 2009–2011 жылдарға арналған «Нұрлы көш» бағдарламасынан алынған мәліметтер тақырыптың зерттеу аясын кеңейте түсті. Қазақстан Республикасы статистика агенттігінің жинақтары жүйелі қолданылды. Зерттеу жұмысына қатысты деректердің қатарында тұңғыш президент Н. Назарбаевтың еңбектері де маңызды саналады. Н. Назарбаевтың еңбектері шетелдік қазақтарға арнайы статус беріп, оларды қайтару туралы мәліметтер берілген (Назарбаев, 2017: 28–58).

Қазіргі кезде Қазақстанда жүзеге асырылып жатқан демографиялық жағдай мен ондағы процестің негізгі желісі шетелдерден келген қандастардың тарихи отанына оралуымен және олардың аймаққа орнығуымен байланысты болып отыр. Сондықтан, мәселені зерттеуді осы саладағы методология мен оның принциптерді басшылыққа ала отырып, тақырып пен мәселенің арақатынасын анықтау қажет. Мәселені проблемалық-хронологиялық тұрғыдан зерделеу диаспораның келу жолдарын, олардың орналасуын анықтауға және қазіргі кезеңде Монғолиядан келген қандастардың есебінен республика халқының саны мен олардың қатарын анықтауға мүмкіндік береді. Зерттеу методологиясы жүйелілік, объективтік, тарихи-салыстырмалық тәрізді ғылыми таным принциптеріне негізделген. Этникалық қазақтардың тарихи отанына оралу тұжырымдамасы және ресми деректер қатарындағы партиялық органдар құжаттары сын көзбен, тәуелсіз мемлекет мүддесі тұрғысынан сарапталып, тарихи салыстыру әдісі негізінде талданды. Зерттеу барысында соңғы уақыттарда қалыптасып келе жатқан жаңа бағыттағы ғылыми ой-пікірлер мен тұжырымдары, жаңа тарихи көзқарас тұрғысынан жазылған еңбектер басшылыққа алынды. Мәселе нақты тарихи қажеттілік, тарихи тағылым, тарихи процестің объективтілігі тұрғысынан қарастырылды.

Талқылау

Шетелдегі қазақтар мәселесі тәуелсіздік жылдары қайта қаралып, отандық тарихтағы көптеген «ақтаңдақтардың» ашылғаны белгілі. Кеңестік тарихи танымдағы идеологиялық ұстанымға орай қазақтардың елден шет жерге кетуге мәжбүр болғандығы мен олардың Қазақстанға қайта оралуы тарихы зерттелмей келді. Тәуелсіздіктің алғашқы жылдарынан бастап қазақ диаспорасының тарихына отандық ғалымдар да баса назар аударып, зерттей бастады. Алғашқылардың бірі болып, шетелдегі қазақтарды әсіресе оның санымен орналасу мәселесін зерттеген ғалым-демограф М. Тәтімов болды. Ғалымның «Қазақ әлемі» атты монографиясында «Диаспораны қазақша шашырау, ал репатрианттарды ізгі тілекпен еліне қайтқандар...» (Тәтімов, 1993: 145) деп атап көрсетті. Басқа елге кетіп немесе белгілі бір аумақта қалыптасқан халықтың өз Отанына қайта оралуын «репатрианттар» деп атады. Ал, диаспорология ғылымының негізін салып, оның ішінде қазақ диаспорасын зерттеп жүрген ғалымның бірі Г. Мендикулованың «Қазақ диаспорасының тарихи тағдыры: пайда болуы мен дамуы» (Мендикулова, 1997: 261) атты еңбегінде қазақ диаспорасының пайда болуы, қалыптасуы мен дамуының күрделі және көп қырлы тарихи проблемаларын тұжырымдамалық тұрғыдан қарастырады.

Қазақстан Республикасындағы көші-қон саясаты елдегі тұрғындардың сандық көрсеткіштерін арттыруда және шешуде маңызды рөл атқарады. Әрине, көші-қон саясаты мен әрекеттері елдің демографиясына ықпалы жоғары болды. Келесі кезекте бұл саланы ғылымда жеке зерттеу қажеттіліктері туындады. Олардың ішінде отандық демография тарихының ірі өкілдері М.Х. Асылбековтың (Асылбеков, 2001: 90–98), Козинаның (Козина, 2007: 35–45) және басқа да зерттеушілердің еңбектері іргелі саналды. Аталған тарихшы-демографтар елімізге қоныс аударған қандастардың халқымыздың демографиясына тигізген әсері туралы тұжырымдайды. Сондай-ақ, А. Алексеенконың «Роль иммиграции в формировании демографической политики Республики Казахстан» (Алексенко, 2008: 5), А. Алексеенконың, Ж. Аубакированың, А. Жанбосинованың «Этнодемографические эволюции и становление суверенной демографической системы в Казахстане» (Алексенко, 2019: 1370–1385). Жоғарыда аталған еңбектерде Қазақстанның этнодемографиялық тұрақсыздығын қалыптастырудағы репатриацияның рөлін көрсетеді. Әсіресе халықтың өсуі немесе ұлғаюының этногенетикалық факторларын негізге алады.

Қазақ диаспарасының тарихына қатысты З. Қинаятұлының зерттеуілерінде қазақтардың өмірі шаруашылығы, мәдени өміріне қатысты мәліметтер берілген (Қинаятұлы, 1997). Моңғолиядағы қазақтардың өмір сүру салтын, дәстүрі тарихи-этнографиялық тұрғыда зерттеген Б.К. Қалшабаева еңбектерінде Моңғолия қазақтарының тұрмыс тіршілігіне қатысты құнды мәліметтер берілген (Қалшабаева, 2011: 406). Қазақстан қоғамына бейімделуі мен қалыптасу мәселелері төмендегі авторлардың еңбектерінде қарастырылған: С. Мажитовтың, К. Балтабаеваның, Т. Мамашевтың, Ж. Ермакбайдың, А. Баймагамбетованың «Казахская диаспора и репатриация (1991–2012)» (Балтабаева, 2015: 568) – атты ұжымдық монографиясын атап айтуға болады. Монографияда Қазақстан Республикасының репатриация саясаты жан-жақты талқыланып, мемлекеттік бағдарламалармен диаспоралардың қызметтері, қарым-қатынастары ғылыми тұрғыда сараланған.

Моңғолиядағы қазақтар туралы шет ел зерттеушілерінде өз үлестерін қосуда. Мәселен, Қобда аймағы қазақтарын зерттеген Швеция Германия ғалымы Петр Финкенің ғылыми бағыты Моңғолияда, Қытайда, Түркияда тұратын этникалық қазақтардың тарихи антропологиясы туралы зерттеу жұмыстарын жүргізді. Моңғолияның қазақ ауылдарында жүргізген далалық зерттеулердің нәтижесінде жеткілікті эмпирикалық материал жинақталды. Қазақстанда зерттеу жүргізген материалдары негізінде келесідей материалдар баспаға шыққан: «Historical Nomelands and Transnational Ties: the Case of the Mongolian Kazaks» (Петер, 2013: 175–180) атты еңбегі. Автор Моңғолиядан елге оралған қандастардың әлеуметтік-тұрмыстық жағдайларына талдау жасап, сонымен қатар оларды қоғамдық ортаға бейімдеу және мәдени өмірлеріне қатысты маңызды мәліметтерді береді.

Жоғарыда аталған еңбектерде атап өткендей, шет елдегі қандастардың тарихи өз Отанына қайта оралу себептерін талдауға мән беріліп отыр. Моңғолиядағы этникалық қазақтардың қалыптасуы, дамуы және тәуелсіздік жылдарынан бастап елге оралып, бейімделуі мен қалыптасуын тарихи тұрғыдан зерттеу Қазақстан халқының құрамын талдауда, еліміздің тұрақтылығына септігін тигізеді.

Нәтижелер

Көші-қон жалпы адамзатқа тән құбылыс. Қазіргі белгілі бір ұлттар мен ұлыстардың сол өлкелерде қалыптасуы табиғи құбылыстық нәтиже болып табылады. Шетелдерден, соның ішінде Моңғолиядағы қазақ диаспорасының Қазақстанға көшіп келуі ұлт өмірінің ішкі даму заңдылығының нәтижесі. Қазақтар алыс және жақын шетелдерде, тіршілік етіп, саяси, қоғамдық ортасы басқа болғанына қарамастан ұлтымыз біртұтас қазақ этносы ретінде өмір кешіп келе жатқандығы айқын. Дүниежүзілік көші-қон қозғалысында маңызды орын алатын қазақ көші – әр елдегі «қазақ» деген халықтың дүниежүзілік қауымдастықта өз орнын айқындап, өз елінің тәуелсіздігін құрып, нығайту мақсатымен атамекеніне келуіне жол ашылды.

Моңғолиядағы қазақтар тарихи отанына алғашқы болып келе бастады. Моңғолиядағы қазақтар Қазақстан тәуелсіздікке қол жеткізбестен бұрын 1991 жылдың сәуір айында атажұртқа көшу идеясын қолға алған болатын. Моңғолияда коммунистік жүйе 1990 жылы биліктен кетіп, демократиялық жүйе қалыптасып, халық еркіндікке қол жеткізе бастады. Моңғолияда басталған демократиялық жаңарудың арқасында жаңа құрылған үкіметтің вице-премьері лауазымды қызметіне тағайындалған алғашқы қазақ Зардыхан Қинаятұлы қазақ зиялыларын жинап, Қазақстанға көшу мәселесін қарастыра бастады. Сонымен қатар, Моңғолияда ескі жүйе күйреген соң халықтың әлеуметтік-тұрмыстық жағдайлары нашарлап, елде жаппай жұмыссыздық кең етек ала бастады.

Моңғолияда үкіметі елдегі жұмыссыздықты азайту мақсатында халықтың шетелдерде жұмыс істеу мүмкіндігін бере бастады. Осындай сәтті пайдаланған Моңғолиядағы қазақ зиялы қауым өкілдері: Сағат Зақанқызы, Аятқан Тұрысбекұлы, Сайт Зақанұлы және басқалар елдегі еңбек шартын пайдалану арқылы атажұртқа көшкісі келетіндерді ұйымдастыру іс-шараларын қолға алды. Олар 1990 жылы 27 желтоқсан күні Сарыөзекте Кербұлақ ауданының атқару комитеті төрағасының орынбасары В.М. Колупаев және ауыл шаруашылығы бірлестігінің төрағасы Н. Жантілеуовпен алғашқы келісімшартқа қол қойды. (ҚР. ПА. Қ. 5-Н. 1-т. 108-п. 23 п.). Бұл күнді шетелдегі қазақ диаспорасының атажұртқа қадам басқан алғашқы сәті деп есептеуге толық негіз бар.

Моңғолияның экономикалық дамуында дағдарыстық кезеңдерді бастан кешіріп, қайшылықтардың шиеленісуі қазақтар арасында жұмыссыздықтың өріс алуына әкеп соқты. 1990 жылы Баян-Өлгей аймағында жұмыссыздардың саны он мыңнан асты, бұл ел көлемінде ресми берілген жұмыссыздардың 44 пайызын құрды (Қинаятұлы, 1997: 185). Аталған жағдай Моңғолия қазақтарының атамекенге көшуінің негізгі себебінде осы жағдай болды. Алғашқылардың бірі болып, 1991 жылы Моңғолиядан Қазақстанға қазақтың ұлы көшін бастап жеті отандастарымыз атамекенге келіп қоныстанды.

Ресми мәліметтер бойынша тәуелсіздік жылдарында 1 миллионнан аса қандастарымыз атажұрттына оралған екен, бұл әрине, аз көрсеткіш емес. «Елге ел қосылса – құт» демекші, қатарымызды толықтырып, халық өсімін көбейтіп жатқан қандастарымыздың тілінен, салтынан, жалпы болмысынан жат елдің әсері жиі байқалады. Олардың бойынан қоғамды тануға, білімге деген құштарлықтары басым. Әлеуметтік ортаға еркін бейімделіп кету әрине оңай емес. Әрине қандастарымыздың бейімделіп кетуде туған қиындықтардың бірі – тікелей тілмен байланысты, яғни алыс-жақын шетелдерден көшіп келуші бауырластарымыздың орыс тілін білмеуі. Жаңа ортаға бейімделу кезеңінде өз жеріне келген соң бірден орыс, қазақ тілдерінде ақпарат ала алмай, қиналды. Сондықтан, қандастарымыздың елге оралуы мен тіл мәселесі маңызды мәселелдің бірі болып табылады. Дегенмен, елге оралған қандастарымыздың көптеген қиыншылықтарға, психологиялық кедергілерге кездесетіні жасырын емес. Әсіресе, құжат тапсыру кезеңінде ресми тілді білмегендіктен еркін ақпарат алалмады. Бұл кедергі олардың қоғамға тез араласып кетуіне кері әсерін тигізеді.

Сондықтан мемлекет трапынан 2001–2010 жылдарға арналған Қазақстан Республикасының көші-қон саясатының салалық бағдарламасы қабылданды. Бүгінгі күні мемлекетіміз шетелдегі қазақ диаспорасын тарихи Отанына оралтудың әртүрлі жолын дәйекті түрде қарастырып келеді. Осыған орай Қазақстан Республикасының көші-қон саясатының 2007–2015 жылдарға арналған тұжырымдамасына сәйкес 2008 жылдан бастап «Нұрлы көш» бағдарламасы жүзеге аса бастады. «Нұрлы көш» бағдарлама бойынша елден тыс жерлерінен көшіп келген қандастарды Қазақстанның солтүстік, орталық және шығыс аймақтарына қоныстандыру жоспарланған еді. Бұл бағдарлама 2009–2011 жылдар аралығында жүзеге асырылып, мемлекеттік және жергілікті бюджеттен 197 миллиард теңге қарастырылған. Бағдарлама бойынша үш жылада 60 мың отбасы, орта есеппен 300 мың адамды көшіріп алу жоспарланды.

Елге қоныс аударушылардың біртіндеп ұлғаюына байланысты Қазақстан Республикасының Президенті жанындағы Қазақстанның стратегиялық зерттеу институты 1992 жылы МХР-ның Баян-Өлгей аймағында тұратын қазақтар арасында социологиялық

зерттеу жүргізді. Зерттеудің мақсаты шет жерде мекендеген қазақ ұлтының өкілдерінің әлеуметтік-экономикалық тұрмыс жағдайын анықтап, көшудегі себептерін білу еді. Сауалнама жүргізілген үш жүз елу төрт қазақтың 80,5 %-ы Қазақстанға көшуге ниет білдірсе, олардың 58,8 %-ы 1992–1993 жылдары елге көшіп келуге дайын екендігін көрсетті. Мәселен, Қазақстанға көшіп келіп қоныстануына: Шығыс Қазақстанға – 29,4, Оңтүстік Қазақстанға – 25,7 %, Орталық Қазақстанға 20,0%, Солтүстік Қазақстанға 16 % және басқада облыстарына ниет білдіруі, қазақтардың көп орналасқан аймағына байланысты болды (Қинаятұлы, 1997: 160).

Қандас бауырларымызды байырғы ата-қонысына тарту мақсатында адам құқығы туралы еларалық ережелерді басшылыққа ала отырып, Қазақстан үкіметі «басқа Республикалардан және шетелдерден селолық жерлерде жұмыс істеуге тілек білдіруші байырғы ұлт адамдарын Қазақстанға қоныстандыру тәртібі мен шарттары» туралы арнайы қаулы қабылданды. Аталған қаулының негізінде атамекенге келем деушілерге жол ашылды» (ҚР ПА. Қ. 75-Н. 1-т. 1274-іс. 2–3 пп.). Моңғолия астанасы Ұланбатырдағы қазақтардың әлеуметтік жағдайына және болашақ ұрпақтың атамекенге оралуына ықпалын тигізді. Сонымен қатар Монғолияда қоныстанған қазақтардың әлеуметтік-тұрмыстық жағдайы мен рухани өміріндегі қиыншылықтарда өз әсерін тигізді. Атажұртқа оралған қандастардың көші-қон қозғалыстарының жалпы тенденцияларында көтеріңкі және құлдырау кезеңдерімен толқын тәрізді көші-қон бар, бұл сөзсіз де әлеуметтік-экономикалық факторлармен байланысты. Көші-қон нәтижесінде аймақтарда байқалған экономикалық және әлеуметтік қиындықтар тудырады.

Еліміздің тәуелсіздікке қол жеткізген күннен бастап, қандастардың тарихи отанына келуіне өкімет тарапынан іс-шаралар жасалу қолға алына бастады. 1991 жылы ҚР-ның Еңбек министрлігі Моңғолиядан сондай-ақ басқа да республикалардан қоныс аударушыларға 10,7 млн. рубль көлемінде қаражат бөлу туралы жарлық шығарды (ҚР ПА. Қ.7. 1-т. 289-іс. 16–11–16-пп.). 1992 жылғы 23 қыркүйекте № 791 қабылданған «Шетелдердегі қазақ диаспорасының өкілдерін Қазақстан Республикасында болған кезеңде әлеуметтік-экономикалық жеңілдіктермен қамтамасыз ету туралы» қаулысы қандастардың атамекенде ат басын бұруына мүмкіндік жасады. Шет елдегі қазақ жастарының еліміздің оқу орындарында білім алуы орта, жоғары сондай-ақ арнаулы орындарда білімдерін жетілдіру шараларын іске асыру жөнінде арнаулы квоталар беріліп, республика аумағына келгеннен кейінгі бейімделу шаралары да қарастырылған (ҚР ПА. Қ. 5-Н. 1-т. 5078-іс. 23–27-пп.). Негізінде заң аясында қандастар баспанамен қамтылып, әлеуметтік жеңілдіктер мен зейнетақы мәселелерін шешуге мүмкіндік алды.

Моңғолиядан тарихи отанына келген қазақтардың алғашқы кезеңде орналасуда және тұрмыстық жағынан қиындықтарға да кездесті, азаматтық алу және басқадай мәселелер шешілмегендіктен, ел ішінде қоныс аудару немесе кері көшу тенденциялары орын алды. Мәселен, 1996 жылы Павлодар облысына орналастырылған екі жүз отбасылардың Моңғолияға қайта оралуға ниет білдірген. 1996 жылы жинақталған нақты деректер бойынша Моңғолияға барлығы үш жүз сексен тоғыз отбасы қайта көшен. Қазақстанның бірнеше облыстарында шашыраңқы орналасуы тиімсіз болды, сондықтан көшіп келген қазақтардың тұрмыстық жағдайлары мен салт-дәстүріне байланысты және басқа да ерекшеліктеріне байланысты кейіннен бір жерге орналастыру көзделді, яғни бейімделіп кетуіне жағдай жасалынды (Козғанбаева, 2014: 146). Сонымен қатар Моңғолияда қоныстанған қазақтардың әлеуметтік-тұрмыстық жағдайы мен рухани өміріндегі қиыншылықтарда өз әсерін тигізді. Атажұртқа оралған қандастардың көші-қон қозғалыстарының жалпы тенденцияларында көтеріңкі және құлдырау кезеңдерімен толқын тәрізді көші-қон бар, бұл сөзсіз де әлеуметтік-экономикалық факторлармен байланысты. Көші-қон процесі нәтижесінде аймақтарда байқалған экономикалық және әлеуметтік қиындықтар тудырады.

Моңғолиядан Қазақстанға 1992–1997 жылдарда 11000 отбасы қоныс аударды. Дегенмен осыдан кейін Қазақстандағы нарыққа көшу ауыртпалығына байланысты көш біраз бәсеңдеп, тіпті кері көшушілер тобыда пайда болды. Моңғолиядан қоныс аударған қазақтар әрбір

облысқа келген отбасы, адам санына қарай: Шығыс Қазақстан, Семей, Павлодар, Көкшетау, Жезқазған, Талдықорған, Ақмола, Алматы, Қостанай, Ақтөбе, Орал, Қарағанды және Батыс Қазақстан облыстарына орналасқан.

Моңғолиядан көшіп келген қандастарымыздың негізінен ауылдық жерлерде дәстүрлі мал шаруашылығымен айналысты. Қазіргі таңда әлі күнге дейін маусымдық жартылай көшпелі шаруашылығына байланысты тіршілік жасап келе жатқан этникалық топ болып саналады. Сондықтан киіз үйді қолданыстан тастамай келе жатқан қандастарымыздың бірі – осы Моңғолиядан келген қазақтар. Сонымен қатар заманға сай мамандық иесін алып, қызымет етіп жүрген азаматтар бар, оларды қатарында механизаторлар, құрылысшылар, мұғалімдер, дәрігерлер өзгеде мамандық иелері еңбек жасауда.

Бүгінгі күні мемлекетіміз шетелдегі қазақ диаспорасын тарихи Отанына оралтудың әртүрлі жолын дәйекті түрде қарастырып келеді. Атап айтқанда 2009–2011 жылдар аралығында жүзеге асырылып, мемлекеттік және жергілікті бюджеттен 197 миллиард теңге қарастырылған, үш жылада 60 мың отбасы, орта есеппен 300 мың адамды көшіріп алу жоспарланды. Алайда бағдарлама іс жүзінде толық жүзеге аспай 2009–2011 жылдары бағдарлама шеңберінде 2567 этникалық қазақ отбасына тұрғын үй берілді. 2009–2010 жылдары Моңғолиядан барлығы 1317 отбасы немесе 6217 адам Қазақстанға қоныс аударған. (Баймолда, 2012: 55).

Еліміз тәуелсіздік алған жылдары Моңғолияда 120 мыңнан астам қазақ болды. Ал, содан бергі 30 жылда 100 мыңнан аса қазақ атажұртқа оралды. Алайда табиғи өсімнің жоғарылығы соншалық мұндағы қандастарымыздың саны қазіргі күнің өзінде 100 мыңнан асып кетіп отыр. Елімізде құрылған «Отандастар» қорының соңғы мәліметінше шет елдерде 7 млн.-ға жуық қазақ тұрады. Бұл Қазақ халқының 50 % пайызға, яғни жартысына жуығы. Олардың алдағы уақыттарда ассимиляцияға ұшырау қауіпі өте жоғары. Демографиялық аспектіде қазақ ұлты үшін бұл үлкен әлеует болып табылады. Қазір уақытта Қазақстанға қоныс аударуға ынталы шетелдік қазақтардың саны 1,5 млн. адамға жуықтады. Осы адами ресурстарды біз тиімді әрі дұрыс жүзеге асыра отырып, көші-қон жөніндегі Агенттікті қайта құру арқылы үлкен мүмкіндіктерге жол ашылар еді.

Қорытынды

Қорыта келгенде еліміздің жүргізіп отырған көші-қон саясаты тарихи тұрғыдан этникалық қазақтардың тарихи отанына көшіп келуі мемлекеттің ұлттық ерекшеліктерін сақтап қалуға және ішкі тұрақтылықты ныңайтуға септігін тигізуде. 1990 жылдары бастау алған ұлы көш туған елдің топырағына, атажұртына келген қазақтар ұрпағым ұлттық тілмен сусындасын, ата-баба салты мен әдет-ғұрпынан нәр алсын, атажұрттың бір уыс топырағы бұйырсын деген тілек жетеледі. Мемлекет тарапынан қазақтарды орналастыру және қоныстандыру үшін арнайы квота бөлді, тұрғын үй, жұмыспен қамту, әлеуметтік көмек көрсету жұмыстарын жүргізді. Қандастардың тарихи отанына көшіп келеу арқасында республикада қандастар саны, ресми мәліметтер бойынша алпыс пайыздан асты деуге болады. Елге оралған Моңғолиядан келген қандастарымыз еліміздің демографиялық жағдайымызға игі әсерін тигізіп қана қоймай, сонымен қатар салт-дәстүріміз, тіліміз, діліміз жаңа деңгейге көтеріліп, білім салаларына да жаңа буын келіп қосылуда.

Sources

AP RK — Archive of the President of the Republic of Kazakhstan

Дереккөздер

ҚР ПА — Қазақстан Республикасы Президентінің Архиві

References

Alekseenko, 2008 — *Alekseenko A.N. Rol immigratsii v formirovanii demograficheskoi politiki Respubliki Kazakhstan* [The role of immigration in shaping the demographic policy of the Republic of Kazakhstan] // *Etnodemograficheskie protsessy v Kazakhstane i sopredel'nykh territoriyakh: sb. nauch. trudov IX Mezhdunarodnoi nauchno-prakticheskoi konferentsii. Ust-Kamenogorsk, 2008. 12 p. (In Russ.)*.

Alekseenko, et al., 2019 — *Alekseenko A., Aubakirova Zh., Zhanbosinova A.* Etnodemograficheskie evolyutsii i stanovlenie suverennoi demograficheskoi sistemy v Kazakhstane [Ethnodemographic evolutions and the formation of a sovereign demographic system in Kazakhstan] // *Vestnik Sankt-Peterburgskogo universiteta. Istoriya*, 2019. Vol. 64. 1668 p. (In Russ.).

Asylbekov, 2001 — *Asylbekov M.H.* Demograficheskoe razvitie Respubliki Kazahstan v usloviyah suvereniteta [Demographic development of the Republic of Kazakhstan under conditions of sovereignity]. Almaty : Orkeniet, 2001. 112 p. (In Russ.).

Baimolda, 2012 — *Baimolda D.* “Nurly kosh” bagdarlamasy zhane Mongoliya kazaktary [“Nurly kosh” program and Kazakhs of Mongolia]. Konferentsiya materialdary. Almaty, 2012. 450 p. (In Kaz.).

Baltabaeva, et al., 2015 — *Baltabaeva K.N., Mamashev T.A., Ermekbai Zh.A., Baimagambetova A.Zh.* Kazakhskaya diaspora i repatriatsiya (1991–2012) [Kazakh Diaspora and repatriation (1991–2012)]. Almaty: Eltanym, 2015. 665 p. (In Russ.).

Duniezhuzy kazaktarynyn kaumdastygy, 2007 — *Duniezhuzy kazaktarynyn kaumdastygy: 15 zhil* [World Association of Kazakhs: 15 years]. Almaty, 2007. Pp. 53–59. (In Kaz.).

Duniezhuzylik kazaktar kaumdastygy, 2011 — *Duniezhuzylik kazaktar kaumdastygy* [World Association of Kazakhs]. IV kurultai, 2011. 110 p. (In Kaz.).

Fink, 2013 — *Peter Fink* Historical Nomelands and Transnational Ties: the Case of the Mongolian Kazaks. *Zeitschrift für Ethnologie*, 2013. 195 p.

Ignat'eva, 2022 — *Ignat'eva L.N.* Migracionnaya politika Kazahstana (90-e gg. XX v. – nachalo XXI v.) [Migration policy of Kazakhstan (the 90s of the XX century – the beginning of the XXI century)] // *Obshchestvo: filosofiya, istoriya, kul'tura*. 2022. No. 6. Pp. 146–151. (In Russ.).

Kalshabayeva, 2011 — *Kalshabayeva B.K.* Kazakhs in Central Asia. Almaty, 2011. 406 p.

Kazakhskaya diaspora Mongolii, 1993 — *Kazakhskaya diaspora Mongolii: sotsial'no-ekonomicheskoe polozhenie, migratsionnoe ustanovka* [The Kazakh Diaspora of Mongolia: socio-economic situation, migration policy]. Almaty: KISI pri Prezidente RK, 1993. 12. p. (In Russ.).

Kozganbaeva, 2014 — *Kozganbaeva G.B.* Mongoliyadagy kazak diasporasynyn tarykhy [The history of the Kazakh Diaspora in Mongolia]. Almaty: Qazaq universiteti, 2014. 159 p. (In Kaz.).

Kozina, 2007 — *Kozina V.V.* Demograficheskaya istoriya Kazahstana: Ucheb.pos. [Demographic history of Kazakhstan: A textbook]. Karaganda: Izd-vo KarGU, 2007. 145 p. (In Russ.).

Mendikulova, 1997 — *Mendikulova G.M.* Istoricheskie sud'by kazakhskoi diasporы: proiskhozhdenie i razvitie [Historical events of the Kazakh Diaspora: origin and development]. – Almaty: Gylim, 1997. 261 p. (In Russ.).

Nacional'nyj sostav, 2000 — *Nacional'nyj sostav* neseleniya Respubliki Kazahstan. Naselenie Respubliki Kazahstan po nacional'nostyam i vladeniyu yazykami itogi perepisi naseleniya 1999 goda v Respubliki Kazahstan. Statisticheskij sbornik [The national composition of the population of the Republic of Kazakhstan. The population of the Republic of Kazakhstan by nationality and language proficiency results of the 1999 census in the Republic of Kazakhstan. Statistical collection]/ pod red. A.A. Smailova. Almaty: Kazstatinform, 2000. Vol. 2. 271 p. (In Russ.).

Nazarbaev, 2017 — *Nazarbaev N.Ä.* Köşi-qon jäne qazaq älemi: baiandamalar, maqalalar jäne syr-sühbattar [Migration and the Kazakh World: reports, articles and interviews]. Astana: Foliant, 2017. 360 p. (In Kaz.).

Qinayatuly, 1997 — *Qinayatuly Z.* Mongoliya kazaktary [Kazakhs of Mongolia]. Almaty: II basylım, 1997. 320 p. (In Kaz.).

Tatimov, 1993 — *Tatimov M.* Qazaq alemi [Kazakh world]. Almaty: Atamura, 1993. 157 p. (In Kaz.).

Tokaev, 2021 — *Tokaev Q.K.* Tauelsizdik barinen kimbattar [Independence is more expensive than everyone] // *Egemen Qazaqstan gazetі*, 2021. No. 5. 6 p. (In Kaz.).

Әдебиеттер тізімі

Алексеенко и т.д., 2019 — *Алексеенко А., Аубакірова Ж., Жанбосінова А.* Этнодемографические эволюции и становление суверенной демографической системы в Казахстане // *Вестник Санкт-Петербургского университета. История*, 2019. Т. 64. Вып. 4. 1668 с.

Алексеенко, 2008 — *Алексеенко А.Н.* Роль иммиграции в формировании демографической политики Республики Казахстан // *Этнодемографические процессы в Казахстане и сопредельных территориях: сб. науч. трудов IX Международной научно-практической конференции*. Усть-Каменогорск, 2008. 12 с.

Асылбеков, 2001 — *Асылбеков М.Х.* Демографическое развитие Республики Казахстан в условиях суверенитета. Алматы: Оркениет, 2001. 112 с.

Баймолда, 2012 — *Баймолда Д.* «Нұрлы көш» бағдарламасы және Моңғолия қазақтары. Конференция материалдары. Алматы, 2012. 450 б.

Балтабаева и т.д., 2015 — *Балтабаева К.Н., Мамашев Т.А., Ермекбай Ж.А., Баймағамбетова А.Ж.* Казахская диаспора и репатриация (1991–2012) / научный ред. С.Ф. Мажитов. Алматы: Елтаным, 2015. 665 с.

Дүниежүзі қазақтарының қауымдастығы, 2007 — *Дүниежүзі қазақтарының қауымдастығы: 15 жыл*. Алматы, 2007. Б. 53–59.

Дүниежүзілік қазақтар қауымдастығы, 2011 — *Дүниежүзілік қазақтар қауымдастығы. IV құрылтай*, 2011. 110 б.

Игнат'ева, 2022 — *Игнат'ева Л.Н.* Миграционная политика Казахстана (90-е гг. XX в. – начало XXI в.) // *Общество: философия, история, культура*, 2022. № 6. С. 146–151.

- Казахская диаспора Монголии, 1993 — *Казахская диаспора Монголии: социально-экономическое положение, миграционные установки*. Алматы: КИСИ при Президенте РК, 1993. 12 с.
- Калшабаева, 2011 — *Калшабаева Б.К.* Орталық Азиядағы қазақтар. Алматы, 2011. 406 б.
- Козина, 2007 — *Козина В.В.* Демографическая история Казахстана: Учеб.пос. Караганда: Изд-во КарГУ, 2007, 145 с.
- Қинаятұлы, 1997 — *Қинаятұлы З.* Моңғолия қазақтары. Алматы: II басылым, 1997. 320 б.
- Қозғанбаева, 2014 — *Қозғанбаева Г.Б.* Моңғолиядағы қазақ диаспорасының тарихы. Алматы: Қазақ университеті, 2014. 159 б.
- Мендикулова, 1997 — *Мендикулова Г.М.* Исторические судьбы казахской диаспоры: происхождение и развитие. Алматы: Ғылым, 1997. 261 с.
- Назарбаев, 2017 — *Назарбаев Н.Ә.* Көші-қон және қазақ әлемі: баяндамалар, мақалалар және сыр-сұхбаттар. Астана: Фолиант, 2017. 360 б.
- Национальный состав, 2000 — *Национальный состав* населения Республики Казахстан. Население Республики Казахстан по национальностям и владению языками итоги переписи населения 1999 года в Республики Казахстан. Статистический сборник / под ред. А.А. Смаилова. Алматы: Казстатинформ, 2000. Т. 2. 271 с.
- Тәтімов, 1993 — *Тәтімов М.* Қазақ әлемі. Алматы: Атамұра, 1993. 157 б.
- Тоқаев, 2021 — *Тоқаев Қ.К.* Тәуелсіздік бәрінен қымбат // Егемен Қазақстан газеті, 2021. № 5. 6 б.
- Fink, 2013 — *Peter Fink* Historical Nomelands and Transnational Ties: the Case of the Mongolian Kazaks. *Zeitschrift für Ethnologie*, 2013. 195 p.

ТАРИХ / ИСТОРИЯ / HISTORY

Published in the Republic of Kazakhstan
 Electronic scientific journal “edu.e-history.kz”
 Has been issued as a journal since 2014
 ISSN 2710-3994.
 Vol. 11. Is. 4, pp. 951-964, 2024
 Journal homepage: <https://edu.e-history.kz>

FTAXP / MPHTI / IRSTI 03.20
https://doi.org/10.51943/2710-3994_2024_11_4_951-964

SOME ASPECTS OF THE ANTI-RELIGIOUS POLICY IN THE PAVLODAR REGION DURING THE PRE-WAR PERIOD

*Aigul M. Turlybekova*¹ *Aigul M. Sadykova*^{2*}

¹Toraigyrov University
 (64, Lomov Str., 140000 Pavlodar, Republic of Kazakhstan)
 Candidate of Historical Sciences, acting. Professor of the Department of “History of Kazakhstan”
 <https://orcid.org/0000-0001-5671-9119>. E-mail: TurlybekovaAM@mail.ru

²Alkey Margulan Pavlodar Pedagogical University
 (60, Olzhabay batyr Str., 140000 Pavlodar, Republic of Kazakhstan)
 PhD, Associate Professor of the Higher School of Humanities
 <https://orcid.org/0000-0002-8825-4499>. E-mail: aygulsadyk@mail.ru
 *Corresponding author

© Ch.Ch. Valikhanov IHE, 2024
 © Turlybekova A.M., Sadykova A.M., 2024

Abstract. *Introduction.* One of the foundations of the Bolshevik theoretical doctrine was militant atheism. Thus, among the practical activities of the Bolsheviks after coming to power was an uncompromising struggle against any religion. Within these goals, anti-religious state legislation was formed, which not only separated religion from the state and school but also deprived religious organizations of property and legal entity status. *Goals and objectives.* To study the situation when on this basis, all confessions existing in the country were subjected to persecution without exception. *Results.* The anti-religious campaign took on its most aggressive character in the 1930s. Despite the hypocritical calls of the central authorities to adhere to the laws and the principle of voluntary renunciation of faith, the local authorities, relying on strict anti-religious legislation, committed unprecedented abuses by force, destroying religious organizations, taking temples away from believers, and repressing clergy and religious activists. *Conclusion.* This article is based on archival materials and examines the issues of the unfolding anti-religious campaign in the Pavlodar region. It outlines the directive settings based on which the religious landscape in the country and the republic began to change; identifies the main directions of the struggle against religion locally through the closure of prayer buildings and their conversion for economic needs, prohibition of religious rites, persecutions against the clergy, and others.

Keywords: Religion, anti-religious policy, anti-religious propaganda, clergy, religious organizations, ideology, religious cults, repression

For citation: Turlybekova A.M., Sadykova A.M. SOME Aspects of the anti-religious policy in the Pavlodar region during the pre-war period // Electronic scientific journal “edu.e-history.kz”. 2024. Vol. 11. No. 4. Pp. 951-964. (In Eng.). DOI: 10.51943/2710-3994_2024_11_4_951-964

СОҒЫСҚА ДЕЙІН ПАВЛОДАР ОБЛЫСЫНДАҒЫ ДІНГЕ ҚАРСЫ САЯСАТТЫҢ КЕЙБІР АСПЕКТІЛЕРІ

Айгүл Мұхаметханқызы Тұрлыбекова¹, Айгүл Маратқызы Садықова^{2*}

¹Торайғыров университеті

(64-үй, Ломов даңғ., 140000 Павлодар, Қазақстан Республикасы)

Тарих ғылымдарының кандидаты, «Қазақстан тарихы» кафедрасының профессоры

 <https://orcid.org/0000-0001-5671-9119>. E-mail: TurlybekovaAM@mail.ru

²Әлкей Марғұлан атындағы Павлодар педагогикалық университеті

(60-үй, Олжабай батыр даңғ., 140000 Павлодар, Қазақстан Республикасы)

PhD докторы, гуманитарлық ғылымдар жоғары мектебінің қауымдастырылған профессоры (доцент)

 <https://orcid.org/0000-0002-8825-4499>. E-mail: aygulsadyk@mail.ru

*Корреспондент автор

© Ш.Ш. Уәлиханов атындағы ТЭИ, 2024

© Тұрлыбекова А.М., Садықова А.М., 2024

Аңдатпа. *Кіріспе.* Большевиктік теориялық доктринаның негіздерінің бірі жауынгер атеизм болды. Сондықтан, большевиктердің билікке келгеннен кейінгі практикалық іс-әрекетінің міндеттерінің қатарында кез-келген дінмен олардың толық жойылуына дейін бітіспес күрес міндеті тұрды. Осы мақсаттарға сәйкес дінді мемлекеттен және мектепті діннен бөліп қана қоймай, діни ұйымдарды заңды тұлғаның мүлкі мен құқығынан айыратын дінге қарсы мемлекеттік заңнама қалыптасты. Осы негізде елде болған барлық конфессиялар қудалауға ұшырай бастады. *Мақсаты мен міндеттері.* Аталған мәселені зерттеу негізінде елде болған барлық конфессиялар қудалауға ұшырағандығын көрсетуге бағытталған. *Нәтижелер.* Дінге қарсы науқан 1930 жылдары ең агрессивті сипатқа ие болды. Орталық биліктің заңдар мен сенімнен өз еркімен бас тарту принципін сақтауға екіжүзді шақыруларына қарамастан, жергілікті билік қатаң дінге қарсы заңнамаға сүйене отырып, діни ұйымдарды жойып, сенушілерден ғибадатханаларды алып, діни қызметкерлер мен діни белсенділерді қуғын-сүргінге ұшыратып, бұрын-соңды болмаған озбырлықты күштеп қолданды. *Қорытынды.* Ұсынылған мақалада архив материалдарына сүйене отырып, Павлодар өңірінің мысалында өрбіген дінге қарсы науқанның мәселелері қарастырылады. Елдегі және республика аумағындағы діни көрініс өзгере бастаған директивалық көзқарастар белгіленді; дұға ғимараттарын жабу және оларды шаруашылық қажеттіліктерге беру, діни рәсімдерге тыйым салу, діни қызметкерлерге қатысты қудалау және т.б. арқылы жергілікті жерлерде дінге қарсы күрестің негізгі бағыттары анықталды.

Түйін сөздер: Дін, дінге қарсы саясат, дінге қарсы үгіт-насихат, дін қызметкерлері, діни ұйымдар, идеология, діни культтер, қуғын-сүргін

Дәйексөз үшін: Тұрлыбекова А.М., Садықова А.М. Соғысқа дейін Павлодар облысындағы дінге қарсы саясаттың кейбір аспектілері // «Edu.e-history.kz» электрондық ғылыми журналы. 2024. Т. 11. № 4. 951-964 бб. (Ағылш.). DOI: 10.51943/2710-3994_2024_11_4_951-964

НЕКОТОРЫЕ АСПЕКТЫ АНТИРЕЛИГИОЗНОЙ ПОЛИТИКИ В ПАВЛОДАРСКОМ РЕГИОНЕ В ДОВОЕННЫЙ ПЕРИОД

Айгуль Мухаметхановна Турлыбекова¹, Айгул Маратовна Садыкова^{2*}

¹Торайгыров университет

(д. 64, ул. Ломова, 140000 Павлодар, Республика Казахстан)

Кандидат исторических наук, профессор кафедры «История Казахстана»

 <https://orcid.org/0000-0001-5671-9119>. E-mail: TurlybekovaAM@mail.ru

²Павлодарский Педагогический университет имени А. Маргулана

(д. 60, ул. Олжабай батыра, 140000 Павлодар, Республика Казахстан)

PhD, ассоциированный профессор (доцент) Высшей школы гуманитарных наук

 <https://orcid.org/0000-0002-8825-4499>. E-mail: aygulsadyk@mail.ru

*Корреспондирующий автор

© ИИЭ имени Ч.Ч. Валиханова, 2024

© Турлыбекова А.М., Садыкова А.М., 2024

Аннотация. *Введение.* Одной из основ большевистской теоретической доктрины являлся воинствующий атеизм. Поэтому среди задач практической деятельности большевиков после их прихода к власти стояла задача непримиримой борьбы с любой религией вплоть до их полного уничтожения. В соответствии с этими целями формировалось антирелигиозное государственное законодательство, не только отделившее религию от государства и школу от религии, но и лишившее культовые организации имущества и права юридического лица. *Цель и задачи.* Провести исследование данной ситуации, когда на этом основании гонениям стали подвергаться все без исключения конфессии, существовавшие в стране. *Результаты.* Наиболее агрессивный характер антирелигиозная кампания приобрела в 1930-е годы. Несмотря на лицемерные призывы центральной власти соблюдать законы и принцип добровольного отказа от веры, местная власть, опираясь на жесткое антирелигиозное законодательство учинило невиданный произвол силовыми методами, уничтожая религиозные организации, отбирая у верующих храмы, репрессирова священнослужителей и религиозных активистов. *Заключение.* В предложенной статье, основываясь на архивные материалы, рассматриваются вопросы развернувшейся антирелигиозной кампании на примере Павлодарского региона. Обозначены директивные установки, на основании которых стала меняться религиозная картина в стране и на территории республики; определены основные направления борьбы с религией на местах через закрытие молитвенных зданий и передача их под хозяйственные нужды, запрещение религиозных обрядов, гонения в отношении духовенства и др.

Ключевые слова: Религия, антирелигиозная политика, антирелигиозная пропаганда, духовенство, религиозные организации, идеология, религиозные культы, репрессии

Для цитирования: Турлыбекова А.М., Садыкова А.М. Некоторые аспекты антирелигиозной политики в Павлодарском регионе в довоенный период // Электронный научный журнал «edu.e-history.kz». 2024. Т. 11. № 4. С. 951-964. (На Англ.).

DOI: 10.51943/2710-3994_2024_11_4_951-964

Introduction

The Soviet government implemented social and political theories of the class struggle, using the revolutionary enthusiasm of representatives of workers and landless peasants. However, their negative attitude toward traditional religion and their desire to expropriate the property of religious organizations led to a brutal conflict between these organizations and believers. The conflict resulted in the death of thousands of people who were not involved in the political struggle. Additionally,

enormous material wealth, including temples, mosques, monasteries, and works of art created over centuries, was damaged.

As a result of the conflict, religious societies were prohibited from conducting religious propaganda and discussing current political, economic, and social issues at meetings. Religious upbringing and education were excluded from schools and all educational institutions in the USSR, and parents were even prohibited from raising their children religiously. This was a difficult time for religious organizations and believers in the Soviet Union.

In this regard, it is relevant to study the anti-religious struggle of state power, which involved seizing religious institutions and property, promoting atheism, and repressing the clergy. This article examines anti-religious policy in the Pavlodar region, using archival materials from the local state archive and the Center for Documentation of Contemporary History of Semey. The study aims to consider the main operative documents that regulated the Soviet government's religious policy before the war, the stages of anti-religious policy, and its implementation in the Pavlodar region, where religious organizations of various faiths were concentrated.

This article presents a unique work that utilizes documentary materials from archives that have not been previously studied in the scientific literature. The object of this study is noteworthy, as it focuses on a little-explored aspect of historical science at the local level. The article is the result of three years of hard work by the State Commission for the Complete Rehabilitation of Victims of Political Repression, which has enabled the identification of a vast amount of previously unpublished archival sources.

Materials and methods

The issue of anti-religious struggle and propaganda is a complex and multifaceted problem that requires a systematic approach. While there are a variety of archival materials available today, the lack of systematicity in all available information and data on the ongoing anti-religious policy poses a significant challenge. Despite the positive developments in research work in this direction, including the State Commission for the Complete Rehabilitation of Victims of Political Repression's collection and publication of Collections of Archival Documents in the regions, and the publication of scientific material, the issues of identifying and systematizing all locally available materials have not yet been finally resolved.

To address this challenge, a historical-critical approach has been used in this article, drawing on archival and historiographic materials. This approach allows for a critical analysis of the documents and a more nuanced understanding of the formation of anti-religious policy in the early years of the Soviet state. In addition, a historical-genetic method was used to trace the stages of emerging state-religious relations in the early Soviet era, within the framework of anti-religious policy.

It is necessary to highlight that archival materials serve as documentary evidence of the events related to the anti-religious struggle in Kazakhstan and the entire country before the war. These materials include reports of local executive bodies, certificates, information letters, and reports. Additionally, there is a separate group of documents that includes circulars, explanatory notes of the Authorized Council for Religious Affairs in the Kazakh SSR, and decrees of central authorities of the USSR. These documents allow us to understand the specifics of the organized work of government bodies in this direction and its results.

The following funds of the State Archive of the Pavlodar Region No. 17 – Pavlodar City Executive Committee, No. 3p – Pavlodar Regional Committee of the Communist Party of Kazakhstan, No. 844 – Pavlodar District Administrative Department, No. 1p – Pavlodar District Committee of the Communist Party of Kazakhstan were used.

Discussion and results

The historiography of the problem at hand has been examined by national and foreign authors, who have assessed the nature of the emerging relations between state power and religion in the 20–40s and post-war years of the Soviet era as contradictory and ambiguous. In the work of

the Kazakh researcher Saktaganova Z.K. “The Soviet Model of State Religious Policy in Kazakhstan and the Religious Everyday Life of Kazakhstanis in the Second Half of the Twentieth Century”, a periodization of state religious policy is proposed. She defines the period before 1929 as relative “religious freedom”, the 30s as a stage of extreme tightening of anti-religious policies, the war years as a period of partial revival of religious life in the country, and the post-war period as characterized by a new wave of anti-religious policies and atheistic propaganda. The author believes that the struggle against religion in different regions of the Soviet state had its characteristics, and on the territory of Kazakhstan, it was determined by the attitude specifically towards the Muslim religion (Saktaganova, 2017: URL).

In another work, Alpyspaeva G.A., Zhuman G. examines the socio-political aspects of Soviet state policy towards Muslims of Kazakhstan in the 20–30s of the 20th century in Islamic discourse in the state-confessional policy of Soviet power in Kazakhstan in the 1920–1930s. Based on the analysis of archival sources, the transformation of state-Muslim relations as Soviet power strengthened is shown: from a tolerant attitude towards Islam in the first years of the Bolshevik victory to the complete secularization of the rights and freedoms of Muslims in subsequent decades (Alpyspaeva, 2022: URL).

Similarly, the works of Zhanbosinova A.S. examine the evolution of the legislative and legal policy of the Soviet state regarding religious cult, while Rysbekova S.T. in the article “Changes in the religious policy of the state in Kazakhstan (20s of the twentieth century)” substantiates the reasons for the tightening of the religious policy of the state in Kazakhstan in the 1920s and comes to the conclusion that the anti-religious struggle became a cover for the processes of assimilation and Russification of national minorities in the Soviet state (Zhanbosinova, 2012: URL). (Rysbekova, 2014: URL).

The works of Russian researchers that focus on the cults of Christianity and Islam within individual regions are of particular interest. These studies shed light on the historical and political dynamics that shape the relationship between religion and state in Russia. Among these works are those of Ponomarenko M.V. and Khudoborodov A.L., who respectively examined the role of Islam in the religious policy of Soviet power in the first third of the 20th century (with a focus on Western Siberia) and the repressive policy of the Soviet state towards the Russian Orthodox Church in the 1920–1930s. What sets these works apart is their emphasis on the unfolding confrontation between state and religion on the territory of certain regions of Russia. These works also examined various aspects of the religious situation in the context of the Christian Orthodox and Muslim religions, including those related to political repressions against clergy, and seizure of church property (Ponomarenko, 2008: URL).

The topic of religion and its relationship with the state has been a subject of great interest in foreign historiography. The scientific consideration of religion is a complex and extensive topic, and for foreign scholars, it is imperative to study the state of religious affairs in modern-day Kazakhstan, a post-Soviet state, and the inheritor of social traditions that evolved after the spread of anti-religious policies for over seven decades. In this context, the work “Islam in Post-Soviet Kazakhstan: Experiencing Public Revival of Islam Through Institutionalization” deserves attention. This research delves into the intricate processes of the resurgence of Islam in Kazakhstan and other Central Asian countries after the secularization policy implemented by the Soviet government. The work identifies the principal reasons that determined the religious resurgence, including those related to the change in political regime, the propagation of beliefs from other countries, the strengthening of the role of ethnic identity, and other related factors (Malik, 2019: 64-84).

Another work by the team of authors Svante E. Cornell, S. Frederick Starr, and Julian Tucker, “Religion and the Secular State in Kazakhstan,” examines the process of the genesis of Islam in Kazakh society in the pre-revolutionary, Soviet, and post-Soviet periods. As part of an extensive study devoted to the position of Islam, starting from the era of its origin in Kazakhstan, the policy of secularization, and its further development in modern conditions, attention is drawn to the reasons for the decline of the religious consciousness of society during the period of Soviet power. Various interpretations of the authors regarding the weakness of the Muslim clergy in terms of their

knowledge of religious canons and rituals are also presented, which may explain their unstable position during the Bolshevik invasion and the subsequent collapse of religious organizations.

However, the majority of foreign authors contend that despite these challenges, religious identity continued to remain a strong link in the chain of relations between religious organizations and the state. This view is corroborated by archival materials, which confirm that religion maintained an unshakable position for a significant period. Despite the bans and persecution throughout the Soviet period, active mullahs continued to carry out their religious activities (Cornell, 2017). “It removed religious references from public life and ensured that law and education were not guided by religious dogma. The downside is that it was guided by the quasi-religious dogma of Communism” (Cornell, 2017: 37).

Yu. Song's “Religion and Society in Soviet-Era Central Asia in Western Vision” summarises well-known foreign works on the problem of Islamic fundamentalism, including in post-Soviet countries. To study the history of Islam in Central Asia, some facts about the religious policy of the Soviet government are given (Song, 2021: 25). “The government did not entirely ban Islam, nor did it explicitly forbid the practice of the religion, but in 1927 an all-out crackdown on the religion began. In this campaign, a large number of clerics were removed and believers were imposed strict penalties, while most mosques were closed by the authorities”.

The author cites the arguments of other researchers on politics in the Soviet state: “About this campaign, Shoshana “Keller, an American scholar, believed that “The Soviet government attacked religion because its Marxist-Leninist ideology dictated an atheist. It also attacked because it could not tolerate any rival for power” (Song, 2021: 27).

The aforementioned works serve as a valuable contribution to the study of religion and the interplay between religion and the Soviet state. It is important to note that the works do not limit all the historiography available today on issues of religion and the interaction between state and religion under the conditions of Soviet statehood. The present article stands out for its regional focus, as prior works on this topic have neglected to examine the Pavlodar region under scrutiny. This study is further distinguished by its reliance on archival sources, which offer unique and valuable insights into the historical context at hand. It must be emphasized, however, that the conclusions and arguments presented herein are not intended to be exhaustive, as further research and access to additional primary sources may yield additional perspectives and nuances.

Anti-religious legislation

Religion and religious organizations played a crucial role in the lives of people in both urban and rural areas of early Soviet Russia. The rural priests, in particular, enjoyed significant authority under the previous regime, which posed a challenge to the newly established Soviet government. The religious organizations, being the most widespread in the country with a huge peasant population, were perceived as a significant threat to the new system. As a result, the Soviet government declared a merciless fight against them. In 1918, the Bolshevik government proclaimed its course towards the separation of church and state and took a confrontational approach towards religion and the clergy. This involved the closure and destruction of churches, mosques, and monasteries, arrests and persecution of the clergy, the opening of relics, desecration of holy places, and other similar measures of state power. These actions not only alienated the population but also caused indignation.

The population of Kazakhstan, in particular, consisted mainly of Muslims and Christians, and both communities experienced the full force of the authorities' attacks. It should be noted that the anti-religious orientation of state policy towards Christianity and Islam developed ambiguously. The number of Muslims in Russia by 1917 was more than 20 million people, and for a significant part of the population, faith was not only a worldview but also a way of life. Religious organizations and clergy spiritually nourished the faithful, administered justice following Sharia norms, and controlled the education sector. There were more than 26 thousand mosques in the country, and almost each of them had its school (Ponomarenko, 2008: URL).

The Decree “To all working Muslims of Russia and the East” of November 20, 1917, marked the first official stance of the Soviet government towards the Muslim religion. This document

conveyed a unique attitude towards Muslim believers and reflected a message of respect for their religious sentiments on the part of the Soviet government. It declared that the beliefs and customs of Muslims, including the Tatars of the Volga region and Crimea, Kyrgyz and Sarts of Siberia and Turkestan, Turks, and Tatars of Transcaucasia, Chechens of the mountains, and highlanders of the Caucasus, were free and inviolable and should be organized freely and unhindered. The decree acknowledged the right of these people to organize their national life and emphasized that their rights, like those of all peoples of Russia, were protected by the full strength of the revolution and its bodies, the Soviets of Workers', Soldiers', and Peasants' Deputies. The decree appealed for the support of the revolution and its authorized government, expecting sympathy and support from the Muslim population on the path towards renewing the world (Alpyspaeva, 2022: 11).

The Soviet government's initial promise of freedom of conscience and equality of rights and duties for believers of all faiths and non-believers was quickly challenged by subsequent government acts. The first central document that determined the ideological guidelines for the Soviet government's approach to Islam was developed under the leadership of V.I. Lenin and the decree of the Council of People's Commissars of the RSFSR (Russian Soviet Federative Socialist Republic) in 1918. The decree proclaimed freedom of conscience, providing every citizen with the right to profess any religion, or not to profess any, and prohibited religious associations from using coercive measures or punishment against their members. It also established the concept of equality of all religions before the law, meeting the aspirations of Russian Muslims. For Muslims, the Decree on the "Separation of Church and State" was particularly significant as it determined changes in the identification process. Individual self-awareness among Muslims began with religious self-identification, which sometimes meant more than ethnic self-identification. Islam was the only system that organized everyday life, education, upbringing, and social relations. The new decree was aimed at destroying the system. In this regard, the Muslim clergy stated that the new decree is retroactive. By the beginning of the 1920s, when the situation in the country had stabilized, ideological struggle tasks were set with particular urgency and force. A significant place among them was occupied by the struggle for the introduction of a materialistic worldview among the masses. The "anti-Islamic struggle" entered a new phase, with a particular resolution "On the organization of anti-religious agitation and propaganda" adopted at the XII Congress of the WPP(b) (Workers' and Peasants' Bolshevik Party) in 1923 serving as the starting guidelines for organizing mass cultural, educational, and anti-religious propaganda. The country's party leadership called on communists and local organizations to conduct anti-religious work with the Muslim population, taking into account national characteristics and the degree of influence of religion (Alpyspaeva, 2022: 11).

The Bolshevik policy towards Islam in the Soviet Union during the early 20th century was characterized by a unique combination of flexibility and specificity. The adoption of the Decree of the Council of People's Commissars on the Commissariat for Muslim Affairs in 1918 was a clear indication of the special attention given to Islam by the authorities. This decree established the Commissariat for Muslim Affairs of Inner Russia under the People's Commissariat for National Affairs and paved the way for the creation of the Central Bureau of Muslim Organizations and the Muslim Bureau, which were designed to strengthen political work among the Muslim population. At the local level, revolutionary committees established Muslim departments headed by responsible workers from the indigenous population to deal with issues concerning the local Muslim population. The Bolshevik authorities even allowed Muslim military units to be formed in the Red Army. Bolshevik Muslim leaders were also granted permission to perform religious rites, as evidenced by the order of the Chairman of the Kirrevkom S.S. Pestkovsky in 1919 allowing Muslim employees to celebrate the Muslim holiday of Kurban Bayram.

M. Sultan-Galiyev, emphasized the specificity of Islam as a religion, noting that it had civil and political elements that were absent in other religions. He highlighted the presence of Sharia, or Islamic law, which was a code of laws and legal norms that regulated all aspects of the earthly life of a Muslim. Sultan-Galiyev also explained that the Muslim clergy in Russia had a stronger hold on their followers than Christian clergy due to the smaller size of mosque communities and the broader range of roles performed by the Muslim clergy, including those of priests, teachers, administrators, and

judges. The agility of the Bolshevik policy towards Islam was attributed to the need for broad social support and an understanding of the specifics of Islam as a religion. However, measures to destroy the economic and legal foundations of Islam were eventually taken. In 1924, Islamic and tribal courts were abolished, and by 1928, all religious schools, including the lowest (mektep) and the highest (madrasah) were closed. By 1930, the last waqfs were confiscated, stripping the Muslim clergy of their economic power and independence. In 1928, a massive attack on Islam began. It lasted until the war and was, according to the researcher Bennigsen, more severe than the anti-Christian one. By 1941, only a thousand mosques remained, compared to 45,000 that were served by 26,000 clergy in 1912. This attack was accompanied by intense anti-religious propaganda. Although the anti-religious policy weakened during the war years, it took on a new scope in the post-war period (Benigsen, 1983: 44).

Despite the large-scale anti-religious campaign aimed at eradicating Islam, believers and clergy began to actively fight for the right to practice their religion in the mid-1920s. However, the Soviet party organs considered the suppression of religious consciousness as their most important task and brought administrative command and repressive-coercive methods of religious policy to the fore. The statement of I.V. Stalin on September 9, 1927, that “The Party cannot be neutral about bearers of religious prejudices, about the reactionary clergy who poison the consciousness of the working people” was the signal for action. During the early years of the Soviet Union, anti-religious sentiments were on the rise. A significant impetus to the development of the anti-religious movement was the anti-religious commission headed by E.M. Yaroslavsky. The Commission's agenda was regularly brought up at meetings of the highest party bodies at Yaroslavsky's insistence. In December 1928, Yaroslavsky delivered a report before the Organizing Bureau of the Central Committee of the All-Union Communist Party of Bolsheviks, outlining proposals for strengthening anti-religious work. The report emphasized that religious organizations had intensified their activities and were, in the speaker's view, violating existing laws (Mambetova, Muminov, 2023: p. 316).

The resolution of the Politburo of the Central Committee of the All-Union Communist Party of Bolsheviks of January 24, 1929, declared Muslim organizations as counter-revolutionary organizations. Communists and Komsomol members massively closed mosques under the slogan “Close mosques, open clubs”. Many mosques were destroyed. The Anti-Religious Commission of the Central Committee of the All-Union Communist Party of Bolsheviks also proposed to deprive the chairmen of religious communities and members of the executive bodies of religious parishes of voting rights and to deprive the clergy of the right to land use. In the initial Constitution of the RSFSR ratified by the Soviet government on July 10, 1918, deprivation of voting rights was already established. Article 65 of this document specified seven categories of individuals who were stripped of their right to vote, including “d) monks and clergy of churches and religious cults”. This provision encompassed Muslim religious ministers as well. The local administrative authorities, in compiling the lists of “disenfranchised” clergymen, utilized other paragraphs of Article 65 in various cases, such as “a) persons resorting to hired labor to make a profit”; “b) persons living on unearned income, such as interest on capital, income from enterprises, income from property, etc.; g) persons convicted of selfish and defamatory crimes...” Consequently, there existed a considerable likelihood that a mullah, if not deprived of voting rights as a clergy member, might still be disenfranchised as a “bai” (Shapoval, 2022: 158–159).

The campaign for the administrative closure of mosques was intertwined with the campaign for the forced collectivization of agriculture. By a decree of the USSR government of May 21, 1929, clergy living in rural areas were equated with kulaks. In February 1930, local authorities were given the right in areas of complete collectivization of agriculture to apply complete confiscation of property and eviction from districts, territories, and regions to kulaks and persons equated to them. By the end of the 1920s, Soviet religious legislation was finally formed, which went from the proclamation of freedom of conscience to ardent militant atheism, which did not tolerate any dissent in the spiritual sphere.

The historical features of the Pavlodar region, due to its geographical location and, in particular, proximity to Russia, predetermined its socio-economic specifics, as well as ethno-demographic,

cultural, and spiritual features. The Koryakovsk outpost, founded in 1720 during the construction of the Irtysh military line, became a permanent location for the Cossacks of the Siberian army. Subsequently, the Koryak outpost was renamed into the village of the same name, which became the center of barter trade. By the beginning of the twentieth century, the population of Koryakovskaya stanitsa, which received the status of the city of Pavlodar in 1861, began to increase due to merchants, artisans, as well as immigrants from the European part of Russia, including during the Stolypin agrarian reform. In 1897, the population of Pavlodar was 7,738 people. The Pavlodar region has become one of the centers of industrial production. So, in 1913 there were 107 enterprises with 906 workers, as well as 204 retail establishments. Further events of the Soviet period contributed to the further growth of industrial enterprises in the region during the years of NEP, and industrialization, as well as its transformation into one of the important centers of agriculture during the years of surplus and collectivization.

At the same time, the influx of migrants did not stop and the population was replenished by arriving workers, dispossessed peasants, migrants from starving regions of Russia, and repressed special settlers, including clergy. In 1920, more than 14 thousand people lived in Pavlodar, in 1940 – 34 thousand. Thus, economic relations, which determined the heterogeneity of the population, played a decisive role in the formation of a multi-confessional society, on the one hand, local – Muslims, who lived mainly in rural areas, and European – Christians, who arrived at different times.

At the beginning of the 20th century, various religious buildings existed in Pavlodar, reflecting the ethnoconfessional diversity of the region. The main place among them was occupied by mosques, Orthodox churches, and houses of prayer, which served as spiritual centers for local communities. These buildings not only performed religious functions but also played an important role in the cultural and social life of the city, contributing to the preservation of traditions and strengthening ties between representatives of various faiths. Among them is the Holy Trinity Cathedral of the City of Pavlodar, built-in 1893 with the care of the citizens of the city with the participation of Pavlodar merchant Artemy Ivanovich Derov and petty-bourgeois Dmitry Nikolaevich Asyamov. (Igumen Iosif (Eremenko), 2011: URL). During the anti-religious campaign, the building of the Trinity Cathedral was destroyed. This also affected eight other brick churches in the region. In 1929, the unfinished Vladimir Cathedral was transferred to the municipal service of the city, a power plant was placed in it, and then workshops and a foundry of the Oktyabrsky plant.

In the late 1930s, the Trinity Cathedral was closed, and all property and the entire written archive were confiscated. The question of transferring the temple to the club or other needs was raised. But the Stalinist point of liquidation at the root of all temples won, and demolition began. The Trinity Cathedral was dismantled brick by brick in 1937 and secondary school No. 8 and part of a residential building with 16 apartments on the territory of the churchyard were built from whole bricks (Beskorsaya, 2023: URL).

Among the mosques of Pavlodar, the White mosque was built in 1905 – a stone one on the site of a burnt wooden one. The first mosque was destroyed by a terrible fire in 1901, which affected most of the city. The new stone mosque was built mainly at the expense of the Tatar merchant Abdulfattah Ramazanov, and the Muslim community made its contribution. In 1938, services were banned and the mosque was closed. The city House of Pioneers was placed in the building, and it was decided to demolish the minaret. Then, during the war years, the Kazakh Philharmonic was located here, and since 1960 and for the next 20 years – a children's and youth sports school. According to the well-known local historian E. Sokolkin, there were 5, 203 Orthodox Christians; in addition, there were 436 co-religionists. The weight of schismatics, Kerzhaks, Old Believers, and sectarians was significant – 807 people. 104 Roman Catholics (Poles, Germans, Balts) lived in Pavlodar. In addition, Protestants joined the Christians, there were 420 of them. The second place after the Orthodox was occupied by the Muslim population, which included Kazakhs (they were then called Kirghiz), Tatars, and Sarts (immigrants from settled areas – Tashkent, Bukhara, Khiva, etc.). Their number was 2,557 people (26.7 %). Jews (Jews) also settled in the city – 22 people. There were

Russians, Ukrainians, Poles, Mordvins, Germans, Jews, Belarusians, Kazakhs, Uzbeks, Tatars, Chuvash, and even Chinese, although there were few of them.

Thus, the Pavlodar region became the center of active economic activity and resettlement policy both during the Tsarist period and under Soviet rule, which determined the formation of a multi-ethnic and multi-confessional composition of the population. The anti-religious policy became aggressive towards all confessions and fully corresponded to the general state line pursued in the country, as evidenced by the archival materials used in the course of the work.

Archival materials on the implementation of anti-religious policy in the Pavlodar Irtysh region.

The Soviet Union's campaign against organized religion and its institutions during the 1930s is a well-documented historical event. Among the numerous sources that shed light on the anti-religious campaign, the following writings offer a comprehensive analysis of the closure and liquidation of religious buildings in Kazakhstan. According to their research, the Kazakh Central Executive Committee (KCEC) proposed a strict set of guidelines for the closure of religious buildings, including the provision of full assistance to public organizations and individual Soviet activists leading anti-religious and cultural educational agitation. In addition, the closure of a church or mosque was to be initiated by citizens of the given village or city itself, through petitions and resolutions of local organizations and groups (Turlybekova, 2023: 121-122).

In 1930, the Secretary of the Regional Committee F.I. Goloshchekin addressed all district committees of the CPSU(b) with the following tasks: Give special attention to the development of anti-religious work, particularly in areas where large-scale closures of churches and mosques have taken place. All anti-religious struggle and work should be focused on: a) ideological struggle against religion, which is considered to be the main decisive factor in the fight against it, through in-depth, comprehensive mass work, without replacing it with administrative measures, while ensuring that no existing Soviet laws are violated; b) revitalizing the organization of the Union of Militant Atheists, turning it into a mass organization; c) exposing the class essence of religion and religious rituals (Karin, 2022: 259).

To strengthen anti-religious work, including in the city, at a meeting of the Pavlodar City Council of People's Deputies, the main directions of activity of government bodies were announced: "Noting the fierce struggle of class enemies: priest, sectarian, mullah, kulak, bai, strengthen anti-religious work for the confiscation of churches and prayer places houses as centers of counter-revolution. Sovietize the city, because such a one still lives according to the old psychology and traditions (philistinism, philistinism, dancing - the Pavlodar swamp) (The State Archive of Pavlodar region, SAPR, F. 17. Inv. 1. C. 55. P. 15–16).

The Letter from the Pavlodar District Council of Physical Culture of the Central Executive Committee of the Kazakh Autonomous Soviet Socialist Republic and the KazSPEC (Kazakh Sports and Physical Education Club) on the transfer of the building of the Muslim-Tatar mosque in Pavlodar for a sports and physical education club from 1934 confirms the ongoing campaign against religious institutions. The letter requests permission to use the Muslim-Tatar mosque for a sports and physical education club, citing the complete absence of believers and the building's emptiness (SAPR, F. 2. Inv. 1. C. 16. P. 25).

In the document of the Deputy Chief of RO NKVD (District Department of the People's Commissariat of Internal Affairs) in the Pavlodar district of the region of the same name in 1937 noted facts of activation of religious organizations and the clergy: Due to some weakness of the political and educational work of the collective and state farm masses, in several villages in our region Facts have been established of the activation of the Muslim clergy, which at this time is conducting specific counter-revolutionary work aimed at a broad expansion of religious work among the masses, organizing mosques, and campaigning for presentation of demands to the government for the use of religious disciplines in schools. At the state farm named Kakhiani, the former mullah Orumbaev Auzhan, through counter-revolutionary slanderous agitation among the workers of the state farm, achieves the organization of a mosque and a religious school. He has repeatedly stated to the employees of the state farm that according to the new constitution, freedom of religion is not true. If the government allows the free exercise of religion, then why does it not allow the opening of a

mosque and the organization of a religious school? You see, we have the results of the influence of Soviet power on young people; they are becoming non-believers; this influence must be paralyzed; we must strive to organize a mosque and a religious school" (SAPR, F. 1-p. Inv. 1. C. 215. P. 18–21).

The same document contains evidence of how the imam of the Tatar mosque in Pavlodar, Gabdualilov Zainulla, used the mosque as a place for his open counter-revolutionary propaganda. Explaining the Koran to believers, he uses his religious preaching for counter-revolutionary purposes, calling on believers to openly fight against Soviet power. In one of his sermons, he said: Currently, the religion of Islam is experiencing a severe crisis; no one can eliminate the religion of Islam. Black clouds surround the heads of Muslims (an open call to fight against Soviet power). This Gabdualilov obliges all mosque parishioners to raise their children closer to the religious spirit and threatens them with responsibility before God for failure to comply. Another imam of Pavlodar, Nayzin Abdrakhman, calls on the population to strengthen religion, citing the new constitution of the USSR. The new constitution did not abolish, but on the contrary enshrined the free exercise of religious rites, so our task is to use this opportunity by all means, to attract as many believers as possible, to take care of the mosque building, to carry out major repairs now, so that this once again strengthens believers in the idea that that the religion of Islam lives. (SAPR, F. 1-p. Inv. 1. C. 215. P. 18–21).

Due to their irreconcilable attitude towards non-religious public life, representatives of the clergy became victims of the totalitarian system of the state. In 1932, the first persecution of believers and clergy began, accused, in particular, of parasitism, fraud, counter-revolutionary sabotage, and after 1936 – of espionage in favor of Japan, Germany, and England. Thousands of believers and clergy were thus executed as traitors to the Soviet homeland; others died in camps (Bennigsen, 1983: 45).

In the document already mentioned above on this matter, the following facts are given: "In the Kalinin village council, Mullah Isin Agazhan was engaged in underground religious activities, without official rights to perform religious rites, recently he became so insolent that he began to perform religious rites openly, organized public prayer services, which were attended by many communists. The same mullah carried out counter-revolutionary work among believers aimed at discrediting the leaders of the party and government. In addition, he carried out subversive work on the collective farm, called for the slaughter of livestock, while using his influence on the population as a minister of religion, Isin was brought to justice" (SAPR, F. 1-p. Inv. 1. C. 215. P. 18–21).

In addition to open forms of struggle against religion, persecution of believers, and the clergy, anti-religious propaganda was also actively used to educate people in the socialist system. All media were used for anti-religious propaganda: radio broadcasts, films, permanent or traveling exhibitions, and newspaper articles. The Journal for Science and Religion is a special periodical published in Moscow. Public and private lectures were held at home, and propagandists came to believers to convey the truths of dialectical materialism. Anti-religious activities, including propaganda, are a heavy and expensive tool, involving thousands of full- and part-time professionals (Bennigsen, 1983: p.46).

All anti-religious work was carried out through the Union of Militant Atheists of the USSR. To guide the work among non-Christian peoples and to implement the directives of the central bodies on issues of anti-religious propaganda, the Department of National Minorities was organized in the Executive Bureau (Executive Bureau) of the Union of Atheists in 1925, which created several sections. Periodicals played a significant role in anti-religious propaganda during the Soviet era. Regional, district, and local newspapers and magazines, including titles such as "Agitator", "Anti-religious", "Atheist", "Bolshevik", and others, were instrumental in publishing materials that urged readers to reject religious practices and advocated for the conversion of mosques into cultural and educational institutions. Periodicals in the national languages of both the indigenous and immigrant populations were of particular importance in advancing the Soviet government's policies. Based on the available document in the archives of GAPO (State Archive of the Pavlodar Region), it has been noted that during May and June 1939, a total of nine theoretical articles were published in the regional newspapers, namely "Kzyl-Tu" and "Bolshevik Way". During the same period, two answers to questions and six articles on the exchange of experience were published.

Articles were published as they were received from the press bureau, as well as reprinted from the central newspapers. It is also interesting to note that neither of the editorial offices of the regional newspapers had any heads or literary staff of propaganda departments at the time. The involvement of local authors in the newspaper industry is of considerable interest, especially in the Pavlodar region. However, the shortage of theoretically trained propaganda personnel in the region limited the ability to produce theoretical articles. It is worth noting that the management of wall newspapers is primarily handled by the Regional Party Committee through the Party District Committee. During the sowing campaign and preparation for the grain harvest, the committee held meetings for wall newspaper editors. To aid the collective farms, the regional party committee distributed models of brigade and collective farm wall newspapers in Russian and Kazakh. A meeting was also held at the editorial offices of regional newspapers between active district rural correspondents and editors of district newspapers to discuss the responsibilities of workers' correspondents and editors in implementing the decisions of the May Plenum of the Central Committee of the All-Union Communist Party of Bolsheviks (SAPR, F. 3-p. Inv. 1. C. 108. P. 19–27).

The dissemination of information through periodicals and public lectures was a key component of propaganda and agitation efforts undertaken by the leadership of organizations and collective farms in the Soviet Union. According to the report of the Pavlodar Regional Committee of the Communist Party of Bolsheviks, the propaganda and agitation department of the district committee organized 528 lectures and reports on the international situation, anti-religious topics, and the history of the Kazakh SSR in one year alone. Notably, 220 lectures were delivered in the Kazakh language, reflecting the importance of linguistic diversity in disseminating information to the local population. A significant number of lectures (144) were dedicated to the history of the Kazakh SSR, 60 of them were given in Kazakh. In addition, six lectures were devoted to the history of the party and were delivered in Russian. In general, all activities were aimed at building the collective consciousness of the population and promoting the goals of the Communist Party (SAPR, F. 3-p. Inv. 1. C. 180. P. 2).

The issue of confiscation of prayer buildings by local authorities in Kazakhstan was a legal problem, as it often took place without proper instructions and authorizations. According to decrees of the Central Executive Committee of Kazakhstan, churches and mosques could be withdrawn from the use of believers only if the decisions were not appealed within two weeks after they were announced. In case the believers appealed the decision, the religious building was to remain in the use of the believers until the final decision of the All-Russian Central Executive Committee. The question of the liquidation of the religious building required a careful, attentive, and unmistakable approach from the authorities, as it could have political consequences. However, the order was not taken into account or not taken seriously on the ground. It is not uncommon to liquidate religious buildings without the sanction of the central authorities. In some cases, churches were closed simply on the orders of individual representatives of various authorized organs (SAPR, F. 844. Inv. 1. C. 2. P. 3–5).

Believers sent letters and complaints to the central authorities that officials sometimes locked churches on major religious holidays and did not allow prayer meetings at home, removing utensils and religious supplies from churches without the participation of believers. Instead of handing over church property to groups of believers, they auctioned it off. Investigations were conducted to clarify the circumstances, but the matter was not always resolved in favor of the believers. By the normative documents, systematic work was envisaged to collect relevant documents that were the basis for the closure and transfer of religious buildings for various 'economic needs' of the population. Village councils were to collect and group materials related to the proposed closure of a church (or mosque), including information on church attendance, petitions and resolutions of public organizations, general meetings of citizens, etc., and to inform the chiefs of the district police and administrative departments in the district towns of the district. Take into account whether there are other relevant religious buildings near the church (mosque) to be liquidated, which could be used by the former parishioners of the liquidated church. If there was no such building, it was necessary to consider the possibility of equipping any premises for believers as a house of worship. In this way,

the remaining believers would have a full opportunity to freely fulfil their religious needs (SAPR, F. 844. Inv. 1. C. 2. P. 3-5).

Conclusion

Thus, the Bolsheviks' rise to power in October 1917 marked a turning point in political, economic, and social paradigms. The new government representatives emphasized the significance of issues related to the national, cultural, and religious life of the country, including the position of Islam. All religious movements faced aggressive policies from the Soviet government. Muslims, being the largest part of the population in Kazakhstan during that time, were a clear example of the overall anti-religious policy in the republic.

Pavlodar region, along with all other regions of Kazakhstan and the country as a whole, experienced the complexity of the policy of radical change in public consciousness. Not just spiritual foundations changed, but also the way of life of people, built on religious traditions. There was an irreconcilable struggle among the local population to prevent the closure of mosques, ban the activities of the clergy, and shut down functioning religious schools. Materials from the State Archives indicated the underground service of the mullahs and accusations against them from the authorities of their anti-Soviet, counter-revolutionary activities. Large-scale anti-religious propaganda was organized through a network of local periodicals. Public meetings of workers and collective farmers were used for lectures on the negative impact of religion on the masses. Legal norms were violated because of the closure and removal of prayer buildings from the jurisdiction of believers. Despite complaints and letters from believers to local and central authorities, the policy of closing mosques and religious schools continued. By the end of the 1930s, measures of anti-religious struggle reached their peak.

It's important to note that despite the Soviet government's rejection of religion and promotion of atheism, traditional spiritual values, including religious ones, were not completely eradicated from society. Although many spiritual values were lost throughout the Soviet era, Islam, in particular, managed to survive and thrive through ceremonial and ritual practices within families, local communities, and partially preserved spiritual institutions.

Sources

SAPR – The State Archive of Pavlodar Region

Источники

ГАПО – Государственный архив Павлодарской области

References

- Alpyspaeva, Zhuman, 2022 – *Alpyspaeva G.A., Zhuman G.* Islamskij diskurs v gosudarstvenno-konfessional'noj politike sovetskoj vlasti v Kazahstane v 1920–1930-e gg. [Islamic discourse in the state-confessional policy of the Soviet government in Kazakhstan in the 1920s and 1930s.], 2022. No. 1(138). Pp. 7–24. (In Russ.).
- Bennigsen, 1983 – *Bennigsen A.* Musul'mane v SSSR [Muslims in the USSR]. Paris, 1983. 90 p. (In Russ.).
- Beskorsaya, 2023 – *Beskorsaya E.* Ot forposta do oblastnogo centra [From outpost to regional center], 2023. 5 p. URL: <https://kazpravda.kz/n/ot-forposta-do-oblastnogo-tsentra/> (In Russ.).
- Cornell, et al., 17 – *Cornell S., Frederick Starr S., Tucker J.* Central Asia-Caucasus Institute, Paul H. Nitze School of Advanced International Studies, 2017. 95 p. (In Eng.).
- Eremenko, 2011 – *Igumen Iosif (Eremenko).* Iz istorii Svyato-Troickogo sobora g. Pavlodara [From the history of the Holy Trinity Cathedral of Pavlodar city]. 2011. URL: <http://pavlodar-eparhia.ru/story/igumen-iosif-eremenko-iz-istorii-svyato-troitskogo-sobora-gpavlodara> (In Russ.).
- Hann, Pelkmans, 2009 – *Hann C., Pelkmans M.* Realignment Religion and Power in Central Asia: Islam, Nation-State and (Post) Socialism. *Europe-Asia Studies*, 2009. No. 9. Pp. 1517–1541. (In Eng.).
- Karin, 2022 – *Karin E.T.* Materialy Gosudarstvennoj komissii po polnoj rehabilitacii zhertv politicheskikh repressij (20–50 gody XX v.). T.17: Politicheskie repressii v Pavlodarskom regione: tragediya naroda. [Materials of the State Commission for the Complete rehabilitation of victims of political repression (20–50 years of the twentieth century). Vol.17: Political repression in the Pavlodar region: the tragedy of the people] *Sbornik dokumentov i materialov.* Astana, 2022. 336 p. (In Russ.).
- Malik, 2019 – *Malik B.A.* Islam in post-soviet Kazakhstan: experiencing the public revival of Islam through institutionalization. *Islam and Civilisational renewal*, 2019. No. 1. Pp. 64–84. (In Eng.).
- Mambetova, Muminov, 2023 – *Mambetova G.A., Muminov A.K.* Politika sovetskogo gosudarstva v otnoshenii religioznyh deyatelej (Kazahstan. Aktyubinskaya oblast') [The policy of the Soviet state about religious figures (Kazakhstan. Aktobe region)], 2023. No. 26 (2). Pp. 310–326. (In Russ.).

Ponomarenko, 2008 – *Ponomarenko M.V.* Islam v religioznoj politike sovetsoj vlasti v pervoj treti XX v. (po materialam zapadnoj Sibiri). [Islam in the religious policy of the Soviet government in the first third of the 20th century (based on materials from Western Siberia)], 2008. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/islam-v-religioznoj-politike-sovetsoj-vlasti-v-pervoy-treti-xx-v-po-materialam-zapadnoj-sibiri> (In Russ.).

Rysbekova, 2014 – *Rysbekova S.T.* Izmenenie religioznoj politiki gosudarstva v Kazahstane (20-e gody XX veka) [Changes in the religious policy of the state in Kazakhstan (the 20s of the twentieth century)] 2014. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/izmenenie-religioznoj-politiki-gosudarstva-v-kazahstane-20-e-gody-xx-veka> (In Russ.).

Saktaganova, 2017 – *Saktaganova Z.G.* Sovetskaya model' gosudarstvennoj religioznoj politiki v Kazahstane i religioznaya povsednevnost' kazahstancsev vo vtoroj polovine XX v. [The Soviet model of state religious policy in Kazakhstan and the religious daily life of Kazahstanis in the second half of the twentieth century.] 2017. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/sovetskaya-model-gosudarstvennoj-religioznoj-politiki-v-kazahstane-i-religioznaya-povsednevnost-kazahstancsev-vo-vtoroy-polovine-hh-v> (In Russ.).

Shapoval, 2022 – *Shapoval Yu.V.* Bor'ba sovetsoj vlasti s musul'manskim duhovenstvom v Severnom Kazahstane v 20–30-e gody XX veka: ot statusa “lishencev” do “uchastnikov kontrevolyucionnyh organizacij” [The struggle of the Soviet government with the Muslim clergy in Northern Kazakhstan in the 20–30s of the XX century: from the status of “deprived” to “participants in counterrevolutionary organizations”], 2022. No. 1(77). Pp. 153–168. (In Russ.).

Song, 2021 – *Song Y.* Religion and Society in Soviet-Era Central Asia in Western Vision. *Journal of Sociology and Ethnology*, 2021. No. 3. Pp. 23–32. (In Eng.).

Turlybekova, et al., 2023 – *Turlybekova A.M., Akishev A.A., Sadykova A.M., Ajtkenov Z.Sh., Kabidenova Zh.D.* Politika repressij v Pavlodarskoj oblasti v 1920–1950-e gody: istoriya i osobennosti. [The policy of repression in the Pavlodar region in the 1920s–1950s: history and features]. Collection of archive documents and materials. Pavlodar, 2023. 204 p. (In Russ.).

Zhanbosinova, 2012 – *Zhanbosinova A.S.* Religioznaya politika: islam i Sovetskaya vlast' [Religious Politics: Islam and the Soviet Government]. 2012. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/religioznaya-politika-islam-i-sovetskaya-vlast> (In Russ.).

Литература

Алпыспаева, Жуман, 2022 – *Алпыспаева Г.А., Жуман Г.* Исламский дискурс в государственно-конфессиональной политике советской власти в Казахстане в 1920–1930-е гг. // *Вестник Евразийского национального университета имени Л.Н. Гумилева. Серия Исторические науки. Философия. Религиоведение*, 2022. № 1(138). С. 7–24.

Беннигсен, 1983 – *Беннигсен А.* Мусульмане в СССР. Париж, 1983. 90 с.

Бескорая Е., 2023 – *Бескорая Е.* От форпоста до областного центра. 2023. 5 с. URL: <https://kazpravda.kz/n/ot-forposta-do-oblastnogo-tsentra/> (дата обращения: 03.01.2024)

Жанбосинова, 2012 – *Жанбосинова А.С.* Религиозная политика: ислам и Советская власть. 2012. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/religioznaya-politika-islam-i-sovetskaya-vlast> (дата обращения: 12.01.2024)

Игумен Иосиф (Еременко), 2011 – *Игумен Иосиф (Еременко).* Из истории Свято-Троицкого собора г. Павлодара. 2011. URL: <http://pavlodar-eparhia.ru/story/igumen-iosif-eremenko-iz-istorii-svyato-troitskogo-sobora-gpavlodara> (дата обращения: 11.01.2024)

Карин, 2022 – *Карин Е.Т.* Политические репрессии в Павлодарском регионе: трагедия народа. Сборник документов и материалов /Материалы Государственной комиссии по полной реабилитации жертв политических репрессий (20–50 годы XX в.). Т. 17. Астана, 2022. 336 с.

Мамбетова, Муминов, 2023 – *Мамбетова Г.А., Муминов А.К.* Политика советского государства в отношении религиозных деятелей (Казахстан. Актюбинская область) // *Отан тарихы*, 2023. № 26(2). С. 310–326.

Пономаренко, 2008 – *Пономаренко М.В.* Ислам в религиозной политике советской власти в первой трети XX в. (по материалам западной Сибири), 2008. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/islam-v-religioznoj-politike-sovetsoj-vlasti-v-pervoy-treti-xx-v-po-materialam-zapadnoj-sibiri> (дата обращения: 15.01.2024)

Рысбекова, 2014 – *Рысбекова С.Т.* Изменение религиозной политики государства в Казахстане (20-е годы XX века), 2014. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/izmenenie-religioznoj-politiki-gosudarstva-v-kazahstane-20-e-gody-xx-veka> (дата обращения: 17.01.2024 г.)

Сактаганова, 2017 – *Сактаганова З.Г.* Советская модель государственной религиозной политики в Казахстане и религиозная повседневность казахстанцев во второй половине XX в., 2017. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/sovetskaya-model-gosudarstvennoj-religioznoj-politiki-v-kazahstane-i-religioznaya-povsednevnost-kazahstancsev-vo-vtoroy-polovine-hh-v> (дата обращения: 12.01.2024 г.)

Турлыбекова, т.д., 2023 – *Турлыбекова А.М., Акишев А.А., Садыкова А.М., Айткенов З.Ш., Кабиденова Ж.Д.* Политика репрессий в Павлодарской области в 1920–1950-е годы: история и особенности. Сборник архивных документов и материалов. Павлодар, 2023. 204 с.

Шаповал, 2022 – *Шаповал Ю.В.* Борьба советской власти с мусульманским духовенством в Северном Казахстане в 20–30-е годы XX века: от статуса «лишенцев» до «участников контрреволюционных организаций» // *Аль-Фараби*, 2022. № 1 (77). С. 153–168.

Cornell, et al., 17 – *Cornell S., Frederick Starr S., Tucker J.* Central Asia-Caucasus Institute, Paul H. Nitze School of Advanced International Studies, 2017. 95 p.

Hann, Pelkmans, 2009 – *Hann C., Pelkmans M.* Realigning Religion and Power in Central Asia: Islam, Nation-State and (Post) Socialism // *Europe-Asia Studies*, 2009. No. 9. Pp. 1517–1541.

Malik, 2019 – *Malik B.A.* Islam in post-soviet Kazakhstan: experiencing the public revival of Islam through institutionalization // *Islam and Civilisational renewal*, 2019. No. 1. Pp. 64–84.

Song, 2021 – *Song Y.* Religion and Society in Soviet-Era Central Asia in Western Vision // *Journal of Sociology and Ethnology*, 2021. No. 3. Pp. 23–32.

ТАРИХ / ИСТОРИЯ / HISTORY

Published in the Republic of Kazakhstan
 Electronic scientific journal “edu.e-history.kz”
 Has been issued as a journal since 2014
 ISSN 2710-3994.
 Vol. 11. Is. 4, pp. 965-979, 2024
 Journal homepage: <https://edu.e-history.kz>

FTAXP / MPHTI / IRSTI 03.20
https://doi.org/10.51943/2710-3994_2024_11_4_965-979

PLACES OF MEMORY OF KAZAKH-KALMYK BATTLES IN THE PAVLODAR-IRTYSH REGION IN THE 1ST HALF OF THE XVIII CENTURY

*Rakhimov Madi Ilyalovich*¹, *Shayakhmet Nurbek Uakhapuly*², *Pussyrkhanova Elvira Ruslanovna*³

¹Toraigyrov University
 (64, Lomov Str., 140000 Pavlodar, Republic of Kazakhstan)
 PhD, Postdoctoral fellow
 <https://orcid.org/0000-0002-5051-2130>. E-mail: madi_025@mail.ru

²Astana IT University
 (55/11, Mangilik el Ave., 010000 Astana, Republic of Kazakhstan)
 Dr. Sciences (History), Professor
 <https://orcid.org/0000-0003-4230-8110>. E-mail: nurbek_sh@mail.ru

³Toraigyrov University
 (64, Lomov Str., 140000 Pavlodar, Republic of Kazakhstan)
 Master's Student in History of Kazakhstan
 <https://orcid.org/0000-0002-9697-9334>. E-mail: lvira@list.ru

© Ch.Ch. Valikhanov IHE, 2024
 © Rakhimov M.I., Shayakhmet N.U., Pussyrkhanova E.R., 2024

Abstract. *Introduction.* The relevance of the study of memorable places that are associated with the events of the 18th and 19th centuries on the territory of the Pavlodar-Irtysh region is associated with increased public interest in studying the history of their region. These historically significant places, which are important in preserving territorial integrity and statehood, represent an integral part of the historical and cultural heritage of the Kazakh people, passed on from generation to generation. *Goals and objectives.* The purpose of this study is to study places of memory that have survived from the 18th century and to analyze the social tendency to maintain a continuous connection with the past through the installation of new commemorative objects. In the course of the work, the works of local historians who studied the memorable places of the Pavlodar-Irtysh region were reviewed, and oral history materials, literary sources, and archival and cartographic data were also used. The research methodology includes a historical analysis of existing memory sites through the prism of microhistory methods. This method is aimed at studying the historical destinies of individuals, the relationship between a person and his place of birth, and local places of memory. *Results.* The results of the study were useful to reveal the picture of the state of historical memory of the modern population of the Pavlodar-Irtysh region, and analyze existing memory objects and their significance for understanding historical processes, as well as for the formation of national identity. *Conclusion.* The places of memory associated with the historical events of the 18th century carry a sacred value and are one of the key factors in strengthening the civic identity of residents of the Pavlodar-Irtysh region. This

factor, in turn, makes it possible to determine the level of development of the historical consciousness of the citizens of the region.

Keywords: Places of memory, sacred geography, Pavlodar-Irtysh region, Kazakh-Dzungarian confrontation, toponymy

Acknowledgments. The article was prepared as part of the implementation of the funding project of the Ministry of Science and Higher Education of the Republic of Kazakhstan “Local-historical practice of sacralization of “places of memory” in colonial, Soviet and independent Kazakhstan (using the example of the Pavlodar region)” (registration number: AP19176474).

For citation: Rakhimov M.I., Shayakhmet N.U., Pussyrkhanova E.R. Places of memory of Kazakh-Kalmyk battles in the Pavlodar Irtysh region in the 1st half of the XVIII century // Electronic scientific journal "edu.e-history.kz". 2024. Vol. 11. No. 4. Pp. 965-979. (In Eng.).

DOI: 10.51943/2710-3994_2024_11_4_965-979

XVIII ҒАСЫРДЫҢ БІРІНШІ ЖАРТЫСЫНДА ПАВЛОДАР ЕРТІС ӨңІРІНДЕГІ ҚАЗАҚ-ҚАЛМАҚ ШАЙҚАСТАРЫНЫҢ ТАРИХИ ЖАДЫДАҒЫ ОРЫНДАРЫ

Рахимов Мәди Илялович¹, Шаяхмет Нұрбек Уаханұлы,² Пусырханова Эльвира Руслановна³

¹Торайғыров университеті

(64-үй, Ломов көш., 140000 Павлодар, Қазақстан Республикасы)

PhD, постдокторант

 <https://orcid.org/0000-0002-5051-2130>. E-mail: madi_025@mail.ru

²Astana IT University

(55/11-үй, Мәңгілік ел даңғ., 010000 Астана, Қазақстан Республикасы)

Тарих ғылымдарының докторы, профессор

 <https://orcid.org/0000-0003-4230-8110>. E-mail: nurbek_sh@mail.ru

³Торайғыров университеті

(64-үй, Ломов көш., 140000 Павлодар, Қазақстан Республикасы)

Қазақстан тарих кафедрасының магистранты

 <https://orcid.org/0000-0002-9697-9334>. E-mail: lvira@list.ru

© Ш.Ш. Уәлиханов атындағы ТЭИ, 2024

© Рахимов М.И., Шаяхмет Н.У., Пусырханова Э.Р., 2024

Андатпа. *Kipicne.* Павлодар Ертіс өңірінің аумағында 18–19 ғасырлардағы тарихи оқиғалармен байланысты киелі орындарды зерттеудің өзектілігі өлкетануға деген қоғамның қызығушылығының артуына байланысты. Аумақтық тұтастық пен мемлекеттілікті сақтауда маңызы зор бұл тарихи маңызы бар киелі орындар қазақ халқының ұрпақтан-ұрпаққа жалғасып келе жатқан тарихи-мәдени мұрасының құрамдас бөлігі болып табылады. *Зерттеудің мақсаты мен міндеттері.* Бұл зерттеудің мақсаты – 18 ғасырдан сақталып қалған киелі естелік орындарын зерттеу және жаңадан қойылған ескерткіш нысандары арқылы өткенмен үздіксіз байланысты сақтаудың рухани-әлеуметтік тенденциясын талдау. *Материалдар мен тәсілдер.* Жұмыс барысында Павлодар Ертіс өңірінің киелі тарихи орындарын зерттеген өлкетанушы ғалымдардың еңбектеріне шолу жасалып, ауызша тарих материалдары, әдеби мәліметтер, архив және картографиялық дереккөздер пайдаланылды. Зерттеу әдістемесі микротарих әдістері аясында киелі тарихи орындарды сипаттап, талдауды қамтиды. Бұл әдіс жекелеген тарихи тұлғалардың тағдырларын, адам мен оның туған жері арасындағы байланысты, жергілікті киелі есте сақтау орындарын зерттеуге бағытталған. *Нәтижелер.* Зерттеу нәтижелері Павлодар-Ертіс өңірінің қазіргі тұрғындары бойындағы тарихи сананың бейнесін айқындауға, киелі тарихи нысандар мен олардың тарихи процестерді танудағы рөлін көрсетуге, сондай-ақ ұлттық сананы одан әрі нығайтуға ықпал етеді.

Қорытынды. 18 ғасырдағы тарихи оқиғаларға байланысты киелі естелік орындар тарихи-мәдени құндылыққа ие және Павлодар-Ертіс өңіріндегі халықтың азаматтық бірегейлігін айқындайтын негізгі фактордың бірі болып табылады. Бұл өз кезегінде өлкедегі азаматтардың тарихи санасы қай деңгейде екенін анықтауға мүмкіндік береді.

Түйін сөздер: Есте сақтау орындары, киелі география, Павлодар Ертіс өңірі, қазақ-жоңғар текетіресі, топонимика

Алғыс. Мақала Қазақстан Республикасы Ғылым және жоғары білім министрлігінің «Отаршыл, кеңестік және тәуелсіз Қазақстандағы «естелік орындарын» киелі етудің өлке-тарихи тәжірибесі қаржыландыру жобасын жүзеге асыру шеңберінде дайындалған (Павлодар облысының мысал бойынша)» (тіркеу нөмірі AP19176474).

Дәйексөз үшін: Рахимов М.И., Шаяхмет Н.У., Пусырханова Э.Р. XVIII ғасырдың бірінші жартысындағы Павлодар Ертіс өңіріндегі қазақ-қалмақ шайқастарының есте қалатын жерлері // «Edu.e-history.kz» электрондық ғылыми журналы. 2024. Т. 11. № 4. 965-979 бб. (Ағылш.). DOI: 10.51943/2710-3994_2024_11_4_965-979

МЕСТА ПАМЯТИ КАЗАХСКО-КАЛМЫЦКИХ СРАЖЕНИЙ ПАВЛОДАРСКОГО ПРИИРТЫШЬЯ В ПЕРВОЙ ПОЛОВИНЕ XVIII ВЕКА

Рахимов Мадид Илялович¹, Шаяхмет Нұрбек Уаханұлы², Пусырханова Эльвира Руслановна³,

¹Торайгыров университет

(д. 64, ул. Ломова, 140000 Павлодар, Республика Казахстан)

PhD, постдокторант

 <https://orcid.org/0000-0002-5051-2130>. E-mail: madi_025@mail.ru

²Astana IT University

(д. 55/11, просп. Мангилик Ел, 010000 Астана, Республика Казахстан)

Доктор исторических наук, профессор

 <https://orcid.org/0000-0003-4230-8110>. E-mail: nurbek_sh@mail.ru

³Торайгыров университет

(д. 64, ул. Ломова, 140000 Павлодар, Республика Казахстан)

Магистрант кафедры истории Казахстана

 <https://orcid.org/0000-0002-9697-9334>. E-mail: lvira@list.ru

© ИИЭ имени Ч.Ч. Валиханова, 2024

© Рахимов М.И., Шаяхмет Н.У., Пусырханова Э.Р., 2024

Аннотация. *Введение.* Актуальность исследования памятных мест, которые ассоциируются с событиями 18–19 веков на территории Павлодарского Прииртышья, связана с возросшим общественным интересом к изучению истории собственного региона. Эти исторически значимые места, имеющие важное значение в сохранении территориальной целостности и государственности, представляют собой неотъемлемую часть историко-культурного наследия казахского народа, передаваемого из поколения в поколение. *Цель и задачи исследования.* Целью данного исследования является изучение сохранившихся с 18 века мест памяти и анализ общественной тенденции сохранения непрерывной связи с прошлым через установку новых мемориальных объектов. В рамках изучения темы были рассмотрены труды историков-краеведов, исследовавших памятные места Павлодарского Прииртышья, а также использованы материалы устной истории, литературные источники, архивные и картографические данные. Методология исследования включает в себя исторический анализ существующих мест памяти через призму методов микроисторий. Данный метод нацелен на изучение исторических судеб отдельных личностей, взаимосвязи человека и местом рождения, локальных мест памяти. *Результаты.* Результаты исследования позволили

раскрыть картину состояния исторической памяти современного населения Павлодарского Прииртышья, проанализировать существующие объекты памяти и их значение для понимания исторических процессов, а также для формирования национальной идентичности. *Заключение.* Места памяти, связанные с историческими событиями 18 века, несут в себе сакральную ценность и являются одним из ключевых факторов укрепления гражданской идентичности для жителей Павлодарского Прииртышья. Данный фактор, в свою очередь, дает возможность определять уровень развития исторического сознания граждан региона.

Ключевые слова: Места памяти, сакральная география, Павлодарское Прииртышье, казахско-дзунгарское противостояние, топонимика

Благодарность. Статья подготовлена в рамках реализации проекта финансирования Министерства науки и высшего образования Республики Казахстан «Локально-историческая практика сакрализации «мест памяти» в колониальном, советском и независимом Казахстане (на примере Павлодарской области)» (регистрационный номер AP19176474).

Для цитирования: Рахимов М.И., Шаяхмет Н.У., Пусырханова Э.Р. Памятные места казахско-калмыцких сражений Павлодарского Прииртышья в первой половине XVIII века // Электронный научный журнал «edu.e-history.kz». 2024. Т. 11. № 4. С. 965-979. (На Англ.). DOI: 10.51943/2710-3994_2024_11_4_965-979

Introduction

The historical period of the Kazakh-Dzungarian confrontation embodies the era of fateful battles and heroes who left a deep mark on the history of the Kazakh people. The traces of these difficult times have been attracting the attention of local historians and scientists for many years.

In the historical chronicle of the Pavlodar-Irtysh region, it was during the most difficult periods that many outstanding personalities appeared. This is a natural phenomenon. Each individual sought to bring the greatest benefit to his people in the struggle for independence. Each family had skilled batyrs, and in each family, there were talented commanders, zhyrau and zhyrshy, who glorified their exploits, thanks to which the modern generation is aware of people and events that happened three centuries ago.

Places of memory, as a reflection of a bygone era, as an echo of former glory, remind of the past. For example, a person who is not familiar with the history of this region, passing by the Kalmakkyrgan mountain, may be interested in the origin of this toponym and after that realize the crucial importance of the battle with the Dzungars, feel connected with the history of this area.

Due to historical intrusions caused by both imperial and Soviet ideologies, the official authorities did not contribute to the preservation of the collective memory of the people regarding specific historical events belonging to this period.

A significant number of toponyms in the territory of the modern Pavlodar region were renamed during the colonization by the Russian Empire, with the advent of new geographical designations that differed in Slavic-Russian roots. Traditional Turkic and Kazakh toponyms began to gradually disappear, giving way to Russian-speaking ones. (Insebaev, 2018: 232)

An example is the name of the region city, established during the reign of Emperor Alexander II at the request of local merchants in honor of the birth of his youngest son Pavel. Also, the village of Alexandrovka in the Sharbaktinsky district was named after one of the members of the Romanov royal dynasty as a sign of the loyalty of officials of the district city of Pavlodar. In turn, the village of Berezovka in the Kachir district was founded in the Barak area, and the village of Belousovka, originally known as Shoptikol, was named after the first Russian migrant who arrived after the abolition of serfdom in the Russian Empire during the resettlement of peasants to the Kazakh steppe.

It is also worth paying attention to the fact that the ancient name of the famous salt lake in the Pavlodar Region, is now called Lake Yamyshevo.

G.N. Potanin notes that in the historical information of the XIII century, it is known as Lake Emshi or Emshikol (Healing Lake). It is emphasized that Lake Emshi was one of the largest fairgrounds in Central Asia (Potanin, 2005: 355–356).

During the Soviet regime, the territory of Belousovka was transformed into the Red Army collective farm in 1934. This led to the appearance of new toponyms on the map of the Pavlodar region, such as the village of Leninsky, Krasny Oktyabr, Kyzylkogam, and Frunze, Sverdlov, Dzerzhinsky streets.

The names of heroes and figures of Soviet power began to appear in these territories since each historical epoch influenced the collective memory of society and established its own norms of ideology.

The interest in places where memory crystallizes and is preserved is associated with special events in history.

With the acquisition of independence of the Republic of Kazakhstan, new opportunities for rethinking the national history have opened up to the society. By rejecting the subjectivity of imperial and Soviet ideologies, society was enabled to rethink its past. The modern generation feels torn and disconnected from the past, which stimulates interest in studying the origins of historical memory and identity.

The lively interest of society in history and systematic measures on the part of the state in reviving historical memory have yielded certain results. For example, in honor of the heroes of the Kazakh-Dzungarian battles, names of settlements, streets, and localities are assigned, and monuments are erected (Bayan and Malaysary batyrs in Pavlodar). Conferences and other cultural and educational events are also held to create a sense of belonging and pride in their history. This allows the modern generation to realize the importance of the historical continuity of statehood and the inviolability of territorial integrity in the context of geopolitical conflicts in the Eurasian space.

Materials and methods

The research is based on the analysis of recorded legends and legends of oral history, as well as on the works of local historians of the Pavlodar-Irtysh region, on the study of archival materials, cartographic, and ethnographic sources.

The theory of the place of memory applied to the study of the "remnants" of the events of the 18th century, is based on Maurice Halbwax's "The Social Framework of Memory" (Halbwax, 2007) and Pierre Nora's "France - Memory" (Nora, 1999).

The research methodology includes a historical analysis of existing memory sites through the prism of microhistory methods. This method is aimed at studying the historical destinies of individuals, the relationship between a person and his place of birth, and local places of memory.

Methods of historical-geographical, comparative-historical, and cartographic analyses and the study of socio-cultural contexts were used to identify the cause-effect relationships between toponyms and the history of their origin and change.

Discussion

The study of the problems of places of memory in the Pavlodar region of the XVIII–XIX centuries attracts considerable interest from local historians and residents. The reflection of this topic in books, periodicals, and literary works has always been relevant and is becoming more common nowadays.

Thus, Ch. left their contribution to the transmission of valuable information in their writings. Valikhanov (Valikhanov, 1985), G.N. Potanin (Potanin, 2005), A.N. Bokeikhanov (Shcherbina, 1908) and others. They left information about the etymology of geographical names of the Irtysh region, about sacred places of worship, and the religious customs of the Kazakh people.

M.J. Kopeyuly (Kopeev, 2010) left interesting information about the sacred places of the middle Irtysh region. M.J. Kopeyuly had brilliant knowledge in the field of toponymic names of the Irtysh region. He collected valuable information about the oral historical traditions of the people and their religious and ceremonial traditions. The scientist studied the worship of sacred places by the people, linking it with local legends.

The famous Kazakh historian-archaeologist, orientalist A.H. Margulan compiled a scientific description of the sacred sites of the Irtysh region (Margulan, 2007). The scientist researched the

preserved names of memorable places and historical, cultural, and religious sites of the Pavlodar-Irtysh region.

Historical information about the Irtysh region is found in the writings and publications of foreign travelers. For example, the works of N. Witsen (N. Witsen. 1705) and T. Atkinson (Atkinson, 1858) described the historical, geographical, toponymic, and religious sites of the region.

Among modern researchers, the works of local historian D.M. Ayashinov (The Battle of Serektas, 2019) about Tilumbet batyr, Tleukabyl batyr, published in local newspapers “Shamshyrak” and “Saryarka Samaly” and other materials are known.

In November 2019, an international scientific and practical conference on the topic “Archaeological and ethnographic study of the Kalmakkyrgan area” was held at Toraigyrov University. Following the results of the conference, a collection of works by scientists entitled “The Battle of Serektas” was published, where research on the Kalmakkyrgan area was published.

Also in 2023, two major regional scientific events took place: the presentation of the book by Alkey Margulan “Olzhabai Batyr” and the scientific and practical conference “Historical heritage of the heroes of the Irtysh region” dedicated to the 300th anniversary of the tragic events known as “Aktaban shubyryndy – Alkakol sulama”.

Results

In the modern world, considerable attention is paid to preserving historical memory and highlighting the merits of ancestors.

Historical events that have not been studied or ignored are gradually erased from the memory of the people over time and the change of generations. It should be noted that even the direct descendants of the participants of the Kazakh-Dzungarian battles now remain unfamiliar with the exploits of their ancestors. Therefore, the period of the Kazakh-Dzungarian conflicts is becoming a key aspect of local history, being an important part of the historical heritage of this region.

People usually idealize their heroes by paying attention to their exploits and bravery, especially in the context of historical military events. Of particular interest is the Bayanauli region, which has a rich heritage and fascinating facts. According to P. Rychkov's description, the Kazakh people revere this mountain as sacred: “Bayan-Ulu (which is specifically mentioned below) Its name means a rich mountain, as it is very rich in iron and copper ores. This mountain is the most revered of all in the Kirghiz-Kaysak Horde” («Баян-Улу (о коей ниже особо упоминается) имя ея значить богатую гору, так как железными и медными рудами весьма богат. Сия из всех в Киргиз-Кайсацкой орде имеющаяся гора превысочайше почитается») (Rychkov, 1762: 169). Perhaps that is why the Dzungars wanted to capture this rich and strategically important territory.

Many toponymic names of the Irtysh region are associated with the epic “Kozy-Korpesh – Bayan-Sulu” and people have preserved 21 versions of it. Even A.S. Pushkin showed interest in the epic dedicated to the lovers. According to A.Kh. Margulan: “The memory of this love was sung by the great Russian poet A.S. Pushkin. This was due to the fact that in 1812 a version of “Kozy-Korpesh – Bayan-Sulu” was published in Ufa, and Alexander Sergeevich became interested in this manuscript. His creative heritage includes poems dedicated to the steppe saga of love” (NAA RK. F. 195. Inv. 1. C. 15. P. 16). I. Belenitsyn, who knew the Kazakh language well, translated folklore from Kazakh into Russian. In a letter addressed to the leadership of the Omsk region in 1833, he notes: “Presenting to Your Excellency the Bayan Sulu Kozy Korpesh poem..., the only poem in the Kyrgyz language, which was composed in ancient times, glorifies with the greatest delight the tender feelings of young people for each other. Therefore, I ask you to order one of the translators to translate the essay into the Russian language and make an effort to convey what is written in the poem and return it to me. I take the responsibility for decent changes with interpretation” (Rahimov M.I., 2018: 1410)

The name Kozy-Korpesh and Bayan-Sulu is widely known among the people; some lands are named after the heroes of the epic. P.P. wrote about it this way. Semenov-Tien-Shansky: “It is quite popular among the Kirghiz people. Many names of the area are associated with the names of its heroes - mountains, rivers, tracts, etc. (where the described events took place” (Semyonov-Tien-Shansky, 1903: 204) G.N. Potanin, who attached great importance to the path traversed by the heroes of the

epic, wrote: "This road is the road of Bayan's father – Karabay, who wanders from Ayaguz to Arka and further to the Yesil, Tobol rivers and back. In each version, there are names of lands: Ayaguz, Zhauyr, Menzek, Tokyraun, Zhamshi, Altynsandyk, Karkaraly, Bayan-Aul, Karaotkel, Dombiraly, Monshakty, Tyume" (Potanin, 1972: 256)

Most of the sacred objects of the Irtysh region are located in Bayan-Aul. One of the famous objects is the grave of Zhasybai batyr.

For example, in folk legends about the battle in the Bayanauli mountains, the strength, pride, and courage of the batyrs, as well as the cunning and treachery of the enemies, are usually highlighted. In addition, it is important to note that the preservation of the memory of the participants in the events is manifested not only in oral traditions but also in the toponymy of the area.

The grave of Zhasybai batyr in the Bayanauli mountains is a sacred place for the inhabitants of the Pavlodar region. It attracts researchers and tourists with its fascinating history, which is an integral part of national history. Located 5 kilometers northwest of Bayanaul village, the grave is a small mound surrounded by stones and fenced with rectangular brickwork. A granite slab with an inscription is installed on the head of the grave.

Zhasybai Omiruly was an outstanding batyr who defended the Kazakh population of Saryarka during the Kazakh-Dzungarian wars. He came from the family of Besen, which was part of the association of the Basentiin tribe Argyn. According to legend, Zhasybai's father, Omir, was famous for his justice, and Batyr's mother was the sister of the famous Olzhabai batyr from the Kanzhygaly tribe. Among the Kazakhs, Zhasybai batyr was known as "Mergen" – a skilled marksman, and "zhauyrynshy" — a predictor on the shoulder of mutton.

Stories about Zhasybai batyr have been preserved in the works of Shokan Ualikhanov, Mashkhur Zhusup Kopeyuly, the works of ethnographer Nikolai Konshin, as well as in the historical epic "Er Zhasybai", recorded by Alkey Margulan. Also in the epic "Zhasybai" by the writer Suleyman Bayazitov, based on folk legends and stories of residents.

In 2008, the grave of Zhasybai batyr, a sacred place of the Pavlodar-Irtysh region, was inspected by the Kazrestavration expedition under the leadership of G.M. Kamalova.

In describing the events of the 18th century in the Bayanaul Mountains, Nikolai Konshin presents a picturesque episode: "Zhasybai lived in those distant years when the Kazakhs drove the Kalmyks who lived there out of the Bayanaul region. He was a famous batyr who defeated enemies more than once. Once, on behalf of the main leader of the Kazakhs, Olzhabai, Zhasybai had to hold a Kalmyk khan with a thousand kalmaks in the mountains with a small detachment. The battle was terrible, and Zhasybai performed miracles of bravery until he was mortally wounded by the Kalmyk Khan, hitting a bullet in an uncovered south (chain mail) Jasybai's neck. When they began to remove this south from the dead Zhasybai, thousands of arrows were shaken out of it... The Kazakhs trembled, but at that time Olzhabai arrived at the place of battle, and the gorge resounded with the cries of Kalmyks asking for mercy. But Olzhabai replied to their khan that they were not worth the little finger of the murdered Zhasybai, and ordered his soldiers to beat the Kalmyks without any mercy. The Kalmyks fled, and for a long distance their path turned out to be strewn with dead bodies" (Konshin, 2005: 43).

This is the work of Nikolai Konshin, explaining the heroic activity of young people and the hard work of bits, illustrating the political and war conflicts that took place in the era.

People's prejudice, sealed with Wormwood in the work of "Olzhabai and Zhasybai", tells about another version of events, which is not surprising from the interpretation of Nikolai Konshin. During the period of bad luck as Aktaban Shubyryn and the lack of confidence from the head of state, the tribe Basenti was transferred to Bayanaul. Following this, Olzhabay Batyr took his tribe from the districts of Ulytau and Karatau in Bayanaul. At the same time, we have strengthened the ties between the Jungar and the Saryarka rivers. The great Argyns visited Bayanaul, Irtysh, Olzhabay and Zhasybay batyrs left in the Bayanaul mountains. (Mashhur Zhusup Kopeyuly, 2008: 127).

The legend of the stone "Tu Tikken" describes how, after a long rivalry, the batyrs decided to act together. They chose positions for protection: the pass on Shoindykol was assigned to Zhasybai, and the pass near Lake Toraigyry was assigned to Olzhabai.

While waiting for the enemy, Zhasybai took up his guard post on a stone and began to predict with the help of a sheep's shoulder blade. He saw Kalmyks approaching the Kyzyltau mountains. The Kalmyks also had Zhauryynshy on their side, and they were able to notice each other. The Kalmyks, seeing Zhasybai predicting on a shoulder of mutton, decided to use a trick. They put the saddles of the horses backward so that the batyr would think that they were retreating. And returning to the post, Zhasybai, looking through his shoulder blade, saw how the Kalmyks were "retreating". From this, he concluded that they were leaving these steppes, and thus relaxed his vigilance.

Meanwhile, the Kalmyks headed to the Bayanaul Mountains and found Jasybai sleeping on his guard stone. They organized an ambush on the batyr: 30 skilled shooters were lying in wait for him. When the unsuspecting Zhasybai climbed onto the stone, the Kalmyks fired thousands of arrows and killed him.

The story of the Kalmyks' attack on Zhasybai's detachments and the hasty arrival of Olzhabai with his militia is described in folk legends that say: "Olzhabai slaughtered enemies like a wolf driven sheep. "When Baymurat batyr from the Tortuyl clan appealed to Olzhabai with a request to leave the Kalmyks as prisoners, Olzhabai replied: "I did not even avenge the little finger of Zhasybai batyr". This shows how the commander highly appreciated Zhasybai batyr. (Mashhur Zhusip Kopeyuly, 2008: 129).

After the victory over the Dzungars, the lake where the battle took place is named Shoynydykol. The meaning of the name was explained by M.J. Kopeyuly: "Since there were many dishes belonging to the Kalmyks near the lake, it was named Shoynydykol." Later, the lake was named "Zhasybai" in honor of the heroism of the batyr.

For Kazakhs, this area is considered sacred. Zhasybai batyr is remembered in the memory of the people as a sardar who fought for the independence of Saryarka. Even today, people honor the burial place of the hero. This is mentioned in one document from 1860, found in the Russian State Historical Archive: "For the Kirghiz (from the author of the ispr. grave of batyr Yedige on one of the peaks of Ulutau and in the southeast of Bayan-aul, about eight versts from the tomb of Jasubai and the graves of other heroes are holy places. The kyrgyz, passing through such places, consider it a sacred duty to visit them. They say a prayer and leave some offerings on them. If they do not do this, sooner or later aruak batyr will punish them" (RGIA F. 853. Inv.1. C. 241. P. 47).

Now the name of Zhasybai batyr is immortalized in the memory of the people. Streets and cultural sites are named after him. The descendants of the batyr, together with the charitable foundation, erected a monument on the shore of the lake, which was named in his honor.

The place where Olzhabai caught up with the Kalmyks and defeated the entire army is located in the May district of Pavlodar region, about 6–7 kilometers southwest of Akshiman village. Since the XVIII century, this place, known as Kalmakkyrgan, has occupied an important place in the historical legends of the Kazakhs. This name of the area means the bloody battle between the Kazakhs and Kalmyks for the steppes of Saryarka and the mass death of the enemy in this battle.

According to historical information, until the middle of the XVIII century, this low-mountain massif was called Serektas ("The Battle of Serektas", 2019: 125). However, in the 19th century, the name Kalmakkyrgan was finally fixed in the minds of the local population and became the name of the place (Kalmakkyrilgan) as part of Pavlodar County.

In historical science, there are several versions regarding the dating of the battle of Kalmakkyrgan. In the section "History of the settlement of the county", prepared by Alikhan Bokeikhanov in the fourth volume of "Materials on Kyrgyz land use ...", it is noted: "The grandson of the youngest son of Aidabol, Olzhabai batyr, who served Ablay Khan, 160 years ago, i.e. in 1730, appeared in the Bayanaul mountains. Olzhabai found the Kalmyks here, who, after a long struggle, were thrown back by the Kirghiz (Kazakhs – auth.) to the south. The clashes of the latter with the Kalmyks are glorified in an embellished form by the Kirghiz (Kazakh – auth.) improvisers "akyns", who attribute the expulsion of the Kalmyks entirely to "the brave batyr Olzhabai and his glorious Khan Ablay." The eternal monuments of the mentioned struggle that took place between the Kyrgyz and Kalmyks in the territory of Pavlodar county remain on the upper reaches of the Chidderty River in the southwestern corner of the county – Churchutkyrgan hill and in the southeast of the county

Kalmakkyrgan mountain... “Kyrgyzan”, from the verb "Kyrmak", means slaughtered. “Churchut-kyrgan” and “Kalmak-kyrgan” loosely translated mean the place of the Kalmyks' defeat or the Kalmyks' massacre.” (Materials on Kirghiz land use ... Shcherbina, Vol. 4., 1908: 3) Thus, according to A. Bokeikhanov, the battle of Kalmakkyrgan was in the early 1730s. Alikey Margulan had a different opinion. He assumed that the battle in the Bayanaul mountains, where Zhasybai batyr dies, and the defeat of the Kalmyks by Olzhabai on Kalmakkyrgan occurred in the 40s of the XVIII century (Margulan, Vol. 1, 2007: 237).

The Kalmakkyrgan tract is the most studied place of great importance in the history of the Pavlodar region. Both the national memory and material evidence of important military events of the period of the Kazakh-Dzungarian conflicts related to the struggle for the territory of Saryarka are preserved here.

In general, the cartographic data found in the Altai State Historical Archive (Barnaul) can prove that this battle was real. In the middle of the 18th and 19th centuries, Russian military expeditions were sent to comprehensively study the Kazakh land for colonial purposes, try to map the names of places, and also record historical events. One of them is a map from 1878, where the Kalmakkyrgan Mountains are visible.

Fig. 1. Military topographic map of the Semipalatinsk region in 1878 (GAAK F.50. Inv.21. P. 18)

Archaeological excavations in the Kalmakkyrgan tract, which began in the 1990s, attracted the attention of the scientific community. In 2018, the research of the Toraigyrov University Archaeological Research Center was resumed in this historical place with the active participation of residents of the May district.

At the excavation site on the territory of Kalmakkyrgan mountain, objects of material culture of Kazakhs and Kalmyks were discovered: metal belt buckles in the shape of a lotus, fastening elements of a belt, hooks of individual objects, Chinese coins of the 18th century and a large number of remains, weapons: arrowheads, daggers, sword fragments. (Merz, 2020: 283).

These finds testify the importance of this place in history, archaeological finds confirm the scale of military events and the cultural context of the period of conflicts between the Kazakhs and the Dzungars.

On the hills of Kalmakkyrgan Mountain, you can observe giant stones weighing 10 or even 20 tons.

If you believe the stories of the elders, the Kazakhs used these stones against the Dzungars at that time. From the high peaks of the rocks, they threw these stones to the enemies. At the same time, several names of mountain peaks remained in the memory of the people. For example, one of them is called "Gauhar Height". If you pay attention to the legends, the sister of Malaysara batyr and the wife of

Kabanbai batyr Gauhar, in those war years, went to the top of this mountain to guard her borders from enemy raids. If she noticed an enemy, she immediately reported it to her brother Malaysara.

According to the historian J. Artykbaeva, Gauhar's real name is Maysara. Probably because of this, the name of the May district has been preserved in the memory of the people with the name of the heroine. (Rakhimov, 2019: 285).

I. Yerofeeva, in her work “The memorable place of Kalmakkyrgan”, notes that “the confident victory won by Kazakh batyrs over a strong enemy in these mountains is firmly imprinted in the oral memory of local steppe dwellers under the transparent name Kalmakkyrgan” (The Battle of Serektas, 2019: 132).

“The origin of the name Kalmakkyrgan in the toponymy of the region under consideration goes back, undoubtedly, to the spring of 1741, since before this historical date the territory of Northeastern Kazakhstan was not a zone of frequent and more or less large military clashes with the troops of the Dzungars. The earliest mention of it is found in a short article by the famous Siberian local historian S.I. Gulyaev, published in 1853”. (Gulyaev, 1853: 24)

Local historian D.M. Ayashinov significantly contributed to the study of the Battle of Kalmakkyrgan. Thanks to a scrupulous review of the documentation of officials of the “Siberian Kyrgyz Border Administration” from 1832 to 1848, as well as additional analysis of previously published sources from the period 1720–1755, he restored the sequence of events, the approximate composition of the Dzungarian resistance in the Bayanaul Mountains and the final battle of Kalmakkyrgan in the 40s of the XVIII century. The reconstruction of the Battle of Kalmakkyrgan was accomplished by D.M. based on the chain of logical conclusions according to the available data, Ayashinov remains the subject of comprehensive discussion. (The Battle of Serektas, 2019: 160)

Kalmakkyrgan is not only an object of historical memory for the Kazakh people, but also a unique natural heritage inspired by historical traditions. Its significance as a sacred object lies in the fact that in the minds of the Kazakhs of the Middle Zhuz, it is associated with the place of the last battle, where the fate of the entire Saryarka was decided.

Olzhabai batyr, the main participant in the battles of that time, happened to be not only a wise leader and fighter for his land, but also a supporter of the centralized power of Abylai Khan. His contribution to the development of Kazakh-Chinese relations was significant. In memory of his activities, which are important for history, the village of Blagodotnoye in the Yereimentau district of the Akmola region was renamed Olzhabai village. His name is also immortalized in Bayanaul: the stone and the place where he rested, as well as the mountain pass “Olzhabai Asui”, was named in his honor. His contribution to history is also reflected in the work of the writers who dedicated their works to him.

A place of similar importance is located in the upper reaches of the Shiderty River in the current Karaganda region. There, Olzhabai led a huge army to defeat the invading Manchus, whom the Kazakhs called the Shurshyts. Since then, this area has been called Shurshytkyrgan. This place of the battle is recorded on a schematic map of 1890.

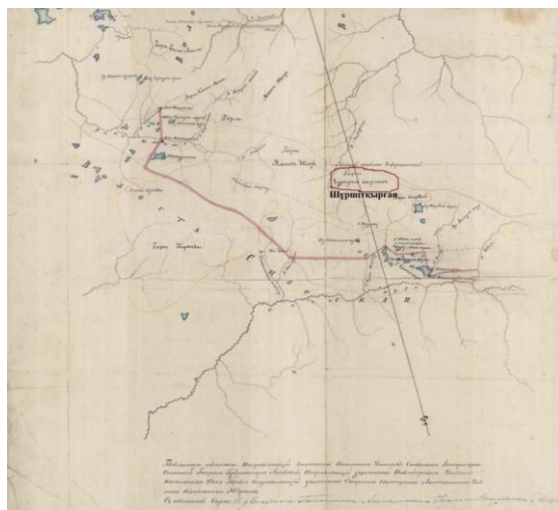

Fig. 2. Schematic map of the Semipalatinsk region in 1890 (IAOO F. 198. Inv. C. P. 1.2)

Another hero of that time, Malaysary batyr, also left a deep mark in the people's memory. He was a brave and talented commander, the first in the history of the Kazakh Khanate to receive the title “tarkhan” from the Dzungarian ruler. His diplomatic skills played a key role in rescuing Abylai Khan from captivity without shedding a drop of blood. According to historical sources that have come down to this day, he refused to comply with Galdan–Tseren's demands, which surprised him, and even returned home with generous gifts from him. “Here and in Russia, they do not require amanates from all families, but you want to be more than the Russian state.” Being a friend and right-hand man of Abylai Khan, he laid his head in the service, in battle.

Villages in the Gvardeysky district of Taldykorgan region and the Maysky district of Pavlodar region, a street in Pavlodar, and a monument in the city center were named in his honor. All these names, places, and monuments are evidence of the greatness of their exploits before their descendants and symbolize important episodes in the history of Kazakhstan. (Insebaev, volume 5, 2017: 224)

According to the study of local historian D. Ayashimov, the name of the son of Malaysara batyr Tleukabyl can be traced in the toponymy of the region. The name of Mount Tleukabil in the mountains of Edyge is associated with the last wintering of Malaysara batyr and, in this context, his son Tleukabil, who also took part in the Kazakh-Dzungarian wars (“Battle of Serektas”, 2019: 169).

Among the key participants in the military events of the XVIII century, batyr Bayan, who was born in the village of Aralagash in the modern North Kazakhstan region, stands out. Batyr Bayan made a significant contribution to the liberation of the Kazakh lands from the Dzungars. He, along with Olzhabai, Malaysary, Kabanbay batyrs, and others, was particularly distinguished by his heroism and remained in the national memory as an outstanding person.

In 2010, the Bayan Batyr Foundation was founded, and in 2014, on the occasion of his 300th birthday, a monument was erected in Pavlodar. Streets in the village of Kenzhekol (Pavlodar region), in Petropavlovsk and Almaty, and a school in Bulaevo (North Kazakhstan region) were also named in honor of Bayan Batyr.

Many brave batyrs, such as Moynak, Lepes, Zhazy, Otel, Tugel, Kozhabergen, Koshkarbai and others, proved themselves in the battles with the Dzungars on the territory of the Pavlodar-Irtysh region. For example, in the Irtysh district of Pavlodar region, Lake Moynak is located, near the shores of which batyr Moynak died and was buried. There are two villages near the lake, Maly and Bolshoy Moynak, named after the batyr.

Zhazy Hill is located in the same area, named after another famous batyr, who, together with Batyr Tugel and others, ousted the Dzungars from the Slety River. In 1995, the descendants of batyr Zhaza erected an obelisk on his grave in the Irtysh district, near the village of Kyzyl-gash.

The lake, where the Tugel, Koshkarbai, and Zhaz batyrs gathered tribal troops and raised banners (zhalau – author), was named Zhalauly (Insebaev, volume 2, 2017: 98).

Batyr Tugel was one of the main leaders of the Kazakh militia in the fight against the Kalmyks for the lands on the left bank of the Irtysh and along the Slety River. He holds a special place in people's memory as the most authoritative leader of the army. According to legend, the batyr was poisoned by a widow, bribed by the Kalmyks, during an overnight stay in an aul on Zhuantobe hill. According to the batyr's testament, Tugel was buried on this hill, where a memorial stele was erected in 2003.

On the modern map of Pavlodar region, the Tugel Batyr stele is located in the Irtysh district, on the border of Pavlodar and North Kazakhstan regions, 2–3 km north of the village of Kyzyl-gash in North Kazakhstan region, on the site of the alleged grave of Batyr Tugel.

Today, the memorial stele is one of the most significant objects of the historical Kazakh-Dzungarian confrontation in the Pavlodar-Irtysh region and plays an important role in preserving the historical memory of the Kazakh people. Residents of the Pavlodar-Irtysh region still honor the memory of the batyr, and conduct memorial rites and prayers at this sacred object.

Monuments of not only batyrs born in the Irtysh region have been preserved on the territory of the Pavlodar region. In the Ekibastuz district, in the village of Karasu, there is a mountain Bogenbaya, 486 meters high, named after Bogenbai batyr, who chose this place to concentrate his troops. Kabanbai Hill was also located in this area, around which Batyr Kabanbai stationed his troops, preparing for battle. However, in the 1970s, the toponym “Kabanbai” was changed to “Koktobe”.

Khan Abylai, defending the lands of the Kazakh people and pursuing enemies to their destruction, stopped in the Irtysh region. His spear stood at this place of the khan's encampment, and since then this area has been called the "Naiza tract". According to legends, the local rich man named Murat from the Kanzhygaly clan provided Khan Abylai with 400 war horses (Rakhimov, 2023: 155).

In the May district, another resident, Shabanbai, donated 500 horses, cattle, and military equipment for the needs of the army. In honor of these significant events, the descendants of Shabanbai erected a commemorative stone stele in the village of Baskol in the May district, which became another symbol of the memory of historical events on this land.

In the Zhelezinsky district of the Pavlodar region, 17 kilometers northwest of the village of Tserkovnoye, there is the burial of batyr Derbysala. Batyr Derbysaly from the Uak clan remained in history as one of the leaders of the struggle of the Kazakh people against the Dzungars.

Oral traditions have been preserved among the Barabinsk Tatars, containing the saying "Derbysaly kelet – shash alat". The stories of Uriankhai and Altaians about the raids of Derbysaly batyr together with Koshkarbai Batyr are preserved. In the writings of Shokan Ualikhanov, there is a mention that only the name of the batyr scared the Dzungars and forced them to go far away from their village. (Valikhanov, volume 1., 1984: 218).

According to the information of the old-timers of the village of Makratai (18 km from the village of Tserkovnoye), until the middle of the twentieth century (before the beginning of the development of virgin land), there was an adobe brick mazar opposite the village of Troitskoye, where the legendary batyr Uakov Derbysaly was buried. In the spring, Kazakhs came to Mazar to honor the memory of the batyr in the hope of his intercession. This place of memory has gained its sacredness and a new meaning to its existence.

In the Zhelezinsky district, 20 kilometers from the village of Veselaya Grove, there is the burial of Omir Batyr from the Uak-Shoga clan. According to residents, this batyr fought against the Dzungars in the town of Keltesor (near the city of Petropavlovsk, North Kazakhstan region) during the Great Disaster.

Another monument, the granite grave in the stone fence of Sarah Batyr from the Argyn family, is located in the old cemetery 60 km west of the Maykain – Kyzylshilik road in Bayanaul district of Pavlodar region. This monument was built in 2000. The bas-relief composition depicts a quiver with arrows, a shield, and a tamga of the Argyn tribe.

During the Kazakh-Dzungarian confrontations, representatives of the Basentein family, who inhabited the territory of the left bank of the Irtysh, were the most numerous. Among them, heroes such as Koisary batyr and his children Omirzak, Zhanuzak, Omir, and others stand out. This family, representatives of the Basentein clan of the Zhamanai branch of the Middle Zhuz, according to Alikhan Bokeikhanov, lived on the territory of the Pavlodar-Irtysh region since the beginning of the XVII century. Koisara and his eldest son Umirzak especially stood out for their fighting skills. According to the traditions of that time, lakes were named in honor of distinguished heroes near the place of Akkol-Zhayilma, now Akkol rural district of Ekibastuz district.

The burial place of batyr Omirzak, located near the lake with the same name in the village of Enbek, has been well preserved to this day. In 2021, the descendants of the batyr installed an iron fence around the stone mazar. His relative Oten Batyr is buried in the same place. The younger brother of batyr Omirzak, Zhanuzak, according to archival documents, also participated in the Kazakh-Dzungarian battles and, possibly, took part in the famous "Shandy Zhoryk" (Dusty campaign– author) against the Kalmyks.

The grave of Zhanuzak batyr is located in the valley of the Aksu River near the Irtysh and is also a sacred place in the Pavlodar-Irtysh region. This place has become an object of pride for the descendants of the batyr and the contribution of the Basentein family to the preservation of the lands of the Middle Zhuz. (Akbetau, 2022: 81)

Conclusion

Despite the insufficiency of historical sources, it is possible to form a definite idea of the events of the 18th–19th centuries based on folk traditions, archival information, and places of memory. Examples are Lake Zhasybai, the Naiza tract, and the Kalmakkyrgan mountains, described by oral history, archaeological information, and written sources. This allows you to determine geographical coordinates and restore a picture of historical events and their development.

The names of many historical figures, even less well-known, such as batyrs Oten and Omirzak, remain in the memory of the people to this day.

In the modern society of the Pavlodar-Irtysh region, there is a lively interest in preserving the historical heritage associated with the events of the 18th and 19th centuries, and awareness of the importance of these events for the formation of national identity. As a result, memorial complexes dedicated to the batyrs appeared, as well as streets and towns renamed in honor of these heroes, reflecting the desire to preserve and transfer historical heritage to future generations

These efforts, including research of a local history nature, emphasize the practical importance of the formation of civic identity in Kazakhstan.

Places of memory associated with historical events of the 18th and 19th centuries become a key source of knowledge about the people, contributing to the rapprochement of the present with the past and the future.

Sources

HAOr — Historical archive of the Omsk region
 NAA RK — National Archive of Astana of the Republic of Kazakhstan
 RSHA — Russian State Historical Archive
 SAAR — State archive of the Altai region

Источники

ИАОО — Исторический архив Омской области
 НАА РК — Национальный архив Астаны Республики Казахстан
 РГИА — Российский государственный исторический архив
 ГААК — Государственный архив Алтайского края

References

- Aqbetau, 2022 — *Aqbetau*, tarihi-tanyimdyq, adebi-korkem jurnal [“Aqbetau” Historical-cognitive, literary-artistic magazine]. Pavlodar, 2022. No. 2(19). Pp. 18–26. (In Russ.).
- Bayazitov, 2004 — *Bayazitov S.* Jasyibay batyr [Jasyibay hero]. Pavlodar, 2004. 58 p. (In Kaz.).
- Bayazitov, 2005 — *Bayazitov S.* Khan Iem [Khan owner]. Pavlodar, NPF “EKO”, 2005. 96 p. (In Kaz.).
- Bayazitov, 2007 — *Bayazitov S.* Malaysary batyrdyng songhy azili [The last joke of a Malaysary hero]. Pavlodar: «EKO» GOG, 2007. 104 p. (In Kaz.).
- Bitva u Serektas shayqasy, 2019 — *Bitva u Serektas shayqasy*: ghyilymi basylym [Battle of Serektas: scientific publication]. Pavlodar: «Toraigyrov university» baspasy, 2019. 447 p. (In Russ.).
- Gulyaev, 1853 — *Gulyaev S.* O drevnostyah, otkryvaemyih v Kirgizskoy stepi [Antiquities discovered in the Kirghiz steppe]. Vestnik RGO. Ch. 8. Kn. 3. Spb., 1853. Pp. 22–25. (In Russ.).
- Halbvaks, 2007 — *Halbvaks M.* Sotsialnyie ramki pamyati [Social framework of memory] / per. s fr. S.N. Zenkina. Moscow: Novoe izdatelstvo, 2007. 348 p. (In Russ.).
- Insebaev, 2017 — Insebaev T.A. Entsiklopedicheskiy slovar oykonimov Pavlodarskoy oblasti [Encyclopedic dictionary of oikonyms of the Pavlodar region]: Vol. 5. Pavlodar: PGPI, 2017. 374 p. (In Russ.).
- Insebaev, 2017 — Insebaev T.A. Ocherki Istorii Pavlodarskogo Priirtyishya [Essays on the history of Pavlodar Irtysh region]: Vol. 2. Pavlodar: PGPI, 2017. 228 p. (In Russ.).
- Insebaev, 2017 — Insebaev T.A. Ocherki kolonizatsii Pavlodarskogo Priirtyishya tsarskoy Rossiey [Essays on the colonization of the Pavlodar Irtysh region by Tsar Russia]: Vol. 7. Pavlodar: PGPI, 2017. 258 p. (In Russ.).
- Konshin, 2005 — *Konshin N.Ya.* Trudy po kazahskoy etnografii [Works on Kazakh ethnography]. Vol. 7. Pavlodar, 2005. 310 p. (In Russ.).
- Kopeyuly, 2008 — *Kopeyuly M.J.* Shygharmalary [Essays]. Almaty: El-shejire, 2008. Vol. 9. 312 b. (In Kaz.).
- Marghulan, 2007 — *Marghulan A.Kh.* Shygharmalary [Essays]. Almaty: “Alatau” baspasy, 2007. Vol. 1. 608 p. (In Kaz.).
- Merts, et. al, 2020 — *Merts V.K., Merts I.V., Demidkova E.D.* Arheologicheskie issledovaniya v gorah Kalmakkyrgan (Mayskiy rayon Pavlodarskoy oblasti) // Margulanovskie chteniya [Archaeological research in the mountains (Maysky district of Pavlodar region)] // Margulan readings – 2020. Almaty: Margulan Institute of Archaeology, 2020. Vol. 2. Pp. 483–497. (In Russ.).

- Nora, et. al, 1999 — *Nora P., Ozuf M., Pyuimej J., Vinok M.* Frantsiya – pamyat [France – memory]. Saint-Petersburg., 1999, 328 p. (In Russ.)
- Potanin, 1972 — *Potanin G.N.* Kazahskii folklor v sobranii G.N. Potanina (Arhivnye materialy i pyblikatsii) [Kazakh folklore in the collection of G.N. Potanin (Archival materials and publications)]. Alma-Ata, 1972. 379 p.
- Potanin, 2005 — *Potanin G.N.* Izbrannyye sochineniya [Selected works]: in 3 vol. Pavlodar: “Eko” LLP, 2005. Vol. 1. 549 p. (In Russ.)
- Rahimov, 2023 — *Rahimov M.I.* Ertis onirining kieli muracy: monografiya [Sacred heritage of Irtysh region] monograph / M.I. Rahimov. Pavlodar : Toraighyrov University, 2023. 257 p. (In Kaz.)
- Rahimov, et. al, 2018 — *Rahimov M.I., Shayahmetov N.U., Battalov K.K.* Sacral Geography of Priirtysh region in the works of Russian researchers. *Bylye Gody*, 2018. E-ISSN: 2310-0028. Vol. 50. Is. 4. Pp. 1406–1416.
- Rahimov, et. al, 2019 — *Rahimov M.I., Alpyisbes M.A., Battalov K.K.* Ertis onirinin kieli geografiyasy: Qalmaqqyrylghan [Sacred geography of Irtysh region: Qalmaqqyrylghan]. *Habarshysy. Tarih jane aleumettik ghyilyimdar seriyasy.* Abay atyndaghy QazUPU, 2019. No. 4(63). Pp. 283–287. (In Kaz.)
- Ryichkov, 1762 — *Ryichkov P.I.* Topografiya Orenburgskaya. [Orenburg topography] V 2-uh chastyah. Saint-Petersburg: izdatelstvo Akademii nauk, 1762. Vol. 1. 169 p. (In Russ.)
- Scherbina, 1908 — *Scherbina F.A.* Materialy po kirgizskomu (kazahskomu) zemlepolzovaniyu sobrannyye i razrabotannyye po issledovaniyu stepnyih oblastey [Materials on Kyrgyz (Kazakh) land use collected and developed from the study of steppe regions] / ed. by F.A. Scherbin. Voronej: Tip. V.I. Isaeva, 1908. Vol. 4. 505 p. (In Russ.)
- Semenov-Tyan'-Shanskii, 1903 — *Semenov-Tyan'-Shanskii P.P.* Polnoe geograficheskoe opisanie nashego Otechestva. Kirgizskii kray. [Russia. Full geographical description of our Native Land], 1903. 479 p. (In Russ.)
- Stela v pamyat, 2018 — *Stela v pamyat o kazahsko-djungarskoy voyne poyavilas v Pavlodarskoy oblasti.* (Elektronnyi resurs) [A stele in memory of the kazakh-dzungar war appeared in the Pavlodar region], 2018. 7 p. URL: https://www.inform.kz/ru/stelav-pamyat-o-kazahsko-dzhungarskoy-voynepoyavilas-v-pavlodarskoy-oblasti_a3473396. (In Russ.)
- Thomas, 1858 — *Thomas W.* Atkinson Oriental and Western Siberia: A Narrative of Seven Years' Explorations and Adventures in Siberia, Mongolia, the Kirghis Steppes, Chinese Tartary, and Part of Central Asia. London, 1858. 671 p.
- Valihanov, 1984 — *Valihanov Ch.Ch.* Sobranie sochineniy [Collected Works]: in 5 vol. Alma-Ata: Kazakh Soviet Encyclopedia, 1984. Vol. 1. 432 p. (In Russ.)
- Witsen, 1705 — *Witsen N.* Noorden Oost Tartarye [North-East Tartaria]. Amsterdam, 1705. 964 p. (In Dut.)

Литература

- Ақбеттау, 2022 — *Ақбеттау*, тарихи-танымдық, әдеби-көркем журнал. Павлодар, 2022. № 2(19). Б. 18–26.
- Баязитов, 2004 — *Баязитов С.* Жасыбай батыр. Павлодар, 2004. 58 б.
- Баязитов, 2005 — *Баязитов С.* Хан Ием. Павлодар, НПФ «ЭКО» 2005. 96 с.
- Баязитов, 2007 — *Баязитов С.* Малайсары батырдың соңғы әзілі. Павлодар: «ЭКО» ҒӨФ, 2007. 104 б.
- Битва у Серектас шайқасы, 2019 — *Битва у Серектас шайқасы*: ғылыми басылым. Павлодар: «Toraighyrov university» баспасы, 2019. 447 б.
- Валиханов, 1984 — *Валиханов Ч.Ч.* Собрание сочинений: в 5 т. Алма-Ата: Гл. редакция Казахской сов. энцикл., 1984. Т. 1. 432 с.
- Гуляев, 1853 — *Гуляев С.* О древностях, открываемых в Киргизской степи // Вестник РГО. Ч. 8. Кн. 3. Спб., 1853. С. 22–25.
- Инсебаев, 2017 — *Инсебаев Т.А.* Очерки Истории Павлодарского Прииртышья: том 2 – Павлодар: ПГПИ, 2017. 228 с.
- Инсебаев, 2017 — *Инсебаев Т.А.* Очерки колонизации Павлодарского Прииртышья царской Россией: том 7. Павлодар: ПГПИ, 2017. 258 с.
- Инсебаев, 2017 — *Инсебаев Т.А.* Энциклопедический словарь ойконимов Павлодарской области: том 5. Павлодар: ПГПИ, 2017. 374 с.
- Коншин, 2005 — *Коншин Н.Я.* Труды по казахской этнографии. Т. 7. Павлодар, 2005. 310 с.
- Көпейұлы, 2008 — *Көпейұлы М.Ж.* Шығармалары. Алматы: «Ел-шежіре», 2008. 9 том. 312 б.
- Марғұлан, 2007 — *Марғұлан Ә.Х.* Шығармалары. Алматы: «Алатау» баспасы, 2007. Т. 1. 608 б.
- Мерц, т.д., 2020 — *Мерц В.К., Мерц И.В., Демидкова Е.Д.* Археологические исследования в горах Калмаккырган (Майский район Павлодарской области) // Маргулановские чтения – 2020. Алматы: Институт археологии им. А.Х. Маргулана, 2020. Т. 2. С. 483–497.
- Нора, 1999 — *Нора П., Озуф М., Пюимеж Ж., Винок М.* Франция – память. СПб., 1999. 328 с.
- Потанин, 1972 — *Потанин Г.Н.* Казахский фольклор в собрании Г.Н. Потанина (Архивные материалы и публикации). Алма-Ата, 1972. 379 с.
- Потанин, 2005 — *Потанин Г.Н.* Избранные сочинения: в 3 т. Павлодар: ТОО «Эко», 2005. Т. 1. 549 с.
- Рахимов, 2023 — *Рахимов М.И.* Ертiс өңiрiнiң киелi мұрасы: монография / М. И. Рахимов. Павлодар : Toraighyrov University, 2023. 257 б.
- Рахимов, т.д., 2019 — *Рахимов М.И., Алпысбес М.А., Батталов Қ.Қ.* Ертiс өңiрiнiң киелi географиясы: Қалмакқырылған // Хабаршысы. Тарих және әлеуметтік ғылымдар сериясы. Абай атындағы ҚазҰПУ, 2019. № 4(63). Б. 283–287.

Рычков, 1762 — *Рычков П.И.* Топография Оренбургская. В 2-ух частях. Ч. 1. Спб.: издательство Академии наук, 1762. 169 с.

Семенов-Тянь-Шанский, 1903 — *Семенов-Тянь-Шанский П.П.* Россия. Полное географическое описание нашего отечества: Настольная и дорожная книга. Т. XVIII. Киргизский край / Под ред. В.П. Семенова-Тянь-Шанского. СПб., 1903. 479 с.

Стела в память, 2018 — Стела в память о казахско-джунгарской войне появилась в Павлодарской области, 2018. 7 с. [Электронный ресурс]. https://www.inform.kz/ru/stelav-pamyat-o-kazahsko-dzhungarskoy-voynepouyavilas-v-pavlodarskoy-oblasti_a3473396

Хальбвакс, 2007 — *Хальбвакс М.* Социальные рамки памяти / пер. с фр. С.Н. Зенкина. М.: Новое издательство, 2007. 348 с.

Щербина, 1908 — *Щербина Ф.А.* Материалы по киргизскому(казахскому) землепользованию собранные и разработанные по исследованию степных областей / под ред. Ф.А. Щербина. Воронеж: Тип. В.И. Исаева, 1908. Т. 4. 505 с.

Thomas, 1858 — *Thomas W. Atkinson* Oriental and Western Siberia: A Narrative of Seven Years' Explorations and Adventures in Siberia, Mongolia, the Kirghis Steppes, Chinese Tartary, and Part of Central Asia. London, 1858. 671 p.

Rahimov, et. al, 2018 — *Rahimov M.I., Shayahmetov N.U., Battalov K.K.* Sacral Geography of Priirtysh region in the works of Russian researchers // *Bylye Gody*, 2018. E-ISSN: 2310-0028. Vol. 50. Is. 4. Pp. 1406–1416.

Witsen, 1705 — *Witsen N.* Noorden Oost Tartarye. Amsterdam, 1705. 964 p.

АНТРОПОЛОГИЯ / ANTHROPOLOGY

Published in the Republic of Kazakhstan
 Electronic scientific journal “edu.e-history.kz”
 Has been issued as a journal since 2014
 ISSN 2710-3994.
 Vol. 11. Is. 4, pp. 980-995, 2024
 Journal homepage: <https://edu.e-history.kz>

FTAXP / МПНТИ / IRSTI 03.20
https://doi.org/10.51943/2710-3994_2024_11_4_980-995

PRELIMINARY RESULTS FROM COMPLEX ANALYSES AT THE MEDIEVAL SETTLEMENT OF ORMANBET IN THE AKMOLA REGION

*Gulzat D. Bilyalova*¹

¹L.N. Gumilyov Eurasian National University
 (2, Satpayev Str., 010000 Astana, Republic of Kazakhstan)
 PhD

 <https://orcid.org/0000-0003-1696-6144>. E-mail: gulzat_84@inbox.ru

© Ch.Ch. Valikhanov IHE, 2024
 © Bilyalova G. D., 2024

Abstract. *Introduction.* The analysis of the settlements of the Golden Horde period in the steppe zone of Kazakhstan is one of the key areas in the study of the history of this territory. In 2023, in the framework of the "Zhas Galym" scientific project promoted by the Science Committee of the Ministry of Education and Science of the Republic of Kazakhstan, an expedition was organized to analyse one of the significant medieval sites, Ormanbet, which was already described in the mid-20th century by A.Kh. Margulan. Here, some small test trenches were opened in summer 2023 and fragments of ceramics of the Golden Horde period (13th–14th centuries) as well as metal artefacts were found. *Goals and Objectives.* The main goal of the article is to introduce into the scientific discourse and interpret new research dedicated to the archaeological exploration of medieval settled sites in Saryarka. *Results.* The work also presents the results achieved from photogrammetry analysis and geomagnetic surveying. The geophysical study was conducted on three diverse spots within the Ormanbet settlement. The application of these methods allowed for the rapid acquisition of important information about the characteristics and condition of selected buried objects without excavation. While the photogrammetric analysis identified relatively early architectural structures, such as residential and utility buildings, the geomagnetic surveying demonstrated high informativeness revealing indeed the structural features and functional purposes of the ancient edifices. *Conclusions.* These preliminary results indicate that Ormanbet is a single-layer settled site dated to the Golden Horde period. These findings will be very useful for future studies and excavations, which will improve the knowledge necessary for reconstructing the history of the population of Northern Saryarka during the late medieval period.

Keywords: Saryarka, Ulus Juchi, Golden Horde, settlement, Ormanbet, geophysical research

Acknowledgments. The publication was prepared within the framework of funding from the Ministry of Science and Higher Education of the Republic of Kazakhstan under the project “Zhas Galym” “Saryarka as a historical and cultural region of Ulus Zhoshy” (Registration number AP 14972808).

For citation: Bilyalova G. Preliminary results from complex analyses at the medieval settlement of Ormanbet in the Aakmola region // Electronic scientific journal “edu.e-history.kz”. 2024. Vol. 11. No. 4. Pp. 980-995. (In Russ.). DOI: 10.51943/2710-3994_2024_11_4_980-995

ОРМАНБЕТ ОРТАҒАСЫРЛЫҚ ҚОНЫСЫНДАҒЫ (АҚМОЛА ОБЛЫСЫ) КЕШЕНДІ ЗЕРТТЕУЛЕРДІҢ ЖҮРГІЗІЛУІ (АЛДЫН АЛА НӘТИЖЕЛЕРІ)

Гүлзат Дулатқызы Біләлова¹

¹Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті
(2-үй, Сәтпаев көш., 010000 Астана, Қазақстан Республикасы)

PhD

 <https://orcid.org/0000-0003-1696-6144>. E-mail: gulzat_84@inbox.ru

© Ш.Ш. Уәлиханов атындағы ТЭИ, 2024

© Біләлова Г.Д., 2024

Аңдатпа. *Kipicne.* Қазақстанның далалық аймағындағы Алтын Орда дәуірінің қоныстарын зерделеу осы аумақтың тарихын зерттеудегі басты бағыттардың бірі болып табылады. 2023 жылы Қазақстан Республикасы Білім және ғылым министрлігі Ғылым комитетінің «Жас Ғалым» ғылыми жобасы аясында, XX ғ. ортасында академик Ә.Х. Марғұлан сипаттаған Орманбет қонысы – ортағасырлық ескерткішіне барлау экспедициясы ұйымдастырылды. Аталған қалашықта шағын шурфтар салынып, барлау жұмыстары жүргізілді. Зерттеулер барысында XIII–XIV ғасырларға жататын Алтын Орда дәуірінің керамика сынықтары мен металл бұйымдар табылды. *Зерттеудің мақсаты және міндеттері.* Мақаланың негізгі мақсаты Сарыарқаның ортағасырлық стационарлық ескерткіштеріндегі жаңа археологиялық зерттеулерді ғылыми айналымға енгізу және интерпретациялау. *Нәтижелер.* Сондай-ақ жұмыс барысында Орманбет қонысының үш нысанында жүргізілген геофизикалық зерттеулердің нәтижелері, атап айтқанда, геомагниттік түсірілім және фотограмметрия әдістері ұсынылған. Бұл әдістерді қолдану арқылы таңдалған жер астындағы нысандардың жағдайы туралы маңызды ақпаратты жылдам және қазба жұмыстарынсыз алуға мүмкіндік туды. Геомагниттік түсірілім жоғары ақпараттылығын көрсетіп, нысандардың конструктивтік ерекшеліктері мен функционалдық мақсатын анықтауға мүмкіндік берді. Орманбет қонысының аумағын фотограмметрия әдісімен талдау арқылы салыстырмалы түрде ерте кезеңдерге жататын тұрғын және шаруашылық орындары анықталды. *Қорытынды.* Зерттеулердің алдын ала нәтижелері бойынша, Орманбет Алтын Орда дәуірінің бірқабатты тұрақты қонысы екенін көрсетеді. Бұл деректер кейінгі қазба жұмыстары барысында пайдаланылатын болады. Алдағы зерттеулер Солтүстік Сарыарқадағы кейінгі ортағасырлық кезеңдегі тарихты қалпына келтіру үшін қажетті дереккөздер базасын кеңейтуге мүмкіндік береді.

Түйін сөздер: Сарыарқа, Жошы Ұлысы, Алтын Орда, қоныс, Орманбет, геофизикалық зерттеулер

Алғыс. Мақала Қазақстан Республикасы Ғылым және жоғары білім министрлігінің «Сарыарқа Жошы Ұлысының тарихи-мәдени аймағы ретінде» тақырыбындағы «Жас Ғалым» гранттық қаржыландыру жобасын жүзеге асыру аясында орындалды (жеке тіркеу нөмірі: AP14972808).

Дәйексөз үшін: Біләлова Г. Орманбет ортағасырлық қонысындағы (Ақмола облысы) кешенді зерттеулердің жүргізілуі (алдын ала нәтижелері) // «Edu.e-history.kz» электрондық ғылыми журналы. 2024. Т. 11. № 4. 980-995 бб. (Орысш.).

DOI: 10.51943/2710-3994_2024_11_4_980-995

ПРОВЕДЕНИЕ КОМПЛЕКСНЫХ ИССЛЕДОВАНИЙ НА СРЕДНЕВЕКОВОМ ПОСЕЛЕНИИ ОРМАНБЕТ В АКМОЛИНСКОЙ ОБЛАСТИ (ПРЕДВАРИТЕЛЬНЫЕ РЕЗУЛЬТАТЫ)

Гульзат Дулатовна Билялова¹

¹Евразийский национальный университет имени Л.Н. Гумилева

(д. 2, ул. Сатпаева, 010008 Астана, Республика Казахстан)

Доктор философии PhD

 <https://orcid.org/0000-0003-1696-6144>. E-mail: gulzat_84@inbox.ru

© ИИЭ имени Ч.Ч. Валиханова, 2024

© Билялова Г.Д., 2024

Аннотация. *Введение.* Изучение поселений периода Золотой Орды в степной зоне Казахстана является одним из ключевых направлений в исследовании истории данной территории. В 2023 году в рамках научного проекта «Жас Ғалым» Комитета науки МНВО РК была организована экспедиция для изучения одного из значимых средневековых памятников, описанного А.Х. Маргуланом в середине XX века, – поселения Орманбет. На данном объекте были проведены разведочные работы с заложением небольших шурфов. В ходе исследований были найдены фрагменты керамики золотоордынского времени XIII–XIV вв., а также металлические изделия. *Цель и задачи исследования.* Основной целью статьи является введение в научный оборот и интерпретация новых исследований, посвященных археологическим изысканиям средневековых стационарных памятников Сарыарки. *Результаты.* Также в работе представлены результаты геофизических исследований, таких как геомагнитная съемка и фотограмметрия, проведенных на трех объектах поселения Орманбет. Применение этих методов позволило быстро и без раскопок получить важную информацию о состоянии выбранных погребенных объектов. Геомагнитная съемка показала высокую информативность, что позволило выявить конструктивные особенности и функциональное назначение объектов. Анализ площади поселения Орманбет методом фотограмметрии выявил сравнительно ранние объекты – жилые, хозяйственные помещения. *Выводы.* Предварительные результаты исследований показывают, что средневековый памятник Орманбет представляет собой однослойное стационарное поселение эпохи Золотой Орды. Эти данные будут использованы при последующих раскопках. Дальнейшие исследования позволят расширить источниковую базу, необходимую для реконструкции истории населения Северной Сарыарки в позднесредневековый период.

Ключевые слова: Сарыарка, Улус Джучи, Золотая Орда, поселение, Орманбет, геофизические исследования

Благодарность. Статья подготовлена в рамках реализации проекта грантового финансирования «Жас Ғалым» Министерства науки и высшего образования Республики Казахстан «Сарыарка как историко-культурный регион Улуса Жошы» (регистрационный номер: AP14972808).

Для цитирования: Билялова Г. Проведение комплексных исследований на средневековом поселении Орманбет в Акмолинской области (предварительные результаты // Электронный научный журнал «edu.e-history.kz». 2024. Т. 11. № 4. С. 980-995. (На Русс.).

DOI: 10.51943/2710-3994_2024_11_4_980-995

Введение

Значимым событием средневековой эпохи, оказавшим глобальное влияние на этногенез казахов и становление Казахского ханства, стало создание государства Улуса Жошы, известного в истории как Золотая Орда. В XIII веке в рамках единого государства была объединена огромная территория с разнообразным экономическим, политическим и этническим составом. Значительную часть этой территории занимали казахские степи, которые в средневековых арабоязычных источниках назывались Дешт-и Кыпчак.

В средние века на территории Казахстана происходили различные историко-культурные процессы, обусловленные взаимодействием и взаимовлиянием кочевых степных культур и оседлых земледельческих оазисов. Поэтому традиционным направлением современной казахстанской археологии является одновременное изучение кочевой и оседлой культур. Эти два мира рассматриваются как части единой системы, дополняющие друг друга.

Таким образом, многие аспекты истории средневековой культуры Казахстана остаются недостаточно изученными. Одним из таких вопросов является оседлая культура Сарыарки. Средневековые городища и значительные следы оседлых поселений, построенных из камня, глины и сырцового кирпича, сохранились вдоль рек Ишим, Нура и в нижнем течении реки Селеты, найдены в Улытауском и Жезказганском районах, в бассейнах рек Кенгир и Сарысу, подтверждают наличие оседлой культуры и поливного земледелия, которые ранее отрицались в этом регионе. Особенность оседлых поселений Сарыарки заключается в их расположении на караванных путях, где также были возведены культово-мемориальные комплексы.

Относительно степени изученности оседлой культуры Сарыарки, мы по-прежнему оперируем исследованиями А.Х. Маргулана второй половины XX века. С 1946 года одним из важных направлений работ Центрально-Казахстанской археологической экспедиции, руководимой А.Х. Маргуланом, становится изучение оседлой культуры в стране кочевников Дашт-и Кыпчак. Остатки развитой городской культуры были обнаружены и обследованы в низовьях рек Ишим, Нуры, Аккайрақты, Терісаккан, Селеты, в бассейнах рек Сарысу, Кенгир, Жезды, в горных долинах Улытау (Маргулан, 1978).

В 1949 г. при обследовании долины низовьев р. Нуры, ЦКАЭ обнаружили остатки поселений там, где стояли мавзолей, описанные Н.Г. Спасским, А. Шахматовым и И.П. Шангиным (Шангин, 1820), следы караван-сарая и большого моста через р. Нуру (Маргулан, 1949:11). Всего выявлено семь поселений, расположенных друг от друга в 15–20 км (шесть на правом берегу реки). Одно поселение со следами караван-сарая находилось в усадьбе поселка Оркендеу, другое – на Мортыке, третье – в Уялах, четвертое – на территории поселка Тельмана, два – возле гор Карт и, наконец, сравнительно крупный холм в устье р. Нуры, на ее левом берегу и был отождествлен с древним городом Бытыгаем.

А.Х. Маргулан не проводил масштабных раскопок средневековых поселений. Основной метод его работ – это изучение топографии, съемка планов, подъемные сборы. Огромный практический опыт тридцатилетних работ на просторах Сарыарки, прекрасное знание археологического материала, сравнение его с данными письменных источников привели к безошибочным выводам в интерпретации открытых им средневековых памятников. Основные положения его выводов остаются актуальными до сих пор.

В развитии городской культуры Сарыарки А.Х. Маргулан выделил три этапа: раннекыпчакский – VI–IX вв.; домонгольский – XI–XII вв.; позднекыпчакский или монгольский – XIII–XV вв. Им было открыто более 60 памятников оседлой культуры в степной зоне Казахстана, составлена карта, предложена формально-типологическая классификация с учетом топографии, размеров, наличия цитадели и оборонительных укреплений (Маргулан, 1949: 3–36). Анализ письменных источников и сравнение его с археологическим материалом позволили ученому идентифицировать исторически известные города. А.Х. Маргулан обратил внимание на особенность возникновения городов в степной зоне, на то, что они формируются вокруг культово-мемориальных комплексов и военных ставок, которые, в свою очередь, тяготели к караванным путям (Маргулан, 1949: 5).

К началу 90-х годов значительно расширился круг исследованных средневековых древностей на территории Сарыарки. Археолог Ж.Е. Смаилов обращает внимание на то, что по морфологическим признакам средневековые городища Сарыарки похожи на «торткули» Прибалхашья (Смаилов, 1997: 5). Археологические комплексы городищ отнесены к двум хронологическим периодам: IX–XI; XIII–XIV вв. В основу датировки лег керамический материал. Позднесредневековый период (XIII–XIV) по раскопкам Ж.Е. Смаилова представлен укрепленными поселениями с гончарной керамикой (Жошы Ордасы, Шоткара).

Археологические исследования были проведены в начале XXI в. на средневековом городище Бозок (рядом с г. Астана) объект открыт Есильской археологической экспедицией под руководством К.А. Акишева, а дальнейшее исследование проводится под руководством М.К. Хабдулиной. Памятник относится к средневековому периоду когда территория Сарыарки входила в состав государства Дешт-и Кыпчак (Хабдулина, Гаврилов, 2023). Охватывает промежутки времени с VIII–XII, XIII–XIV, XV–XVI вв. По результатам 20 летнего изучения вскрыто более 9 тыс. кв.м. Открыты 10 жилищ, изучены остатки пяти мавзолеев, двух кирпичеобжигательных печей, раскопано свыше 70 погребений XIII–XVI вв. Городище Бозок – первое масштабно изученное поселение в Северном Казахстане (Акишев, 2008).

К числу новых поселений степной зоны относятся поселения и городища Сарайшык, Жайык, Жалпактал у г. Уральска, возобновлены раскопки городища Бытагай (р. Нура, с. Коргалжын) (Сакенов и др., 2024: 383). Появились первые сведения о средневековых городах – ставках, открытых в степном Прииртышье. Интересные данные получены в результате многолетних раскопок (2006–2012) комплекса Аулиеколь, представляющего собой поселение, ирригационную систему и некрополь XIV–XV вв. (Смагулов, 2021). Материалы раскопок датируют города XIII–XIV вв. Эти памятники подтверждают сведения письменных источников о росте городов в золотоордынское время. Таким образом, сведения средневековых авторов, а также заключения ученых XVIII–XIX веков, писавших о городах Сарыарки, нашли свое подтверждение.

Важную роль для социально-культурной характеристики играет топография. Историческая топография средневековых городов Южного Казахстана (Байпаков, 2013: 101–102) и Сарыарки различаются между собой. В степной зоне не встречаются высокие «тобе» как свидетельства длительного обитания населения на одном и том же месте. Культурный слой таких памятников на юге достигает десятка метров. Города и поселения степи фиксируются в виде оплывших невысоких земляных конструкций – остатков оборонительных укреплений, иногда руин культовых и жилых сооружений. Причины этого кроются в особенностях системы жизнеобеспечения средневекового населения, обусловленной природными условиями степи и их демографической емкостью. Степные просторы не предполагали скученности населения и необходимости заселения одного и того же места.

В расположении средневековых городов степного Казахстана важную роль играл торговый фактор. Локализация и концентрация городищ наблюдается по трассам Степного Шелкового пути, они же являлись маршрутами кочевий и миграций (Талеев, 2009: 233).

Материалы и методы исследования

В ходе подготовки статьи был эффективно использован широкий спектр исследовательских подходов и методов, включая ретроспективный и сравнительно-исторический методы, а также методы классификации и систематизации. Теоретическую основу для решения задач составили методы научного познания, такие как конкретно-исторический и диалектический подходы. Кроме того, применялись этнографические методы, включая изучение казахских народных преданий, легенд и топонимики региона.

Современные информационные технологии предоставляют исследователям качественные возможности для открытия новых памятников. В нашем исследовании для поиска поселений и городищ Сарыарки были использованы методы дистанционного поиска

археологических объектов и их идентификации с помощью открытых картографических сервисов, таких как Google, Яндекс и веб-картография SAS.Planet. Кроме того, для поселения Орманбет был проведен комплекс междисциплинарных научных исследований, включая электромагнитное глубинное зондирование, высотную съемку с помощью беспилотных летательных аппаратов (БПЛА) и инструментальную съемку при помощи лазерного тахеометра.

Обсуждение

В полевом сезоне 2023 года были проведены разведывательные исследования и археологические работы (заложение шурфов) на средневековых поселениях в Атбасарском районе Акмолинской области. Также были получены данные по исследованиям топографических карт и проведен поиск с использованием программ SAS Planet (рис. 1) и Google Maps. В результате этих исследований в среднем течении реки Ишим удалось выявить несколько поселений средневековой эпохи Северной Сарыарки. Среди них есть поселение, которое ранее было зафиксировано в исторических записках. Городище Орманбет встречается в казахских летописях под названием «Там Орманбета». Вообще слово «там» употребляется в древнеказахском языке в значении жилого дома без крыши (Артықбаев, 2023).

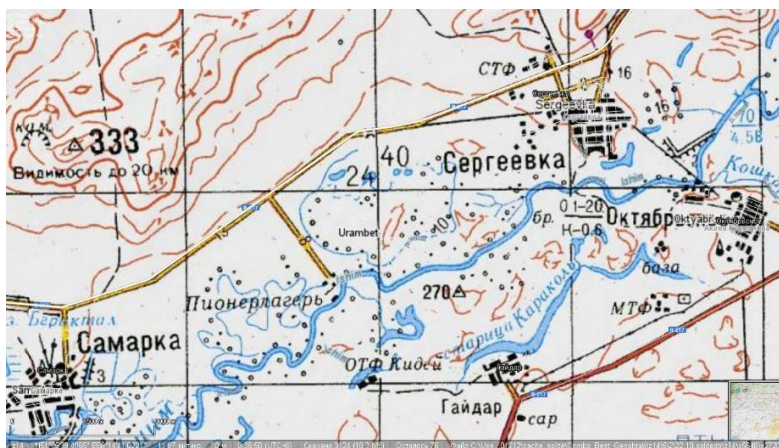

Рис.1. Поселение Орманбет на топографической карте генштаба (Использована программа SASplanet)
[Fig. 1. Ormanbet settlement on the General Staff's topographic map (SASplanet software used)]

Историческая топография долины Ишима сохранилась в памяти народа. В казахских народных преданиях укрепленные поселения, расположенные ниже Атбасара, именуются Оркешік, Орманбет, а их появление связывают с деятельностью Орысхана, и Токтамыша, умершего здесь, в районе Атбасара и погребенного на вершине горы Улытау.

Академик А.Х. Маргулан связывает город Орманбет со знаменитым Орыс ханом, правившим Ак Ордой и Золотой Ордой. А.Х. Маргулан указывает, что в архиве И.П. Фалька были найдены чертежи и рисунки безымянных городищ на реке Ишим, выполненные Х. Барданесом в 60-х годах XVIII века (Маргулан, 1978: 19). Одно из этих городищ имеет довольно большие размеры – 342 x 159 м, с остатками угловых башен, ориентированных по сторонам света. Высота вала составляет 2,8 м. Городище расположено недалеко от места, где река Терсаккан впадает в реку Ишим. Предполагаем, что здесь есть какая-то ошибка, или речь была о другом памятнике так как данное поселение находится в 22 км юго-западнее города Атбасар (Акмолинская область), на правом берегу р. Ишим, по трассе в сторону п. Кийма (рис. 2), в местности где и по сей день в народе называют «Орманбеттің қара суы».

О поселений Орманбет упоминала в своих исследованиях местный краевед г. Атбасар Клара Әмірқызы (Аяулым – Атамекенім). В 90-е годы ряд ученых ЕНУ им. Л.Н. Гумилева в составе отряда экспедиции «Сарыарка» под руководством профессора М. Елеуова провели научно-разведывательные работы в Атбасарском, Жаксинском, Жаркаинском районах. Целью исследования было определение средневековых поселений, городищ, в том числе и поселения Орманбет.

С начала 2000-х годов профессор, этнолог Ж.О. Артыкбаев также ведет активную исследовательскую работу в данном направлении, проводя параллели с этнографической стороны, исследуя казахские предания об Орманбет хане (Қадыргали бек «Жамиғ-ат тауарих», Құрбанғали Халид «Тауарих хамса», сочинения М.Ж. Копеева). Им же были организованы поисковые работы по поселению Орманбет.

Рис. 2. Снимок высотной съемки с БПЛА. Поселение Орманбет
[Fig. 2. Aerial drone footage. Ormanbet settlement]

По казахским преданиям, в этом месте находятся развалины города под названием Орманбет, построенного Орысханом (Орманбет – одно из имен Орысхана). Там имеется и старый оловянный рудник. Во времена освоения целины, городище было разрушено, кирпичи и камни использовали в строительстве близ лежащих сел. На данный момент территория памятника используется как подсобное хозяйство, с советских лет сохранились руины фермы. Современное состояние требует срочных охранных мероприятий по сохранению данного памятника.

На основе полученного подъемного материала на поселении Орманбет были проведены археологические раскопки, заложены два небольших шурфа. В начале разведывательных работ были обнаружены следы стен, жилых помещений, отдельно стоящих возвышений (небольших сопок), а также получен подъемный материал в виде фрагментов средневековой станковой керамики.

В ходе раскопок были выявлены фрагменты красноглиняных гончарных сосудов (хумчи?), фрагменты сероглиняной посуды (горшки?), при заложении шурфа обнаружены –фрагменты ножа и ножниц, фрагмент лепной керамики (рис.3). На основании археологического материала, полученного при проведении раскопок и сравнение с подъемными материалами, предварительно поселение можно полагать, как однослойный памятник, и предварительно датировать его в пределах XIII–XIV вв. Ближайшие аналогии выявленных материалов обнаружены среди находок селища Подымалово-1 в Южном Приуралье (Ахатов и др., 2018: 28–32).

Рис. 3. 1 – фрагменты гончарных керамических изделий. 2 – фрагмент лепной керамики.
3 – Нож. 4 – фрагмент ножниц. Поселение Орманбет
[Fig. 3. 1 – Fragments of wheel-turned pottery. 2 – a fragment of rough ware.
3 – Knife. 4 – Fragment of scissors. Ormanbet settlement]

Так как поселение Орманбет сильно разрушено, для прогноза дальнейших исследований в пределах памятника, были выбраны 3 перспективных участка, где был проведен комплекс междисциплинарных научных работ:

- геофизические изыскания – осуществлено электромагнитное глубинное зондирование площади и примыкающей территории трех единиц историко-культурного (археологического) наследия и цифровая обработка полученных данных.

- анализ площади памятника методом фотограмметрии – произведена высотная съемка с БПЛА и инструментальная съемка посредством лазерного тахеометра, с последующей цифровой обработкой и созданием ортофотопланов с геометрически точной привязкой. Также проведены цифровые работы по обработке ортофотопланов изорельефным отмыванием ландшафта.

Полевые геофизические изыскания проводились при помощи Аппаратуры электромагнитного профилирования (АЭМП-14), разработанной в лаборатории электромагнитных полей Института геофизики СО РАН (г. Новосибирск). Аппаратура реализует метод электромагнитного индукционного частотного зондирования и представляет собой трехкатушечный зонд. Генераторный контур излучает электромагнитное поле на 14 частотах в диапазоне 2,5–250 кГц (Балков, Манштейн, 2001: 17). Аппаратура является автономным устройством с внутренним аккумулятором и постоянным запоминающим устройством. Аппаратура работает без гальванического контакта со средой и устойчива к воздействию внешних электромагнитных помех. Данный устройство глубинного зондирования предназначено для круглогодичных исследований приповерхностной части приповерхностного пространства для решения широкого спектра задач, в том числе и археологии (Балков, Манштейн, 2001: 18). Аппаратура электромагнитного профилирования

успешно использовалась при полевых археологических исследованиях на таких памятниках Российской Федерации как городище Чича-1, Барсучий Лог, Умревинский острог в Новосибирской области, Денисова пещера, Усть-Канская пещера и палеолитические стоянки Алтайского края, памятники Пазырыкской культуры Горного Алтая и Монголии (Эпов и др., 2005: 503–508; Балков и др., 2006: 43–50).

На территории Республики Казахстан Аппаратура электромагнитного профилирования применялась на таких археологических и этнографических памятниках как Берел, Шиликты, Елеке сазы, Акбауыр, Жәнібек-Шалқар, Красный Яр, Бесоба, Шалабай, Коктал, Козыкош, Казыбек батыр, Аккисык (4). Фотограмметрические работы осуществлены при помощи квадрокоптера DJI Phantom Pro, лазерного тахеометра Leica TS06 и программного обеспечения соответствующего профиля.

Результаты

Геофизические работы на объекте Орманбет-1. Осуществлена высотная съемка с БПЛА и тахеометрическая привязка объекта к данным электромагнитного зондирования, методами фотограмметрии и геодезии (рис. 4).

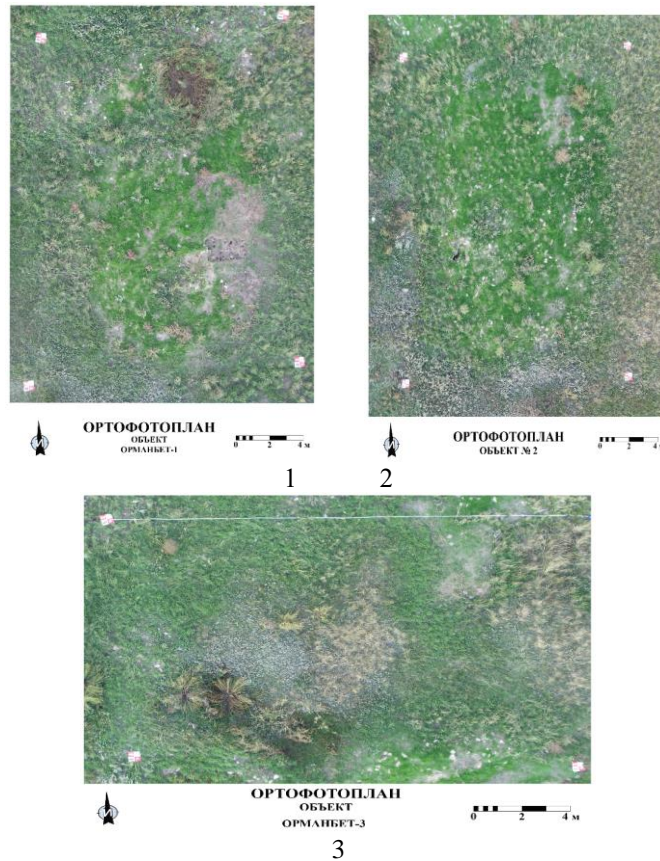

Рис. 4. 1-Результаты высотной съемки и тахеометрической привязки объекта № 1; 2- Результаты высотной съемки и тахеометрической привязки объекта № 2; 3- Результаты высотной съемки и тахеометрической привязки объекта № 3 [Fig. 4. 1-Results of aerial photography and tacheometric positioning system of sector

№ 1; 2-Results of aerial photography and tacheometric positioning system of sector

№ 2; 3-Results of aerial photography and tacheometric positioning system of sector № 3]

Электромагнитное зондирование проводилось по оси запад-восток, расстояние между пикетами (контрольные точки фиксации) 2 м, расстояние между профилями также 2 м. В общей сложности отработано 9 профилей и 63 пикета на 14 частотах (рис. 5).

Ниже представлены результаты сканирования на 4 частотах – № 14, № 13, № 12, № 11 с общей глубиной в 3,5 м.

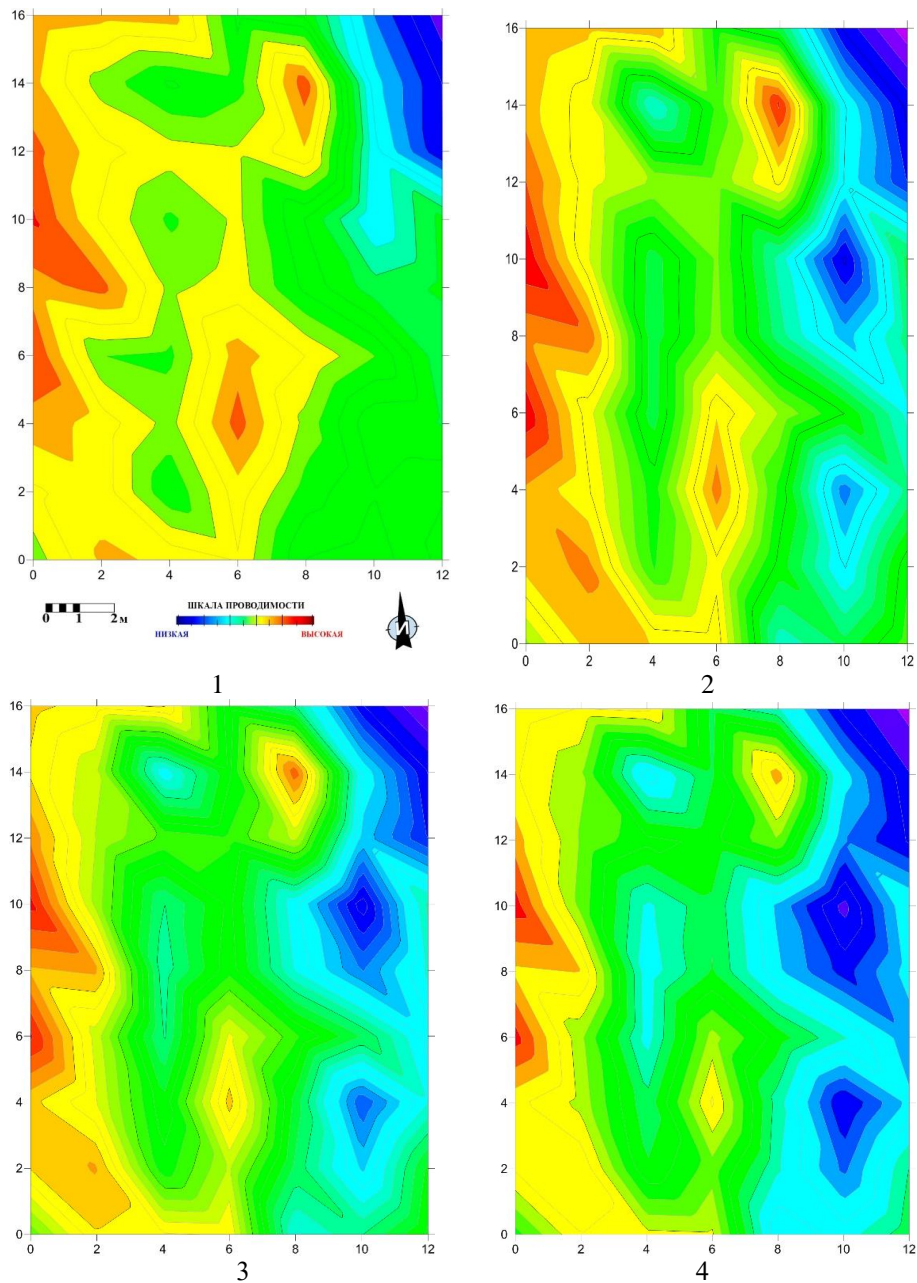

Рис. 5. 1- Картина зондирования объекта № 1 на частоте 14 (0,7-1 м. 2- Картина зондирования объекта № 1 на частоте 13. 3- Картина зондирования объекта № 1 на частоте 12. 4- Картина зондирования объекта № 1 на частоте 11.

[Fig. 5. 1- Figure of the sounding analysis of sector № 1 at frequency 14 (0.7–1 m). 2- Figure of the sounding analysis of sector № 1 at frequency 13. 3-Figure of the sounding analysis of sector № 1 at frequency 12. 4- Figure of the sounding analysis of sector № 1 at frequency 11]

Интерпретация ситуации на объекте 1 по частотам в плане: Все частоты показывают наличие определенных структур. По всей вероятности, жилое помещение из трех комнат, входного коридор с юга и подсобных помещений с востока, которые, судя по структуре были выполнены из твердого материала (камень) (рис. 4).

Результаты зондирования общей площади памятника в разрезе: По стратиграфическим профилям фиксируется, что прослеживаемые в плане структуры также имеют отражение в разрезе – глубина до 1 метра, в целом глубина колеблется от 30 до 70 см (рис. 6).

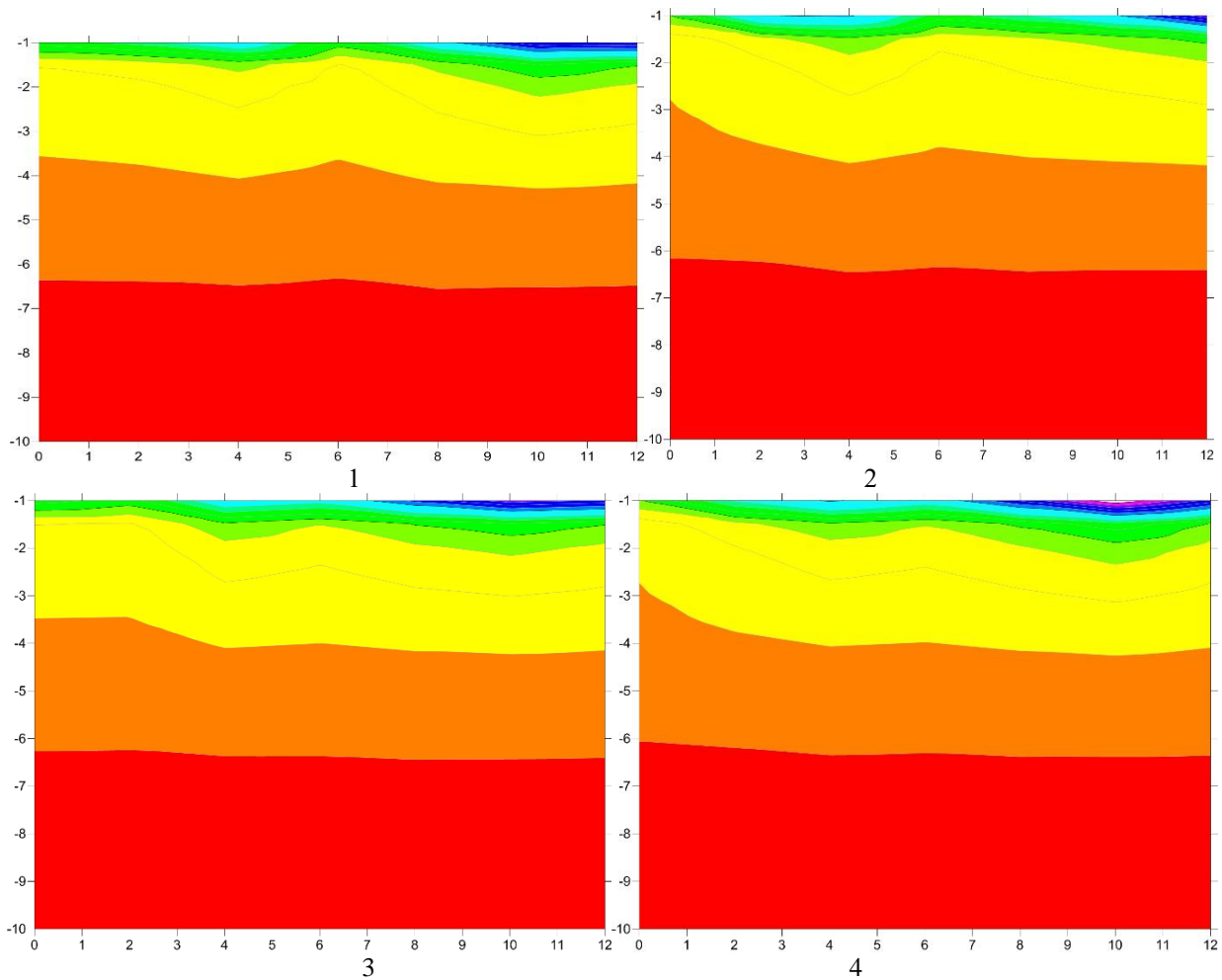

Рис. 6. 1 - Стратиграфический разрез объекта № 1 по профилю № 2.
 2 - Стратиграфический разрез объекта № 1 по профилю № 3.
 3 - Стратиграфический разрез объекта № 1 по профилю № 4.
 4 - Стратиграфический разрез объекта № 1 по профилю № 5.
 [Fig. 6. 1 - Stratigraphic section of excavation sector № 1 along profile № 2.
 2 - Stratigraphic section of excavation sector №1 along profile № 3.
 3 - Stratigraphic section of excavation sector № 1 along profile № 4.
 4 - Stratigraphic section of excavation sector № 1 along profile № 5.]

Геофизические работы на объекте Орманбет-2. Осуществлена высотная съемка с БПЛА и тахеометрическая привязка объекта к данным электромагнитного зондирования, методами фотограмметрии и геодезии (рис. 4.2).

Электромагнитное зондирование проводилось по оси запад-восток, расстояние между пикетами (контрольные точки фиксации) 2 м, расстояние между профилями также 2 м. В общей сложности обработано 9 профилей и 72 пикета на 14 частотах (рис. 7).

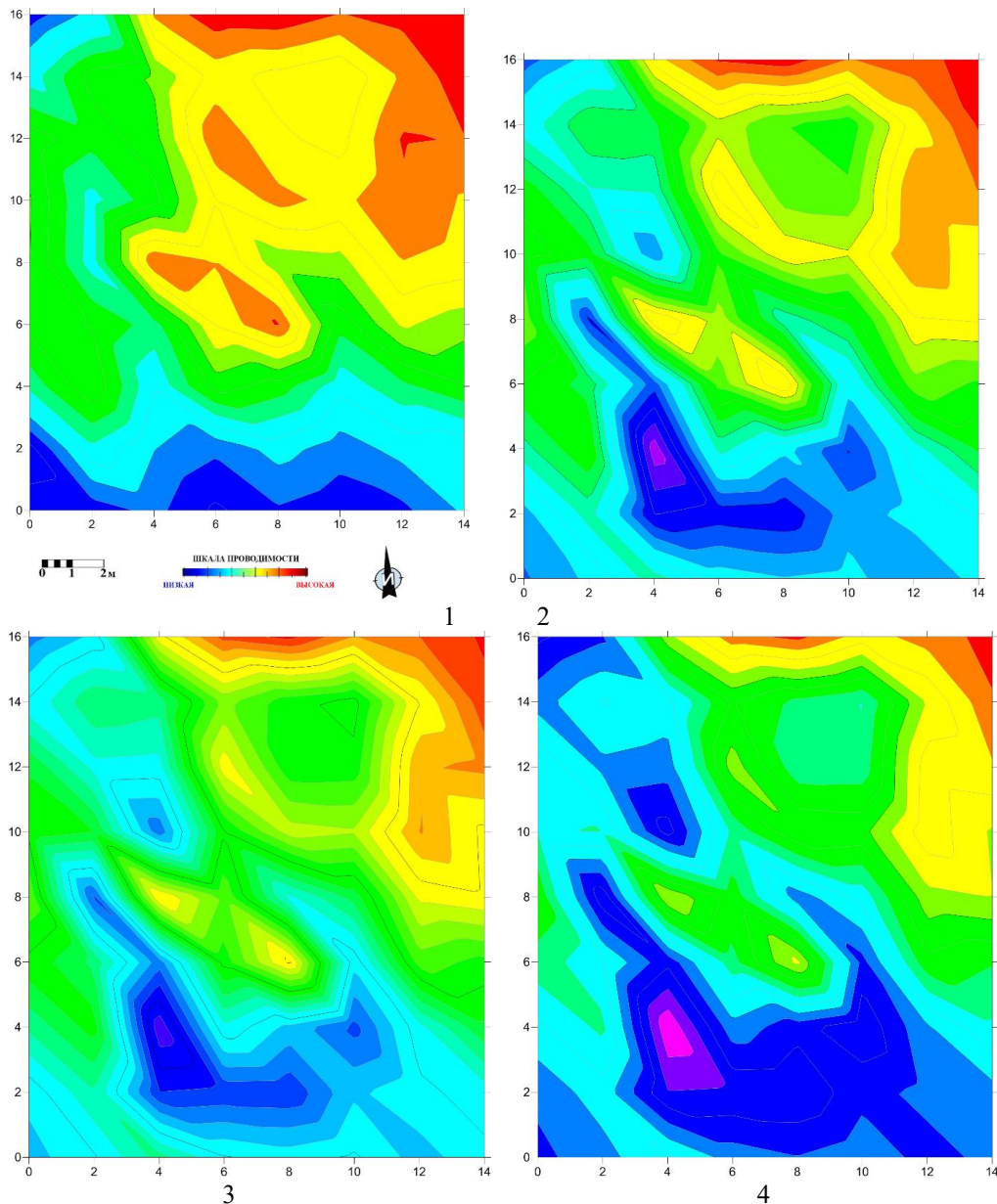

Рис.7. 1 - Картина зондирования объекта № 2 на частоте 14 (0,7–1 м).
 2 - Картина зондирования объекта № 2 на частоте 13 (0,7–1 м).
 3 - Картина зондирования объекта № 2 на частоте 12 (0,7–1 м).
 4- Картина зондирования объекта № 2 на частоте 11 (0,7–1 м)

[Fig. 7. Figure of the sounding analysis of excavation sector № 2 at frequency 14 (0.7–1 m).
 2- Figure of the sounding analysis of excavation sector № 2 at frequency 13 (0.7–1 m).
 3- Figure of the sounding analysis of excavation sector № 2 at frequency 12 (0.7–1 m).
 4- Figure of the sounding analysis of excavation sector № 2 at frequency 11(0.7–1 m).]

Интерпретация ситуации на объекте 2 по частотам в плане:

Все частоты показывают наличие определенных структур. По всей вероятности, хозяйственное помещение из нескольких комнат, входной коридор не просматривается. Четкой планировки нет – видимо, следствие сравнительно более значимого развала и деформации, вполне вероятно, в ходе поздних пристроек и т.д. С южной части и северо-западной фиксируются участки с малой проводимостью – либо скопление каменных развалов, либо утрамбованные площадки – двор или загоны (рис. 7).

По стратиграфическим профилям прослеживаемые в плане структуры также имеют отражение – глубина максимум до 1 метра, в целом глубина колеблется от 20 до 60 см, наиболее четко просматриваются вышеуказанные твердые структуры к югу и на северо-западе (рис. 8).

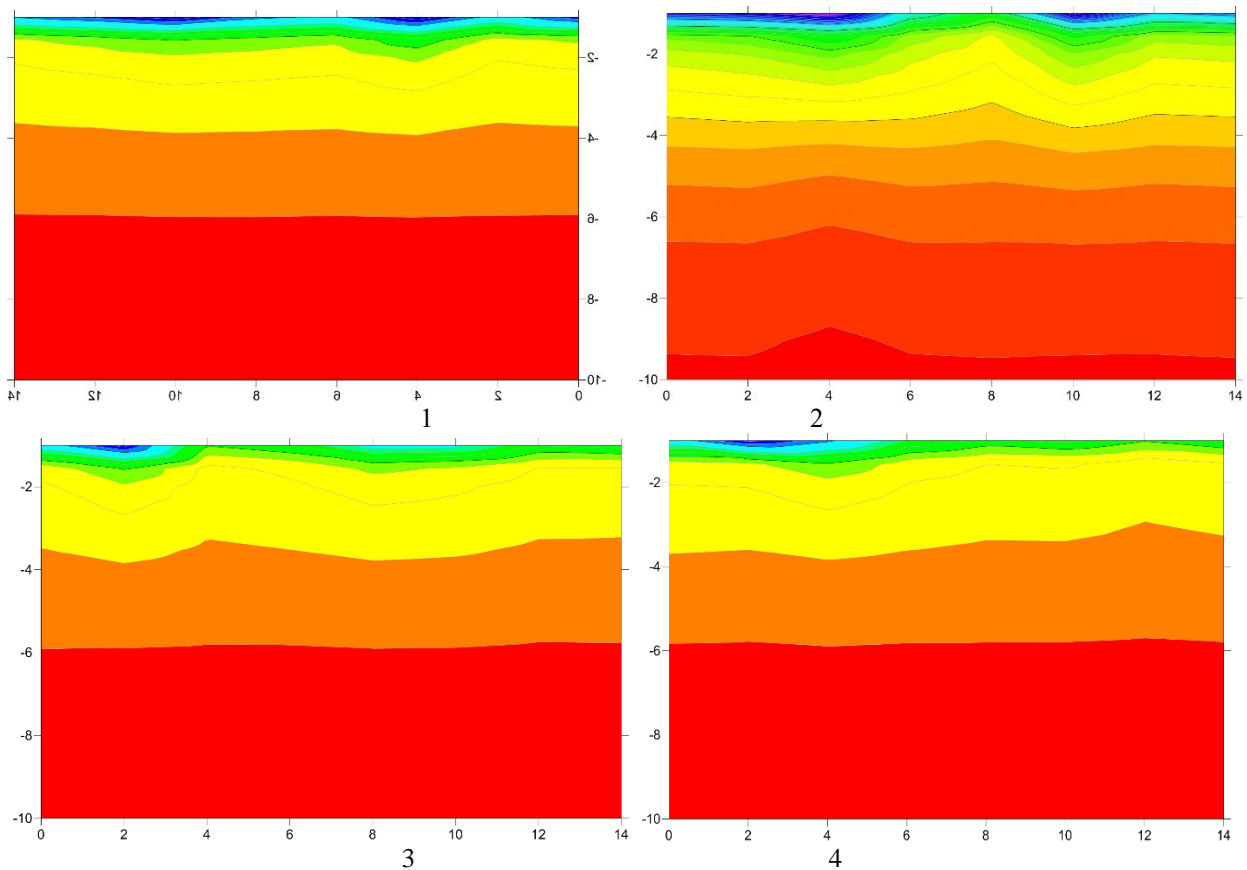

Рис. 8. 1 - Стратиграфический разрез объекта № 2 по профилю № 2.
 2 - Стратиграфический разрез объекта № 2 по профилю № 3.
 3 - Стратиграфический разрез объекта № 2 по профилю № 4.
 4 - Стратиграфический разрез объекта № 2 по профилю № 5
 [Fig. 8. 1 - Stratigraphic section of excavation sector № 2 along profile № 2.
 2 - Stratigraphic section of excavation sector № 2 along profile № 3.
 3 - Stratigraphic section of excavation sector № 2 along profile № 4.
 4 - Stratigraphic section of excavation sector № 2 along profile № 5]

Геофизические работы на объекте Орманбет-3. Осуществлена высотная съемка с БПЛА и тахеометрическая привязка объекта к данным электромагнитного зондирования, методами фотограмметрии и геодезии (рис. 3.3). Электромагнитное зондирование проводилось по оси запад-восток, расстояние между пикетами (контрольные точки фиксации) 2 м, расстояние между профилями также 2 м. В общей сложности отработано 6 профилей и 54 пикета на 14 частотах (рис. 9).

В исследовании представлены результаты сканирования на 4 частотах – № 14, № 13, № 12, № 11 с общей глубиной в 3,5 м.

Интерпретация ситуации на объекте по частотам в плане: Все частоты показывают наличие определенных структур. Ближе к востоку зондированной площади просматриваются некие структуры – по всей видимости, вход, коридор и помещение. Учитывая тот факт, что данный участок практически примыкает с севера к объекту № 2, можно с определенной долей уверенности предположить, что это как раз вход в хозяйственные помещения объекта № 2 (рис. 9.1–9.4).

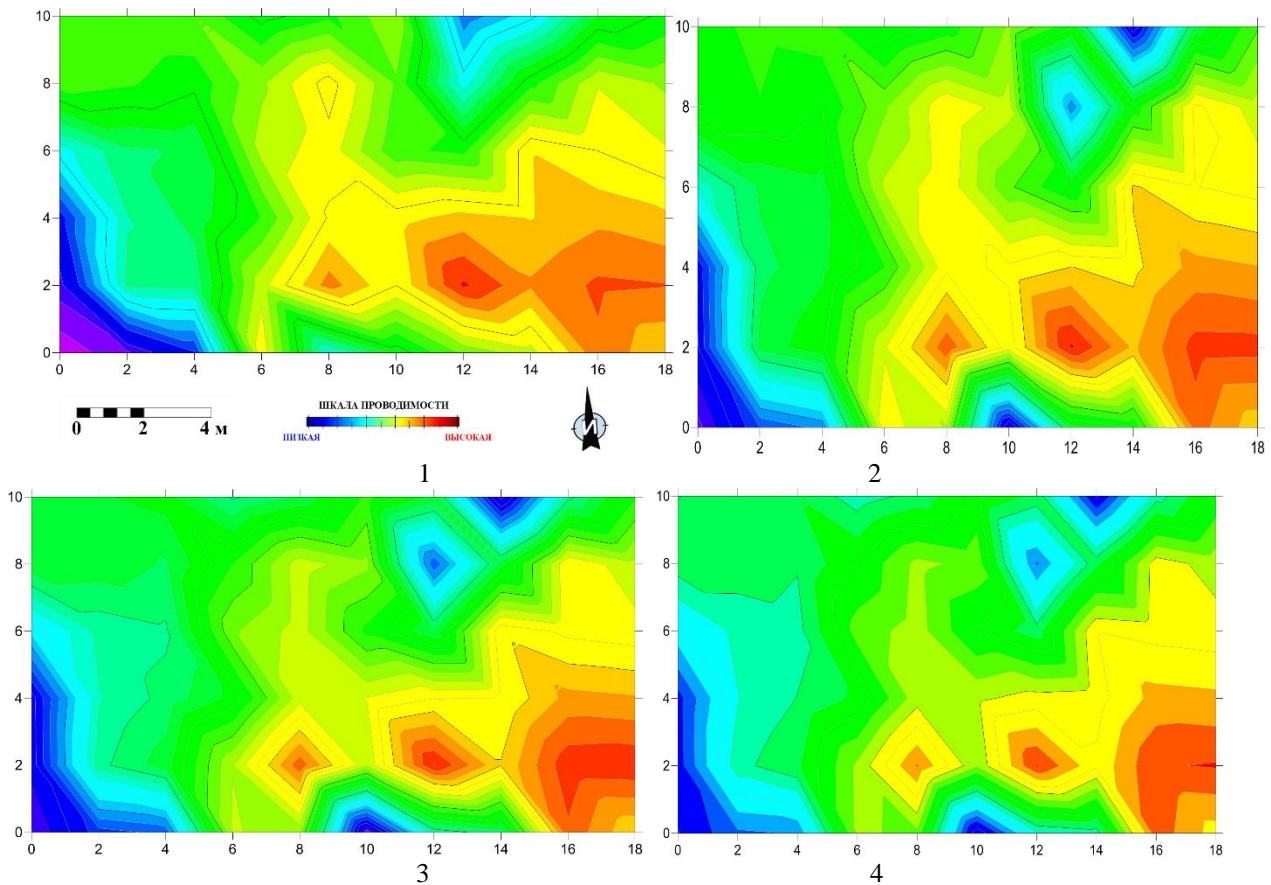

Рис. 9. 1- Картина зондирования объекта № 3 на частоте 14 (0,7–1 м).

2 - Картина зондирования объекта № 3 на частоте 13 (0,7–1 м).

3 - Картина зондирования объекта № 3 на частоте 12 (0,7–1 м).

4 - Картина зондирования объекта № 3 на частоте 11 (0,7–1 м)

[Fig. 9. 1- Figure of the sounding analysis of excavation sector № 3 at frequency 14 (0.7–1 m).

2- Figure of the sounding analysis of excavation sector № 3 at frequency 13 (0.7–1 m).

3- Figure of the sounding analysis of excavation sector № 3 at frequency 12 (0.7–1 m).

4- Figure of the sounding analysis of excavation sector № 3 at frequency 11]

Результаты зондирования общей площади памятника в разрезе: По стратиграфическим профилям прослеживаемые в плане структуры имеют отражение, но не так четко выраженное – глубина максимум до 0,5 метра, в целом глубина колеблется от 10 до 50 см. С учетом того, что в пределах площади данного объекта фиксируется заметное понижение можно предположить, что верхний участок строений с нивелирован.

Заключение

Первичная обработка подъемных материалов и геофизический анализ территории памятника Орманбет позволяют предварительно датировать его XIII–XIV веками и отнести это поселение к памятникам периода Золотой Орды. Для более точных данных необходимо провести комплексное исследование территории и масштабные археологические раскопки с целью сохранения средневекового поселения Орманбет.

Таким образом, проведенные исследования не только подтверждают значительный историко-культурный потенциал Северной Сарыарки, но и указывают на перспективные районы для дальнейших археологических поисков в долинах рек Ишим, Кайракты, Терисаккан, Селеты и Нура на территории степного Казахстана.

References

- Akishev, 2008 — *Akishev K.A.* Predvaritel'nye itogi raskopok srednevekovogo gorodishha Buzok (1999–2001 gg) [Preliminary results of excavations of the medieval settlement of Buzok (1999–2001)] // *Bozok v panorame srednevekovykh kul'tur Evrazii: sb.* Astana, 2008. Pp. 20–24. (In Russ.).
- Artyqbaev, 2023 — *Artyqbaev Zh.O.* Ormanbet Tamy [Ormanbet's Tam]. “Qazaqstan tarihy portaly”, 2023. <https://e-history.kz/kz/news/show/339430> (In Kaz.).
- Ahatov, et.al, 2018 — *Ahatov A.T., Bahshiev I.I., Tuzbekov A.I., Kamaleev Je.V.* Selishhe Podymalovo-1 v Priural'e: novyj pamjatnik jepohi Zolotoj Ordy v Bashkirii (predvaritel'nye rezul'taty) [Settlement Podymalovo-1 in the Urals: a new monument of the Golden Horde era in Bashkiria (preliminary results)] // *Istorija nauki i tehniki*, 2018. No. 4. Pp. 28–32. (In Russ.).
- Bajpakov, 2013 — *Bajpakov K.M.* Drevnjaja i srednevekovaja urbanizacija Kazahstana (po materialam issledovaniy Juzhno-Kazahstanskoj kompleksnoj arheologicheskoy jekspedicii) [Ancient and medieval urbanization of Kazakhstan (based on materials from the research of the South Kazakhstan complex archaeological expedition)]. Almaty: Institut arheologii A.H. Margulana, 2013. Vol. 2. 514 p. (In Russ.).
- Balkov, Manshtejn, 2001 — *Balkov E.V., Manshtejn A.K.* Trehkatushechnyj zond v indukcionnom zondirovanii [Triple-coil probe in induction sensing] // *Geofizicheskij vestnik*, 2001. No. 12. Pp. 17–20. (In Russ.).
- Balkov, et.al, 2001 — *Balkov E.V., Manshtejn A.K., Chemjakina M.A., Manshtejn Ju.A., Jepov M.I.* Opyt primeneniya jelektromagnitnogo chastotnogo zondirovaniya dlja reshenija arheologo-geofizicheskikh zadach [Experience in using electromagnetic frequency sensing to solve archaeological and geophysical problems] // *Geofizika*, 2006. No. 1. Pp. 43–50. (In Russ.).
- Margulan, 1978 — *Margulan A.H.* Ostatki osedlyh poselenij v Central'nom Kazahstane [Remnants of settled settlements in Central Kazakhstan] // *Arheologicheskie pamjatniki Kazahstana: sb. st.* Alma-Ata: Nauka, 1978. Pp. 3–37. (In Russ.).
- Margulan, 1949 — *Margulan A.H.* Otchet o rabotah Central'no-Kazahstanskoj arheologicheskoy jekspedicii 1947 g. [Report on the work of the Central Kazakhstan archaeological expedition of 1947] // *Izvestija AN KazSSR*, 1949. No. 2. Pp. 3–36. (In Russ.).
- Smailov, 1997 — *Smailov Zh.E.* Pamjatniki arheologii Zapadnoj Sary-Arki (srednevekovye gorodishha i poselenija) [Archeological monuments of Western Sary-Arka (medieval settlements and settlements)]. Balhash, 1997. 63 p. (In Russ.).
- Sakenov, et.al, 2024 — *Sakenov S.K., Mysyr O.D., Ganieva A.S.* Zolotoordynskie pogrebenija na territorii gorodishha i nekropolja Bytygaj [Golden Horde burials on the territory of the settlement and necropolis of Bytygai] // *Arheologija Evrazijskikh stepej*, 2024. No. 3. Pp. 383–391. <https://doi.org/10.24852/2587-6112.2024.3.383.391> (In Russ.).
- Smagulov, 2012 — *Smagulov T.N.* Kalbasunskaja bashnja [Kalbasun Tower]. Almaty. 160 p. (In Russ.).
- Taleev, 2009 — *Taleev D.A.* Kejingi ortaqasyrlyq qalalardyn geografijasy: Syrdariya men Turkestan [Geography of cities of the late Middle Ages: Syrdarya and Turkestan] // *L.N. Gumilev atyndagy Eurazija Ul'tyq universiteti habarshysy*, 2009. No. 3(70). Pp. 233–241. (In Kaz.).
- Habdulina, Gavrilov, 2023 — *Habdulina M.K., Gavrilov D.A.* Bozok – srednevekovoe gorodishhe na reke Ishim (Central'nyj Kazahstan) [Bozok – medieval settlement on the Ishim River (Central Kazakhstan)], Tom XH. Almaty: Institut arheologii imeni A.H. Margulana, 2023. 360 p. (In Russ.).
- Shangin, 1820 — *Shangin I.P.* Izvlechenie iz opisaniya jekspedicii, byvshej v Kirgiz-Kajsackoj stepi v 1816 g. [Extract from the description of the expedition that took place in the Kyrgyz-Kaisak steppe in 1816] // *Sibirskij vestnik*, 1820. Vol. 11. 114 p. (In Russ.).
- Jepov, et. al, 2005 — *Jepov M.I., Molodin V.I., Manshtejn A.K., Manshtejn Ju.A., Balkov E.V., Chemjakina M.A., Shurina Je.P., Kovbasov K.V.* Geofizicheskie issledovaniya arheologicheskikh pamjatnikov [Geophysical research of archaeological sites] // *Problemy arheologii, jetnografii, antropologii Sibiri i sopredel'nyh territorij*. Novosibirsk: IAJeT SO RAN, 2005. Vol. XI. Pp. 503–508. (In Russ.).

Литература

- АКИШЕВ, 2008 — *Акишев К.А.* Предварительные итоги раскопок средневекового городища Бузок (1999–2001 гг) // *Бозок в панораме средневековых культур Евразии: сб.* Астана. С. 20–24.
- Артықбаев, 2023 — *Артықбаев Ж.О.* Орманбет Тамы. «Қазақстан тарихы порталы». URL: <https://e-history.kz/kz/news/show/339430>
- Ахатов и т.д., 2018 — *Ахатов А.Т., Бахшиев И.И., Тузбеков А.И., Камалеев Э.В.* Селище Подымалово-1 в Приуралье: новый памятник эпохи Золотой Орды в Башкирии (предварительные результаты) // *История науки и техники*, 2018. № 4. С. 28–32.
- Байпаков, 2013 — *Байпаков К.М.* Древняя и средневековая урбанизация Казахстана (по материалам исследований Южно-Казахстанской комплексной археологической экспедиции). Алматы: Институт археологии им. А.Х. Маргулана, 2013. Кн. 2. 514 с.
- Балков, Манштейн, 2001 — *Балков Е.В., Манштейн А.К.* Трехкатушечный зонд в индукционном зондировании // *Геофизический вестник*, 2001. № 12. С. 17–20.
- Балков и т.д., 2001 — *Балков Е.В., Манштейн А.К., Чемякина М.А., Манштейн Ю.А., Эпов М.И.* Опыт применения электромагнитного частотного зондирования для решения археолого-геофизических задач // *Геофизика*, 2006. № 1. С. 43–50.

- Маргулан, 1978 — *Маргулан А.Х.* Остатки оседлых поселений в Центральном Казахстане // Археологические памятники Казахстана: сб. ст. Алма-Ата: Наука, 1978. С. 3–37.
- Маргулан, 1949 — *Маргулан А.Х.* Отчет о работах Центрально-Казахстанской археологической экспедиции 1947 г. // Известия АН КазССР, 1949. № 2. С. 3–36.
- Смаилов, 1997 — *Смаилов Ж.Е.* Памятники археологии Западной Сары-Арки (средневековые городища и поселения). Балхаш, 1997. 63 с.
- Сакенов, Мысыр, Ганиева, 2024 — *Сакенов С.К., Мысыр О.Д., Ганиева А.С.* Золотоордынские погребения на территории городища и некрополя Бытыгай // Археология Евразийских степей, 2024. № 3. С. 383–391. URL: <https://doi.org/10.24852/2587-6112.2024.3.383.391>
- Смагулов, 2012 — *Смагулов Т.Н.* Калбасунская башня. Алматы, 2012. 160 с.
- Талеев, 2009 — *Талеев Д.А.* Кейінгі ортағасырлық қалалардың географиясы: Сырдария мен Түркістан // Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия Ұлттық университеті хабаршысы, 2009. № 3(70). Б. 233–241.
- Хабдулина, Гаврилов, 2023 — *Хабдулина М.К., Гаврилов Д.А.* Бозок – средневековое городище на реке Ишим (Центральный Казахстан), Том XX. Алматы: Институт археологии имени А.Х. Маргулана, 2023. 360 с.
- Шангин, 1820 — *Шангин И.П.* Извлечение из описания экспедиции, бывшей в Киргиз-Кайсацкой степи в 1816 г. // Сибирский вестник, 1820. Ч. 11. 114 с.
- Эпов и т.д., 2005 — *Эпов М.И., Молодин В.И., Маништейн А.К., Маништейн Ю.А., Балков Е.В., Чемякина М.А., Шурина Э.П., Ковбасов К.В.* Геофизические исследования археологических памятников // Проблемы археологии, этнографии, антропологии Сибири и сопредельных территорий. Новосибирск: ИАЭТ СО РАН, 2005. Т. XI. С. 503–508.

МАЗМҰНЫ

ТЕОРИЯ ЖӘНЕ ӘДІСНАМА

Борза В. НЕВИЛЬ ЧЕМБЕРЛЕНДІҢ ЭКОНОМИКАЛЫҚ ЖӘНЕ ӘСКЕРИ ШЕКТЕУЛЕРІ.....	767
Қабылдинов З.Е., Черниенко Д.А., Беркінбаев О.У. ӘБІЛПЕЙІЗ СҰЛТАННЫҢ АМАНАТТА БОЛУЫ ЖӘНЕ ОНЫҢ XVIII ҒАСЫРДЫҢ ОРТАСЫНДАҒЫ ҚАЗАҚ-ЖОҢҒАР ҚАТЫНАСТАРЫНДАҒЫ РӨЛІ.....	781
Күзембайұлы А., Әбіл Е. ШИБАН ҚАЗАҚТАРДЫҢ ТАРИХИ АҢЫЗДАРЫНДА.....	796

ТАРИХ

Айтмағамбетов Д.Р., Кенжалина Г.Ж. 1921–1922 ЖЖ. ҚАЗАҚСТАНДАҒЫ АШАРШЫЛЫҚПЕН КҮРЕСУДЕГІ ХАЛЫҚАРАЛЫҚ КӨМЕК.....	814
Асанова Г.К., Қалиев Ж.Н. XV ҒАСЫРДЫҢ ЕКІНШІ ЖАРТЫСЫ – XVIII ҒАСЫРЛАРДАҒЫ ҚАЗАҚ ХАЛҚЫНЫҢ ЭТНОСАЯСИ ҚАУЫМДАСУЫ (ФОЛЬКЛОРЛЫҚ ДЕРЕККӨЗДЕР БОЙЫНША).....	827
Батырбекқызы Г., Шылмамбетов С., Идрисова А. ҚАЗАҚСТАНДА XX ҒАСЫР БАСЫНДАҒЫ ЖӘДИТШІЛІК БАҒЫТТЫҢ ҚАЛЫПТАСУЫ ЖӘНЕ ӘЛЕУМЕТТІК-САЯСИ БЕЛСЕНДІЛІГІ.....	840
Даутова-Кхан А.И. СОҒЫС АРАЛЫҚ КЕЗЕҢДЕГІ ҮНДІСТАННЫҢ МЕМЛЕКЕТТІК ҚЫЗМЕТІНІҢ ҚҰРЫЛЫМЫ МЕН ҚЫЗМЕТІ.....	854
Қозыбаева М.М. СОҒЫСТАН KEЙІНГІ КЕЗЕҢДЕ (1946–1956 жж.) СОЛТҮСТІК ҚАЗАҚСТАННЫҢ КОЛХОЗДАРЫНДАҒЫ АРНАЙЫ ҚОНЫС АУДАРУШЫЛАРДЫҢ ӘЛЕУМЕТТІК-ЭКОНОМИКАЛЫҚ ЖАҒДАЙЫ.....	866
Торайғыров Е.М., Арпова А.Д. ЖОҢҒАР ФАКТОРЫ ЖӘНЕ ҚАЗАҚТАРДЫҢ ІШКІ ЖА ШЕШ ҚҚА ҚОНЫС АУДАРУ МӘСЕЛЕСІНІҢ ӘСКЕРИ-САЯСИ ТҮРҒЫДА ІЛУІ (1750–1770 ЖЫЛДАР).....	884
Доскараева А.А., Мұхатова О.Х. АУЫЗША ТАРИХНАМАДАҒЫ ЕСІМ ХАННЫҢ СЫРТҚЫ САЯСАТЫ.....	900
Сағнайқызы С., Асылбекова Ж. М-А., Омарова Г.Ә. «СОЦИАЛИСТІК МЕНШІКТІ ҚОРҒАУ» ЗАҢЫН ОРЫНДАУ БАРЫСЫНДАҒЫ ҚҰҚЫҚ ҚОРҒАУ ҰЙЫМДАРЫНЫҢ ҚЫЗМЕТІ.....	915
Сайлаубаева Н.Е., Жұматай С. «ҚАЗАҚ ТІЛІ» ГАЗЕТІНІҢ ШЫҒУ ТАРИХЫ.....	928
Токишқадиров Б.Б., Байсарина К.К., Бакытжанова А.Б. ТӘУЕЛСІЗДІК ЖЫЛДАРЫ МОҢҒОЛИЯ ҚАЗАҚТАРЫНЫҢ ТАРИХИ ОТАНЫНА ОРЛУЫ: БЕЙІМДЕЛУІ МЕН ҚАЛЫПТАСУЫ.....	940
Тұрлыбекова А.М., Садықова А.М. СОҒЫСҚА ДЕЙІН ПАВЛОДАР ОБЛЫСЫНДАҒЫ ДІНГЕ ҚАРСЫ САЯСАТТЫҢ КЕЙБІР АСПЕКТІЛЕРІ.....	951
Рахимов М.И., Шаяхмет Н.У., Пусырханова Э.Р. XVIII ҒАСЫРДЫҢ БІРІНШІ ЖАРТЫСЫНДА ПАВЛОДАР ЕРТИС ӨҢІРІНДЕГІ ҚАЗАҚ-ҚАЛМАҚ ШАЙҚАСТАРЫНЫҢ ТАРИХИ ЖАДЫДАҒЫ ОРЫНДАРЫ.....	965
АНТРОПОЛОГИЯ	
Біләлова Г. ОРМАНБЕТ ОРТАҒАСЫРЛЫҚ ҚОНЫСЫНДАҒЫ (АҚМОЛА ОБЛЫСЫ) КЕШЕНДІ ЗЕРТТЕУЛЕРДІҢ ЖҮРГІЗІЛУІ (АЛДЫН АЛА НӘТИЖЕЛЕРІ).....	980

СОДЕРЖАНИЕ

ТЕОРИЯ И МЕТОДОЛОГИИ

Борза В. ЭКОНОМИЧЕСКИЕ И ВОЕННЫЕ ОГРАНИЧЕНИЯ НЕВИЛЛА ЧЕМБЕРЛЕНА.....	767
Кабульдинов З.Е., Черниенко Д.А., Беркинбаев О.У. АМАНАТСТВО СУЛТАНА АБУЛФЕЙСА И ЕГО РОЛЬ В КАЗАХСКО-ДЖУНГАРСКИХ ОТНОШЕНИЯХ СЕРЕДИНЫ XVIII ВЕКА.....	781
Кузембайулы А., Абиль Е. ШИБАН В ИСТОРИЧЕСКИХ ПРЕДАНИЯХ КАЗАХОВ.....	796

ИСТОРИЯ

Айтмагамбетов Д.Р., Кенжалина Г.Ж. МЕЖДУНАРОДНАЯ ПОМОЩЬ В БОРЬБЕ С ГОЛОДОМ В КАЗАХСТАНЕ В 1921–1922 ГГ.....	814
Асанова Г.К., Калиев Дж.Н. ЭТНОПОЛИТИЧЕСКАЯ КОНСОЛИДАЦИЯ КАЗАХСКОГО НАРОДА ВО ВТОРОЙ ПОЛОВИНЕ XV–XVIII ВЕКАХ (ПО МАТЕРИАЛАМ ФОЛЬКЛОРНЫХ ИСТОЧНИКОВ).....	827
Батырбековна Г., Шилмамбетов С., Идрисова А. СОЦИАЛЬНО-ПОЛИТИЧЕСКАЯ АКТИВНОСТЬ ДЖАДИДИСТСКОГО НАПРАВЛЕНИЯ В КАЗАХСТАНЕ В НАЧАЛЕ XX ВЕКА.....	840
Даутова-Кхан А.И. СТРУКТУРА И ДЕЯТЕЛЬНОСТЬ ИНДИЙСКОЙ ГРАЖДАНСКОЙ СЛУЖБЫ В МЕЖВОЕННЫЙ ПЕРИОД.....	854
Козыбаева М.М. СОЦИАЛЬНО-ЭКОНОМИЧЕСКОЕ ПОЛОЖЕНИЕ СПЕЦПЕРЕСЕЛЕНЦЕВ В КОЛХОЗАХ СЕВЕРНОГО КАЗАХСТАНА В ПОСЛЕВОЕННЫЙ ПЕРИОД (1946–1956 ГГ.).....	866
Торайгыров Е.М. Арпова А.Д. ДЖУНГАРСКИЙ ФАКТОР И ВОЕННО-ПОЛИТИЧЕСКОЕ РЕШЕНИЕ ВОПРОСА О ПЕРЕКОЧЕВКАХ КАЗАХОВ НА ВНУТРЕННЮЮ СТОРОНУ (1750–1770-е ГОДЫ).....	884
Доскараева А.А., Мухатова О.Х. ВНЕШНЯЯ ПОЛИТИКА ХАНА ЕСИМА В УСТНОЙ ИСТОРИОГРАФИИ.....	900
Сагнайкызы С., Асылбекова Ж. М-А., Омарова Г.А. ДЕЯТЕЛЬНОСТЬ ПРАВООХРАНИТЕЛЬНЫХ ОРГАНОВ В ХОДЕ РЕАЛИЗАЦИИ ЗАКОНА «О ЗАЩИТЕ СОЦИАЛИСТИЧЕСКОЙ СОБСТВЕННОСТИ».....	915
Сайлаубаева Н.Е., Жумагай С. ИСТОРИЯ ИЗДАНИЯ ГАЗЕТЫ «КАЗАХ ТИЛИ».....	928
Токишкадилов Б.Б., Байсарина К.К., Бакытжанова А.Б. РЕПАТРИАЦИЯ КАЗАХОВ ИЗ МОНГОЛИИ НА ИСТОРИЧЕСКУЮ РОДИНУ В ГОДЫ НЕЗАВИСИМОСТИ: АДАПТАЦИЯ И СТАНОВЛЕНИЕ.....	940
Турлыбекова А.М., Садыкова А.М. НЕКОТОРЫЕ АСПЕКТЫ АНТИРЕЛИГИОЗНОЙ ПОЛИТИКИ В ПАВЛОДАРСКОМ РЕГИОНЕ В ДОВОЕННЫЙ ПЕРИОД.....	951
Рахимов М.И., Шаяхмет Н.У., Пусырханова Э.Р. МЕСТА ПАМЯТИ КАЗАХСКО-КАЛМЫЦКИХ СРАЖЕНИЙ ПАВЛОДАРСКОГО ПРИИРТЫШЬЯ В ПЕРВОЙ ПОЛОВИНЕ XVIII ВЕКА.....	965

АНТРОПОЛОГИЯ

Билялова Г. ПРОВЕДЕНИЕ КОМПЛЕКСНЫХ ИССЛЕДОВАНИЙ НА СРЕДНЕВЕКОВОМ ПОСЕЛЕНИИ ОРМАНБЕТ В АКМОЛИНСКОЙ ОБЛАСТИ (ПРЕДВАРИТЕЛЬНЫЕ РЕЗУЛЬТАТЫ).....	980

CONTENTS

THEORY OF METHODOLOGY

Borza V. THE ECONOMIC AND MILITARY CONSTRAINTS OF NEVILLE CHAMBERLAIN.....	767
Kabuldinov Z.E., Chernienko D.A., Berkinbaev O.U. THE AMANATISM OF SULTAN ABULFEIS AND ITS ROLE IN KAZAKH-DZUNGAR RELATIONS IN THE MIDDLE OF 18th CENTURY.....	781
Kuzembayuly A., Abil Ye. SHIBAN IN THE HISTORICAL LEGENDS OF THE KAZAKHS.....	796

HISTORY

Aitmagambetov D., Kenzhalina G. INTERNATIONAL AID IN THE FIGHT AGAINST FAMINE IN KAZAKHSTAN IN 1921–1922.....	814
Assanova G.K., Kaliyev Zh.N. ETHNOPOLITICAL CONSOLIDATION OF THE KAZAKH PEOPLE IN THE SECOND HALF OF THE XV–XVIII CENTURIES (BASED ON FOLKLORE SOURCES).....	827
Batyrbekkyzy G., Shylmambetov S., Idrissova A. SOCIO-POLITICAL ACTIVITY OF THE JADIDIST MOVEMENT IN KAZAKHSTAN AT THE BEGINNING OF THE TWENTIETH CENTURY.....	840
Dautova-Khan A.I. STRUCTURE AND FUNCTIONING OF THE INDIAN CIVIL SERVICE IN THE INTERWAR PERIOD.....	854
Kozybayeva M.M. SOCIO-ECONOMIC SITUATION OF SPECIAL SETTLERS IN THE COLLECTIVE FARMS OF NORTHERN KAZAKHSTAN IN THE POST-WAR PERIOD (1946–1956).....	866
Toraigyrov Y.M., Arepova A.D. THE DZUNGAR FACTOR AND THE MILITARY-POLITICAL RESOLUTION OF THE ISSUE OF KAZAKH MIGRATION TO THE INNER SIDE (1750S–1770S).....	884
Doskarayeva A.A., Mukhatova O.H. THE FOREIGN POLICY OF KHAN YESIM IN ORAL HISTORIOGRAPHY.....	900
Sagnaikyzy S., Asylbekova Zh. M-A., Omarova G.A. ACTIONS CARRIED OUT BY LAW ENFORCEMENT AGENCIES WHILE ENFORCING THE “SOCIAL PROPERTY PROTECTION” LEGISLATION.....	915
Saylaubaeva N.E., Zhumatay S. PUBLICATION HISTORY OF THE NEWSPAPER “KAZAKH TILI”.....	928
Tokishkadirov B.B., Baissarina K.K., Bakytzhanova A.B. REPATRIATION OF KAZAKHS FROM MONGOLIA TO THEIR HISTORICAL HOMELAND DURING THE YEARS OF INDEPENDENCE: ADAPTATION AND DEVELOPMENT.....	940
Turlybekova A.M., Sadykova A.M. SOME ASPECTS OF THE ANTI-RELIGIOUS POLICY IN THE PAVLODAR REGION DURING THE PRE-WAR PERIOD.....	951
Rakhimov M.I., Shayakhmet N.U., Pussyrkhanova E.R. PLACES OF MEMORY OF KAZAKH-KALMYK BATTLES IN THE PAVLODAR-IRTYSH REGION IN THE 1ST HALF OF THE XVIII CENTURY.....	965

ANTHROPOLOGY

Bilyalova G. PRELIMINARY RESULTS FROM COMPLEX ANALYSES AT THE MEDIEVAL SETTLEMENT OF ORMANBET IN THE AKMOLA REGION.....	980

EDU.E-HISTORY.KZ

электрондық ғылыми журналы 2024. 11 (4)

Бас редактор:
Қабылдинов З.Е.

Компьютерде беттеген:
Копеева С.Ж.

Пішімі 70x100/16. Баспа табағы 21,125.

Құрылтайшысы және баспагері:

Қазақстан Республикасы Ғылым және жоғары білім министрлігі Ғылым комитеті Ш.Ш. Уәлиханов атындағы Тарих және этнология институты ШЖҚ РМК

Редакция мен баспаның мекен-жайы:

050010, Қазақстан Республикасы, Алматы қ., Шевченко көш., 28-үй
ҚР ҒЖБМ ҒК Ш.Ш. Уәлиханов атындағы Тарих және этнология институты ШЖҚ РМК
Тел.: +7 (727) 261-67-19, +7 (727) 272-47-59

Е-mail: edu.history@bk.ru

Журнал сайты: <https://edu.e-history.kz>

Ш.Ш. Уәлиханов ат. ТжЭИ басылған:

050010 Қазақстан Республикасы, Алматы қ., Шевченко көш., 28-үй